

Adel forpligter...

Studier over den danske adels gældsstiftelse i
16. og 17. århundrede

Af OLE FENGER og E. LADEWIG PETERSEN

*Summary pp. 343-382: Noblesse oblige... A Study of the Incurring of Debt
of the Danish Nobility 1570-1660*

Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab
Historisk-filosofiske Meddelelser 51:1

Kommissionær: Munksgaard
København 1983

DET KONGELIGE DANSKE VIDENSKABERNES SELSKAB
udgiver følgende publikationsrækker:

THE ROYAL DANISH ACADEMY OF SCIENCES AND LETTERS
issues the following series of publications:

Bibliographical Abbreviation

Oversigt over Selskabets Virksomhed (8°) <i>(Annual in Danish)</i>	Overs. Dan. Vid. Selsk.
Historisk-filosofiske Meddelelser (8°)	Hist. Filos. Medd. Dan. Vid. Selsk.
Historisk-filosofiske Skrifter (4°) <i>(History, Philology, Philosophy, Archaeology, Art History)</i>	Hist. Filos. Skr. Dan. Vid. Selsk.
Matematisk-fysiske Meddelelser (8°) <i>(Mathematics, Physics, Chemistry, Astronomy, Geology)</i>	Mat. Fys. Medd. Dan. Vid. Selsk.
Biologiske Skrifter (4°) <i>(Botany, Zoology, General Biology)</i>	Biol. Skr. Dan. Vid. Selsk.

Selskabets sekretariat og postadresse
The address of the Academy is:

*Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab/
The Royal Danish Academy of Sciences and Letters,
H. C. Andersens Boulevard 35,
DK-1553 Copenhagen V.
Denmark.*

Selskabets kommissionær

The publications are sold by the agent of the Academy:

*MUNKSGAARD EKSPORT- OG TIDSSKRIFTSERVICE/
MUNKSGAARD EKSPORT AND SUBSCRIPTION SERVICE,
35, Nørre Søgade,
DK-1370 Copenhagen K,
Denmark.*

Adel forpligter...

Studier over den danske adels gældsstiftelse i
16. og 17. århundrede

Af OLE FENGER og E. LADEWIG PETERSEN

*Summary pp. 343-382: Noblesse oblige... A Study of the Incurring of Debt
of the Danish Nobility 1570-1660*

Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab
Historisk-filosofiske Meddelelser 51:1

Kommissionær: Munksgaard
København 1983

Synopsis

I. Ole Fenger: The Legal Basis of the Debt of the Nobility

In Part I it is demonstrated that the legal privileges of the Danish nobility weakened its possibility of obtaining loans, when a large part of the nobility since 1570 ran into an economic crisis. The legalized respect for the honour of the nobles turned simple actions for debts into important legal proceedings concerning honour. The consequence of this was that the ordinary coercive measures of the law courts became ineffective towards noble debtors. The efforts of the king and his council to remedy this resulted in dozens of statutes promulgated 1622-1641. Step by step they marked the transition from personal security to real security in the form of mortgage on real property. The incurring of debts by the nobility thus fostered a legislation, which became a part of the codification of King Christian V from 1683. In European legal history this development is rather early due to the fact that a special legal background forced results, which proved more far-sighted than those of the legal systems influenced by Roman law.

II. Erling Ladewig Petersen:

Nobles' debts 1570-1660: A study of structures and functions

Part 2 proposes a reinterpretation of Danish nobles' indebtedness, often conceived in terms of simple economic and moral decline. Apparently, unstable European *conjunctures* favoured owners of larger estates; it is demonstrated, that the money-market of Kiel became of increasing importance since 1570, and that, on the turn of the century, the market of privileged property, turned into a hotbed of speculation, involving subtle debts transactions, the ultimate result of which was a remarkable concentration of wealth and power in the hands of an aristocratic élite. Legislation 1622-41 succeeded, however, in establishing a national capital market, based on noble and bourgeois capital and on mortgage, while the Holstein magnates disappeared.

I: OLE FENGER

Institute of Legal History
Aarhus University
Aarhus, Denmark

II: ERLING LADEWIG PETERSEN

Institute of History
University of Odense
Odense, Denmark

Indhold

I. Ole Fenger: Adelsgældens Retsgrundlag

<i>Kapitel 1: Indledning</i>	3- 15
Litteraturen 3 – Retssystemet 5 – Kodifikationsforsøg 6 – Adelsstanden 8 – Adelige privilegier 9 – Adelenes værneting 12 – Adeliges personlige frihed 14	
<i>Kapitel 2: Gældsforholdet</i>	16- 92
<i>A. Løftets bindende virkning</i>	
Landskabslovene om gæld 16 – Danske Lov om aftaler 17 – Løfters forbindende kraft 18	
<i>B. Gældsløftet</i>	
Skr. bevis 21 – Mund, hånd og segl 23 – Genparter 24 – Tingbogen 25 – Tinglæsning 26 – Købmandsbøger 26 – Ugyldighed 28 – Tvang 28 – Falsk og svig 28 – Uoverensstemmelse imell. vilje og erklæring 31 – Myndighed 31 – Kvinders myndighed 32 – Fledføringer 33 – Sindssyge 33 – Fordeling 34 – Vitterlighedsvidner 34 – Åbne breve 34	
<i>C. Gældsvilkår og sikkerhedsstillelse</i>	
Skyldgrunden 35 – Causalæren 36 – Løfte imod loven 36 – Møntsort 37 – Renteforbud 38 – Renter 38 – 6 % rente 41 – Skøde og pantebøger 1622-frd. 42 – 1632-frd. om underpant i fast ejendom 43 – Betalingssted 45 – Forfaldstid 45 – Frd. 21/1-1643, termin 46 – Sikkerhedsstillelse 47 – Personal/realsikkerhed 48 – Litteraturen 48 – Borgen/pant 49 – Borgen/forløfte 50 – Indgåelse 52 – Hovedmand/forlover 53 – Opsigelse af forløfte 54 – Rigsrådets betænkn. 8/7 1621 55 – Rigens Ret 10/12 1621 57 – 1643-recessen og opsigelsesretten 57 – DL om opsigelsesret og regres 58 – Flere forlovere 59 – Forlovers indfrielse 59 – Maning og indlejr 60 – Borgen/indlejr 60 – Selvborgen 61 – Gælds fængsel 62 – Indlejr 62 – Forlover indtræde i maningskrav 63 – Indlejrs grundlag i praksis* 64 – Indlejr i hertugdømmerne 64 – Realkredit i st. f. personalhæftelse 65 – Frd. 23/4 1632 om underpant 65 – Brugeligt pant/underpant 66 – Pant til genkøb 67 – Håndpant i løsrø 68 – Ordet »underpant« 69 – Besiddelseskrauet 69 – Panthaver ctr. pantsætters køber 69 – Panthaver ctr. pantsætters arvinger 70 – Panthaver ctr. pantsætters kreditorer 70 – Pantebrev som alm. gælds brev 71 – Betinget fortrinsret 72 – Frd. 1623 1/7 om gældssager 73 – Frd. 1632 23/4 om underpant 73 – Betydningen af brugeligt pant herefter 74 – Gyldigheden af pantsætningsaftalen 75 – Indskrænkninger i ejers ret til at pantsætte 75	

D. Personskifte i gældsforhold

Nutidens regler 77 – Periodens regler; erhverver får ikke større ret end overdrager 77 – Ikke krav om afskrivning på selve gælds brevet 78 – Dog fogdens påtegning ved udlæg, frd. 1/7 1623 78 – Forbud for Norge imod opkøb af fordringer 79 – Frygt for uberettiget anvendelse af gælds breve: forældelse og mortifikation 79 – Personskifte ved borgen og forløfte 79 – Personskifte på skyldnersiden 79 – Mandens forpligtelse af hustrus gælds løfter 79 – Kreditors død 80 – Arvinger fortsætter arveladers forfølgning 80 – Debitors død, »hvem der vil arve, skal gælde« 81 – Betaling af arveladers gæld 81 – Fragåelse af arv og gæld 82 – Sag imod debitor kan ikke fortsættes imod arvinger 82 – Retsstillingen når skyldner efterlader ægtefælle 83 – Længstlevende forlenet med boet for livstid 84 – Længstlevende påtager sig gældsansvaret 84 – Enkens ret til forlods udtagelse af særeje 84 – Fæstens- og morgengave 84-87 – Reces 1577 om morgengaver blandt adelen 87 – Enkens ret til udtagelse af medgift 87 – Sammenfatning om personskifte i gældsforhold 90 – Forpligtes arvinger af arveladers forløfte? 91

Kapitel 3: Gældsforholdets ophør 93-136

A. Betaling

Forfaldstid, betalingssted 93 – Rigtig betaling, møntsort 93 – Datio in solutum 94 – Eftergivelse 94 – Bevis for betaling 94 – Kreditor nægter at modtage betaling 94 – Kreditor kan ikke modtage betaling 95 – Debitors deponering af betaling 95 – Debitors tilbud om betaling 95

B. Misligholdelse (fra skyldners side)

Aftalt sikkerhed ctr. tvangsfuldbyrdelse 96 – Rettergang og gældsproces 97 – Adelige privilegier 98 – Varsel og stævning 98 – Adeliges værneting 98 – Betalingsværneting 99 – Er gældssager æressager? 99 – Skal varsel angive procesmåde? 99 – Fordeling for gæld 99 – Er landstinget adeligt værneting? 100 – Adelen værneting i æressager 101 – Sager om adelige breve bliver æressager 101 – Adelige gældssager for konge og rigsråd 101 – Frd. 1/7 1623 om landsdommers kompetence 103 – Gælds sager iflg. adelsbrev blev æressager 104 – Fordeling af adelige 104 – Tvangsfuldbyrdelse i gældssager 105 – 1583-dom: adelige kan ikke fordeles 106 – Æskningsbreve uden fordeling 107 – 1590-frd.: 3 markssager for konge og rigsråd 108 – Udlæg betinget af fordeling 108 – Varsel for dom og dele 108 – Herredstinget er adeliges ordinære værneting 110 – Herredstinget kan ikke tvinge adelige 110 – Konge og rigsråd 1. instans i æressager 110 – Konge og rigsråd 1. instans vedr. adelige gælds breve 111 – 1616-frd.: adelige skyldnere i gælds fængsel 112 – Rigens ret og dele 115 – Danmarks rigens ret af 10/12 1621 115 – Sagsøgtes urådighed 116 – Retspraksis herom 117 – Frd. 26/8 1622 om anholdelse ved lensmand 119 – Frd. 26/8 1622 om tinglæsning 119 – Cessio bonorum 120 – Frd. 1/7 1623 om gældssager 121 – Frivillig opbyrdelse 122 – Modvillige

debitorer 123 – Ufries besiddelse af frit jordegods 125 – Borgerstandens supplik af 1629 125 – Adelenes reaktion 126 – Frd. 16/6 1637 om udlæg af løsøre 127 – Adelenes klager af 1639 og 1641 127 – Frd. 29/11 1641: jord skal sælges for værdien 129 – Opbydelse »for billigt værd« 130 – Frd. 5/7 1651 om manings overholdelse 131

C. Ophør iøvrigt

Modregning 133 – Fornyelse »novation« 134 – Præklusivt proklama 135 – Forældelse »præskription« 135

Kapitel 4: Afslutning 137-142

Den verdslige rets mangelfulde eksekution 137 – Den gejstlige jurisdiktion i gældssager 138 – Udviklingen efter reformationen 138 – Fremstillingens nationale begrænsning 138 – Fremstillingens periode 139 – Enevældens lovreformer 139

Kronologisk lovregister 143-147

II. E. Ladewig Petersen:

Adelig gæld: Strukturer og funktioner 1570-1660

<i>Kapitel 1: Adelig gældsstiftelse – Tradition og problemer</i>	151-170
2: Gældsstiftelse og lånevilkår indtil 1600	171-189
3: Gældsstiftelsens mekanismer: Strukturer og funktioner	190-223
4: Gældsstiftelsens perspektiver og konsekvenser	224-242
5: Gældslovgivning og regeringsindgreb	243-260
6: Kapitalmarked og lånevilkår 1625-60	261-272
7: Adelige debitorer 1625-60	273-284
8: Højadelige og borgerlige matadorer 1625-60	285-305
9: Sammenfatning og perspektiver	306-324
Kilder og litteratur	325-340
Forkortelsesliste	340-341

Summary: Noblesse oblige ...

A Study of the Incurring of Debt of the Danish Nobility 1570-1660	343-382
Part 1: The legal basis of the debt of the nobility, by <i>Ole Fenger</i> ..	345-363
Part 2: Nobles' debts 1570-1660: A study of structures and functions, by <i>E. Ladewig Petersen</i>	364-382

Forord

I.

Storm P.'s »fluer« er på manges læber for tiden. I en af dem udtaler en eftertænk-som herre: »Jeg har tit tænkt på at skrive en bog; – og nu tænker jeg på det igen! Personligt har jeg tit tænkt på at skrive en bog om »borgen«, denne besynderlige form for personlig hæftelse og ansvar for andre, uden hvilken det middelalderlige retssystem ikke kunne fungere. Spekulationer over, hvilke motiver der fik folk til at påtage sig en besværlig borgen for andre, førte til min disputats om slægtsansvar – på bekostning af borgeninstitutionen, selvom det fremgik af bogen, at slægtninge nærmest var »fødte« borgesmænd.

Da Ladewig Petersen i 1979 spurgte mig, om jeg til hans historiske undersøgelser af den adelige gældsstiftelse 1570-1660 kunne tænke mig at bidrage med »noget« om den adelige borgeninstitution, faldt Storm P.'s flue mig ind, og jeg sagde straks ja tak, ikke blot fordi jeg ligger med et stort materiale om borgen, men også fordi jeg flere gange har bebrejdet tidligere generationers retshistorikere, at de har isoleret sig fagligt.

Jeg indrømmer ærligt, at adelsgælden under adelsvælden ikke var den bog, jeg tit havde tænkt på; men som arbejdet skred frem, voksede appetitten – på trods af, at borgensystemet igen fortonede sig. Nu blev der i stedet tale om overgangen fra borgen og personalhæftelse til et realkreditsystem. I virkeligheden grundlagdes dette system – som vi kender det i dag, og som mange af os bruger til grænsen af misbrug – i den her behandlede periode. Men perspektivet rækker i retshistorisk henseende i tid meget videre, både før og efter titlens periode; og virkningerne af love og domme vedrørende adelens gæld ramte hurtigt hele befolkningen, især fordi reglerne optoges i Danske Lov, som i år fylder 300 år.

Når samme emne belyses fagligt fra forskellige vinkler: politisk-økonomisk og retshistorisk, vil mange forhold blive betonet og behandlet forskelligt. Vi har valgt at undlade en harmonisering eller ensretning af de to fremstillinger. Så længe der ikke er tale om direkte indbyrdes modsigelser, kan divergerende eller nuancerende fremstillinger forhåbentlig være mere frugtbare, når de sammenholdes, end tillempede forsøg på fagligt fodslag.

For økonomisk støtte til udarbejdelsen af mit bidrag takker jeg gavefonden under Sparekassen sds Midtjylland. For bistand ved renskrivning af manuskript og note-

apparat takker jeg medarbejderne ved Historisk Institut, Odense Universitet, og ved Institut for Retslære, Retshistorie og Retssociologi, Aarhus Universitet. Endelig retter jeg en varm tak til Det kongelige danske Videnskabernes Selskab for udgivelsen af mit bidrag og sidst, men ikke mindst, til min medforfatter for initiativet og samarbejdet, selvom jeg stadig tænker på at skrive en bog om borgen!

*Aarhus Universitet
Helligtrekongersdag 1983*

Ole Fenger

II.

Om mit bidrag til bogen skylder jeg læseren at oplyse, at det er et uddrag af et større, upubliceret arbejde ('Adel, gods og embede 1560-1660'), som blev udarbejdet i somrene 1963-64 og ajourført 1975. Jeg har med enkelte undtagelser desværre ikke været istand til konsekvent at tage stilling til senere fremkommet litteratur, selvom interessen for adelsstudier under socialhistoriske synsvinkler tydeligvis har været stigende, både internationalt og herhjemme.

Også jeg skylder sekretariatet ved Historisk Institut, Odense Universitet, tak for mange håndsrækninger – men fremfor nogen Ole Fenger, som beredvilligt og i venskabeligt samarbejde påtog sig at skrive den moderne, retshistoriske indledning, som hidtil har manglet. Fremdeles skylder vi stud.mag. Bjarne Korsholm-Mortensen (Odense universitet) tak for omhyggelig udarbejdelse af kilde- og litteraturfortegnelsen. Sidst, men ikke mindst, tilslutter jeg mig Ole Fengers varme tak til Det kongelige danske Videnskabernes Selskab for værkets optagelse i selskabets 'Meddelelser'.

*Odense
In octauis trium regum 1983*

E. Ladewig Petersen

OLE FENGER:

Adelsgældens retsgrundlag

Kapitel 1

Indledning

For en beskrivelse af problemerne vedrørende den adelige gældsstiftelse i perioden før enevælden er kendskab til retsreglerne om gæld, sikkerhed og fyldestgørelsesmuligheder nødvendig. Selvom perioden imellem reformation og enevælde har fået etiketten »adelsvælden«, har man i historiskrivningen fra slutningen af sidste århundrede koncentreret sig om denne adelsvældes forfald og undergang. Gældsætning er traditionelt blevet betragtet som et nedgangsfænomen, selvom økonomisk velbegrundet belåning af fast ejendom jo ikke pr. definition er suspekt. Omvendt har opsparing jo engang hørt til blandt dyderne. Hvis adelen satte sig i stadig større gæld, måtte det være et opløsningstegn på linje med hypotesen om adelens fremadskridende degeneration.¹ Denne sidste antagelse har man helt opgivet.² Men adelens øgede gældsætning som medvirkende faktor for enevældens indførelse er almindeligt godtaget, uden at det retlige grundlag for optagelse og inddrivelse af pengelån er nærmere belyst.

Nu kunne forfattere, som har behandlet disse forhold ud fra politiske og økonomiske synsvinkler, vel overlade fremstillingen af den juridisk-tekniske side af gældsforhold og gældssager i den her omhandlede og andre perioder til retshistoriske fagfolk. Men gennemgår man de eksisterende systematiske fremstillinger af den danske retshistorie, fra Kolde-rup-Rosenvinge (1822 og senere), over Chr. L. E. Stemann (1871) og »frem« til Henning Matzens omfattende »Forelæsninger over den danske Retshistorie« (1893-97), er det karakteristisk, at de beskriver indholdet af fortidens retsorden ud fra samtidens gængse juridiske system. Den historiske udvikling tilgodeses indledningsvis under overskriften »den udvortes retshistorie«, hvormed menes retskildernes historie, i nøje sammenhæng med forfatningsorganer og stænder. Efter fremstillingen af reglernes herkomst følger beskrivelsen af retsreglernes indhold, den indvortes retshistorie. Her glider perioder og tidsfaktor i baggrunden, og

1. Gustav Bang (1897).

2. Albert Fabritius (1946), s. 14.

det samme gør standsforskellene. Tilbage står et statisk billede af en fortidig retsorden presset ned i gængs juridisk systematik: person-, familie-, arveret, tingsret, obligationsret, proces- og kriminalret. Det overlades stort set til læseren at kombinere standsdelingens vandrette sociale skel med retsinstitutternes lodrette, systematiske søjler. Periodens monografier over enkelte retsinstitutter, f.eks. og typisk Henning Matzens »Den danske Panterets Historie indtil Chr. V's Lov« (1869), giver ikke indtryk af forskelle i folket. Retsordenen bygger på en retsbevidsthed, som er fælles for folkesamfundet. At nogle indtager roller som lånere og pantsættere, og andre er udlånere og panthavere, er for en dogmatisk fremstilling af den danske panterets historie underordnet. Som historikerne i slutningen af sidste århundrede koncentrerede sig om den udligning, der fandt sted efter adelsvældens opløsning, således kunne retshistorikerne yde deres bidrag til den almindelige nivellering ved at fremstille den indvortes retshistorie som udslag af den lighed for loven, som allerede landskabslovene udtrykte ved kun at tale om »bønder«.

Herudover må man konstatere, at gældsinstituttet i tiden før Christian V's Danske Lov er sparsomt behandlet i den retshistoriske litteratur. Under den juridiske betegnelse »lån til eje« (d.v.s. overdragelse af ejendomsret over ting, således at modtageren skal tilbagelevere en ydelse af samme art og beskaffenhed som den modtagne) behandler Kolderup-Rosenvinge i sin udvidede, 2. udgave »Grundrids af den danske Retshistorie« (Kbh. 1832) gældsforhold på tre sider (2. del, s. 21-24), Stemann behandler emnet pengelån på ti sider (Den danske Retshistorie indtil Christian V's Lov, Kbh. 1871, s. 548-558). Henning Matzen når i sine i øvrigt fyldige »Forelæsninger over den danske Retshistorie«, Privatret II (Kbh. 1896) kun op på fem sider (s. 222-227), men disse meget knappe oversigter må retfærdigvis suppleres med tilgrænsede kapitler vedrørende aftaler, sikkerhedsforbund (borgen og pant) m.fl. samt enkelte vigtige artikler og afhandlinger, som f.eks. Kolderup-Rosenvinges »Bemærkninger om Pant i ældre Tider« (Juridisk Tidsskrift, XXV, Kbh. 1835, s. 309-335), Matzens allerede nævnte panteretshistorie, Jens Ulf Jørgensens artikel »pant« i Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder (bd. XIII, Kbh. 1968, sp. 95-96) og Poul Meyers artikel »gæld« sammested (bd. V, Kbh. 1960, sp. 668-671). Til den sidstnævnte forfatters fortjeneste hører ikke mindst afhandlingen »Dom og dele« (Bol og By 4, Kbh. 1963, s. 28-56), hvori han grundigt gør op med V.A. Sechers skildring af fordelingsprocessen i dennes disputats fra 1885 »Om Vitterlighed og Vidnebevis i den ældre danske Proces«. Secher er den

eneste retshistoriker, der i noget væsentligt omfang har anvendt tingbogs materiale til en beskrivelse af rettergangen ved underretterne. Da netop gældssagernes behandling i 1600-tallets praksis optager en stor plads i Sechers afhandling, og da hans resultater siden er anerkendt af flere retshistoriske forfattere, er Poul Meyers, omend tilsyneladende negative, resultat: at Sechers skildring af fordelingsprocessen ikke holder stik, værdifuldt for den videre behandling af gældsproblematikken før Danske Lov – omend den adelige gældsstiftelse ikke er central for de to forfattere.

Resultatet er da, at ikke-retshistorikere kun finder sparsom hjælp i den retshistoriske litteratur. Så når f.eks. en økonomisk historiker som Svend Aage Hansen i disputatsen »Adelsvældens Grundlag« (Kbh. 1964) behandler bl.a. årsagerne til den adelige finanskrise i første fjerdedel af 17. århundrede, så har han i realiteten ingen støtte kunnet hente hos retshistorikerne.

Men dansk ret var i middelalderen ikke et entydigt begreb. Riget var inddelt i et antal lande, som havde hvert sit retssystem. Blandt disse blev det jyske, det sjællandske og det skånske de toneangivende. De skrevne lovsamlinger eller lovebøger fra Valdemarstiden – den skånske, den sjællandske og den jyske – havde gyldighed i hvert af disse større retsområder. Men ikke uden videre og for alle. De behandler ikke samme emner og forhold, så i forskellig grad måtte de suppleres af sædvaner og i praksis. Hertil må føjes, at de mange købstæder havde eget retssystem. Ikke det samme, men hver by sin ret og sine privilegier.

Som retten således var afhængig af stedet, således var den det også af rang og stand. Adelen fik privilegier, som sikredes i retsregler, gejstligheden havde privilegier, såvel i henhold til verdslig som kirkelig ret. Men denne sidste, den katolske eller kanoniske kirkeret gjaldt ikke kun for gejstligheden, men også for hele menigheden, d.v.s. hele det middelalderlige samfund herunder herremandsstanden. I middelalderens lagdelte retssystemer var kirkeretten en nivellerende og harmoniserende faktor, på tværs af geografiske grænser og sociale skel. Kongemagtens muligheder i så henseende var begrænsede, helt konkret af en håndfæstning, som primært garanterede adelens rettigheder og sikrede dens indflydelse, når love skulle gives – hvad ret sjældent skete i middelalderen. Rigsrådet vogtede over adelens og, indtil reformationen, gejstlighedens interesser. Friere stillet var kongen kun vedrørende love, som ikke berørte disse stænders forhold.

Reformationen medførte, at konge og rigsråd fik lovgivningsmagt på

det kirkelige område. Rigsrådet blev nu en rent verdslig adelsforsamling. Recessen af 30. oktober 1536 fremtrådte ganske vist som vedtaget af adel, borgere og bønder, men dette var en undtagelse, en bekræftelse af udsoningen imellem stænderne efter Grevefejden. Lovgivningsmagten var frem til enevælden i hænderne på konge og rigsråd, og kongen var bundet af sin håndfæstning, som fortsat sikrede og udbyggede adelens privilegier. Blandt disse var skattefriheden for adelige, deres gods og tjenere, af særlig betydning. Men den suppleredes af en lang række personlige privilegier, som markerede og øgede forskellene imellem adelige og ikke-adelige. De fandtes ikke blot i håndfæstningerne, men så at sige inden for alle dele af retssystemet.³

Som eksempler på den ulighed for loven, som fulgte adelsskab, kan nævnes mildere straffe for en række forbrydelser, privilegeret værneting i livs- og æressager (konge og rigsråd) særlige regler vedrørende adeligt jordegods og – sidst men ikke mindst – vedrørende gældsinddrivelse og tvangsfuldbyrdelse hos adelige.

Da lovgivningen efter reformationen i stadig øget omfang er rigslovgivning, er middelalderens mangfoldighed af retssystemer afløst af et retssystem med et indbygget og afgørende skel imellem adel og ikke-adel.

Formelt var landskabslovene fra Valdemarstiden stadig grundlaget for retsordenen, men reelt var forskellene imellem de tre store retsområder udvisket. Landskabslovene regulerede kun et begrænset udsnit af retsordenen, mange regler var forældede og uforståelige, og den yngste af landskabslovene, Jydske Lov, anvendtes ofte i praksis af domstole i hele riget, også før den blev trykt i moderniseret udgave i 1590.

Netop fordi så mange adelige privilegier var indflettet i retskilder af vidt forskellig alder og herkomst i det forvirrede og uoverskuelige mønster, som var retsordenens billede i det 16. og 17. århundredes Danmark, var forsøg på større reformer dømt til at mislykkes, så længe adelen havde den fornødne politiske magt. Christian II's almindelige love for byerne og for landet fik meget levetid, og Christian III's plan om tilvejebringelse af en almindelig lovbog døde i 1564 med den mand, der fik opgaven betroet, rigsråden Erik Krabbe til Bustrup. Selv Arild Huitfeldts forslag om at ophøje Jydske Lov til almindelig rigslov vandt ikke genklang, trods appellen i hans ord om en Gud, en tro, en herre, en

3. Om udviklingen af herremandsstandens/adelens privilegier jfr. Poul Johs. Jørgensen (1940), s. 291 ff., 376-393, 463 ff. og 543-548, samt Troels Dahlerup (1971), s. 58 ff.

konge, et rige – hvorfor da ikke en lov,⁴ og trods hans bemærkning om, at den sjællandske lov bestod mest udi en hob eder tyltver ed og tre tyltver ed, item jernbyrd og sådant mere etc., som ej nu er udi brug.⁵

I 1632 havde Christian IV's kansler Chr. Friis til Kragerup næret planer om en almindelig procesform. Det blev pålagt landsdommerne i Jylland »at affatte en bestemt måde og form for alle slags processer og dele ved hjemtingene og landstingene om gæld, høring, drab, tyveri, uhjæmmel, fredløsmål, skælden, ejendom, arv, markeskel, rebning, indstening, lovhævd, nam, ran, vold, hærværk, husfred, gårdfred, tingfred, kirkefred, gårdinding (pligtarbejde), og hvad der ellers kan afhænge deraf.«⁶

Udover at gældssager har første plads i denne opregning kan man bemærke, at der her er slået for stort et brød op. Det måske umiddelbare resultat blev da også kun en beskeden forordning af 31/3 1635 om tingdage, letfærdighed med barnefødsler, eder og umyndiges rostjeneste.

Under forarbejderne til Christian IV's store reces af 27/2 1643 indgik planen om en procesform i-et større og udvidet projekt om en kodifikation af lovgivningen, ikke blot af de nyere forordninger, men også af landskabslovene.⁷ Endnu engang blev forsøget opgivet, og arbejdet indskrænkedes til at lade recessen indeholde alt, hvad der var forordnet siden 1596, forsåvidt det angik Danmark og Norge i almindelighed og ikke nogen særlig stiftelse eller by eller det, som var underkastet idelig forandring, såsom told, møntværdi o.l.

Flere forsøg på reformer af lov og ret blev ikke foretaget, før valgkoncedømmet blev afskaffet. Den 16. oktober 1660 blev Frederik III's håndfæstning kasseret, og den 10. januar 1661 er datoen for stændernes hyldningsbrev, »Enevoldsarveregeringsakten«, som forkyndte, at regeringen nu i fred og i fejde skulle administreres af et hoved, kongens.

Retshistorikeren V. A. Secher har om de forud for enevælden foretagne og fejlslagne forsøg på lovreformer sagt således: »Adelstiden havde ikke formået at skaffe Riget en Lovbog, den havde ikke kunnet præstere den Sum af juridisk videnskabeligt Arbejde, som skal til for at løse en sådan Opgave.«⁸ Dette er noget misvisende. Der var utvivlsomt i hver

4. V. A. Secher (1883), s. 12-14.

5. Arild Huitfeldt (1599), fortalen.

6. Kanc. Brevb. 1632 10/1.

7. CCD V, indl. til reces 1643 27/2.

8. Jfr. note 4, l.c. s. 15.

generation af adelige i perioden fra reformation til enevælde personer med de fornødne kvalifikationer for løsning af opgaven. Når arbejdet ikke blev gjort, var det ikke manglende formåen, men manglende politisk vilje i adelsstanden i almindelighed, og iblandt rigsråderne i særdeleshed, der gjorde sig gældende. Hvorfor indlade sig på en kulegravning af hele retssystemet med risiko for, at adelige privilegier indskrænkedes eller forsvandt som følge af tvivlsomt eller manglende retsgrundlag? Jydske Lov gav herremænd skattefrihed for deres jord, fordi »de vover deres hals for kongens og for landets fred« (JL III-18). Herluf Trolle gav i 1565 forud for slaget ved Øland udtryk for samme idelologi i de berømte ord: »Hvorfor bærer vi gyldne kæder og har jordegods og vil være højere agtet end andre? Derfor at når vor herre og konge, land og rige har det behov, da skulle vi rigens fjender afværge og med al magt og formue beskytte og beskærme vort fædrene rige«. Han drog selv den fulde konsekvens heraf; men hvad blev konsekvenserne, hvis adelen ikke kunne beskytte riget? Og endnu værre: hvem var ret beset adelig? I alle andre retsforhold klamrede man sig til sine breve, tingsvidner og andre beviser. Men de færreste adelige havde papir eller dokument på denne kvalitet, til trods for at retsordenen trak et skel i henseende til personlig retsstilling netop på dette grundlag.

Men var lavadelens undergrænse en stiplet linje i senmiddelalderen, hvor eksistensen af en jordløs eller dog godsfattig fogedadel gør det uberettiget at sætte lighedstegn imellem en adelsmand og en godsejer,⁹ så blev skellet i det ydre skarperet markeret med Frederik I's påbud om, at alle riddersmændsmænd skulle have fast slægtsnavn.¹⁰

Med artikel 7 i Christian III's håndfæstning af 30. oktober 1536 skabtes grundlaget for, hvad Huitfeldt har kaldt adelens »drabelige frihed«: »Sammeledes skulle Danmarks riges adel nyde, bruge og beholde deres jordegods og tjenere frit til evig tid med hals, hånd og al anden herlighed og rettighed, så at vi eller vore fogder og embedsmænd skulle aldeles intet bevare os med deres tjenere, gods, enemærke, skov, fiskevand eller nogen anden herlighed, enten med sagesfald, gæsteri, ægt, arbejde eller anden besværing, uden hvad vi kunne have med adelens, som godset og tjenerne tilhører, gode vilje og samtykke, uden alene at de ager vort og vor fyrstindes fadebur, når vi personlig drage igennem landet, som sædvane har været af gammel tid, uden så sker at nogen

9. Troels Dahlerup (1969), s. 1-41.

10. Fr. I Reg. s. 347.

åbenbar fejde kommer på riget. Da ville vi dog ingen besværing lægge på adelens tjenere, uden det sker med Danmarks rigens råds samtykke, som da hos os tilstede er«.

Med denne artikel, der siden gentages i håndfæstning efter håndfæstning (som artikel 6), var der med J. A. Fridericias ord »rejst et Grænsekjel mellem hvad Statens Embedsmænd havde at raade for og hvad der laa udenfor deres Myndighed. Landet var næsten delt i to Dele«.¹¹

Selvom det retlige kriterium for at tilhøre den privilegerede adelsstand fortsat efter 1536 var så vagt som »hævd« og standsfællers anerkendelse som medlem af kredsen eller kasten, så fremtvang det privilegerede retsforhold imellem personer og jordegods et adelsbegreb, som i den periode, der normalt kaldes »adelsvælden« (1536-1660), var forholdsvis klart.¹² Afgørende var evnen til at erhverve og besidde frit jordegods. I praksis gav dette kriterium kun sjældent anledning til retstrætter.¹³ Adelsstanden var reelt lukket for tilgang udefra, når bortses fra fremmede slægters indgifte i den indenlandske adel. Kongemagten havde ingen muligheder for at udøve rettigheder over adelsgodset, og ikke-adelige havde hverken retligt eller faktisk muligheder for at besidde frit jordegods eller få del i andre adelige privilegier.

Ved reformationen blev kirkegodset inddraget under kronen. I midten af 1600-tallet rådede kronen over 50% af rigets jordbrug, adelen over ca. 44% – udover de adelige hoved- og ladegårde. Selvejrbønderne måtte nøjes med 6% af det samlede antal jordbrug.¹⁴

En kort gennemgang af de adelige privilegier, som er af særlig betydning for adeliges stilling som parter i gældsforhold, må naturligt tage udgangspunkt i de retsregler, som sikrer adelens eneret til at besidde det eksisterende frie jordegods.¹⁵ Håndfæstningerne garanterer fra og med Christian II, at omfanget af det frie jordegods ikke formindskes ved overgang til ufrit. Det sker ved den regel om, at frit jordegods ikke bliver ufrit ved arvefald fra en adelig til dennes ufri arvinger. Disse arver ganske vist jorden, men kan ikke beholde den, da den inden år og dag

11. J. A. Fridericia (1894), s. 44.

12. N. G. Bartholdy (1971-72), s. 578.

13. Troels Dahlerup (1969) s. 24, note 6. Samme (1971), s. 49. En sag om adelskab fra 1538: GdD II, s. 71-73. Manglende bevis for adelskab (1557): smst. s. 180-182.

14. J. A. Fridericia (1889-90), s. 514-517. Samme (1979), s. 62-65. E. Ladewig Petersen (1967), s. 6.

15. En kort oversigt over håndfæstningernes tilsagn og privilegier for adelsstanden findes i Henning Matzen (1889; reprografisk genoptryk Kbh. 1977), s. 156-167.

skal sælges til en adelig køber for fuld værdi.¹⁶ Reglen findes også i Koldingske reces 1558 art. 37.¹⁷ Ikke-adeliges køb af og pant i frit jordegods blev forbudt i kong Hans' håndfæstning (1481, art. 21). Denne regel gled ganske vist ud af de følgende håndfæstninger, men optoges i recesserne: I 1536-recessen og i 1547-recessens art. 22: »Item skulle ingenn Borgere, Bonde, eller andre ufrii Folck her udi Riiget, mue kiøbe eller pante nogett friitt Jordgotz effter thenne dag«. ¹⁸ I 1558-recessen findes samme regel som art. 38.¹⁹

Imod kongens erhvervelse af adeligt jordegods findes forbud i samtlige håndfæstninger fra kong Hans' og til Frederik III's.²⁰ Frederik II's og Christian IV's håndfæstninger har som art. 20 samme regel: »Item skulle icke wij, wor førstinnde eller nogenn andenn paa wore wegne kiøbe eller pannte oss eller kronenn tiill noged frijt och frelse godtzs her vdj riged vdj noger maade, somm aff gammbell tijd werett haffuer«. ²¹

Med disse regler er omfanget af adelens frie jordegods sikret imod afgang. Omvendt bestemtes det i Frederik II's håndfæstning fra 1559 i art. 21, at rigsråder og adel ikke »efter denne dag« må købe eller pante noget frit bondegods, uden det sker med kongens tilladelse. Baggrunden for denne regel er ønsket om, at de skatter, der påhvilede de jordegne bøndergårde ikke skulle formindskes ved adeliges køb eller pant. At denne regel ikke skulle have været gældende før 1559, er dog mindre sandsynligt, da der findes flere ældre vidnesbyrd om, at kongelig tilla-

16. Håndfæstning 1513 § 29; 1523 § 34; 1536 § 42; 1559, 1596 og 1648 § 40. Håndfæstningerne findes i Samling af Danske Kongers Haandfæstninger og andre lignende Acter. ÅGA II. Kbh. 1856-1860 (Reprografisk genoptryk Kbh. 1974).

17. CCD I, s. 31. Ifølge samme reces § 36, jfr. reces 1547 § 25, må ingen fri kvinde eller fri mø tage nogen ufri mand. Gør hun det uden sine slægtninges godkendelse, forbyrdes hendes jordegods til nærmeste arvinger. Gør hun det med nærmeste slægtninges godkendelse, skal hun inden år og dag sælge jorden til frit folk. At kongelig bevilling kunne afbøde manglende godkendelse, fremgår af rettertingsdom 14/6-1572, GdD III, s. 169.

18. SgI IV, s. 227. Jfr. kongens og rigsrådets dom af 3/6-1578, GdD III, s. 315, hvorved et salg af frit jordegods til en uadelig kendes ved magt, fordi det var sket førend recessen af 1547 udkom forsynet med kgl. stadfæstelse. Da forbudet allerede fandtes i 1536-recessen, jfr. nævnte lovsamling s. 169, tyder dommen enten på ukendskab hertil, eller på at reglen ikke har været effektiv førend med 1547-recessen.

19. CCD I, s. 31.

20. Håndfæstning 1483 § 21; 1513 § 39; 1523 § 47; 1536 § 21; 1559 § 20; 1596 § 20; 1648 § 20.

21. At kronen heller ikke på andet retsgrundlag kan udøve herredømme over frit adelsgods siges i rettertingsdom 1/9-1555, GdD II, s. 152.

delse har været meddelt adelige til handel og mageskifte vedrørende frit bondegods.²² I Christian II's og Frederik I's håndfæstninger (henholdsvis art. 38 og 46) loves det ydermere, at kongen ikke vil tilbagekalde sådanne tilladelser, som dermed forudsættes nødvendige.²³

Af den nævnte regel i Frederik II's håndfæstning fulgte, at adelige i gældssager imod uadelige ikke ved indførsel eller udlæg i bondeselveje kunne få ejendomsret over sådan jord.²⁴ Den for den adelige gældsstiftelse mere afgørende situation er den omvendte: at uadelige kreditorer ikke kunne få udlæg i frit jordegods. Disse problemer skal nærmere behandles nedenfor i kapitel 3 vedr. retsforfølgning i gældssager. Det skulle i 1600-tallet vise sig, at være et for adelen tvivlsomt privilegium. Det hindrede den i at give uadelige, og blandt dem især borgerne, danske som udenlandske, sikkerhed i frit jordegods, hvilket var til skade for adelens kredit.

Af processuelle privilegier for adelen kan udgangspunkt tages i Christian II's håndfæstnings art. 19, hvorefter kongen og hans fogder, hvis de har tiltale på kronens vegne imod nogen god mand, d.v.s. en adelig, skal forfølge sagen for rigsrådet, uanset sagens art, og uanset om dens genstand er jord eller andet. Denne regel, som gør rigsrådet til adelens værneting, gentages i Frederik I's håndfæstning art. 24. Men i håndfæstningen fra 1536 findes dette tilsagn ikke. Tværtimod gennemføres et appelsystem, idet det forbydes enhver at skyde sig fra sit herredsting eller landsting, førend dom er afsagt (art. 26). 1537-recessens artikler 17 og 18 indeholdt bestemte forbud imod at benytte rettertinget på anden måde end som øverste instans. Konsekvensen heraf måtte være, at alle, uadelige som adelige, skulle holde instansfølgen.

Før reformationen havde institutionen biskop og bedste bygdemænd fra at være appelinstans for de jydsk sandemændssager (J. L. II-7) udvidet sin påkendelsesret til også at omfatte eder aflagt i nævningesager,

22. Jfr. P. V. Jacobsen (1831), s. 231 ff.

23. I rettertingsdom 14/6-1572 var en adelig tiltalt for at have tilforhandlet sig selvejerbondejord. Han frikendes, da det bevises, at der oprindeligt var tale om adelsgods, GdD III, s. 165. I rettertingsdom 18/7-1573 påstodes en uadelig at have solgt jord til en adelsmand, men spørgsmålet blev ikke påkendt, da sagsøgeren ikke kunne bevise sin egen ret til jorden, GdD III, s. 213. I rettertingsdom 8/12-1589 var der nedlagt påstand om, at adelige skulle have købt bondeejendom og ladet fæstere tage skøde derpå. Denne påstand blev ikke pådømt, GdD IV, s. 141. I rettertingsdom 21/9-1584 foreligger kgl. tilladelse til en adeligs køb af bondeselvejergods, GdD IV, s. 42.

24. Jfr. rettertingsdom 8/12-1589, GdD IV, s. 144.

partseder, tingsvidner og lavhævdssager.²⁵ Da institutionens kendelser var inappellable og bindende for domstolene, rettertinget medregnet, var der hermed i realiteten sket en betydelig udvidelse af kirkens domsmagt – over uadelige såvel som adelige.

Med reformationen måtte institutionen ændres. Den afløstes af en af landsdommeren udmeldt ret bestående af de bedste bygdemænd. De kunne fortsat fælde sandemænd og nævninger, som »sweriæ nogenn mandt till skade mett Wrett, saa wiiet som Judzske log recker ... Sameledis skall och holdes om log och lageheffdt«. ²⁶ Ved optagelse i 1547-recessens art. 14 kom ordningen til at gælde i hele riget, men med følgende væsentlige tilføjelse: »dog att the Lauger och Laughheffder, som Riddermentzmennd haffue giordt, the steffnis ind for Konningen oc Riggins Raadt, oc ey anderstedtz«. ²⁷ Dette gentages i 1558-recessens art. 27, men nu med denne yderligere tilføjelse: »ti ingen, enten landsdomer eller nogen anden, maa dømme paa nogne de sager, som gielder nogen af adelen paa dieris lif eller ere, uden koningen sielf met mienige Danmarks rigis raad«. ²⁸

Ad denne omvej indførtes i dansk ret et *privilegium fori*, et privilegeret værneting, for adelige i livs- og æressager. Ganske vist havde allerede Christian I i en forordning af 1/9 1466 (art. 6) bestemt, at adelige æressager skulle for konge og rigsråd; men reglen kom ikke ind i de følgende håndfæstninger. Forklaringen må være, at den gejstlige jurisdiktion var til hinder for en sådan ordning. ²⁹

Tidligere teorier om at landstinget skulle have været adelens almindelige værneting, modbevises af mange entydige domme fra tiden før 1600. ³⁰ Endnu forordning af 14/8 1590 bestemmer udtrykkeligt, at nævninger og sandemænd kan sværge over adelige, som forbryder sig med

25. Jfr. Peter Skautrup (1942), s. 25 og Poul Johs. Jørgensen (1947), s. 516.

26. 1536-håndfæstningen, §§ 27-28, gentaget i 1559-håndfæstningen, §§ 26-27.

27. SgL IV, s. 223.

28. CCD I, s. 25.

29. Jfr. ÅGA V. Kbh. 1871-75, s. 68.

30. Jfr. P. V. Jacobsen (1841), s. 515 ff., specielt den side 525 in extenso citerede rettertingsdom fra 1552. En adelig var her indstævnet af en standsfælle for rettertinget i en gældssag. Sagsøgte påstod sagen afvist, da den skulle anlægges ved hans herredsting. Dette fik medhold. Jfr. også følgende domme: GdD III, s. 1 (1563), s. 37 (1567), s. 279 (1575), s. 328 (1580); GdD IV, s. 64 (1585), s. 93 (1586), s. 329 (1592); DD IV, nr. 503 (1582).

vold, hærværk, husfred eller gårdfred.³¹ Det siges i forordningens indledning, at en del adelige ikke har villet tilstede, at nævninger og sandemænd skulle sværge over dem, fordi der var tale om fredløshedsmål. Hertil anføres i forordningen, at sådanne sager ikke vedrører adeliges liv og ære, da der kan bødes med 40 mark inden 6 uger »dog hvad tre mark sager ere anliggendis eller andre slige, som gielder adelens ere oc lif paa, skal ingen mue dømmе uden alleniste vi self med vore Danmarkis rigis raad«. Bag denne betragtning ligger tremarksbødens defamerende funktion. Til forskel fra 40 marksbøden ramte den retsnægtelse i vid forstand og specielt uærlige forseelser som løgn og falsk vidnesbyrd.³²

Hvorvidt adelen senere i Christian IV's lovgivning fik landstinget til værneting i sager, som ikke angik liv og ære, finder nogle forfattere tvivlsomt.³³ At i hvert fald eksekution skulle foranstalles af landsdommeren skal omtales nedenfor i kapitel 3 i forbindelse med det for den adelige gældende gældsstiftelse ulig vigtigere problem vedrørende forholdet imellem gældssager og æressager. Angik det en adelsmands ære, at han ikke betalte sin gæld til det lovede tidspunkt?

I forbindelse med værnetingsproblemerne kan det spørgsmål stilles, om adelen efter reformationen havde privilegium på et særligt godsværneting (*forum rei sitæ*). De domme, som taler imod teorien om landstinget som adelens almindelige værneting, omhandler ikke sager angående adelens landejendomme. Omvendt kan der anføres domme, som indicerer, at landstinget har været adelens værneting i alle sager, som angik dens sædegårde: en rettertingsdom fra 1548 henviser en sag imod en adelsfrue til herredsting, fordi den angik løsøre og ikke fast ejendom,³⁴ og en rettertingsdom af 12/11-1586 hjemviser ligeledes en sag imod en adelsfrue fra et herredsting i Skåne til hendes hjemherredsting i Jylland, »forthi thet er Gielltd-Sag anrørenndis oc icke Guodtz«. ³⁵ Selv på dette spinkle grundlag kan det nok forsvares med Kolderup-Rosenvinge at antage, at landstinget var adelens værneting i sager om jordegods på landet. I hvert fald er det heroverfor uforståeligt, at en rettertingsdom af 1/9-1550 henviser til en reces som hjemmel for, at alene konge og rigsråd

31. I CCD II, s. 563 dateres frd. til 14/8, men J. E. Larsen, Samlede Skrifter I-1. Kbh. 1861, s. 546 og RSH I, s. 39 har 15/8.

32. Jfr. KLNМ bd. XVIII art. Tremarksmand, Danmark (Ole Fenger) sp. 607-609.

33. Således P. V. Jacobsen (1841), s. 525 og J. E. Larsen (1861), s. 547.

34. GdD I, s. 108.

35. GdD IV, s. 93. Smst. s. 98 anfører Kolderup-Rosenvinge i note 7: »Her erkjendes paa det bestemteste fast Ejendomsværneting«.

kan dømme i en sag om adeligt arvegods, hvis ikke en adeligs ed og ære var involveret – hvilket da også synes at have været tilfældet.³⁶ I så fald var end ikke et sædvanligt retterting kompetent, for som det hedder i en af et sådant afsagt dom fra 14/12-1588: »ephterthi Wij befinde samme Sag at være (adelig) Ære vigtig, ock icke Jordegoutz, Gieldsag eller andet saadant anrørendis, som her paa thette Retterting for Oss bør eller kandt ordelis«, så henvises til »Oss (kongen) och menige Danmaris Rigis Raadt.«³⁷

Blandt adelige privilegier af mulig betydning for gældsforhold og gældsforfølgning i den her behandlede periode kan endelig nævnes beskyttelsen for adeliges personlige frihed. Som det frie jordegods kunne indvirke på kreditten, således kan også et vidtgående hensyn til den adelige standsfølelse og personlige frihed være en fare for kredittens opretholdelse.

Fra gammel tid garanterede håndfæstningerne alle rigets indbyggere, at kongen eller hans fogder ikke måtte berøve nogen friheden, uden at han var dømt eller grebet i sådanne ferske gerninger, som han efter loven måtte gribes og fængsles for. I 1536-håndfæstningen indskrænkes dette tilsagn til kun at gælde adelige.³⁸ De følgende håndfæstninger gentog reglen,³⁹ indtil beskyttelsen i Frederik III's håndfæstning (1648, art. 13) udvides, idet en adelig, som ikke var grebet på fersk gerning, kun kunne anholdes, når anklagen lød på uredeligt drab eller mord eller vitterligt forræderi. I alle andre misgerningssager, som angik liv eller ære, kunne en adelig enten selv gå i borgen for sin tilstedeværelse eller stille sådan borgen for sig.

I 1556 havde Christian III påbudt indrettelse af et gældsfængsel i København.⁴⁰ Det befales borgmestre og råd at lade skyldnere indsætte på kreditors begæring, hvis gælden ikke efter forelagt frist betales eller borgen stilles. Der tales i forordningen blot om de mange ind- og udlændinge, som ikke kan eller vil betale deres gæld; men adelige har givetvis ikke været omfattet af disse benævnelser. Den adelige ære har ikke kunnet bære en sådan frihedsberøvelse uden udtrykkelig lovhjæmmel. Alt, hvad man som adelig debitor kunne strække sig til, var et løfte om at ville »holde maning«. Dette særprægede retsinstitut, som skal nærmere

36. GdD I, s. 131 med note 7.

37. GdD IV, s. 141.

38. 1536-håndfæstningen § 12.

39. 1559 og 1596-håndfæstningerne § 13.

40. Kjbh. D. I, s. 426-427. Kbh. 1872. Jfr. dog allerede KRD I, s. 423 (1538).

behandles i kapitel 2, går i korthed ud på debtors overholdelse af et løfte om i tilfælde af misligholdelse med betaling da at indfinde sig i husarrest på et af kreditor forelagt sted og forblive der indtil betaling har fundet sted.⁴¹ Dette ophold, som kaldtes indlager eller indlejr var påtaget af den adelige løftegiver under samme frivillighed som gælden og kunne derfor ikke krænke hans ære. Da han omvendt på sin ære var forpligtet til at holde sit løfte om husarrest, kunne virkningen og pressionen synes at være den samme som gælds fængsels, omend under mere standsmæssige vilkår.

At dette ikke har været tilfældet i det lange løb, fremgår af en forordning af 4/7-1616, hvorefter adelspersoner, som sætter sig i større gæld, end de selv kunne betale, kan sættes i gælds fængsel i København.⁴² En følgende forordning af 26/8-1622 pålægger lensmændene at assistere herved.⁴³ Årsagen til denne mindske hensyntagen til adeliges personlige frihed angives i 1616-forordningen at være det stigende antal adelige skyldnere, som trak deres kautionister eller forlovere i »undergang och forderfvelse«.

Frederik III's håndfæstning ændrer ikke denne situation. I misgerningssager kunne adelige forblive på fri fod på deres adelige æresord. Men i gældssager slog dette ikke til.

Ifølge forordning af 5/7-1651 erfares det på den ene herredag efter den anden, at en del af adelen ikke overholder deres gælds breve på »ære og maning«. Det foreskrives, at de straks skal dømmes til at stå til rette »paa det credit och strenge forskrifvelser maae blifve udi den tilbørlig act, som det sig bør«.⁴⁴

Disse indledende bemærkninger skulle antyde den retlige karakter af den del af de adelige privilegier og friheder, som er af speciel betydning for den adelige gældsstiftelse i perioden 1570-1660. Dermed skulle også berettigelsen og nødvendigheden af at udskille adelsstanden til særskilt behandling i så henseende være motiveret. Den »drabelige frihed«, som adelen opnåede på reformationstiden, forudsatte en økonomisk uafhængighed, som for mange adelige siden forsvandt. Hermed opstod for denne del af den frie stand retlige problemer, som de ufrie stænder var fri for. Nok er frihed det bedste guld, men i sig selv styrker den ikke kreditten.

41. Jfr. Ostensen Veylle (1652), s.v. Maning, s. 552.

42. CCD III, s. 480.

43. CCD IV, s. 30.

44. CCD VI, s. 29.

Kapitel 2

Gældsforholdet

A. Løftets bindende virkning

Når man har penge tilgode hos en anden, når man har krav på levering af en vare fra en anden, eller når man har ansat en anden til at udføre et stykke arbejde for sig, har man efter vore dages begreber en fordringsret mod denne anden. Læren om fordringsrettighederne eller skyldforholdene kaldes med et romerretligt udtryk obligationsretten.

Fordringsretten er et retskrav. Dermed menes, at kravet i kraft af retsordenen kan hævdes ved visse tvangsmidler. Karakteren af disse tvangsmidler har ændret sig i retshistorien. Hvis ting blev udlånt eller sat i forvaring med pligt til tilbagelevering har man oprindeligt betragtet låneren eller forvareren som en tyv, hvis han ikke tilbagegav ejeren hans ting. Hvis bøde blev lovet og fastsat, men ikke præsteret, har hævn været lovlig gengældelse. Sikkerhed for opfyldelse har fordringshaveren til alle tider kunnet skaffe sig. Personlig sikkerhed ved gidsler eller garantier, tinglig sikkerhed ved pant. Begge former for sikkerhed kunne etableres på forhånd, ved forpligtelsesens opståen ved aftale eller retsbrud, eller efterfølgende, ved misligholdelse, ved fordringshaverens tagne pant eller fyldestgørelse, ved egen hjælp eller ved andres bistand.

De danske landskabslove rummer kun få regler om gæld, og udgangspunktet er bødegæld. De vedrører beviset for gæld og går i overensstemmelse med de almindelige regler ud på, at den sagsøgte kan benægte gælden ved ed med mededsmænd. En almindelig regel om, at man skal holde, hvad man lover, findes ikke. Kun specielle regler, f.eks. om at drabsmanden skal betale de bøder; der er udlovet (JL II-27), og om, at den, der er gået i borgen for gæld, skal betale, for ingen kan sige sig løs fra borgen (JL II-61).

Ældre forfattere har udfra disse særlige regler advaret imod at slutte til en almengyldig regel om, at man skal holde, hvad man lover. Matzen mente, at det ikke var »muligt for Folket i Kraft af en blot abstrakt Betragtning at forme den sædelige Bevidstheds Bud om at skulle holde Tro og Love til et saadant, der ogsaa havde retlig forpligtende Kraft, saa

at dets Opfyldelse kunde fremtvinges ved ydre Magt. Der ligger tværtimod Aarhundreders Udvikling forud for Opstillingen af Sætningen i D.L. (= Danske Lov) 5-1-2 om, at Kontrakter skulle holdes, og selv D.L. 5-1-1 peger endnu ved sin Affattelse tilbage mod en Tilstand, hvor ikke det blotte Løfte (Mund) var forpligtende, men hvor Haand (Haandslag) og Segl 3: Kontraktens skriftlige Affattelse vare af Betydning i Henseende til Retsvirkningerne«. ¹

Den nævnte første artikel i 5. bog »Om Adkomst, Gods og Gield« i Christian V's Danske Lov (1683) lyder således: »Een hver er pligtig at efterkomme hvis hand med Mund, Haand og Segl, lovet og indgaaet haver«, D.L. 5-1-2 har følgende ordlyd: »Alle Contracter, som frivilligen giøris af dennem, der ere Myndige, og komne til deris Lavalder, være sig Kiøb, Sal, Gave, Mageskifte, Pant, Laan, Leje, Forpligter, Forløfter og andet, ved hvad Navn det nævnis kand, som ikke ere imod Loven, eller Ærbarhed, skulle holdis i alle deris Ord og Puncter, saa som de indgangne ere«.

Når Matzen i ældre tid frakender folket evnen til at foretage springet fra at være moralsk forpligtet til at være retligt forpligtet til at holde, hvad man lover, må man nok sætte et spørgsmålstejn ved anvendelsen af de to citerede artikler fra Danske Lov som bevis for, at en udvikling dermed er gennemløbet og fuldført. Ganske vist fastslog Højesteret i 1685, at det mundtlige løfte i sig selv er forbindende, når det vel at mærke kan bevises. Det kunne det i den foreliggende sag, da aftalen var indgået i vidners nærværelse. ² Kan et blot mundtligt udtalt løfte ikke bevises af løftemodtageren, d.v.s. sagsøgeren, er det før som efter 1685 – og den dag i dag – uden større retlig interesse at diskutere, om løftet er bindende for afgiveren, hvis han nægter at have afgivet det. Har han faktisk givet et mundtligt løfte, men fragår det i strid med sandheden, står alene et moralsk problem tilbage. Vil man endelig diskutere moralsk forpligtelse, kan man vel ikke se bort fra, at et løfte afgivet før Danske Lov på (kristen) tro og love, bekræftet med ed eller afgivet på adelig ære, snarere kan have tilskyndet til opfyldelse, end reglen i Danske Lov 5-1-1, som den er blevet fortolket siden 1685. Men under alle omstændigheder har løftemodtagere til alle tider vist det mindstemål af omhu at sikre sig et bevis for det afgivne løfte eller sikkerhed for dets opfyldelse. Gamle ordsprog illustrerer dette: »Panth bær penninghe

1. Henning Matzen, *Privatret II*, s. 166.

2. Thøger Nielsen (1951 B), s. 7. Samme (1951 A), s. 213.

hiem« og »Bædra troor iegh tijt heedne pant æn thin cristnæ troo« (Bedre tror jeg dit hedenske pant end din kristne tro og love).

Med disse bemærkninger skal blot antydes, at man ikke kan tage Danske Lovs regler om løfters forbindende kraft som udtryk for, at man ikke før denne lov skulle holde løfter, eller at man blot skulle holde løfter, når det var positivt foreskrevet i en lovregel. Enhver retsorden bygger i en eller anden forstand på reglen om, at løfter skal holdes, for der afgives og modtages i ethvert samfund de løfter, der er behov for. Sålænge brud på løfter afføder enkeltafgørelser, domme, nedfældes de som regler om retsvirkningen af, at visse typer af løfter misligholdes. Matzen fremhæver da også i anden sammenhæng, »at man saa at sige af sig selv har erkjendt Nødvendigheden af Løfternes bindende Kraft for at fyldestgøre den økonomiske Trang, og Opgaven for den positive Retsanordning har kun været at fastsætte, under hvilke Betingelser der kunde tillægges Løftet denne Retsvirkning«. ³

Nyt er i denne sammenhæng den abstrakte formulering af D. L. 5-1-1 og 5-1-2, men en sådan udformning af lovregler er utvivlsomt en følge af den naturretlige litteratur, som i nyere tid har Hugo Grotius (1583-1645) som foregangsmand. I hans berømte og vidt udbredte skrift »De Jure Belli ac Pacis Libri Tres in quibus jus naturæ et gentium item juris publici præcipua explicantur« fra 1625 tales i 2. bog kap. 11 og 12 helt abstrakt om løfter og kontrakter, hvis bindende kraft konstateres under henvisning til især romerretten og Cicero. ⁴ Som protestant påberåber Grotius sig ikke den katolske kirkes kanoniske ret, som også hævdede løftets forpligtende kraft. Selv formløse løfter var gyldige ifølge kirkeretten. Fragåelse af et sådant løfte var ensbetydende med løgn, og løgn (mendacium) var en synd. Denne lære fik i europæisk sammenhæng betydning for praksis ved verdslige domstole og for verdslig retsvidenskab. Allerede i 1400-tallet anerkender enkelte verdslige lovkommentatorer, at ethvert pactum, enhver aftale, er forpligtende, fordi dette var fastslået i kanonisk ret. ⁵ I verdslig, dansk lovgivning forud for Danske Lov synes det af en forordning af 8/6-1639 art. 1 om kurser på guldmønt

3. H. Matzen, *Privatret II*, s. 175.

4. Sætningen »pacta servanda sint« findes i liber III, cap. XIX: De fide inter hostes, § 2. *The Classics of International Law*. Edited by James Brown Scott: *De Jure Belli ac Pacis ...* by Hugo Grotius, I (1913), s. 568.

5. Cf. *Consiliorum sive Responsorum D. Jacobi Menocii Papiensis, Divini atque Humani Iuris peritissimi*. (Frankfurt 1605). Iflg. consilii nr. 237 og 238 skal *pacta nuda* holdes såvel af fyrster som af købmænd og private. Jfr. også Stig Iuul (1970), s. 64-65.

at fremgå, at et mundtligt løfte har samme gyldighed som et skriftligt: »Oc skal ingen efter denne dag veigre sig at tage sin betalling i forskrefne mynt, med mindre hand hafver ladet sig betalling *forskrifve* eller *tilsige* i rixdaller in specie, da det at efterkommes«. ⁶ Denne formulering er måske næppe tilfældig, da der i rigsrådets betænkning om samme emne af 9/2 1621 tales om forpligtelse »med bref och segel eller anden nøyachtig kundskab«. ⁷ Men om købmænds forpligtelser til at betale med særlig mønt i forbindelse med køb og salg hedder det i Reces 27/2-1643, II-15-10, at de skal holdes og efterkommes »efter afsked, bref og contract«. ⁸ Som nærmere kilde til Danske Lovs regler kan nævnes forordningen af 5/7 1651, der som baggrund har adeliges misligholdelse af »strengte gældsbreve paa ære och maning«. Her siges det, at »enhver erlig mand er plictig sit bref och segel at holde«. ⁹ På denne baggrund må juristen, højesteretsassessor, Peder Lassen have udformet sit forslag til Danske Lovs regel. Det lyder: »Enhver ærlig Mand er plictig at holde sin Forskrivelse, Bref og Segel, paa det Credit maa blive udi sin tilbørlig Act, og Afsked, Bref og Contract holdet og efterkommet«. Hertil føjede Lassen en regel hentet fra Jydske Lov I-54: »Ingen maa nøde anden til Mageskifte eller nogen anden Contract uden hans Villie«. ¹⁰ Peder Lassen taler således kun om skriftlige forpligtelser i dette forslag, der er udarbejdet i årene 1667-72. ¹¹ Men den almindelige regel om løfters verbindende kraft var »op over«. Samuel Pufendorf, en 28 årig Sachser, blev i 1658 huslærer hos den svenske gesandt i København, Coyet. Ved krigsudbruddet samme år lod Frederik III det ikke-exterritoriale personale ved gesandtskabet fængsle. Pufendorf benyttede otte måneders fangenskab til at udarbejde et værk om naturretten: *Elementa jurisprudentiae universalis*. Det blev trykt i Haag i 1660. Ti år efter blev Pufendorf professor primarius i retsvidenskab ved det nyoprettede universitet i Lund, som vandt europæisk berømmelse ved ansættelsen af Pufendorf. ¹² To år efter udkom i Lund hans hovedværk »*De Jure Naturae et Gentium Libri Octo*«, som vandt enorm udbredelse. Det samme blev tilfældet med det året efter, 1673, udkomne værk »*De Officio Hominis et Civis juxta*

6. CCD V, s. 37.

7. RSH I, s. 313, jfr. II, s. 518-519 og 525-528.

8. CCD V, s. 308.

9. CCD VI, s. 29.

10. RA. D. Kanc. A. V, b, nr. 36. Jfr. Thøger Nielsen (1951 A), s. 212.

11. Stig Iuul (1963), s. 32 og 35.

12. Erik Wolf (1963), s. 322 ff. og 335 ff.

legem naturaliter, libri duo«. Begge steder findes den markante sætning, at enhver skal holde sit givne ord, efterkomme løfter og aftaler.¹³

Det kan på denne baggrund ikke undre, at en generelt udformet regel om løfters forbindende kraft indføres som første artikel i Danske Lovs 5. bog, og ej heller, at Højesteret i 1685 lader det blot mundtlige løfte være bindende.¹⁴ Man kan blot ikke fra den generelle regel i Danske Lov slutte modsætningsvis og bindende til retstilstanden forud for 1683. Kun en nøjere undersøgelse af grundlaget for domme i gældssager kan klarlægge, om kravet til bevis førte til krav om skriftlighed eller bevis ved tingsvidne. Og man må i den forbindelse erindre, at gæld som indfries ifølge aftalen, ikke sætter sig synderlige spor i retspraksis.

At fordringsretten kan udspringe af aftale eller af retsbrud udtrykkes således i ældre juridisk litteratur: den opstår af forbund eller fornærmelser. Den følgende fremstilling af den adelige gældsstiftelse behandler kun gæld stiftet ved aftale samt de retskrav, der opstår ved misligholdelse af låneaftalen. Gæld, der opstår som følge af retsbrud, f.eks. skadegørende handlinger, kan ganske vist i middelalderens ret ikke skarpt udskilles fra aftalte forpligtelser, fordi bødekraft kunne fastsættes ved aftale, og især fordi misligholdelse af aftalte forpligtelser oprindeligt blev betragtet som retsbrud på linje med andre. Men sigtet med en behandling af den adelige gældsstiftelse er at belyse adelens kreditbehov og kreditmuligheder i perioden 1570-1650. Derfor er alene den aftalte gældsætning af interesse i nærværende sammenhæng – uden at man af ordet »aftalt« skal slutte, at det blot mundtligt udtalte løfte af kreditor er taget for gode varer i daglig handel ogandel.

Heraf og herefter følger behandlingen af gældsloftet (B), gældsvilkår (C) og problemer vedrørende personskitte i gældsforhold (D).

B. Gældsloftet

»Et løfte gør ingen fattig«, siger et gammelt ordsprog. Hvis det drejer sig

13. The Classics of International Law. Edited by James Brown Scott: De Jure Naturae et Gentium Libri Octo. Oxford 1934. Introduction s. 13a seq., liber III, cap. IV, § 2. Samme værk: De Officio Hominis et Civis. Oxford 1927. Introduction s. 12a seq. liber I, cap. IX, § 3: »Circa isthæc generale officium ex lege naturali debitum est: *ut quilibet fidem datam servet*, seu promissa ex pacta expleat«.

14. Om forholdet imellem D. L. 5-1-1 og 5-1-2, og den sidste regels særlige funktion som modvægt imod en romerretlig causalære og kontraktstypeteori, se Thøger Nielsen (1951 A), s. 214 ff.

om specielt et gældslofte, ville det i så fald ikke være muligt at låne penge. Debitor har derfor sin interesse i at sikre kreditors tillid til, at gælden betales tilbage i henhold til løftet. Nødvendig er da en sikring af beviset for, at lån er ydet, samt for, at tilbagebetaling skal finde sted på de aftalte vilkår. Hertil tjente i ældre tider overholdelse af visse ydre former samt tilstedeværelsen af vidner. Da offentligheden på tinge var den bedste garanti, foretoges alle vigtige retshandler her. På aftalens indhold og endelighed optoges tingsvidne. Indførelsen af skriftlighed i retsplejen, først ved de gejstlige domstole, siden ved stadig flere byting, og generelt ifølge Christian III's recesser, sikrer bevis: ved skriftlige domme, tingsvidner og tingbøger. Gældsbreve bliver med denne udvikling det almindelige bevis for gæld. Med skrivekunstens udbredelse bliver dette bevis så selvfølgeligt, at manglende brev indicerer manglende forpligtelse, hvis ikke tingsvidne er optaget. Hvis en part fragår en aftale, så dømmes den magtesløs, i hvert fald hvis uvildige vidner ikke kan føres.¹⁵ Illustrerende er følgende domme: En Viborg landstingsdom af 1/9-1593 frifinder for gældskrav, da der ikke forelå noget skriftligt løfte, og da der ikke straks var taget tingsvidne på skylderklæringen. En Sjællands landstingsdom af 19/1-1597 underkender en herredstingsdom, der var afsagt på grundlag af en mundtlig udentinglig kontrakt. En sådan siges kun at være gyldig, hvis begge parter var enige om det.¹⁶ I overensstemmelse hermed er derefter en dom af Horns herredsting af 10/3 samme år, »ath ingen contract holdes lennger, end begge parter samtycker, wden saa er, samme contract giøris til tinge«. ¹⁷ Heller ikke i denne sag forelå brev og segl på nogen kontrakt. En Viborg landstingsdom 14/9-1616 i en gældssag konkluderer således: »Efterdi ikke bevises med S.J.'s brev og segl sig C. A. bemeldte gæld pligtig at være, og ikke han slig gæld for ting og dom har indgået eller vil være bestandig, medens benægtet sig intet at være C. A. skyldig, da finder vi S.J. af denne dele kvit at være ...«¹⁸

Med kravet om skriftligt bevis i gældsforhold fulgte nødvendigheden

15. Når Matzen (Privatret II, s. 176) ikke mener, at mundtlige tilsagn, afgivne udenfor tinget var forbindende, selv om de var vidnefaste, så tyder VLD 1616 B nr. 164 på det modsatte ved at fremhæve, at nogle vidner ikke bemelder om nogen endelig aftale, og at et andet vidne ikke var uvildigt.
16. Privat domssamling (utrykt) GkS 1134. 2° henholdsvis nr. 226 og 249. Medtages i DD VI.
17. Privat domssamling (utrykt) GkS 1134, 2°. Medtages i DD VI.
18. VLD 1616 B nr. 179.

af læse- og skrivekunst. Hvor de folk af lavere stand, der ikke mestrede disse kunster, hentede hjælp hos by- eller herredsskriveren eller hos præsten, dér var de adelige normalt bedre hjulpne. De fleste har vel selv kunnet skrive, selvom enkelte domme viser eksempler på det modsatte,¹⁹ men en slots- eller godsskriver var overalt inden for rækkevidde. Herefter var udstederens besegling nødvendig. Om det samme gælder en underskrift er mere tvivlsomt. I hvert fald udtaler Matzen sig for kort og kategorisk, når han blot fastslår, at underskrift ikke behøvedes. Det gjaldt nok generelt i middelalderen og højt op i nyere tid for de lavere stænders vedkommende, hvor underskrift med »egen hånd« markeres. Men for adelens vedkommende er personlig underskrift blevet så almindelig efter midten af det 16. århundrede, at dens mangel af domstolene tages som indicium for manglende forpligtelsesvilje.²⁰ I lovgivningen foreskriver først forordningen om gældssager af 1/7-1623 i art. 8, at især adelige underskriver gældsposter, som er nedtegnet i købmandsbøger.

Men med brev og segl fangede bordet. Det er ovenfor omtalt, hvornår og hvorledes den regel, at brev og segl skal holdes, kom ind i lovgivningen i det 17. århundrede. Men i retspraksis var den forlængst fast anerkendt. Rettertinget fastslog således i 1551, at en adelsmands skriftlige løfte om en forkøbsret var forpligtende for ham.²¹ I 1591 statueres, at almindelig regnskabsgæld ikke kan modregnes i gæld ifølge håndskrift.²² Under sagen påberåbes af den ene part tidligere domme, hvorefter enhver har »att eptherkomme sitt Breff och Segell epther thendtz Indeholltt«. Fra det følgende år, 1592, findes to domme afsagt af konge og rigsråd samme dag, 2. juni. Begge domskonklusioner indeholder reglen, at brev og segl skal holdes. Dommene er bemærkelsesværdige, fordi det af dem begge fremgår, at reglen ikke afledes af det adelige æresbegreb, men gælder alle. I den første siges det, at mange domme har statueret, »att enn Adelsmand, saavell som enhuer Erlig er pligthigh at holde och eptherkomme therres Breffue och Segell«. I den anden sag var en adels-

19. Jfr. GdD IV, s. 299 (1591), hvor et af en adelig enke udstedt gældsbrev var underskrevet til vitterlighed af fire vidner, da hun ikke selv kunne skrive, og KRD II, s. 24 (1606), hvor en adelsmand hverken kunne læse eller skrive.

20. Jfr. Matzen, *Offentlig Ret* (1894), s. 108. I GdD III, s. 7 (1563) anses et adeligt gældsbrev for ugyldigt, fordi det ikke var forsynet med udstederens underskrift, og fordi seglet lå løst inden i dokumentet. Jfr. også GdD IV, s. 344, rettertingsdom af 2/6-1592: breve og segle, de hverandre givet, forsejlet og underskrevet haver, jfr. note 23.

21. DD I, nr. 172.

22. GdD IV, s. 245.

mand sagsøgt af en borger til at lide indmaning i henhold til hans i et gældsbrief indeholdte forpligtelse. Betaling var lovet på »høigeste Throe, Ære og Loffue«, pligten til, hvis betaling ikke fandt sted til de aftalte terminer, at tage ophold i et ærligt herberg i Odense var afgivet på »hanns adelige Throe och Loffue«. Gælden hidrørte fra en gårdhandel, og i samme anledning havde borgeren i et købebrev forpligtet sig til at udstede endeligt skøde. Den sagsøgte adelsmand påberåbte sig, at sælgeren ikke havde udstedt det lovede skøde. Da der således henstod forpligtelser på begge sider, lød dommen på, at såvel den adelige som borgeren »er pligtige och bør therris Breffue och Segle, the huerannndre giffuet, forsseglett och unnderskreffuitt hafue, att holde och ephtherkomme«. ²³

På baggrund af denne retspraksis kan det ikke undre, at sætningen dukker op i det 17. århundredes lovgivning. Netop fordi praksis var så fast og utvetydig kan den anvendes til fortolkning af lovgivningen. Når det således i den ovenfor omtalte forordning af 5/7-1651 tales om, at »en part af adelen, som udgifver deres strenge gieldsbref paa ære och maning«, og siden om, at »enhver erlig mand er plictig sit bref och segel at holde«, så er der på baggrund af retspraksis ikke tvivl om, at forordningen pålægger adelige at efterleve en for alle stænder gældende retsregel. I relation til reglen i D. L. 5-1-1 og dens forhistorie kan følgelig bemærkes, at retspraksis og ikke 1651-forordningen er den egentlige kilde til Peder Lassens ovenfor omtalte udkast, og at udtrykket i 5-1-1 »Mund, Haand og Segl« kun gentager en eksisterende retstilstand, hvis alle tre betingelser skal opfyldes, for at løftet er bindende. ²⁴ Herom anfører Thøger Nielsen, at Matzen sikkert har ret, når han antager, at der ikke er grundlag for at regne med, at det mundtlige løfte i tiden før Danske Lov ubetinget var retsbeskyttet, men ordene i 5-1-1 er således formet, at man ikke med fuldstændig sikkerhed kan sige, at de har været polemisk vendt mod fortiden. ²⁵

For den adelige gældsstiftelse i perioden 1570-1660 kan det herefter konstateres, at det underskrevne og forseglede gældsbrief er det grundlag, som forsyner retsforholdet imellem debitor og kreditor med den fornødne og nødvendige beviskraft eller vitterlighed, forudsat at gælds-

23. GdD IV, s. 340-348.

24. Jfr. udgaven af Danske Lov ved Stig Iuul, Kbh. 1949, s. 213 og Thøger Nielsen (1951 A), s. 212, som begge anfører 1651-frd. som kilde.

25. Jfr. sst., s. 213 og Matzen, Privatret II, s. 176-177.

brevets indhold er af den fornødne klarhed vedrørende parternes identitet, gældens størrelse, betalingstermin o.s.v. Disse oplysninger hører med til det nødvendige grundlag for retsforfølgning, hvorimod gældsbevrets manglende datering antages at kunne afhjælpes ved pålidelige vidners forklaring.²⁶ Efter gældsbevrets afgivelse var udstederen afskåret fra at benægte forpligtelsens eksistens.²⁷ Det synes end ikke at være kreditors opgave at bevise et håndskrifts ægthed.²⁸

Hermed er kreditors ret og debtors pligt i den grad knyttet til gældsbevret, at dets fysiske eksistens er en uomgængelig betingelse for at fordringen kan gøres gældende. Ingen kreditor kunne løfte bevisbyrden for, at brevet f.eks. var brændt i hans besiddelse. Dette var ikke noget for gældsbreve specielt fænomen; brændte f.eks. en købstads privilegier, var den retligt set uden privilegier, indtil nye blev udstedt.²⁹ Denne fare kunne ved visse dokumenter afbødes ved læsning til tinge. Hermed fulgte nedskrivning i tingbogen og eventuelt udstedelse af en retsyldig genpart, som i middelalderen kaldtes en »vidisse«, fordi den indledtes med en fast formel om, at N. N. erklærer at have set (vidisse) et brev, som var ubeskadiget, ufordærvet, ustunget, uskrabet og på intet punkt ødelagt. Et brev var ustunget, når det ikke var gennemstukket som tegn på dets ugyldighed, og uskrabet, når der ikke var raderet i det.

Retsvirkningen af sådanne genparter var dog begrænset til en sikring af en allerede eksisterende retstilstand. I retspraksis udvikledes den regel, at med vidisser kan man gods forsvare, men ej gods vinde.³⁰ I andre situationer, hvor et krav, og herunder gældskrav, skulle gennemtvinges, kunne vidisser ikke erstatte originaldokumentet. For en senere tid er dette en følge af, at gældsbevret kan være overdraget, så skyldneren alene kan betale til den, der sidder inde med det originale gældsbevret; men så vidt var endnu ikke Danske Lov nået i retning af gældsbevrets overdragelighed eller negotiabilitet. Forklaringen er derfor stadig gældsbevrets evne til at gøre kravet vitterligt eller bevisligt.

Heri ligger forklaringen på vigtigheden af den lokalitet på de adelige hovedgårde, som hed brevkammeret. De dér anbragte brevkister skulle

26. GdD IV, s. 393 (1595).

27. GdD II, s. 56 (1537).

28. KR D I, s. 519.

29. Jfr. kgl. åbent brev af 4/7-1608 om stadfæstelse af den fynske adels statutter og vedtægter, CCD III, s. 248. De godkendes »endog de af alder ere fast fortærede og fordærvede«, men med forbehold af ændringer.

30. Jfr. GdD III, s. 92 (1568), KR D I, s. 268. Matzen, Offentlig Ret II, s. 109.

for enhver pris være sikret så godt, som det var menneskeligt muligt imod ildsvåde og tyvehånd.³¹

Ved forfaldstid og på tinge skulle gældsbrevet præsenteres *in optima forma*. Enhver usikkerhed med hensyn til skylderklæringens endelighed, ulæselighed og enhver form for beskadigelse, som antydede den makulering, som normalt fulgte en indfrielse, kom fordringshaver til skade. En rettertingsdom af 25/7-1540 var affødt af en tvist imellem nogle arvinger om nogle pantebreve. Flere af disse var, medens de var i arvingernes besiddelse, blevet beskadiget under Grevens Fejde. Herom siger dommen, at de pantebreve, som er læselige, de kommer arvingerne til gode, »och the Breffue, som ikke leseligh ere, komme Medarffuingerne til Brøst«. ³² I 1616 frifinder Viborg landsting for gæld ifølge et i 1600 udstedt gældsbrev, »efterdi samme brev på linjerne udi adskillige steder, og som penge, det omformelder, er antegnet, findes skrabet og makuleret, da kunne vi ikke kende det noksom ...«. ³³

Disse vilkår kunne nok tale for straks at få skyldererklæringen registreret, ikke i gældsbrev, men i tingbogen, i hvert fald i ukomplicerede gældsforhold. Ulempen var blot, at fordringen dermed var knyttet til tingbogen ved debtors værneting. Var parterne bosat i samme købstad eller i samme herred, voldte det ikke større praktiske problemer. Men var det ikke tilfældet, måtte kreditor ulejlig sig på rejse, for nok er pengeskyld bringeskyld, men bevis for betaling, manglende betaling, henstand eller forlig krævede parternes fremmøde på tinge – og dermed en offentlighed omkring gældsforhold, som måtte holde adelige på lang afstand.

Men om det principielle var der ingen tvivl: En Viborg landstingsdom af 16/1-1580 statuerer, at en aftale indgået for borgmester og råd på rådhuset og forseglet af dem, er lige så gyldig, som hvis parterne havde udstedt brev derpå. ³⁴

I en rettertingsdom af 30/6-1603 stadfæstes Nykøbing Falsters bytings og Falsters landstings domme, hvorefter en i bytingets bog indført gældsftale er lige så forpligtende for parterne som en af dem selv underskrevet kontrakt. Landsdommeren forklarer for rettertinget, at det er

31. Troels-Lund, *Dagligt Liv i Norden II*, (6. udg. Kbh. 1968), s. 199 ff.

32. GdD I, s. 58. Ifølge rettertingsdom af 20/6-1553 kan en kgl. dom, som ikke er forsynet med segl, ikke anses for bevis, DD I nr. 189.

33. VLD 1616 B, nr. 165.

34. DD III, nr. 472.

sædvanligt i alle købstæder i Lolland-Falster, Sjælland og Skåne at indføre sådanne kontrakter i stadsbøgerne og ikke at lade dem beskrive herudover, medmindre parterne specielt begærer det.³⁵

Disse domme kan blot tages som udtryk for en øget anvendelse i gældsforhold af den gamle regel og almindelige praksis, hvorefter kendsgerninger, som tinget som sådant havde haft lejlighed til at iagttage og konstatere, ikke kunne modbevises.³⁶ Men adelen har næppe på denne måde betjent sig af tingets bistand i synderligt omfang, og da slet ikke af herredstingets. Man har ikke ønsket hjælp af herredsfoged, herredsskriver og tingmænd, når man hjemme på hovedgården kunne producere de fornødne beviser for indgåede retshandler. Selv overdragelse af fast ejendom foregik blandt adelige ved hjemmeskødning, idet fritagelsen for lovbud (1547-reces, art. 30; 1558-reces, art. 49) blot forudsatte salg og skøde med brev og segl og gode mænds vidnesbyrd.³⁷ De af handel med fast ejendom flydende gældsforpligtelser blev dermed heller ikke registreret på tinge. Denne fritagelse for læsning på tinge bevarede adelen, indtil det ved forordning af 26/8-1622 blev bestemt, at alle skøder, gave- eller pantebreve, som udstedtes til adelige, skulle læses og påskrives til næste eller andet landsting i den provins, i hvilken de var daterede. Men denne pligt til efterfølgende læsning berørte ikke adelens ret til hjemmeskødning. Formålet med forordningen var at sikre bevis for dateringsrigtighed.

Endnu et bevis må omtales i forbindelse med adelig gældsætning: købmandsbøger. I tiden efter reformationen kunne gældskrav, som var dokumenteret ved købmandsbøger, benægtes ved ed, såvel af adelige som uadelige.³⁸ Indførsel i regnskabsbog var et bevis blandt andre og kunne underkendes, hvis et lavere beløb fremgik af gældsbrev.³⁹ Men under påvirkning sydfra, hvor man i Nederlandene og Tyskland på romerretligt grundlag tillagde autoriserede købmandsbøger fuld bevisværdi i sager om handelsgæld, fik købmands- og regnskabsbøger også hos os øget bevisværdi. Betingelsen for en sådan bogs troværdighed var – ifølge en Sjællands landstingsdom af 19/1-1597 – at den var solidt

35. Herredagsdombog nr. 17, fol. 136^v. Udgives i DD VI. Jfr. KRD I, s. 478 og II, s. 22, 12/3-1606: Riber bysbog bevis for hushandel og gæld.

36. Jfr. Henning Matzen (1893), s. 36 ff. og samme, Offentlig Ret II, s. 106-107.

37. KRD II, s. 444 (1613).

38. GdD II, s. 30 (1537), s. 125 (1540?).

39. Ribe Rådstuedombøger 1527-1576 og 1580-1599, ved Erik Kroman; Kbh. 1974, s. 41-42 (1553).

indbundet og ikke blot, som i sagen, en gammel indsyet papirs tegnebog.⁴⁰ Gælden skulle være behørigt indført i bogen, så et løst indlagt blad var ikke nok.⁴¹ Den 19/10-1599 stadfæstede rettertinget en Fynbo landstingsdom, hvis konklusion indledtes således: »Efterdi at C. R. benægter forne giæld, och her findes ingen bevisning enten bref eller seigel eller lefvendes røst derpaa, och ei heller det findes indført ordentlig persillevis (d.v.s. hakket i stykker; hver post for sig) i J. H.'s bog, hvor oc naar C. R. skal hafve saeme pendinge bekommit, som udi en rigtich kiøpmandsbog bør at vere ...« så tillægges bogen ingen betydning og sagsøgte frifindes.⁴²

Men var købmandens regnskabsbog i orden, fik han dom for gælden. F.eks. fik Maren Bagers, enke efter Niels Bager i Odense, på grundlag af sin husbonds bog medhold i to rettertingsdomme i 1606: i den ene over for Peder Bilde til Hostrupgaard, i den anden over for afdøde Hans Mules hustru, børn og arvinger, som vel vedgik gælden, »men mødte med udflugter«.⁴³ Det kan formodes, at sådanne udflugter og indsigelser er blevet en følge af, at kreditors ensidige regnskabsbog efterhånden fik samme bevisværdi som debtors gældsbrev. I hvert fald siges det i forordningen af 1/7-1623 om gældssager i art. 8 om købmandsbøger, at der daglig forekommer stor urigtighed med dem. Ikke i de retsforhold, hvor den ene købmandsbog kan konfereres med den anden købmands. Her opretholder forordningen købmandsbøgers værdi som grundlag for mellemværender, når de stedlige borgmestre og råd eller overkøbmænd godkender dem. Men hvor en købmand på grundlag af sin regnskabsbog sælger på kredit til sine kunder og ganske særlig til adelspersoner, da skal han straks, når gælden stiftes, lade dem underskrive, enten i regnskabsbogen eller på en løs seddel, som vedlægges regnskabet. Afregning skal derefter ske årligt, enten ved betaling eller fornyet underskrift i regnskabsbogen »och al ting endeligen klarere«.

At disse forskrifter vedrørende købmandsbøger kun var et led i forordningens mange foranstaltninger til afbødning af »denne nuverende giælds besværing« skal siden omtales.

Men ikke alle debtors indsigelser kunne som Mulernes i sagen fra

40. GkS 1134, 2° nr. 217. Medtages i DD VI.

41. Viborg Landstingsdom 19/1-1583. Kungl. Bibl. Stockholm, C 92 nr. 189. DD IV nr. 507.

42. KRD I, s. 296.

43. KRD II s. 75 f. og 108 f.

1606 affærdiges som udflugter. Ugyldighedslæren er en del af kontraktsretten, og dennes stade i slutningen af det 16. århundrede afspejles først og fremmest i retspraksis, eftersom det især var her og ikke i lovgivningen, den udformedes.

Af de få lovregler, der kan anføres, er ovenfor (under A) nævnt en regel om tvang i JL I-54: »Ingen kan tvinge anden til mageskifte mod hans vilje«. At aftvungne løfter var ugyldige har i middelalderen været et almindeligt princip, selvom det i Valdemar III's håndfæstning (1326, art. 42) findes nødvendigt at bestemme, at »alle åbne breve, hvad enten det er gældsbreve eller andre, der af kongen eller i hans navn er afpresset nogen ved vold, trussel eller tvang, overhovedet ikke have nogen gyldighed, men helt og holdent tilintetgøres og ophæves«. ⁴⁴ At tvangsindsigelser har bevirket ugyldighed fremgår også af tingsvidner optaget på, at tvang ikke er anvendt, når forpligtelser blev påtaget. ⁴⁵

I det 16 århundredes domspraksis medfører tvang da også løftets ugyldighed. ⁴⁶ Men bevisbyrden for, at løftet var aftvunget, påhvilede løftegiveren. Den indsigelse, at man var truet til at underskrive et dokument, blev ikke taget i betragtning uden bevis. ⁴⁷

Andre ugyldighedsgrunde som falsk og svig var enkelte steder omtalt i middelalderlig lovgivning, hyppigst i stadsretterne. Mistanke om svig og falskhed gav i Thords artikler (text I, nr. 37) adgang til at benægte forpligtelse ved kønsnævn. ⁴⁸ Da skriftlige kontrakter blev almindelige, øgedes risikoen for forfalskninger ved misbrug af andenmands segl. Derfor måtte et mistet segl eller signet straks lyses dødt og magtesløst, og derfor måtte seglet tilintetgøres ved ejerens død. ⁴⁹ I en sag fra 1593 nedlagde en afdød mands broder og arving påstand om, at enken skulle udlevere hans signet og sværge med mededsmænd, at ingen breve var forseglede med den efter hans død. ⁵⁰ Men var en skriftlig kontrakt forsynet med kontrahenternes og eventuelle vitterlighedsvidners vedhængende velbevarede segl, og var dokumentet siden midten af det 15. århun-

44. DRB II-9, nr. 273.

45. Matzen (1869), s. 222 med note 3.

46. Jfr. DD I, nr. 48 og 49 (1512, 1513 jfr. GdD I. 34. III nr. 389 (1572), 399 (1572), GdD III s. 260 (1575).

47. GdD III, s. 233 (1574).

48. DgLL. Tillæg til Bind IV. Kbh. 1961, s. 88.

49. Kolderup-Rosenvinge (1832), § 133.

50. GdD IV, s. 372.

drede forsynet med underskrift, hvis udstederen var adelig, så blev det betragtet som ægte, indtil andet bevistes.⁵¹

Dette bevis skulle selvfølgelig præsteres af den, der fremtrådte som dokumentets udsteder eller, hvis denne var død, af hans eller hendes arvinger. Ikke mindst for disse sidste var bevisbyrden tung; men at den kunne magtes, illustrerer en rettertingsdom af 28/6-1603.⁵² Her tiltalte Anders Hvitfeld til Smidstrup Otte Bild til Næs og Knud Bild til Lundgård for et gælds brev på 2000 daler, som deres i 1585 afdøde fader, Daniel Bild i 1573, skulle have udstedt til sagsøgerens fader, Claus Hvitfeld til Krumstrup, der var død i 1590. Sagsøgeren havde krævet gælden betalt af de sagsøgte arvinger den 24/6-1602, hvis ikke de kunne afbevise fordringen med kvittering for beløbets betaling. Da dette ikke skete, og da de sagsøgte ikke efterkom gældsbrevets vilkår i tilfælde af misligholdelse: afståelse af jordegods og pligt til at holde indmøntelse, kom sagen for rettertinget. Her præsterede de sagsøgte at påvise så mange usandsynlige omstændigheder vedrørende gældsbrevets baggrund, udstedelse, datering og forsegling, at det blev kendt magtesløst som værende ulovligt og unøjagtigt.

Rettertinget undlod i denne sag at tage stilling til spørgsmålet om forfalskning og gerningsmanden hertil; men i sager, hvor dette skete, dømtes gerningsmanden som en falskner i kgl. nåde og unåde, d.v.s. til en arbitrær straf.⁵³ Under Christian IV blev denne ensbetydende med fortabelse af liv og ære, hvad Christoffer Rosenkrantz måtte sande efter sine falsknerier. Han præsterede at få domme på stribe på grundlag af falske, forfalskede eller allerede betalte gældsbreve, som han havde beholdt. Hans modparter turde af frygt ikke sigte ham for falsk, førend fru Karen Strangesdatter til Vosnæsgård, Chresten Juls enke, i 1609 og 1610 fik ham dømt for på rettertinget at have fremlagt to falske breve, som Chresten Jul skulle have udgivet.⁵⁴ Efter kongens befaling blev sagen forfulgt og efterforsket. En herredsskriver, som Christoffer Rosenkrantz havde ladet skrive de falske breve, blev dømt og henrettet, og en ransgning af den adelige ophavsmands brevkiste bragte en række forandrede og forfalskede breve for dagen, heriblandt et falsk kongebrev, og

51. KRD II, s. 215 (1608).

52. KRD I, s. 455. Dommen gengives in extenso i DD VI.

53. GdD II. 206 (1558). KRD II, s. 165-166 (1608).

54. KRD II, s. 283 (1609) og s. 301 (1610).

adskillige løse segl. Herfor blev gerningsmanden dømt »at være æresløs og som en falskner straffes på hans hals«. ⁵⁵

Var falskneren ubekendt, fremgår det af en ældre sag fra 1569, at han i lighed med andre ubekendte og uafslørede gerningsmænd kunne bandlyses. Sagsøgeren hed her fru Anne Rosenkrantz til Krenkerup, der søgte en bondekone, fordi et navn var ændret i et skøde, hun havde i sin varetægt. Fru Anne lod sig ikke nøje med bandlysningen, men fik dom for, at skødet var forfalsket, og at kvinden skulle stå til rette under videre forfølgning. ⁵⁶ Forelå der ikke egentlige forfalskninger, men blot rettelse af skrivfejl uden skade for andre, skete der frifindelse. ⁵⁷

I modsætning til ugyldighedsgrundene tvang og falsk er såvel lovregler som retspraksis sparsom vedrørende svig. Endnu Danske Lov indeholder ikke nogen almindelig svigsregel, hvad tilfældet er vedrørende tvang (D. L. 5-1-4) og falsk (6-18). Baggrunden var vanskeligheden ved at bevise svig og »underfundighed«. Selvom det principielt var løgn at fragå et mundtligt løfte, sikrede man sig et skriftligt bevis.

At fremkalde et løfte ved svig var ligeså forkasteligt som løggen, men over for det håndfaste, skriftlige bevis for forpligtelsesvilje var det meget vanskeligt at bevise, at viljen til at forpligte sig var motiveret ved svig fra løftemodtageren. Men omstændighederne kunne være forskellige. Hvis Christian III og rigsrådet kom for skade at stadfæste Hesselagergårds ophøjelse til stamhus i 1548 for Johan Friis, så måtte sønnen Niels Friis i 1572 affinde sig med, at den kongelige stadfæstelse af rettertinget blev kendt ugyldig, fordi den som værende i strid med adelens friheder, loven, recessen og håndfæstningen måtte være erhvervet ved »vrang undervisning« – en anden betegnelse for svig og urigtige oplysninger. ⁵⁸ Loven krævede lighed i søskendeskitte, lød en af dommens grunde.

Men ikke blot løftemodtagers, også løftegivers svigagtige motiver, kunne bevirke løftets ugyldighed. Hyppigst forekommer netop arveladers ønske om at gøre ulighed i søskende- og andre skifter. I 1568 erklærede Viborg Landsting således et pantebrev ugyldigt, fordi det var »gjort på vild«, d.v.s. udstedt af partiskhed overfor en arving på andres bekostning. ⁵⁹

55. KR D II, s. 305-309.

56. Gd D III, s. 94.

57. Gd D I, s. 307 (1562), DD II, nr. 301.

58. Gd D III, s. 161, DD III, nr. 400.

59. Gd D III, s. 56.

Hvis løftegivers vilje og motiver var sløret af drukkenskab, er der ikke i lov eller praksis holdepunkter for, at ugyldighed blev følgen.⁶⁰ Hvad fuld mand lover, må ædru mand holde, vel at mærke, hvis løftet opfyldte de krav, som ovenfor er opstillet. Med krav om bevis ved brev og segl eller indførsel i tingbog elimineres en række af de ugyldighedsindsigelser, som knytter sig til den udvikling, der har D.L. 5-1-1 og 5-1-2 som grundlag.

Endelig er gældsløfter betinget af løftegiverens myndighed i dette ords videste forstand: magten over egne anliggender uden bistand af værge. Dette udtrykte Kolderup-Rosenvinge således: »De, som ikke selv kunde styre deres Handlinger, enten formedelst ung Alder, eller Alderdom, Svaghed eller Galenskab, samt Fruentimmer, som ej vare gifte, stode uidentvivil allerede i de ældste Tider under Værgemaal. ... Senere sattes ogsaa Ødsle under Værgemaal, Christ. d. 4 st. Rec. II-3-8«. ⁶¹ Når talen er om den adelige gældsstiftelse skal i det følgende kun de herhen hørende myndighedsproblemer behandles og specielt de punkter, hvorpå adelige personers myndighedsforhold afveg fra andres.

Myndigheds- eller lavalderen var i landskabslovene 15 år. Derefter kunne man uden værge råde over sin formue og afgive forpligtende løfter. Jydske Lov opstillede dog en 18 års grænse for afhændelse af arvejord og påtagelse af borgenforpligtelse. I retsbrugen blev 18 års alderen efterhånden opfattet som den almindelige myndighedsalder. Dette fremgår klart af en forordning af 1/7-1619, der forudsætter, at loven gør unge fuldmyndige efter det 18. år. Forordningen tager udgangspunkt deri, at selv 18 årige ikke kan klare myndigheden. Følgelig bestemmes det, at mandspersoner mellem 18 og 25 år ikke måtte være værge for andre eller afhænde deres gods, medmindre det sker til dækning af lovlig gæld, forårsaget af rejser, studier, krigstog og hoftjeneste, eller for at betale arveladers gæld. Kautio eller forløfte må heller ikke påtages af sådanne mindreårige, som personer under 25 år blev benævnt med et udtryk, der som forordningens indhold iøvrigt var romerretligt inspireret.⁶² Selvom 1619-forordningen kun, bortset fra værgemål, handler om salg af gods, d.v.s. arvejord, og forløfte, så blev den i retspraksis grundlag for udviklingen af et kuratel, d.v.s. en ordning, hvorefter en

60. GdD I, s. 136 (1550).

61. Kolderup-Rosenvinge (1832), § 96, s. 180. Værgemål for ødsle foreskrives dog allerede i frd. 7/4-1619, som er kilden til Reces 1643 2-3-8.

62. CCD III, s. 585 ff. Jfr. Ole Fenger (1977 B), s. 128.

kurators godkendelse var nødvendig til enhver forpligtende retshandel. Følgelig bliver en af en person under 25 år påtaget gældsfor skrivning i 1650 kendt gyldig af rettertinget, fordi faderen havde underskrevet med ham.⁶³ Dette til trods for, at forordning af 23/4-1632 (art. 10) fastslog, at den attenårige selv overtog sit gods at forestå efter loven, og at han ikke skulle svare værgpenge.⁶⁴ Men »at forestå« vil sige, at den 18 årige kan drive sin gård, men han må ikke forfalde til »skadelig ødselhed og unyttige arvejords afhendelse«.

Begge forordninger blev optaget i 1643-recessen, den store reces, og gik derfra videre til D.L. 3-17-34.

Hvad angår kvinders myndighed, så var den ugifte kvinde ifølge landskabslovene umyndig uanset alder, for så vidt som hun ikke kunne sælge jord eller påtage sig borgen. Disse retshandler var i middelalderen de virkeligt velfærdstruende; men også her udvidedes hendes uselvstændighed til at gælde andre retshandler, f.eks. gældsstiftelse. Fra senmiddelalderen har denne praksis dog ikke været til hinder for, at adelige jomfruer gyldigt kunne foretage sædvanlige retshandler, også i forbindelse med godsdrift, uden samtykke af værgeren, men alt, hvad der gik herudover, blev efter påstand kendt ugyldigt, hvis det var sket »uden formynders eller øvrigheds minde«.⁶⁵

Selvom den gifte kvinde ifølge landskabslovene var undergivet ægtefællens husbondmyndighed, var hun ikke dermed umyndig. Hun havde en begrænset evne til at forpligte formuefælliget uden husbonds samtykke, men hendes råden over egen arvejord krævede mindst husbonds og arvingers stiltiende samtykke. Hvis manden i strid med loven afhændede hendes gods, kunne hun ikke føre klage imod ham, mens han levede. Borgen kunne hun ikke påtage sig. Men hendes arvejord, i hvert fald på landet, vedblev at være hendes særeje lige indtil D.L., mens den i købstæderne blev inddraget i formuefælliget på linje med løsøre.

Som tilfældet var vedrørende mindreårige mandspersoner og ugifte kvinder, accepterede man i retspraksis hustruens retshandler, hvis de var rimelige og sædvanlige efter den pågældendes stand og forhold, så

63. Herredagsdombog 1650, fol. 621, citeret af Matzen (1869), s. 187 n. 8.

64. CCD IV, s. 570-571.

65. Jfr. GdD III, s. 39, hvor en adelig jomfrus pantsætning af jordegods kendes gyldig, fordi det ikke var arvegods. Matzen (1869), s. 188 med note 6 (Lolland Landstingsdom 14/4-1669), s. 189, note 1 (Herredagsdombog 7/6-1616) og i øvrigt KRD I, s. 447 (1603) og 452 (1603), som begge medtages i DD VI, samt KRD II, s. 61 og 72 (begge 1606).

den gifte kvindes myndighed var i højeste grad et funktionelt begreb.⁶⁶ Det medførte da også, at hustruen, forsåvidt hun ikke fragik arv og gæld efter manden, hvad hun selv bestemte, personlig blev forpligtet til at betale hans gæld.

Selvom enker efter landskabslovene principielt blev stillet på samme måde som andre kvinder, d.v.s. under værgemål af egen slægt, indtil en eventuel søn kunne overtage det, så opnåede enker, og især de adelige, i senmiddelalderen en stilling, der i mangt og meget mindede om en mands. En række domme fra sidste halvdel af 1500-tallet viser, at i hvert fald adelige enker ofte blev indstævnet personligt og uden lavværge.⁶⁷ At adelige enker selv aflagde ed med riddersmændsmænd fremgår også af flere domme.⁶⁸

Hvad specielt angår enkers adgang til at forpligte sig personligt ved kontrakt, var også den akcepteret. Selv salg og pantsætning af arvejord kunne hun foretage med fuld gyldighed.⁶⁹ Hvis enken valgte sig en lavværge, kunne han repræsentere hende i rettergang og aflægge ed på hendes vegne; men herudover spillede han nærmere rollen som en fuldmægtig for hende, da hun fortsat kunne handle på egen hånd og til enhver tid kunne tilbagekalde lavværgemålet.

Anderledes med den, der påtog sig værgemålet for en gammel eller syg slægtning ved fledføringsforhold. Når dette var tinglyst, mistede den pågældende enhver retlig handleevne, så enhver indgået forpligtelse var ugyldig. I modsat fald var kontrakten gyldig, selvom udstederen var en enke på over 100 år.⁷⁰ Det samme gjaldt, hvis en persons sindssygdom lystes til tinge, eller hvis der erhvervedes kongebrev på, at ingen måtte købe eller pante af den sindssyge, hvis breve var ugyldige, og hvis gods skulle tages i forvaring af værgeren. Resultatet var en egentlig umyndiggørelse.⁷¹ I lovgivningen fra Christian IV's tid er denne forudsat i forordning af 7/4-1619, der pålægger overformyndere at have opsyn med dem, der ikke kunne være deres egen værge, enten på grund af alder, vanvitighed (d.v.s. uforstandighed), skødesløshed (d.v.s. ødselhed) eller andre årsager (jfr. 1643-reces II-3-8).

66. Jfr. i det hele vedr. disse forhold: Inger Dübeck (1978), specielt 2. hovedafsnit, s. 41 ff.

67. GdD I, s. 264, 286; II, s. 272; III, s. 140; IV, s. 275.

68. KRD I, s. 477 (1603) og 576 (1604).

69. GdD IV, s. 299 (1591) og Matzen (1869), s. 200 ff.

70. KRD II, s. 335.

71. GdD III, s. 267 og Matzen, Privatret I, s. 41 f.

Alle de her nævnte grunde til kontraktens ugyldighed og flere til findes i dansk ret den dag i dag. Tilbage står at nævne en grund, som ikke længere eksisterer, men som i praksis før Danske Lov havde en meget stor betydning, især som virkning af gældssager. En person, der forsåvidt var myndig og sin egen værge, kunne ikke foretage retshandler eller afgive løfter med retsvirkning, hvis han var lovfældt eller fordelt. Denne tilstand af urådighed var en følge af, at det processuelt var konstateret, at han gjorde sig skyldig i retsløshed eller retsnægtelse ved ikke at kunne eller ville efterkomme rettens dom eller kendelse. Ifølge landskabslovene (særlig JL II-67, 68, 70) måtte en domfældt ikke indtages i andres bo eller fællig, han måtte ikke låne eller leje noget af andre, og han måtte ikke forringe sit bo ved afhændelser eller påtagelse af forpligtelser, før end han havde betalt tremarksbøde og opfyldt sine forpligtelser overfor sagsøgeren og kongen. En videre følge var mangel på evne til at optræde som sagsøger og at aflægge ed. Den, der ikke adlød retten, kunne ikke påberåbe sig den.

På denne måde ville loven dels tvinge domfældte til at opfylde sine formueforpligtelser, dels sikre tilstedeværelsen af domfældtes formue til fordel for domhaveren. Dette tvangsmiddels betydning for adelige gældssager skal behandles nedenfor i kapitel 3; her skal blot konstateres, at fordelt mands løfter er uden retsvirkning, hvis de forpligter hans formue. Af særlig betydning for adeliges gældsforordninger var forordningen af 1/7-1623 artikel 4, hvorefter en adelsmand blev urådlig, når dom til udlæg var overgået ham til landsting, samt den regel, at tinglysning af maningsbrev over en adelsmand ligeledes bevirkede urådighed, forudsat at maningen var i alle måder lovlig iværksat og behørig forfulgt.⁷²

Som løftemodtagerens garanti for, at en eller flere af de her nævnte ugyldighedsindsigelser ikke blev rejst af udstederen, tjente underskrift og segl af vitterlighedsvidner. Hvis udstederen ville gøre gældende, at brevet var uægte, aftvunget e.l., ville vitterlighedsvidnerne kunne føres imod ham som vidner på tinge. Herved hindredes udstederen i at fralægge sig brevet ved sin ed.

I formen var gældsbreve åbne breve, udstedt med det formål at vedstå gælden overfor alle og enhver. En blot omtale af gælden i et lukket brev, en missive, fra skyldneren til fordringshaveren eller en trediemand, havde ikke den fornødne bevismagt. Når i retspraksis de såkaldte bænkebre-

72. Matzen (1869), s. 218-219 med de anførte domme.

ve eller stuebrevne frakendtes bevisværdi, er grunden dog ikke ubetinget, at brevene ikke har form af åbne breve, snarere at de savner bekræftelse ved tinglæsning efter forudgående kald og varsel.⁷³ At dette ikke var nogen gyldighedsbetingelse for gældsbreve, er allerede nævnt. Hvis udstederen har erklæret sig af ret vitterlig gæld skyldig at være så og så meget, hvis han vedkender sig sin hånd og segl, og ingen af de ovenfor omtalte indsigelser rejses, så er brevet bevisende og indholdet forpligtende for ham, for enhver er pligtig sit brev og segl at holde. At en forordning af 1/4-1606 bevirker gældsbreves forældelse efter 20 år, skal omtales nedenfor i forbindelse med fordringers ophør.

C. Gældsvilkår og sikkerhedsstillelse

Skylden ifølge et gælds brev vil i reglen være en sum penge, men kan også være en fungibel ydelse af anden art, som korn, malt, smør, fisk, øl eller lignende. Hvis gælds brevet således lyder på varer, kan det ikke kræves betalt med penge, hvis det ikke er hjemlet i brevet. Lyder gælds brevet omvendt på penge, kan det ikke betales med varer.⁷⁴

Baggrunden for skylden, skyldgrunden, angives som regel i de ældre gældsbreve. Oplysning om at gælden er en købesum, andet vederlag, en gave eller et rent pengelån kan tjene til identifikation og yderligere dokumentation, men er ikke nogen betingelse for gælds brevet's gyldighed eller retsbeskyttelse. »Et blot och bart gioldbref« er tilstrækkeligt, men kan efter omstændighederne ikke modregnes i andre mellemværender.⁷⁵

Denne konstatering af, at angivelse af retshandelens grund, dens causa, ikke er nødvendig for retsbeskyttelsen er ikke mindst af betydning i relation til Thøger Nielsens påvisning af den sandsynlige baggrund for D.L. 5-1-2. Jurister har traditionelt betegnet D.L. 5-1-1 som formfrihedens grundsætning: man skal holde, hvad man har lovet, ligegyldigt om det er sket med mund eller hånd eller segl. D.L. 5-1-2 er blevet kaldt kontraktfrihedens grundsætning: køb, salg, gave, mageskifte, pant, lån, leje, forpligter, forløfter og andet, ved hvad navn det nævnes kan, skal holdes i alle ord og punkter, hvis kontrakten er gjort frivilligt af en myndig person, blot den ikke er imod lov og ærbarhed (d.v.s. hæderlig-

73. GdD IV, s. 159 (1590).

74. KR D I, s. 37-40 (1595), s. 132 (1596), s. 137 (1596).

75. KR D II, s. 356 (1610).

hed). Thøger Nielsen afviser berettigelsen af sådanne etiketter og af andre teorier, som uden historisk hjemmel er indlagt i de to lovregler. I stedet finder han det sandsynligt, at D.L. 5-1-2 skal opfattes som en standpunkttagen fra lovgiverens side til et for datiden brændende problem, nemlig spørgsmålet om antagelsen af de romerske eller de naturretlige retshandelsprincipper.⁷⁶

Det romerske kontraktssystem byggede ikke på en almindelig regel om løftets eller overenskomstens forbindende kraft. Den klassiske romerret gav kun retsbeskyttelse til et sæt af faste kontraktstyper. Selvom dette system gradvist lempedes, fastholdt middelalderens romanistiske retsvidenskab sondringen imellem de egentlige kontrakter, som nød retsbeskyttelse i kraft af deres skyldgrund eller causa, og andre overenskomster, *pacta nuda*, som principielt ikke var forpligtende. Det er ovenfor i kap. 1 beskrevet, hvorledes kanonisk og siden verdslig retsvidenskab af naturretlig observans hævdede, at enhver overenskomst måtte anses for retligt forbindende og dermed retsbeskyttet. Men den romanistiske teori havde i nyere tid fortsat faste holdepunkter, f.eks. i Frankrig, så på denne baggrund kan D.L. 5-1-2 ses som en afvisning af causalæren, som har flere udenlandske paralleller i samtiden.⁷⁷ At denne klare stillingtagen i lovgivningen fik betydning for vor hjemlige kontraktsret i 1700-tallet er højst sandsynligt. På en række retsområder iøvrigt trængte romanistiske teorier ind, især i tilfælde, hvor Danske Lov var uklar eller manglede regler. Årsagen var juristernes øgede kendskab til romerret og naturret. Som nævnt var D.L. 5-1-2 i overensstemmelse med den naturretlige kontraktsteori; men den var også i overensstemmelse med retspraksis forud for lovbogen. Ingen domme antyder, at gældsbreve uden angivelse af skyldgrund eller kontrakter uden udveksling af ydelser, skulle betragtes som *pacta nuda* uden retsbeskyttelse.

I princippet uden forbindelse med disse problemer er de situationer, hvor en i gældsbrevet angivet skyldgrund indicerer forpligtelsens ugyldighed, fordi den er imod loven, f.eks. vederlag for en forbrydelse eller anden ulovlig gerning, eller forpligter til det umulige. Reglen i D.L. 5-1-2, hvorefter kontrakter, som ikke er imod loven eller ærbarhed, skal holdes, kan ikke antages at være ny. At omgåelse af arveregler, som medførte skævdeling af arv, kendtes ugyldig, er allerede nævnt; at det samme gjaldt forpligtelse til at svare ågerrenter, omtales nedenfor. Men

76. Thøger Nielsen (1951 A), s. 212-219.

77. Jfr. om svensk teori forud for 1734 års lag: Stig Jägerskiöld (1967), s. 63 f.

sådanne tilfælde, hvor forpligtelsens lovstridighed klart fremgik af dispositionen eller af en anført skyldgrund, var efter sagens natur undtagelser. Om spillegæld var det i retspraksis antaget, at der ikke var pligt til at betale: I 1579 stadfæstede Viborg landsting en Randers bytings dom, hvorefter man ikke var pligtig at betale, hvad man blev skyldig i dobbel. Denne regel fandtes i flere stadsretter og blev optaget i Randers bys vilkår og artikler af 1609 (cap. 36).⁷⁸ Men af et gælds-brev ville det næppe fremgå, at gælden var spillegæld. Og blev den betragtet som »æresgæld«, ville indsigelsen nok ikke blive fremsat, i hvert fald ikke af en adelig skyldner.

Hvis gælds-brevet angav en skyld i en sum penge, var det almindeligt at vedtage, i hvilken eller hvilke møntsorter betaling skulle erlægges. Møntsorternes mangfoldighed afspejles i pante- og gælds-brevene. En rettertingsdom af 8/6 1539 fastslog, at pant skal indfris med sådan mønt, som var gangbar, da pantet blev stiftet, eller, såfremt sådan mønt ikke kan fremskaffes, med værdien i guld eller sølv.⁷⁹ Men var møntsorten aftalt, bestemte Viborg landsting i 1544, at den, som lover en anden guld, skal give guld, loves daler, skal der betales i daler, og loves sølv eller penninge, da er der pligt til det.⁸⁰ Den, som havde forpligtet sig til at betale i dansk mønt, kunne, efter at mønten blev forandret ved 1540-recessens art. 12, ikke fyldestgøre sin forpligtelse ved at betale med den gamle, ringere »krigsmønt«.⁸¹ Forringedes mønten efter at betaling skulle være sket, dømtes debitor til at betale i den nu gængse mønt, hvis dette var aftalt.⁸² Den stadig større opgæld, som både i Tyskland og Danmark betaltes på daleren, afspejledes i Christian IV's lovgivning: 1609 (3/2) sattes daleren til 68 skilling, 1610 (3/4) til 74 skilling og i 1616 (4/7) til 80 skilling. Disse idelige ændringer gav anledning til mange retssager om møntværdi, f.eks. blev fru Ellen Marsvin til Lundegaard den 7/6 1613 dømt til i henhold til en kontrakt af 29/3 1610 at betale Corfits Rud 2000 rigsdaler.⁸³ Hun tilbød ham straks de 2000 rdl. »i hele enkende rdlr.«. Siden tilbød hun ham pengene med 1200 i enkende rdlr. og resten i markstykker, og gentog sine tilbud, men de blev alle afslået. Hun blev sagsøgt for de 2000 rdl. i 1614 og gjorde gældende, at Rud

78. GdD III, s. 323 og DD III, nr. 468 med note I. Jfr. også VLD 1616 A, nr. 91.

79. DD I, nr. 92, GdD I, s. 51; jfr. DD I, nr. 91 og GdD II, s. 90 (1539).

80. DD I, nr. 99 (1544 uden dag).

81. GdD I, s. 90 (1546).

82. DD II, nr. 320 (Sjællands landsting 24/9-1567).

83. KRD II, s. 445-451.

påførte hende unødigt trætte, for dommen talte ikke om rigsdaler i specie eller anden mønt, men kun om rigsdaler, »hvilken stil hidtil kun var blevet forstået om rigsdalers værd; ellers havde det været forgæves og uforløst at sætte i noget håndskrift: »enkende, item in specie, item ingen anden mynt«; hun måtte kunne betale ham med her i riget gangbar mynt efter mandat 3. apr. 1610.« Denne uklarhed medførte, at sagen ikke kunne påkendes i rigens ret, men måtte henvises til ny stævning til almindelig herredag.⁸⁴ I denne sag var en dom årsag til tvivlen; men for kontraktsparter gjaldt det om at sikre sig ved omhyggelig udfærdigelse af kontrakten. Når lånet lød på 100 enkende rdlr. (d.v.s. hele daler), hver daler til 37 skilling lybsk, kunne debitor ikke betale i markstykker eller med 37 skilling lybsk for hver daler: når brevet lyder på enkende rdlr., »da ved vi ikke andet derom at sige, end han jo bør samme brev med enkende dlr. at fuldføre, som det sig bør« (1616).⁸⁵

Lånets tilbagebetaling var genstanden for forpligtelsen ifølge lånekontrakten. Middelalderens renteforbud, som den katolske kirke udledte af Lukas-evangeliet 6:35 (»Nej, elsk jeres fjender, og gør godt, og lån uden at vente noget igen, så skal jeres løn være stor, og I skal være den Højestes børn; thi han er god imod de utaknemmelige og onde.«) og af renteregler i 5. Mosebog 23:19-20 (»Du må ikke tage rente af din broder, hverken af penge, fødevarer eller andet, som man kan tage rente af. Af udlændinge må du tage rente, men ikke af din broder, hvis Herren din Gud skal velsigne dig i alt, hvad du tager dig for i det land, du skal ind og tage i besiddelse.«) skal ikke behandles i nærværende sammenhæng.⁸⁶

Efter reformationen blev det indenfor visse rammer lovligt at betinge sig renter af lån. I Christian III's forordning af 18/2 1547 om åger fastsattes en maksimalrente: »tha schall thend, som bortt lonner, icke mue tage mere till rente aff huer marck danske weerdth end en skilling danske om aaritt«.⁸⁷ Da der gik 16 skilling på marken, var maksimalrenten dermed en sekstendedel eller 6 1/4% p.a., hvilket er i overensstemmelse med det i udlandet sædvanlige i tiden. At reglen efterlevedes i retspraksis viser en Viborg landstingsdom fra 1557, som kalder en rente

84. KRD II, s. 545-546.

85. VLD 1616 A, nr. 30 (17. februar).

86. Jfr. Ditlev Tamm og Jens Ulf Jørgensen (1975) II, s. 116 ff.; Ernst Andersen (1975); Troels Dahlerup (1963), s. 47-64; Axel Rubow (1914).

87. Jfr. Da. Mag. 4. r. I (1864), s. 274.

for åger, hvis den går ud over 3 skilling pr. daler. Da der gik tre mark på en daler, og da der ifølge 1547-forordningen måtte tages 1 skilling i rente af hver mark, er dommen i overensstemmelse med forordningen.⁸⁸

Allerede i 1557-recessen skærpes holdningen hos øvrigheden, og maksimalrenten nedsættes på grund af udbredt misbrug og åger - der nævnes i recessen eksempler på rentekrav på 6, 8 og 10% - til en tyvendedel eller 5% p.a. Hvis nogen, adelige eller uadelige, præster eller andre, derefter låner ud, penge, korn eller andet, og kræver højere rente end tilladt, forbrydes hovedstolen med halvdelen til kongen og halvdelen til klageren.⁸⁹ Denne regel gentages i 1558-recessens art. 66 »om åger«, hvor udgangspunktet er, at det er usømmeligt og imod Guds bud overhovedet at tage rente eller åger af udlånte penge eller varer. Denne ligestilling af rentetagning og åger, som i protestantiske lande havde Luther selv til ophavsmand, lod sig ikke fastholde under en stadig øget pengeøkonomi. Gang på gang tog kirkelige myndigheder renteproblemerne op til overvejelse, men i slutningen af 1500-tallet blev rentetagning et selvfølgelig led i gældsproblematikken og en normal bestanddel af en gældsaftale. Men var renter ikke aftalt, fastslog Sjællands landsting den 30/11 1586, at kreditor havde krav på renter fra det tidspunkt, gælden kræves betalt på tinge. Sagens baggrund var et lån på 100 daler, som Peder Oxe i 1562 havde ydet fru Ermegaard Bille. Gælds brevet lød på tilbagebetaling »med det første«. Først 19 år efter, i 1581, krævede kreditors enke, fru Mette Rosenkrantz, gælden betalt på Tybjerg herredsting. Den sagsøgte var debtors arving, fru Sidsel Oxe, som dømtes til at betale, men herredsfogden tilkendte ikke renter, da gælds brevet ikke indeholdt nogen bestemmelse herom. Den afgørelse blev 5 år senere forelagt landstinget og underkendt: »Epterdj ingen er plichtig en anden sine pendinge lenger at laane och vnde vden rente och fordeel, end hanom løster, med mindre end gioldenerne det kand haffue vdi eyerens wilge och minde ...«. Dommen tilkender følgelig sædvanlig rente (d.v.s. 5% p.a.) fra det tidspunkt gælden bevisligt er krævet betalt ved søgsmål, d.v.s. fra 1581.⁹⁰

Dommen hjemler således kun en procesrente, ikke en almindelig forhalingsrente fra det tidspunkt, da betaling ifølge gælds brevet skulle være

88. DD II, nr. 232 med kommentar.

89. SgL IV, s. 250-251 (art. 8). Jfr. Viborg landstingsdom af 1558 uden dag, DD II, nr. 249.

90. DD IV, nr. 562.

betalt; men dette tidspunkt var jo i denne sag så ubestemt, som betaling »med det første«. I hvilket omfang dommens regel blev almindelig i senere retspraksis er usikkert. I hvert fald tilkendes kreditor ikke renter for tiden før påkrav, hvis debitor på tinge straks tilbyder at rette for sig. I en sag, som pådømtes af Viborg landsting den 23/5 1590 var grundlaget et sålydende gældsbrev: »Jeg, Anne Løcke, herr Anders Biildes hustru, kiendis med dette mitt obne breff och egen handschriftt skyldig att uere erlig och velbørdig mand Peder Ebbesen, min kiere moder søster sønn, ett hundre daller, som hand mig nu kierligen laantt haffuer, huilcke forne enn hundre daller jeg beplicker mig eller mine arffuinge att betalle min kiere mor søster sønn, Peder Ebbesen, nu ad S: Thomæ apostolj dag (21. december) førstkommendis och holde hanom och hans arffuinge vdenn skade. Till vindisbørd thrøcker jeg mitt zignett for dette mitt obne breff och egen handschriftt, som schreffuitt er paa Siøholm, Hellig threj konger afften aar 1548.«

Betaling fandt ikke sted, og søgsmål rejstes først på Hindsted herredsting i januar 1590. Kreditors arvinger nedlagde påstand på renter med den begrundelse, at gældsbrevet lød på skadesløsholdelse af kreditor og hans arvinger, »mienindis samme ord skadesløs betyder renntte pendinge«. Herredsfogden dømte, at kreditor ikke havde krav på renter, da gælden ikke var krævet i så mange år, da der efter debtors to ægteskaber havde været afholdt skifte, hvor arv og gæld var vedgået, og da gældsbrevet intet indeholdt om renter. Denne afgørelse stadfæstede landstinget.⁹¹

De to landstingsdomme fra 1586 og 1590 vedrører gamle gældsbreve fra en tid, da forrentning af gældsbreve var ualmindelig, og sagerne kommer op, efter at renteklausuler er blevet standardindhold i gældsbreve i en sådan grad, at kreditorer ikke finder det umagen værd at forsøge at få renter i tilfælde, hvor gældsbreve intet siger herom.⁹² Men retspraksis står i hvert fald fast på kravet om rentevedtægelse i gældsbrevet og vil herudover højst akceptere en procesrente, hvis der ikke på tinge tilbydes betaling. De problemer, som så gamle gældsbreve affødte – i en rettertingsdom fra 1572 forekommer et pantebrev, der lød på 120 år – blev i det væsentlige løst ved forordning af 1/4 1606, hvorefter

91. GkS 1140, 2° pag. 312, privat domssamling – dommen findes i yderligere 7 håndskrifter. DD V nr. 626. Den synes at tale imod Axel Rubow der (1914, s. 92) antager, at løfte om skadesløs betaling på Frederik II's tid betød, at der skulle gives 5% p.a. i rente.

gældsbreve udstedt af adelige – og siden 1615 også af andre – forældedes på 20 år, hvis de ikke forinden var fornyet.⁹³

At krav om rentes rente »her til dags icke hafver verit sedvanligt« statueres i en kongens og rigens dom fra 1601.⁹⁴ Rentesatsen på de 5% p.a. var den »kristelige og billige rente«, gælds- og pantebreve med denne sats var »retfærdige«. Hvis rente var betinget, var den 5%, hvis ikke andet var angivet. Længe har man fastholdt de 5% som absolut maksimum, men så længe lån imod brugeligt pant var den mest anvendte kreditform, og det var tilfældet indtil ca. 1560-70, har en maksimalrente ikke så stor betydning for gældsstiftelsen. Pant til brugelighed kunne alt efter forholdene give større eller mindre afkast end de foreskrevne 5% p.a., og var det større, blev det ikke betragtet som overtrædelse af maksimalrenten.⁹⁵

1500-tallets sidste årtier frembyder adskillige eksempler på gældsbreve, der fastsætter en 6%-rente. Axel Rubow anfører, at de fleste adelige gældsbreve fra 1580'erne bærer 6%, og at denne sats også blev mere almindelig i byerne i de følgende år.⁹⁶ Dette forekommer velbelagt, men han går længere: »Sex Procents Rentefoden gled hurtigt fuldstændigt ind i Folks Bevidsthed som den rette, det er 6%, der menes, naar der i Gældsbreve og andre Dokumenter skrives den *sædvanlige*, den *tilbørlige*, den *lovlige* Rentefod, *billig* Rente eller *Rente efter Recessen*, skønt den netop ikke var lovlig eller efter Recessen. Kongerne accepterede det praktiske Livs sædvanemæssigt fastslaaede Rentefod, og Domstolene gjorde det ogsaa«.

Denne påstand forekommer ikke dokumenteret af Rubows eller andet materiale, hverken for tiden før eller efter forordningen af 23/4 1632 om underpant i fast ejendom. Denne forordning, der handler om sikkerhed og fortrinsret, akcepterer en rente på 6%, hvis udlåneren ikke vil nøjes med »den christelige oc billige rente, som recessen tilsteder«, altså de 5%.⁹⁷ Lovgivningen er således ikke i overensstemmelse med Rubows opfattelse, hvorefter renten er 6%, hvis ikke andet fremgår. At retsprak-

92. Eksempler på gældsbreve med renteklausuler fra 1561-62 findes i GdD I, s. 296 ff. og 301-306.

93. GdD III, s. 165. CCD III, s. 199-201.

94. KRd I, s. 333 jfr. s. 583.

95. Rubow (1914), s. 82-91.

96. Sst., s. 95 f.

97. CCD IV, s. 572.

sis heller ikke var det, fremgår af hans eget materiale:⁹⁸ En borger i Helsingør får i 1611 af byfogden henstand med betaling imod 5% i rente. En kongens og rigens dom fra 1617 vedrører et lån med 6% i rente. Debitor havde i overensstemmelse med 1558-recessens ågerartikel (art. 66) krævet den halve hovedstol tilbage. Selvom kreditor anførte, at der »nu gemenligen baade af adel og uadel« tages 6%, fik debitor medhold ved herredstinget. Kreditor appellerede og blev ved kongens og rigens dom frifundet; men sandelig med den begrundelse, at debitor ikke fremlagde gælds brevet, som han påstod var kasseret. Rubow betragter dommen som en indirekte anerkendelse af, at det var tilladeligt at tage 6%; men det kan ikke være rimeligt. Dommen går ikke ind på – og dermed heller ikke imod – herredsfogdens dom og recessens bestemmelse. Det manglende bevis afgør sagen.

To år senere i 1619 statuerede rettertinget da også, at rente beregnes med 5%, hvis der ikke er nævnt nogen rente(sats) i gælds brevet. Rubow anfører herudover et par landstingsdomme, som kalder 5% den lovlige rentefod. At han iøvrigt kan anføre eksempler på gælds breve og domme, som indeholder og anerkender rente på både 6 og 7%, ændrer ikke billedet, når debitor ikke påtaler forholdet. Rubow antyder selv, at der ikke har påhvilet dommerne nogen pligt til at påtale åger, og det er netop sagen. 1558-recessens art. 66 forudsætter en klager, og 1632-recessen kalder de 5% den kristelige og billige rente, som ikke er til hinder for en højere rente, hvis parterne er enige om den. Rubow henviser til Viborg landstings skøde- og pantebøger, som begynder i 1624 med baggrund i forordningen af 26/8 1622. Den påbød, at skøder, gave- eller pantebreve, som udgaves til adelen, herefter skulle læses og påskrives næste (d.v.s. første) eller andet landsting i det land, hvori de dateredes eller udgaves. Forordningen kræver ikke egentlig protokollering af de tinglæste dokumenter og ikke som i senere tiders skøde- og pantebøger ordrette og fuldstændige gengivelser heraf. 1622-forordningen talte alene om skøder, gave- eller pantebreve udstedt til adelen, men ved forordning af 23/4 1632 blev kravet om tinglæsning udvidet til at gælde alle breve, som gav underpant i fast ejendom. Heraf fulgte en forudsætning om tinglæsning ved herreds-, by- eller birketing »oc siden til samme landsting, hvor godset ligger«.

Landstingenes skøde- og pantebøger skulle således fra 1632 indeholde samtlige pantebreve. For Sjællands vedkommende findes pantebøgerne

98. Rubow (1914), s. 98 ff.

bevaret fra dette år. Fra Fynbo landsting er skøde- og pantebøger først bevaret fra 1646.

Med henblik på en undersøgelse af rentens højde har Rubow gennemgået Viborg landstings skøde- og pantebøger.⁹⁹ Disse findes fra 1624-37, men indførsler mangler fra krigsårene 1628-29, derefter findes bøgerne fra 1645. Om årene 1624-26 anfører Rubow, at i de tilfælde, hvor renten nævnes, er den 6%, undtagen ved et i panteprotokollen indført Kielerbrev af 1623, der bærer 7%.¹⁰⁰ Med til billedet hører dog den oplysning, at de 6% kun nævnes i ialt 8 tilfælde, og at også et af disse er et Kielerbrev, men denne konstatering overskygges af den omstændighed, at 9 pantebreve fra de samme år angiver, at der skal svares rente, men uden at angive dennes størrelse, og at 50 pantebreve overhovedet ikke nævner rente.

En gennemgang af samtlige pantebreve fra årene 1624 og frem til forordningen af 23/4 1632, læst ved Viborg landsting viser, at 27 breve anfører en rente på 6%, 2 en rente på 7%, 24 breve angiver hovedstol med rente uden sats (heri medregnet forløfter for gæld), og 120 breve omtaler blot hovedstol og siger intet om renter. Når Rubow antager, at 6% allerede før 1632-forordningen var den sædvanlige, tilbørlige rente, og den, man mente med recessens rente, er det et spørgsmål, om Viborg landstings pantebøger viser det. Fem procents rente anføres ikke i et eneste tilfælde; hvor rentesats anføres, er den 6 eller ganske undtagelsesvis 7%.

Da det på forhånd kan udelukkes, at der af de 120 pantebreve, som pantebogen angives uden renter, ikke skulle svares sådanne, må man slutte, at det af parter og landstingsskriveren betragtedes som overflødig at anføre sædvanlige renter i pantebogen. I den af Rubow omtalte rettertingsdom fra 1619 var et lån på 800 daler, ydet i 1608, 7 år efter tilbagebetalt med 1421 daler, hvilket er en forrentning på 8% p.a. med rentes rente.¹⁰¹ Efter debtors død anlagde hans enke sag og påstod, at der var tale om ågerrenter imod recessen. I rettertingsdommen siges det, at da der ikke i gælds brevet er nævnt nogen rente, bør der kun beregnes 5%, og kreditor dømmes til at tilbagebetale, hvad han har fået for meget – med rente 5% fra den dag, de 1421 daler blev ham udbetalt. Om rettertinget hermed underkender den ovenfor nævnte Sjællands lands-

99. Sst., s. 139 ff.

100. Sst., s. 98.

101. Sst., s. 99.

tingsdom af 30/11 1586 – hvorefter kreditor, når renter ikke er aftalt, kun har krav på renter fra det tidspunkt, gælden ved domstolene blev krævet betalt – er usikkert, når debitor som her faktisk havde betalt renter.¹⁰² At omvendt sædvanlige renter af pantegæld så hurtigt skulle være blevet *naturalia negotii*, d.v.s. regler, som uden særlig vedtagelse kommer til anvendelse på en bestemt kontrakttype, er usandsynligt, da man i så fald ved lån imellem slægtninge måtte forvente klausul om, at lånet ikke var rentebærende, hvilket ikke forekommer i Viborg pantebøgerne fra 1624-37. Derimod markeres en rente på 3% en enkelt gang (14/9 1636).¹⁰³

Alt i alt er Viborg landstings skøde- og pantebøger ikke synderlig oplysende vedrørende renteforhold. Men når Rubow for årene 1624-37, altså såvel før som efter 1632-forordningen, antager, at 6% har været renten, når ikke andet var bestemt, og selv når intet var bestemt om renter, så synes materialet ikke at kunne bære denne antagelse. Retspraksis, herunder landstingsskriverens praksis, synes fortsat at indicere 5% rente som den sædvanlige rente ifølge recessen. Undtagelserne markeres, og indtil 1632 kan debitor klage over højere rente, men *ex officio* blander ingen sig i parternes vedtagelser.

Disse bemærkninger om rentevilkår i gældsbreve skal her kun ses i juridisk sammenhæng. Det må for den her behandlede periode antages, at gæld kun forrentedes, når det var vedtaget. Var intet fastsat om rentens højde, kunne der ved domstolene kun indtales 5% rente. Var højere rente vedtaget, kunne debitor klage, indtil 1632-forordningen tillod 6% rente af pantebreve i tilfælde, hvor kreditor ikke kunne opsiges lånet, så længe renter erlagdes behørigt.

Ved at udnævne 6% renten til den sædvanlige, d.v.s. den, der gjaldt, når ikke andet var vedtaget, føres Rubow til at tale om »en Periode af Ulovlighed i Henseende til Rentefoden, som vedvarer uafbrudt indtil Christian V's Danske Lov«. ¹⁰⁴ Dette er lige så misvisende som hans påstand om, at de 6% i folks bevidsthed var rente efter recessen. Der er ikke grundlag eller nødvendighed for således at tale om en sædvane imod recessen. Var rente aftalt uden sats, var renten 5%. Var højere rente aftalt, var den lovlig, indtil den efter debtors påstand blev dømt som åger. Heri ligger ingen forskel fra senere tiders opfattelse. Selv

102. DD IV, nr. 562.

103. VLSP I, s. 273.

104. Rubow (1914), s. 98 og 141.

lovgivningen akcepterede i 1632-forordningen, at stadig flere kreditorer ikke ville nøjes med den kristelige og billige rente, som recessen tillod. Og stadig færre debitorer har af hensyn til deres egne kreditmuligheder voget at klage over en rente på 6% eller derover, når de med hånd og segl på gælds brevet havde akcepteret vilkårene. Dette har ikke mindst været tilfældet, hvis låntageren var adelig.

Baggrunden for tinglæsning af adelens skøder i henhold til 1622-forordningen var ønsket om offentlig konstatering af brevenes datering. For at afværge svigagtig antedatering foreskrev forordningen, der gættedes i 1643-recessens II-2-5, at skøderne skulle læses og påskrives til første eller andet landsting i den provins, i hvilken de var daterede. At datering også for renteberegning er en nødvendighed hænger sammen hermed. For adelige pantebrevs vedkommende krævede forordningen af 1/7 1623, art. 9, læsning i henhold til 1622-forordningen ved landstinget, hvorunder godset lå, som betingelse for panthavers tiltrædelse af pantet. Derfor er dateringen det vigtigste element i den registrering, der fandt sted, og derfor er skøde- og pantebøgernes oplysninger om gælds vilkårene så tilfældige. End ikke hovedstolen er altid angivet. Nogle pantebreve anføres kun for »en sum penge med sin rente«, »en større sum« eller lignende.¹⁰⁵

Særlig vedtagelse af betalingssted i gældsbrevene har tilsyneladende været undtagelsen. Det forekommer i pantebøgerne i enkelte tilfælde, hvor betaling skulle finde sted udenfor riget og udenfor omslag, f.eks. til borgmester og råd i Lübeck. Ellers har betalingsstedet været indeholdt i vedtagelse af betaling til snapsting eller til omslag, hvor parterne begge gav møde. Når Matzen antager, at fordringshaver vistnok i tilfælde, hvor betalingssted ikke var aftalt, selv måtte afhente pengene hos skyldneren, går han nok for vidt.¹⁰⁶ At pengeskyld normalt har været bringeskyld dengang som nu, turde fremgå af de hyppige vedtagelser om betaling til de kirkelige højtider, hvor kreditor næppe kan formodes at have rejst land og rige rundt, personlig eller ved fuldmægtig. Men udenfor tilfælde af rettidig betaling har kreditor måttet ulejlig sig til debtors hjemting for at foretage retsforfølgning.

Iøvrigt var vedtagelser om gældens forfaldstid nødvendig for konstatering af misligholdelse. Vedtagelsen har oprindeligt helt været overladt til parternes, og vel især kreditors, forgodtbefindende. Efterhånden fulg-

105. VLSP I. s. 94. 1629 nr. 1.

106. Matzen, Privatret II, s. 224.

tes nogle sædvanemæssige terminer, hvad skøde- og pantebøgerne viser. Kielerumschlag var sædvanlig betalingstid for adelens forskrivninger til fremmede. Det holdtes hvert år i ugen efter Helligtrekonger, in *octavis trium regum*. For gæld til indenlandske kreditorer blev det i Jylland og på Fyn sædvanligt at vedtage betaling til snapsting, d.v.s. første landsting efter nytår, som afholdtes omkring den 13. januar, »tyvende dags jul«. Ved snapsting og til St. Mauritii dag, den 22. september, samledes adelen i Viborg og Odense til landemode, og begge anledninger blev praktisk udnyttet til afgørelse af pengemellemværender i lighed med det største terminsmarked i hertugdømmerne og Nordtyskland, Kieleromslaget. Arent Berntsen skriver i 1656 om Viborg: »Saa hafver oc Adelen deris Mode og Sammenkomst der Aarligen tvende Gange, nemlig til Mauritij oc Snapsting eller Tyffvende Dag Jul. Til hvilcken Tjd ocsaa et fornemme oc stort Marcket der aff Fremmede oc Indlendiske Kiøbmend blifves holdet«. ¹⁰⁷

De nævnte terminer var dog langt fra enerådende i gælds- og pantebreve fra 1620'erne og 30'erne: St. Paulsdag (25/1), påske, pinse, St. Hansdag midsommer, St. Olufsdag (29/7), St. Michaeli (29/9) og jul forekommer hyppigt i skøde- og pantebøgerne for Viborg landsting. I den øvrige del af riget har sædvanerne vedrørende terminer været endnu løsere. Dette forhold har nok været til gene for pengemarkedet, for den 21/1 1643 udstedtes følgende forordning:

»Eftersom dend daglig forfarenhed noksom udviser, hvad merkelig bekvemlighed alle de provincier befinder, som nogen visse bestemte och vedtagen tid och sted, hvor och naar, enten dend penge hafver paa rente at udsette, eller den, som trenger til dem, at begiere, kunde vide sin nødtørft at søge och befordre, da efterdi samme bekvemlighed hafver udi Jydland och Fyen allerede rigtige terminer, fast uformerkt udi gafnlig brug indført och endnu beholder, hafve vi med voris Danmarkis rigis raads raad och sambytte for got anset for Sielland och Skaane den fiortende dag for julehelligt her udi vor kiøbsted Kiøbenhafn at nafngifve och forordne, saaledis at alle de, som efter denne dag penge paa aarlig rente enten optager eller udsetter, skulle pligtig vere til bemelte termin deris brevve at rette och stilere. Befindis nogen herefter udi

107. Arent Berntsen (1656), 1. Bog, 1. Part, s. 154. Jfr. også Hugo Matthiessen (1946), kap. 1: »Under Adelsvælden«.

Sielland och Skaane anden stil end som forskrefvet staa udi deris brefve at bruge, skal samme brefve agtis, som de imod voris forordning gjort ere och derfor udi rettergang krefvisløs och udygtige nogen til betaling at forbinde; dog hermed icke ment, hvis contracter och andre brefve, som enten i kiøb eller anden handel giøris och derfor icke til saadan enlig termin saa egentlig kunde henføris videre end hvers leglighed det kunde lide och medbringe.«¹⁰⁸

Dette kategoriske forbud imod andre terminsdage end 11. december gik uændret over i 1643-recessens II-15-15.¹⁰⁹ Da det »for adskillige tilfald och forhindringer« let kunne ske, at en så præcis dag og termin ikke kunne efterkommes, bestemtes det i forordning af 14/7 1654, at december termin i Sjælland og Skåne skulle udvides til at vare fra 11. til 18. december, »da dermed udgifven hand och zeigel at vere efterkommit och for god betaling at actes«.¹¹⁰ Allerede ved forordning af 16/9 1656 flyttes terminen til mandag efter Trinitatis-søndag, som er søndagen efter pinse. Den 17. december samme år forklares forordningen af 16. september: »paa det mellem den 11. decembris oc den sidste anordnede termin kand være it halfft aar, da skal i steden for hellig trefoldigheds mandag den 11. juni aarligen med de derpaa følgendis otte dage holdis for ret betalings dag til rente eller hofvidstoels erleggelse ..«.¹¹¹

Trods nogen forvirring hos lovgiver er 11. juni og 11. december terminer hermed indført i Sjælland og Skåne. Da det jyske snapsting lå så tæt på Kieleromslaget flyttedes det i 1672 til 11. marts. Danske Lov stadfæster disse terminer i 5-14-1, men med fastsættelse af 24. februar som fynsk termin.¹¹² Hermed forsvandt det sidste spor af de adelige terminer.

Af allerstørste betydning for gældsbreve vedtagelser om hovedstol, møntsort, rente, betalingstermin er naturligvis *sikkerheden* for opfyldelsen af disse vedtagelser i alle deres ord og punkter. Nok var en mand en mand og et ord et ord, men et skriftligt gælds brev var dog nødvendigt. Mange ordsprog viser behovet for sikkerhed udover brev og segl: »Pant bærer penge hjem«, »den er vis (sikker), som i hænde haver«, »en skæp-

108. CCD V, s. 121-122.

109. CCD V, s. 311.

110. CCD VI, s. 165.

111. CCD VI, s. 295 f. og 302.

112. Jfr. Kristian Hvidt (1966), s. 174 ff.

pefuld forventninger er ej (så meget som) en håndfuld af visser (visheder)«, »at have og må få (at kunne få) er ej alt ens«, »bedre tror jeg dit hedenske pant end din kristne tro«.

Udgangspunkt for en behandling af sikkerhedsproblemet vedrørende gældsbreve, ikke blot adelens, men alle gældsbreve, i perioden 1570-1650 kan tages i indledningsordene til den flere gange omtalte forordning af 23/4 1632 om underpant i fast ejendom: »Eftersom vi forfare voris gode undersatter der med fast at graveris, at mangel, som betregt er til pengelaan, icke kan bekomme forlofvere, kand ei heller uden den største skade sit gods oc formufve til brugeligt pant afstaa uden største besvering, da paa det baade de betregte kunde her udi behielpis oc deris gods self niude, bruge oc beholde, dernest oc at de, som godvilligen uden forlofvere oc brugelig pant deris penge udlane, kunde vere forvisede derpaa oc uden skade, daa hafve vi den leilighed med voris Danmarks rigis raad ofverveiet ...« etc. – hvorefter følger regler om tinglæsning og deraf følgende fortrinsret for underpanthaver.¹¹³

Årsagen til opbygning af et realkredit- eller hypoteksystem angives således at være mangel på eller besvær med at skaffe forlovere. Hermed antydes en overgang fra personlig sikkerhedsstillelse, hvor en eller flere personer lover betaling for debitor, til et system, hvorunder en underpanthaver, d.v.s. en kreditor med en panteret i debtors gods og formue, som ikke ledsages af besiddelse af pantet, kan være sikker på fyldestgørelse i pantet fremfor andre, efterstående panthavere og øvrige kreditorer.

Den personlige sikkerhedsstillelse ved forlovere er således den ældste form. Det er påfaldende, at dette institut ikke behandles af Kolderup-Rosenvinge, som i sin behandling af »Laan og Pantecontracter« i 2. del af Grundrids af den danske Retshistorie (1832) kun omtaler pantesikkerhed. Dette er en følge af tidens anvendelse af en romanistisk systematik, som inddelte hele retssystemet i personernes ret, tingenes ret, kriminalret og proces. Allerede i sin Grundrids af den danske Lovhistorie fra 1822 gør Kolderup-Rosenvinge i forordet opmærksom på, at der kan gøres mange indvendinger imod denne inddelings anvendelse på retshistorien: »ikke destomindre troede jeg, med Hensyn til de Studerendes Tarv, at burde foretrække den for en ny, da den endnu bestandig lægges til Grund ved Foredraget af vort nuværende Retssystem«.

At Rosenvinge følger traditionel inddeling og systematik, tvinger ham

113. CCD IV, s. 571.

til at inddele alle private rettigheder i de tinglige og de obligatoriske (jus in ret, ret i tingen ctr. jus ad rem, ret til tingen).

Under afsnittet »Ret i Tingen« findes et lille 9. og sidste kapitel »Om Pant og Servitutter« (§ 132). Det indledes således: »Forsaavidt Pant, der i de ældre Love kaldes wæth, stiftedes ved Contract, vil derom bequemest kunne handles i Materien om Contracter«. Det aftalte pant overføres hermed til de obligatoriske rettigheder som en ret til tingen. Tilbage som ret i tingen bliver da alene pant, som ikke hviler på aftale: »Her kan derimod være passende at bemærke, at der i de ældre Love jevnlig forekommer et Slags Pant, som blev givet til Sikkerhed for Bøders eller Erstatnings Udredelse paa Grund af tilføjet Beskadigelse ... (innam, intæctæ fæ).« Optagne kreaturer er, hvad der bliver tilbage som ret i tingen. Dette træk rører forsåvidt Kolderup-Rosenvinges ret frigjorte holdning til den traditionelle lære, ifølge hvilken panteret som sådan var en ret i tingen; men ved at lægge vægten på pantsætningsaftalen får han mulighed for at behandle panteretten samlet, hvad han iøvrigt fulgte op i en vægtig artikel fra 1835: »Bemærkninger om Pant i ældre Tider«. Men for borgeninstituttet var efterlevelsen af den gængse inddeling uheldig. Selvom Kolderup-Rosenvinge under behandlingen af personretten omtalte landskabslovenes forbud imod, at visse personer, f.eks. enker og personer under 18 år, ikke måtte påtage sig borgen eller forløfte for andenmands forpligtelse, så behandles disse løfter ikke. De siver ud igennem hullerne i et system, som således er knyttet til ting: Rettigheder i ting, rettigheder til ting og ikke andre. Dette savn synes J. E. Larsen opmærksom på i sine »Forelæsninger over den danske Retshistorie, sluttede sig til K. Rosenvinges danske Retshistorie, 2den Udgave, som Grundlag« (Holdte i Aarene 1853-55). Han tilføjede på dette sted i sine forelæsninger et afsnit »Om Borgen og Forløfte«, der fremtræder som et tillæg til bemærkningerne om lån til eje og pantekontrakter.¹¹⁴ At der er tale om en fundamental brist i systemet fremgår deraf, at tillægget indledes med borgen »i criminelle Sager« og fortsætter med »Caution i civile Sager«. Til trods for, at J. E. Larsen anfører nogle tyske afhandlinger om borgen efter jydsk ret, som dog demonstrerer, at borgeninstituttet ikke kunne reduceres til en parallel til justiniansk og tyskromanistisk rets snævre kautionsbegreb, fatter hverken denne forfatter eller C. L. E. Stemmann i sin retshistorie (1871) betydningen af borgeninstituttet.¹¹⁵ Hen-

114. J. E. Larsen (1857-61) I-1, s. 483-488.

115. Jfr. G. C. Müller (1839), s. 321-350; Chr. L. E. Stemmann (1871), s. 554-558.

ning Matzen sidder endnu fastere i systemets edderkoppespind. I »Den danske Panterets Historie indtil Chr. V's Lov« fra 1869, som er en udvidet version af en besvarelse af en prisopgave ligger tidens, tyskinspirerede begrebsjurisprudens lige under overfladen. Hvor Kolderup-Rosenvinge havde ladet sig diktere af kildematerialet fremfor af teorien, lader Matzen omvendt panterettens »begreb« stille krav til retsordenen.¹¹⁶ Forholdet til personalhæftelsen affærdiges således: »Denne (Betryggelsen mod det Krediteredes Tab) kan enten opnaaes ved en bekjendt Mands Indestaaen for Forpligtelsens Opfyldelse (Borgen); eller ogsaa kan Sikkerheden ydes derved, at der indrømmes Kreditor en umiddelbar Raadighed over et Formueobjekt, hvis Værdi idetmindste svarer til den krediterede Sums Størrelse, i Kraft af hvilken han eventuelt til Dækning heraf skal kunne holde sig til Værdien af hiint.«¹¹⁷

Matzens trofasthed overfor det traditionelle, juridiske system får ham til at reagere overfor Kolderup-Rosenvinges anbringelse af den aftalestiftede panteret under »Ret til tingen«. I Forelæsninger over den danske Retshistorie behandles det viljesbestemte pant under »begrændsede Rettigheder i Tingene«. Under obligationsretten efterfølges kapitlet om lån til eje af to kapitler om »Sikkerheds Forbund«, d.v.s. aftaler om sikkerhedsstillelse. Her kan pant eller aftale om pant følgelig ikke behandles. Det første kapitel handler om det for den adelige gældsstiftelse så vigtige institut: forskrivning til at holde indlager eller lide maning. Det andet kapitel (§ 39) kaldes Fortsættelse og behandler »Borgen eller Forløfte« – på 2 sider (s. 230-232).

Under voteringen i en penibel højesteretssag i 1795 indledte en dommer sit indlæg således: »Denne sag er et Bevis paa, hvilken Forlegenhed en Teori, som ikke er fuldkommen etableret i Loven, kan sætte en Dommer i«. ¹¹⁸ Teorien var den samme, som dirigerer Matzens fremstilling af sikkerhedsstillelse i dansk ret før Christian V's Danske Lov. Læren om ret i tingen og ret til tingen, som medførte, at tinglige rettigheder var af »højere natur« end obligatoriske, var nemlig heller ikke etableret hverken i lov eller retspraksis før Danske Lov. Den er en følge af, at danske jurister under deres studier ved universitetet stifter bekendtskab med det retsvidenskabelige system, som var gængs i udlandet. I dansk retspraksis kan virkningerne heraf påvises fra midten af 1700-tallet. I lære-

116. Kolderup-Rosenvinge (1835), s. 309-335.

117. Matzen (1869), s. 36-37.

118. Thøger Nielsen (1951 B), s. 87.

bøgerne holdt den sig til op i det 20. århundrede, og Matzen følger den slavisk i sine retshistoriske fremstillinger. Følgelig er borgeninstitutionen lemfældigt behandlet af danske retshistorikere, til trods for at det i landskabslovene indtager en fremtrædende position.¹¹⁹ Som nævnt ovenfor i kapitel 2 var løftet om borgen et af de få løfter, som udtrykkeligt skulle holdes: Jydske Lov II-61: »Hvis en mand borger for en anden, og den, der er gået i borgen, ikke vil betale, da skal han sagsøges lige som for anden gæld; thi det, som en mand går i borgen for, det skal han holde, og ingen mand kan sige sig løs fra borgen.«

Omvendt er pant som kreditgrundlag stadig i vore landskabslove på et primitivt stade. Stig Iuul har karakteriseret det således: »En skødning havde normalt til Formaal at overføre Ejendomsretten, men kunde ogsaa gaa ud paa en Pantsætning af Ejendommen. Om en Underpantsætning i moderne Forstand, hvor Pantsætteren beholder Besiddelsen af Ejendommen, var der dog ikke Tale i Landskabslovene, idet Panthaveren ifølge disse erhvervede Besiddelsen af Pantet. Hans Retsstilling kan herefter i Korthed karakteriseres saaledes, at han ved Pantsætningen fik indrømmet Retten til at blive Ejer af den pantsatte Ejendom, saa snart den Gæld, som Pantet skulde sikre, ikke blev betalt.«¹²⁰

Problemerne vedrørende retsgrundlaget for den adelige gældsstiftelse i perioden 1570-1660 bærer ikke en udførlig gennemgang af borgeninstitutionens historie i dansk middelalderret. Men for forståelsen af dette retssystem og dets funktion er kendskab til borgeninstitutionen fuldt så vigtig som indsigt i reglerne om slægtsansvar.¹²¹ Begge institutioner er nødvendige elementer i en forklaring af et retssystem og dets håndhævelse under en manglende eller ineffektiv centralmagt. Der har utvivlsomt bestået en nær sammenhæng imellem reglerne om slægtinges kollektive ansvar for bøder og borgensystemet. Som borgensmænd har slægtinge optrådt. Var sådanne ikke for hånden, opstod andre grupperinger, der tjente samme formål, gilderne for eksempel. Efter reformationen øgedes effektiviteten i retshåndhævelsen, slægtsansvaret var ikke længere et nødvendigt redskab for retshåndhævelsen og bevarede kun vedrørende bøder for manddrab. Men borgen var fortsat nødvendig som grundlag

119. I KLN M omtales danske forhold ikke under »Borgen«, bd. II, 1957, sp. 150-152.

Institutionens betydning i dansk ret fremgår dog af artiklen »Foreløbige rettsmidler«, bd. XXI, 1977, sp. 176-177.

120. Danmarks gamle Love paa Nutidsdansk III, s. XXXII-XXXIII.

121. Jfr. Ole Fenger (1971).

for kredit, sålænge panteretten ikke gav kreditorer den fornødne sikkerhed. Så længe har debitorer været afhængige af eksistensen af personer, der var villige til at påtage sig borgensmandens utaknemlige rolle: at sætte hånd og segl ved siden af debtors, på dennes gældsbevægelse, uden dennes fordel af lånet, blot med bevidsthed om, at kreditor ydede lån i tillid til borgensmandens soliditet og i mistillid til debtors eller hovedmandens muligheder for at betale gælden tilbage.

I Salomons Ordsprog advares imod påtagelse af borgen: »Vær icke iblandt dem som sætte deris Haand ud, iblandt dem som borge for Gield: Thi dersom du hafver icke at betale med, da skal mand tage din Seng under dig«. ¹²² Iblandt dem, der alligevel trods denne og andre advarsler påtog sig borgen for gæld har utvivlsomt også i den her behandlede periode været et stort antal slægtninge. Netop slægtsgruppen har man betegnet som »det tavse fællesskab«, der trækkes på i nødens – herunder pengens – stund. Specielt indenfor adelen har slægtsfølelsen været en drivkraft, som har skaffet forlovere eller borgensmænd til veje i situationer, hvor kreditmulighederne blandt uadelige var udtømt.

Manglen på forlovere var som nævnt grunden til udstedelsen af 1632-forordningen om underpant i fast ejendom. En udbygning af realkredit og hypotekvæsen var nødvendig, når personalsikkerhed ikke længere slog til.

Under omtalen af myndighedsreglerne blev det nævnt, at kvinder og de, der var under 18 år ikke måtte påtage sig borgen. J. L. II-64 forbød disse samt lærde mænd og klostermænd at være borgen for nogen, der skulle miste liv og lemmer. Borgen eller forløfte kunne således stiftes ikke blot for gæld; men også for en persons øvrige forhold, tilstedeværelse og fremmøde under søgsmål på tinge, fred, sikkerhed, lovlighed, værdiers tilstedeværelse o.s.v. var borgen det nødvendige retsmiddel. Om klerke og enker siger loven, at de kunne være borgen for penge, fordi de har deres eget gods at betale af. Som nævnt tilføjede forordning af 1/7 1619, at kun den, som var 25 år gammel kunne indgå et gyldigt forløfte. Denne regel gentages i 1643-recessens II-18.

Oprindeligt har forløfte været indgået på tinge med håndslag. Forlover har lagt sin hånd ovenpå debtors og har dermed påtaget sig samme gæld. Som hånd og segl blev nødvendig i gældsforhold, således sikres forløftet i retspraksis fra 1500-tallets slutning ved skriftligt bevis. Enklest

122. Ordsprogenes Bog, 22:26-27, jfr. 6:1-5. Her citeret efter Ostensen Veylle (1652), s. 136.

kunne forlover sætte underskrift og segl på selve gælds brevet. Hermed fulgte den ulempe, at hovedmanden ved betaling fik gælds brevet udleveret. Hvis skyldforholdet var tilstrækkeligt vagt formuleret, risikerede forlover, at hovedmanden stiftede ny gæld på samme gælds brev og samme forløfte. Dette kunne forlover undgå ved direkte til kreditor at udstede et såkaldt hægtebrev eller blot en »hægter«, som han ved hovedmandens eller egen betaling fik tilbage. Hvis omvendt kreditor under retssag hverken kunne fremlægge debtors hovedbrev eller forlovers hægtebrev, blev begge frifundet, som i rettertingsdom af 26/3 1610.¹²³

I forholdet imellem hovedmanden og forloveren var det normalt, at den første udstedte et skadesløsbrev til den sidste: Et løfte om at holde forlover skadesløs for de udgifter, der fulgte med forløftet. Hermed sikres, ofte ved pant, forloverens regresret imod hovedmanden. Denne ret fremgår ikke af landskabslovene; men det siges i JL II-61, at hvis borgensmanden ikke vil betale, skal han sagsøges som for anden gæld. Med borgeninstituttets øgede betydning for det økonomiske liv i senmiddelalder og i 1500-tallet, blev regresretten en betingelse for at skaffe borgen for gæld. Men forlover skulle overfor hovedmanden kunne bevise sit krav i lighed med andre kreditorer.

Når borgensmanden ikke kan nægte at betale, betyder det, at han ikke kan kræve, at kreditor først søger hovedmanden. Med forløfte fulgte således oprindeligt ikke den fordel af rangfølge, som romerretten anerkendte under benævnelsen *beneficium ordinis*. Det har ikke for kreditor været nødvendigt at tage dom over debitor, før kravet imod forlover kunne rejses. Den omstændighed, at kreditor tog dom over hovedmanden, var i hvert fald ikke ensbetydende med, at han gav afkald på kravet på forlover. Dette fastslår en rettertingsdom af 26/1 1609.¹²⁴ Hvis debitor undtagelsesvis stævnes, sker det sammen med forloveren, som i rettertingsdom af 16/6 1608, der fastslår, at debitor, en adelig enke, er pligtig hendes udgivne brev og segl at holde og efterkomme og betale kreditor hovedstol og efterstående rente og holde ham skadesløs efter hendes brevs lydelse. Hvis det ikke sker, kendes den adelige forlover »pligtig (at) vere som selskyldiger och forlofver hannem (kreditor) for

123. KR D II, s. 345-346.

124. KR D II, s. 281. Den selvfølge, at eksistensen af et forløfte ikke berettiger debitor til at henvise kreditor til først at søge betaling hos forlover, fastslår rettertinget d. 22/5 1604, KR D I, s. 571.

hofvidstoel, koest och tæring och skadegield at tilfridsstille efter samme brefs indhold.«¹²⁵

Først i slutningen af 1600-tallet synes kreditorer i gældsbreve at have sikret sig retten til straks at søge betaling hos forloveren ved at benævne denne »selvskyldner« og ved udtrykkelig at pålægge forloveren pligt til at betale, såsnart hovedskyldner viste sig forsømmelig og ikke betalte til tiden.¹²⁶

Af J.L. II-61 fremgår endvidere, at ingen kan sige sig løs fra borgen, men med forpligtelsen til at betale fulgte jo også retten til efterfølgende skadesløsholdelse. En rettertingsdom af 21/9 1588 dømmer i overensstemmelse hermed en adelig til at skadesløsholde forloveren, som havde betalt kreditor, men dommen synes herudover at forudsætte en mulighed for opsigelse af forløftet: »hand skulle udlegge och rettgjøre hannom hves Løfthe ... som hand hafver for hanom ..., hvilket Løfthe hand icke lenger will stande udi, men will sin Løfthe och Segel igien hafve«.¹²⁷

Flere domme går ud på det samme, således to rettertingsdomme af 19/3 1606.¹²⁸ I den første sag tiltaler Jens Mogensen til Sindinggård fru Birgitte Rosenkrantz, Mogens Juls enke, til efter en opsigelse af 23/9 1605 fra ham og tre adelige medforlovende, hvorved de havde opsagt til første omslag de løfter, de havde stået i for Mogens Jul til en holstensk kreditor, – at skaffe ham hans hånd og segl igen »eller en nøjagtig hægter for løftet«, som han til omslag 1605 havde indgået for Mogens Jul til dennes kreditor for 6000 daler. Jens Mogensen fremlagde Mogens Juls åbne brev af 23/12 1604 og skadesløsbrev af samme dato. Fru Birgitte Rosenkrantz, der ikke var mødt, blev dømt til at skaffe Jens Mogensen sin hånd og segl igen.

I den anden sag er tiltalte ligeledes en adelig enke, fru Karen Maltedatter, Timme Rosenkrantz' efterleverske. Her begærer en forlover for hende, Ivar Munk, sin hånd og segl tilbage under henvisning til en opsigelse fra to medforlovende. Sagsøgte påstår sig frifundet, da Ivar Munk intet havde udlagt for hende, og da hun straks ville stille ham sikkerhed i jordegods. Sagsøgeren afviste dette tilbud, da godset ikke kunne dække forløftet. Han ønskede sin hånd og segl tilbage, og det fik han dom for.

125. KR D II, s. 227-228.

126. J. E. Larsen (1857-61) I-1, s. 485.

127. Gd D IV, s. 129.

128. KR D II, s. 77-78, jfr. også I, s. 571 (22/5-1604).

I begge sager slipper forlover ud af sin forpligtelse uden at have betalt. Til det modsatte resultat kom rettertinget i en dom af 15/6 1613, hvor hovedmanden frifindes for forlovers krav om udlevering af hægtebrev, da det ikke bevistes, at forlover var kommet til nogen penges udgift for sit løfte; »men dersom det fremdelis kand befindis, at hand for samme løfte gerader udi nogen udgift och skade, da ad gaa der om, hvis ret er«. ¹²⁹

Denne sidste dom er i overensstemmelse med Jydske Lovs princip, at ingen mand kan sige sig løs fra borgen. Med de to førnævnte domme er rettertinget på vej til at fjerne grundlaget for personalhæftelsen. Borgen-systemet tåler nemlig ikke, at forlover kan forsvinde ud af billedet uden kreditors viden og vilje. Når lån ydes i tillid til forloveren, må dennes hæftelse være sikker. Omvendt er det i begyndelsen af 1600-tallet blevet stadig vanskeligere for forloverne at overskue deres forpligtelse. En del af skylden herfor må de selv bære i kraft af vagt formulerede forløfter. En angiven kreditor, en fikseret hovedstol, en fast rente og en bestemt forfaldsdag burde enhver forlover sikre sig. Med visse adeliges svigtende økonomi og øgede lånebehov forringedes muligheden for at skaffe forlovere. Og de, som havde givet hånd og segl fra sig, huskede nu den vise Salomons ord til borgesmænd: »Fri dig som en Raa aff Haand oc som en Fugl aff Fuglefængerens Haand«.

At adelige borgesmænd i disse år fik stadig større problemer, fremgår af en forordning af 4/7 1616: »Eftersom iblant adelen her udi riget begifver och tildrager sig disverre stor uleilighed, saa at mange setter sig saa høigt udi giæld, at hand icke selfver kand den igien betalle och aflegge, saa hans forlofvere derofver gerader udi største besvering och nødis til samme giæld at betale, mange derofver til undergang och forderfvelse«, så får de forlovere, som har måttet betale i henhold til deres forløfte, ret til at sætte debitor i gældsfængsel, indtil han betaler forloveren, hvad han har udlagt med tillæg af al bevislig kost, tæring og skadegæld. Dette er altså i parentes bemærket omfanget af forloverens regres imod hovedmanden. ¹³⁰

Men hellere end at betale ville mange forlovere ud af deres forpligtelse. Det fremgår klart af en betænkning afgivet af rigsrådet den 8/7 1621. ¹³¹ Heri hedder det desangående:

129. KRD II, s. 529.

130. CCD III, s. 480-481.

131. Erslev, RR I, s. 325, punkt 8.

»Efterthi ther icke aldeniste findes stoer besvering och vitløftighed fast alle herredage, om forløfter, mens ochsaa adelen her udi riget thager stoer schade, formedelst the thit och ofte ingen visse kundschab vide om the løfter, som the ehre udi, erachtes høynødigt, at ther paa giordes thendt forordning, at udi alle schadesløs brevfe, som her udi riget eller udi lanthe Holsten efther thene dag udgifves, schulle indføres eftherfølgende puncter: Først vedt nafn, hvo thet ehr, mandt lofver eller hegter thil. 2. Hvor høygst summen ehr, mandt lofver for. 3. Hvo the andre medforlofvere ehre udi same løfte. 4. Hvor høye renthen ehr. 5. At naar forlofveren eller nogen af thenum icke lenger vil staae udi same løfte, tha schal bemelte forlofver atvare thendt, som ehr lofvit for, et halft aar thilforn, och tha hanum, som ehr lofvit for, at vere forpflichtet at fli forlofveren theris handt och segel egien thil thendt thidt, som brevfit ehr paa bedaget, eller och strax at lide thiltalle, endochsaa ther som forlofveren icke endtha nogen skade for same løfte bekommit hafver. Och endog at endnu for atschillige thette riges uleyligheder schyldt icke kandt vere thienligt inden først komendes omslag noget vidre om andre atschillige uthilbørlige misbrug at forordne, ehragtes dog høygst fornøden, at i fremthiden blef giort offentligt mandat och forordning, at ingen the brevfe, som enthen af hofvitmanden som selfschyldener eller af forlofverne var en gang bethalt och hiem løst, the icke schulle gielde siden emodt nogen af thenum, saa framt the egien thil nogen anden blifve udsat, saa vel ochsaa at the omslags brevfe, som forschrifver nogen fran sit herschabs och rette øfrighedts hørsomhedt och lydighed fran lov og ret, the icke schulle hafve nogen kraft, ther som the udi hans kong. mait^s riger eller lande kunde hende for retten medt nogen at blifve fremlagdt.«

Det er forloverne, der beklager sig i disse linjer. Hvis de ad lovgivningens vej hurtigst muligt kunne hjælpes ud af eksisterende forløfter, så ser de stort på følgerne for de kreditsøgende, adelige standsfæller. I lovgivningen turde man dog ikke gå så vidt, vel af frygt for det holstenske pengemarkeds reaktioner. Men forslaget viser med al tydelighed, at grunden vakler under personalhæftelsen som kreditgrundlag. Det illustrerer, hvorfor »mangen, som betrengt er til pengelaan, icke kand bekomme forlofvere« – som det hed i 1632-forordningen om underpant i fast ejendom. På eet punkt afspejler rigsrådets ønsker sig i lovgivningen:

På det følgende rådsmøde i København den 23/11 1621 anbefaledes det at trykke Rigens Ret efter et fremlagt koncept. Dette skete allerede 10/12 samme år. Artiklerne 5-7 bærer overskriften »Hvad eskis maa«. Her bestemmes, at sagen skal vedrøre en hovedstol på mindst 20 daler, at den ikke må vedrøre »det, umueligt er at føris til stede«, og ejheller »udleg eller skade, hand venter sig for nogen at skulle lide, meden allene for den, hand lid hafver, och for hvilken den, som forfølgis, hannem plictig er at stande til rette, dog skal hermed den, som forlofver er, icke vere forment sin haand och segel ved rigens ret at igien fordre, de hannem mod forskrifning och skadisløsbrefve ofver tilsagde dag och tid forholdis«. ¹³²

Så langt tør man altså gå i Rigens Ret fra 1621 til skade for kreditors sikkerhed. Forloverne kan ved tidsbegrænset indeståelse komme ud af deres forpligtelse. Men det forudsætter en frist, som kreditor kan indstille sig på ved straks ved forfaldstid at kræve hovedmand eller forlover. Gør han ikke det, må han påregne, at forlover opsiger sit løfte og frigøres uden betaling.

Men forordningen om Rigens Ret peger alligevel bagud: Dens kilder er i væsentlig grad tidligere retspraksis, så om reformer til gavn for kreditsystemet er der ikke tale. Men at behovet herfor var tilstede, viser de følgende års lovgivning: 1622-forordningen (26/8) om tinglæsning af skøder og pantebreve, som udgives til adelen, som gentages i 1643-recessens II-2-5, 1623-forordningen (1/7) om gældssager, som gentages i den store reces II-15, og sidst men ikke mindst 1632-forordningen om underpant i fast ejendom, som gentages i II-15-11, efter at det i II-15-9-1 er sagt, at det er misligt »denne tid at udlaaene eller borge uden pant og god forvaring«.

Derimod gentages Rigens Ret fra 1621 ikke i Christian IV's Store reces fra 1643. Det siges om denne proces blot (i II-15-7-1), at det står enhver frit for at bruge Rigens Ret, især til at tvinge modvillige debitorer; men den kaldes uden omsvøb en vidtløftig og fordyrende procesform. Som nævnt forbød artikel 7 i Rigens Ret søgsmål vedrørende forventet, ikke indtruffet skade og tab; men undtog dog forlovers opsigelsesret: den, som er gået i forløfte, skal fortsat have mulighed for at fordre sin hånd og segl tilbage, hvis forløftebrevet forholdes ham udover den i forskrivning og skadesløsbrev tilsagte frist.

Rigens Ret opretholdes således uden egentlig at være gentaget i Store

132. CCD III, s. 689.

reces, der i øvrigt kasserede alt, som tidligere var forordnet, men ikke optaget i recessen. Ostersen Vejle, der var erfaren i juridisk praksis, omtaler i sit juridiske glossarium fra 1652 Rigens Ret og dens institutter som gældende ret, så forlovers opsigelsesret har antagelig stadig været et for personalhæftelsen usikkert moment. Realkreditten styrkedes med 1632-forordningen om underpant i fast ejendom, men debitorer uden jordegods eller uden tilstrækkeligt jordegods var fortsat afhængige af forlovere.

At opsigelsesretten kan antages bevaret, indiceres også af Danske Lov: Med Rigens Ret artikel 7 som forbillede hed det i »Det første Projekt« til lovbogen (1-24-12): »Forlofveren kand ei søge Hofvidmanden for ventende Skade, før hand bevist haver, at hand for hannem hafver betalt och hans Lof indfriet, med mindre Hofvedmanden hafver forplicated sig til Forlofveren inden en vis Tid self at indfri sit Bref oc hand det icke efterkommid haver.«¹³³ Her gentages Rigens Rets regel om forlovers mulighed for opsigelse uden betaling til kreditor. Samtidig hjemles forlovers regresret i lighed med forordningen af 4/7 1616 og 1643-recessens II-15-14.

Det er bemærkelsesværdigt, at reglen i sin endelige udformning – i D. L. 1-23-15 – er radikalt ændret til fordel for kreditor, og dermed for personalhæftelsen. Den lyder: »Forlover haver Magt til at søge Hovedmanden, som hand er Forlover for, for Gielden naar hand til hannem lovligen sit Forløfte opsagt haver, og hand ikke betaler Creditoren; Dog kan hand ikke være fri for sit Forløfte til Creditoren, før end hand hannem fornøjet haver, og sit Forløftningsbrev indfriet.«

Revisionskommissionen har været opmærksom på den svækkelse af forløfte- eller kautionseinstituttet, der lå i, at forlover kunne opsiges uden at betale kreditor.¹³⁴ Nu sikres kreditor betaling fra forlover, og denne sikres dels regres imod hovedmanden, dels mulighed for efter betaling at komme ud af forløftet. Netop debitorers fortsatte brug af forløfter havde i 1600-tallets første halvdel været forlovernes hovedanke.¹³⁵

133. Forarbejderne til Kong Kristian V's Danske Lov, udgivne ved V.A. Secher og Chr. Stöchel (1892), s. 457.

134. Henry Ussing (1928), s. 113; note 14, misforstår forholdet imellem udkastet og den endelige formulering, når han mener, at den sidste havde til formål at udvide retten til at søge hovedmanden før indfrielsen. Netop det modsatte er tilfældet.

135. Henry Ussing (1928) mener, at D. L. 1-23-15 ikke tilsigtede at afskaffe regresretten (s. 113, note 14), og at D. L. ikke indeholder direkte hjemmel for denne ret (s. 114). Det første er misvisende og det sidste forkert. Reglen hjemler regresret, når kreditor er betalt, jfr. note 134.

Selvfølgelig har kreditors sikkerhed været større, hvis flere gik i borgen for samme gæld. At dette har været ganske almindeligt, fremgår af retspraksis og pantebøger. En rettertingsdom af 13/12 1554 viser, at forløfte blev indgået ved håndslag: »the hagde loffuit met samelagde Hender, som seduanligt er, nar saadann Løffte skier«. ¹³⁶ Oprindeligt har de flere forlovere uden tvivl hæftet således, at hele gælden straks ved misligholdelse kunne kræves hos enhver af dem. En rettertingsdom fra 1549 viser dog, at det var en betingelse, at der var lovet »med samlet hånd«. Flere forlovere, der kun havde lovet hver for sin del af en sum, kunne kun søges hver for sin del, hvorimod den, som af flere har modtaget forløfte med samlet hånd, kunne søge hvem af dem, han ønskede, for hele gælden. ¹³⁷ Kreditor måtte følgelig kunne bevise, at der var lovet med samlet hånd. Den nævnte dom af 13/12 1554 skærper dog kravene: Selv om der var lovet med samlet hånd fik kreditor kun krav på hver forlovers anpart, fordi »de dog icke loffuit ienn for Alle«. Følgelig blev en adelsmands forlovere i 1564 under et dømt til at betale 10.000 daler til kongen, fordi hovedmanden havde brudt sin forpligtelse, og forloverne havde lovet »med en samblet Hannd och ienn fffor thennom alle«. ¹³⁸

Når en af flere forlovere havde betalt kreditor, kunne han kræve hver af de øvrige for sin anpart. ¹³⁹ Af en rettertingsdom af 10/6 1613 fremgår det, at forlovere kunne optræde i prioritetsfølge. Sagsøgeren, Holger Rosenkrantz, havde indløst, »da han var formand i næsten alle løfterne«. Han havde for det udlagte beløb foretaget indførsel (udlæg) i debitor fru Margrete Gøies gods og løsøre, men uden at få dækning. Ifølge dommen skulle godset komme alle forloverne til bedste, hver for sin kvota, eftersom de havde lovet for. I overensstemmelse hermed er forordning af 1/7 1619 om mindreårige, d.v.s. personer under 25 år. De måtte som allerede nævnt ikke påtage sig borgen eller forløfte. Hvis det alligevel skete, måtte den, der havde ladet sig nøje med en mindreårig forlover, selv bære et tab herved. Medforloverne kunne ikke kræves for hans anpart. ¹⁴⁰

Flere retssager blev følgen af, at hovedbrevet kom i den indfriende forlovers besiddelse. Også her kunne medforloverne ønske deres hånd og segl igen, når de havde betalt deres anpart, som det var tilfældet i en

136. GdD II, s. 144.

137. GdD I, s. 112.

138. GdD III, s. 15.

139. KR D II, s. 93 (20/3 1606), s. 204 (13/6 1608).

140. CCD III, s. 587, jfr. 1643-reces II-18.

rettertingsdom af 26/1 1609. Men da hovedbrevet var forlovernes bevis imod hovedmanden under regressen, måtte en af dem forvare det. Dommen lød, at da forvareren, Peder Munk, var forlover som de øvrige, og da disse havde fået udlæg, kunne de ikke få medhold i, at Peder Munk forholdt dem to hovedbreve. Men det pålagdes ham at give sagsøgeren forvaring eller garanti for, at hovedbrevene ikke kom medforloverne til skade.¹⁴¹ En anden dom afsagt samme dag vedrører også en strid mellem forlovere om retten til hovedbrevet, som var taget i forvaring af kongens sekretær. Her lød dommen, at hovedbrevet skulle udleveres ukasseret til en forlover, fru Anne Lykke, som i modsætning til de øvrige ikke havde fået indførsel. Hun skulle ved breve forsikre, at de øvrige blev holdt ukrævede og skadesløse.¹⁴²

Et kontraktvilkår i gældsbreve, som historisk har nær tilknytning til borgensystemet er forpligtelse fra debitor til at lide maning eller gå i indlager, indleje eller indlejr. Herved forstås skyldnerens løfte om og forpligtelse til, hvis han ikke betalte ved forfaldstid, da efter kreditors maning eller påkrav at begive sig til et forud aftalt eller af kreditor anvist sted og forblive der i en slags husarrest eller frivillig gældsfængsel, indtil gælden blev betalt.

Forbindelsen imellem indlejr og borgen skal her kun antydes. I begge tilfælde er der tale om hæftelse ved person og ikke ved ting (pant). At gidselsystemet også i vore dage er et effektivt middel til sikring af krav opfyldelse, ved enhver avislæser. At de oprindelige gældskrav var bødekra, fremgår som nævnt af vore landskabslove. Bøden var godtgørelse for retsbrud og afværgelse af hævn og fejde. Betingelsen for at den forurettede og hans slægt ville »nøjes« med bøder, var sikkerhed for deres betaling. Størst var sikkerheden, hvis retsbryderens egen person eller andre personer, som var solidariske med eller undergivet ham, toges i forvaring af fordringshaveren – som gidsler og hævnobjekter, der kunne dræbes, hvis der ikke blev betalt, eller som kunne arbejde gælden af som gældsslaver. Dette system forudsætter hverken domstole eller statslige organer. Landskabslovenes regler om borgen, og især Jydske Lovs II-61 til 63, viser tydeligt, at den ældste form for borgen har været, at retsbryderen stillede gidsler, der personligt og økonomisk måtte lide den skæbne, der var tiltænkt retsbryderen, hvis denne ikke bød sig i rette

141. KRD II, s. 279.

142. KRD II, s. 280.

som lovet.¹⁴³ I 1200-tallets diplomer forekommer bestemmelser om indlejr, hvorved løfter, herunder gældslofter, sikredes ved forloveres ed. I tilfælde af misligholdelse var de herved forpligtet til at tage ophold på et angivet sted, som ikke måtte forlades uden kreditors samtykke.

I lighed med borgen kunne gidsel- og indlejrinstitutionerne anvendes i mangfoldige anliggender, retlige såvel som politiske, som garanti for vilkårs opfyldelse og overholdelse: f.eks. forlængede kong Hans 18/2 1512 nogle midlertidig frigivne stralsundske fangers frihed på det vilkår, at deres i København liggende landsmænd ville give forløfte for dem »swa thee bliffue ther i theres herberge til stede fore thee andre till gysell«.¹⁴⁴ Kombinationen af borgen og forvaring fremtræder også i de tilfælde, hvor en person ikke kunne skaffe sig borgen. Efter landskabslovene (Valdemars sjællandske lov, Arvebog og Orbodemål III-13) kunne den pågældende da pålægge sig selv lovligt hæfte (lagha haft) eller akceptere frihedsberøvelse (Eriks sjællandske lov II-21, Skånske lov 137).

Dette betragtedes som »selvborgen« i modsætning til borgen ved andre: f.eks. blev en vis Jens Andersen den 11/6 1543 på Malmø rådhus »giffuen quitt, fry, ledig og løsz for den sag, hand stod vdi borgen fore, att hand skulde haffue agitth met ith spent arbøst her i byen og skuditt, den tiid Holger Wogenmand slo den bonde ihiell«.¹⁴⁵

Hvis løftegiver f.eks. var en konge eller en biskop, som ikke selv tålte frihedsberøvelse, kunne det i deres forskrivninger bestemmes, at nogle stormænd gik i borgen med forpligtelse til at gå i indlejr ved misligholdelse. Dermed udvikledes indlejr til et retsmiddel, som specielt adelige kunne påtage sig uden ærestab. Men også som en straf kunne denne husarrest anvendes: For utilbørlige ord imod kongen og forseelser imod et åbent brev udstedt til kongen måtte Anders Emicksen til Stensgård i 1555 forpligte sig til at drage lige hjem til sin gård og ikke overskride sin ejendoms grænser undtagen til kirke, under en bøde af 4000 rhinske gylden. 5 adelsmænd måtte gå i borgen herfor på vilkår, at de, hvis han ikke holdt sit løfte, straks skulle betale kongen den nævnte sum eller begive sig ind i en borgers hus i en købstad og forblive der i »et ridderligt indlejr«, indtil pengene blev betalt.¹⁴⁶

143. KLNLM, art. Gisslan, Danmark (Poul Meyer) og art. »Foreløpige rettsmidler«. Danmark (XXI, sp. 176-177, Ole Fenger).

144. Missiver I, s. 259.

145. Malmø Rådstueprotokol (Stadsbok) 1503-1548, s. 207. KR D II, s. 175 (6/6-1608).

146. Kanc. Brevb. 1555 26/9, jfr. også 1580 31/8.

Som omtalt i kap. 1 lod Christian III i 1556 indrette et egentligt gældsfængsel i København.¹⁴⁷ Da det ikke kan antages, at adelige skyldnere kunne hensættes heri, før forordning af 4/7 1616 hjemlede det, har manings- og indlejrinstitutttet været det retsmiddel, som adelen særlig måtte føle sig opfordret til at akceptere.¹⁴⁸ Dette så meget mere som hensættelse i egentligt gældsfængsel i København eller andetsteds forudsatte domfældelse.¹⁴⁹ Hermed være dog ikke sagt, at instituttet kun benyttedes over for adelige debitorer. Alle kunne påtage sig denne forpligtelse, også kvinder, men blandt borgere og bønder har indmaningsfor-skrivninger sandsynligvis hørt til undtagelserne.¹⁵⁰

I Frederik II's Gårdsret af 9/5 1562 synes indlejr (indleigre) at optræde som et lovbestemt tvångsmiddel (i art. 31: »Skal oc ingen tage nogen svend i tieniste, som drager fraa sin husbonde her udi riget uden pasbord. Hvem det gjør, skal vere falden til dend, som svenden fraa drager, et hundrede mark danske pendinge strax at betalle, i hvad by hand tiltalis, under et indleigre«). I to forordninger fra Christian IV's tid, af 26/6 1637 og 10/2 1638, som begge vedrører inddrivelse af skolepenge til Sorø Akademi, tales ligeledes om maning uden vedtagelse i gældsbrev eller andet privatretligt dokument. Som således lovbestemt retsmiddel falder det udenfor emnet her, som er indlejr som vilkår i adelige gældsbreve. I øvrigt kan der om instituttets historie og nærmere detaljer henvises til Axel Petersens afhandling fra 1893 om emnet.¹⁵¹ Indlejr-vilkårets realisering efter misligholdelse behandles nedenfor i kapitel 3.

Udenfor det i Gårdsretten anførte tilfælde kunne indlejr ikke pålægges, hvis der ikke forelå udtrykkelig forpligtelse fra skyldner og/eller hans forlovere dertil.¹⁵² Mens uadelige kreditorer var afskåret fra at yde lån til adelige imod effektiv sikkerhed i frit jordegods, så var intet til hinder for, at adelige påtog sig pligt til at lide indmaning eller indlejr i gældsbreve udstedt til en uadelig, typisk borgerlig, kreditor.¹⁵³ Og som instituttet kunne anvendes på tværs af standsskel, således kunne det overskride rigets grænser. Under syvårskrigen 1563-70 måtte mange danske adelsmænd påtage sig forløfter og maningsforpligtelser til tyske

147. Jfr. kap. 1 note 40.

148. Axel Petersen (1893), s. 151-184, spec. s. 159.

149. Kanc. Brevb. 1580 5/4 (s. 59).

150. Jfr. som eks. Kanc. Brevb. 1564 17/7 og Axel Petersen (1893), s. 171.

151. Jfr. note 148.

152. Matzen, *Privatret II*, s. 228, anfører en herredagsdom af 16/6 1630 som belæg herfor.

153. GdD IV, s. 344, jfr. den i note 148 nævnte afhandling s. 171 og KR D I, s. 571.

hovedsmænd for sold til lejetropper. Efter at to adelige i 1566 var blevet indmanede til Lübeck af Daniel Rantzaus hovedsmænd, frygtede Holger Rosenkrantz og flere andre forlovere at lide samme skæbne, hvad kongen lovede dem at hindre.¹⁵⁴

Den omstændighed, at kongen ikke selv kunne gå i indlejr, hindrede ham dog ikke i at optræde som forlover. Adelige måtte så indestå som forlovers forlovere, »rygborgen«, med pligt til indlejr. Dette blev af Christian IV befalet 12 adelsmænd den 30/1-1590. For Erik Langes gæld til Jørgen Sehested på 20.000 daler var kongen gået i forløfte. Da gælden ikke blev betalt af hovedmanden, måtte kongen betale: »och wij tha ther offuer lidde nogen skade eller wdgift for samme woris løffte, i tha samptlig eller en for alle, huem os løstede helst at maane, at holde et ritterlig och adelig indlegger huor och naar os kunde siunis och wij paa eskede«. De tolv får besked på straks at tage ophold i det lybske herberg i København, indtil summen med skadegæld og interesse blev kongen betalt.¹⁵⁵ Udgifterne ved ophold i indlejr afholdtes af den forpligtede selv, hvorimod udgifter ved ophold i gældsængsel skulle udredes af kreditor.

Når maningsforpligtelsen her behandles som et kontraktsvilkår, som fremgår af gælds brevet, kan man spørge, om den forlover, som selv har været undergivet maningspligt, efter indfrielse kan gøre denne gældende over for hovedmanden under regressen uden særlig vedtagelse. Adskillige domme viser, at forlovers skadesløsbrev almindeligvis indeholdt særlig maningsforpligtelse for hovedmanden.¹⁵⁶ Men i nogle sager anerkendes forlovers maningsret, uden påberåbelse af særlig vedtagelse.¹⁵⁷ Af enkelte domme fremgår det dog, at forlover efter indfrielse af kreditor sidder inde med hovedbrevet, som indeholder hovedmandens maningspligt. Under regressen kan forlover således indtræde i retten og kræve debitor i indlejr for det udlagte beløb med omkostninger.¹⁵⁸

At den, der påtog sig pligt til indlejr, samtidig kunne forpligte sine arvinger, viser enkelte domme.¹⁵⁹ Det har sikkert været lige så almindeligt som at forpligte sine arvinger til betaling af gælden. Kun hvis arvingerne fragik arv og gæld, var de løst fra pligten til indlejr.¹⁶⁰

154. Kanc. Brevb. 1567 30/1.

155. Kjbh. D. IV, s. 689-690.

156. KRD I, s. 401; II, s. 214-215, 432, 441-442, 506-507.

157. KRD I, s. 269, 400, 406-408; II, s. 5-8.

158. Axel Petersen (1893), s. 167-168.

159. KRD I, s. 400; II, s. 434-35.

160. KRD I, s. 401.

Vedtagelse af ret til maning og pligt til at gå i indlejr er således et som retssædvane og i retspraksis udviklet vigtigt led i retsgrundlaget for den adelige gældsstiftelse i begyndelsen af den her behandlede periode. Af dommene fremgår pligten til at holde maning på linje med pligten i øvrigt til at efterkomme hånd og segl. Ingen lov, reces eller forordning sagde eet ord om virkningen af misligholdelse af maningspligt; men alligevel opfyldte Instituttet en meget vigtig funktion specielt over for adelige skyldnere. Axel Petersen udtrykker dette således: »Netop i denne Henseende viser Institutkets Ejendommelighed sig særdeles slaaende, idet det var Æresmomentet, saaledes som det vurderedes af selve Samfundsopinionen, der her spillede Hovedrollen«. ¹⁶¹ At gæld ikke betaltes til tiden kunne undskyldes; men misligholdelse af pligt til indlejr påtaget på ridderlig tro og love var ærerørig i en helt anden forstand, her i riget som i hertugdømmerne og i Tyskland. Overholdelse af denne pligt var et led i det adelige æresbegreb og en forudsætning for standsfællers agtelse.

Når Hugo Matthiessen taler om den »frygtede Indmaningsret« er dette vel en berettiget karakteristik; men når han i samme forbindelse hævder, at indmaningsretten først fik »retsligt Grundlag« i 1604, gør han sig dermed skyldig i to misforståelser. ¹⁶² I dette år, den 1/3, udstedte Christian IV og hertug Johan Adolf, begge i deres egenskab af hertuger til Slesvig og Holsten, den såkaldte haderslevske Constitution om overholdelse af påtagen pligt til indlejr. Virkningen af misligholdelse fastsættes som »ewigen *infamia* und Unehre«. Denne virkning indtræder *ipso facto* uden retssag og domfældelse. Bestemmelserne gentages i *Renovatio Constitutionis de Anno 1604*, som udstedtes den 1/10 1630, og igen i den slesvig-holstenske landretsordning af 1636, 4-14 og 15. ¹⁶³

Når Hugo Matthiessen kalder den haderslevske Constitution for »retsligt Grundlag«, må det bemærkes, at den alene gjaldt for hertugdømmerne. Men det må også bemærkes, at manings- og indlejningsinstitutet i kongeriget havde solidt retsgrundlag i sædvane og praksis, der som retskilder ikke var ringere end love og forordninger. Men i dansk retspraksis gik man ikke så drastisk til værks som i hertugdømmerne. ¹⁶⁴ Adeliges misligholdelse af maning blev påtalt som æressag ved rettertin-

161. Axel Petersen (1893), s. 174.

162. Hugo Matthiessen (1946), s. 30.

163. Trykt i Schleswig-Holsteinische Land-Gerichts-Ordnung, herausgegeben von M. Tönsen, Schleswig 1821, s. 88 og 91.

164. Chr. L. E. von Stemmann (1866) II, s. 276.

get. Fra de allersidste år af 1500-tallet tager antallet af disse sager stærkt til.¹⁶⁵ Resultatet af denne udvikling blev forordningen af 4/7 1616, hvorefter adelige, som satte sig i større gæld, end de kunne betale, kunne sættes i gældsfængsel. I 1643-recessen II-15-14 ændres denne regel, idet den herefter kun kunne anvendes, når forlovere efter indfrielse stævner debitor på hans frelse og til fængsel i stedet for på æren. Manglende konsekvens i anvendelse af reglerne om gældsfængsel førte til indskærpelse af disse ved forordning af 5/7 1651.¹⁶⁶ Herefter skal enhver adelig, som ikke holder sit udgivne brev, som lyder på maning, straks dømmes at stå til rette efter forordningen, »efterdi enhver erlig mand er plictig sit bref och segel at holde«. At forordningen om gæld af 1/7 1623 (art. 1) forinden havde givet adelige skyldnere mulighed for det konkurslignende opbud (*cessio bonorum*) skal omtales nedenfor under tvangsfuldbyrdselsen.

Alt i alt må man vedrørende personalhæftelsen – ved andre personer som borgensmænd eller forlovere, ved debtors egen person ved indlejr – konstatere, at systemet efter år 1600 ikke længere fungerede tilfredsstillende. De lånsøgende adelige kunne ikke skaffe forlovere, og debtors ophold i indlejr var nok pression på ham selv og hans slægtninge, men ikke i sig selv ensbetydende med opfyldelse af kreditors gældskrav, hvad såvel allerede skærpelsen af reglerne om gældsfængsel, som senere Statskollegiets betænkning om maning, afgivet 19/7-1665, klart illustrerer.¹⁶⁷

Når adeliges hånd og segl afgivet på ridderlig tro og love ikke længere slog til, var det for lovgivningsmagten nødvendigt at udvikle realkredit-ten til supplerende eller afløsning af personalhæftelsen. Det i gældsbrevet vedtagne underpant i fast ejendom måtte sikres på en måde, som var i såvel pantsætters som panthavers interesse.

Hertil tjente den flere gange omtalte forordning af 23/4 1632: »Efter-som vi forfare voris gode undersatter der med fast at graveris, at mange, som betrengt er til pengelaan, icke kand bekomme forlofvere, kand ei heller uden sin største skade sit gods oc formufve til brugelig pant afstaa uden sin største besvering, da paa det baade de betrengde kunde her udi behielpis oc deris gods self niude, bruge oc beholde, dernest oc at de, som godvilligen uden forlofvere oc brugeligt pant deris penge udlane, kunde vere forviseede (= sikrede) derpaa oc uden skade, daa hafve vi den

165. Matzen, *Privatret II*, s. 229. KRD I, register u. maning.

166. CCD VI, s. 29.

167. Secher og Støchel, (1891-92) I, s. 598 ff.

leilighed med voris Danmarkis rigis raad ofverveiet, oc ofver hvis vi allerede om pant forordnet hafve, end ydermere derom for gaat anset at forordne ... som efter følger ...«.

Om de nævnte overvejelser med rådet, som fandt sted på et møde påbegyndt i Odense den 4/4 1632 og fortsat i Kolding, er intet yderligere oplyst.¹⁶⁸ Men de citerede indledningsord viser, at vejen frem formenes at være en sikring af kreditorer, som låner ud imod vedtagelse af underpant i fast ejendom. Det brugelige pant, som medfører, at panthaver får besiddelsen af det pantsatte gods, forkastes som uhensigtsmæssigt.¹⁶⁹

Hermed lader forordningen det kontraktbestemte pant til brugelighed i fast ejendom og håndpant i løsøre ude af betragtning, eftersom underpant i løsøre ikke havde fast lovhjemmel før Christian V's Danske Lov, omend lokal retspraksis kan have respekteret denne form for pant – i hvert fald imellem pantsætter og panthaver indbyrdes.¹⁷⁰

At forordningen af 1632 således koncentrerer sig om underpant i fast ejendom, må dog ikke tages som udtryk for, at panteretten i sin oprindelige form af håndpant i fast ejendom og løsøre skulle have udspillet sin rolle. Ganske vist tjente brugeligt pant før reformationen ikke mindst til omgåelse af den kanoniske rets renteforbud; men i den her behandlede periode har det stadig for adelige skyldnere været ganske sædvanligt at yde kreditorer brugeligt pant, f.eks. i fæstegods. Heraf fulgte ikke, at fæsterne skulle forlade deres gårde, blot at fæsteafgifter skulle erlægges til panthaver. Forskellen imellem brugeligt pant og underpant i fast ejendom bliver i disse tilfælde ret så flydende, men aftaler om, at underpant skulle ændres til brugeligt pant, hvis gælden ikke blev betalt til fastsat tid, viser dog en erkendelse af forskellen.¹⁷¹ Alligevel kunne man synes at være tæt på et egentligt hypoteksystem, når det aftales, at lånet er uopsigeligt over mange år eller på panthavers livstid, så længe debitor betaler de årlige renter som fastsat.¹⁷² At Frederik I må have forbudt pantsætning af bøndergods på åremål, hvilket fremgår af en rettertingsdom fra 1537, betød blot, at pantsætter fik ret til indløsning, inden forløbet af det aftalte åremål.¹⁷³ Panthaver kunne ikke vinde hævde på

168. Kr. Erslev, RR II, s. 319.

169. CCD IV, s. 571.

170. Matzen (1869), s. 243 f.

171. Kolderup-Rosenvinge (1835), s. 315 ff. og Malmø Rådstueprotokol (Stadsbok) 1503-1548, s. 189 (1540) samt GdD I, s. 197 (1552) og 301 (1562).

172. Stemann (1871), s. 506 m. note 3. DD II, nr. 253 (1558).

173. GdD II, s. II. KRD I s. 45.

pantsat gods¹⁷⁴, men at han med pantsætters samtykke kunne overdrage pantet til trediemand, anerkendte en dom fra samme år.¹⁷⁵ At pant til brugelighed kunne overdrages både ved kontrakt og ved arv anerkendtes i en dom fra 1546.¹⁷⁶ Ifølge en rettertingsdom fra 1562 kunne overdragelse nu ske uden pantsætters samtykke. I sagen forelå et pantebrev, hvoraf det fremgik, at en pantsat gård måtte tages til brugelig pant, hvis renter ikke blev erlagt, og at gården, hvis den ikke blev indløst inden 3 år derefter, skulle blive pantekreditors ejendom. Dersom værdien oversteg den lånte sum, skulle det overskydende godtgøres debitor efter 4 vurderingsmænds udsagn. Af disse skulle kreditor og debitor hver udnævne to.¹⁷⁷ Af en dom fra det følgende år, 1563, fremgår, at en brugspanthaver har frempantsat en gård.¹⁷⁸ Omvendt kunne pantsætteren principielt frit overdrage sin ejendomsret; men den nye ejer kunne ikke tage ejendommen i besiddelse, førend en fyldestgørelse eller et arrangement med panthaveren havde fundet sted.¹⁷⁹ Det var dog en betingelse for pantsættersens dispositionsret over pantet, at pantebrevet ikke pålagde pantsætteren indskrænkninger i så henseende, f.eks. i form af en forkøbsret for panthaver.¹⁸⁰

Men den oprindelige form for pantsætning af fast ejendom, som håndpant »til genkøb«, eksisterede helt op til forordningen af 1/7 1623 (art. 9). Panthaver kunne da allerede ved pantsætningen få besiddelsen af det pantsatte, som han så måtte bruge, til indløsning fandt sted.¹⁸¹ Fandt betaling ikke sted på anfordring til aftalt tid, forfaldt pantet til ejendom for panthaver. En dom herfor var oprindelig unødvendig, men den kunne tjene panthaver som legitimation af hans adkomst. Da det i domspraksis i begyndelsen af 1600 blev normalt at fastsætte en indløsningsfrist for debitor, blev en dom dermed anset nødvendig for panthavers ejendomsret. En sådan forudsættes da også i 1623-forordningens art. 9: »Vil nogen hende dom paa pant for eiedom, ...«. ¹⁸²

174. KR D I, s. 62: »i 40 wyntre oc mere i theris brugelig pant aff frii mendt«; Stemann (1871), s. 507, jfr. hertil note 211.

175. Gd D I, s. 46.

176. Gd D I, s. 98.

177. Gd D I, s. 301.

178. Gd D III, s. 8.

179. Matzen (1869), s. 421 f.

180. DD III, nr. 416 (Viborg Landstingsdom 18/7 1573) og Gd D IV, s. 299 (rettertinget 1/7 1591).

181. KR D I, s. 11 (1537); Matzen (1869), s. 352.

182. CCD IV, s. 90.

Om det hertil svarende pant i løsøre skal ikke siges meget, når talen er om pant som vilkår i gældsbreve. Panteretten stiftedes ved genstandens overgivelse i panthavers besiddelse. Hans ret var da en betinget ejendomsret, hvor betingelsen var misligholdelse af panteforordningens rettidige betaling. Håndpantsetningen var gyldig uden håndskrift, men ved pantsætning for større summer udstedtes som ved fast ejendom et pantebrev fra pantsætterens og et genbrev fra panthavers side. Hensynet til beviset medførte også, at håndpantsetning foretoges på tinge.¹⁸³

Da håndpant i løsøre var en ukompliceret sikkerhedsstilling har mange adelige benyttet denne form for pantsætning. Småt har det været for Niels Hack, som efter pantsætning af datteren Helles klæder, må bede panthaveren, Henrik Krummedige, udlåne noget af pantet, da »hwn gor och ffrys«. ¹⁸⁴ Men at guldkæder og diamanter ofte af adelige gaves i håndpant, viser dommene. ¹⁸⁵ Mod håndpant har adelige med fordel kunnet låne dels af borgere, som ikke akcepterede sikkerhed i frit jordegods, dels af udenrigs kreditorer.

Når J. F. V. Schlegel i 1825 antog, at underpant (hypotheca) var indført i dansk ret af Christian IV med romerretten som mønster, ¹⁸⁶ modsiges han i 1835 af Kolderup-Rosenvinge, som i en række diplomer påviste anvendelsen af underpant i fast ejendom længe før 1632. ¹⁸⁷ Der er da heller ikke tvivl om, at Kolderup-Rosenvinge har ret i, at underpant i dansk ret er fremkommet som en modifikation af pant til brugelighed »derved, at Panthavere, for at lempe sig efter Debitor og naar de ikke havde Mistillid til hans Redelighed, stundom tilstedede ham en Tid lang at blive i Besiddelsen og Bestyrelsen af det pantsatte Gods«. ¹⁸⁸

Det samme anføres af J. E. Larsen, der om sprogbrugen tilføjer: »Selv Ordet »Underpant« forekommer også tidligere end i Frd. 1580, t. Ex. i et Document af 1540, men havde oprindelig ikke den specifikke Betydning af Pant, der forblev i Debtors Besiddelse, men anvendtes ogsaa om brugeligt Pant ... Først i Frd. 23 April 1632, Kilden til St. Rec. 2-15-11, tages Ordet ganske bestemt i den antydede særegne Betydning i Mod-sætning til brugeligt Pant. Ordet »Underpant« findes ikke i Chr. V's

183. Matzen (1869), s. 226-27.

184. Missiver II, s. 406 (udateret).

185. GdD IV, 220 (1590), s. 444 (1595); KRd I, s. 3 (1595), II, s. 67 (1606), s. 226 (1608); VLD 1616, ved Poul Rasmussen, s. 105-106.

186. Joh. Fr. Vilhelm Schlegel (1825), s. 288.

187. Kolderup-Rosenvinge (1835), s. 328.

188. Den i note 171 anf. afh. s. 315.

Lov og det forekommer endnu i Indledningen til Frd. 29 Juni 1753 brugt om haandfaaet Pant.«¹⁸⁹ Den nævnte forordning af 22/8 1580 forbyder borgere i købstæderne at »afhende eller forsette dierris gaarde, huse och eigendomme enten til underpant, pant eller til eigendom« uden at det sker offentlig til tinge.¹⁹⁰

Det er vigtigt således at bemærke, at ordet underpant i praksis og i lovsproget kan betegne pant med og uden besiddelse; men afgørende for panteretten er det, at retspraksis før 1632 ikke beskyttede panthaverens ret over for andre kreditorer, hvis han ikke havde pantet i sin besiddelse. En rettertingsdom af 5/5 1576 fastslår dette utvetydigt: »udi lige Maåde eptther almindelige Domme udi alle Retthegang udgangen paa Laugheffder, Skiødebreffue eller Panthebreffue ingen Magt att haffue, huor Eyendom, Heffd eller Besiddelse thennom icke fuldt haffde«.¹⁹¹ Besiddelse er således betingelsen for panterettens beskyttelse over for såvel erhververe af pantet som pantsætters arvinger og kreditorer. I Viborg landstings dom af 14/1 1576 havde Ivar Lunge til Tirsbæk pantsat en gård i Vejle til én person og siden, uden at panthaver var indløst, solgt den til en anden. I dommen siges det, at ejendommen ikke var kommet i panthaverens besiddelse, og at denne ikke havde oppebåret leje eller rente af den.¹⁹² De i 1553 og 22/8 1580 udstedte forordninger om tinglæsning af pantebreve i købstadgods ændrede intet heri, men føjer blot en ny ugyldighedsgrund til den eksisterende: Den 6/3 1591 kendte Fyns landsting en pantsætning af købstadgods magtesløs, da pantebrevet ikke var udgivet, læst eller påskrevet på bytinget, og da pantet ikke efter pantebrevets lydelse havde fulgt panthaveren. Der var dog imellem de to ugyldighedsgrunde den forskel, at manglende tinglæsning bevirkede pantsætningens ugyldighed imellem parterne, mens den omstændighed, at pantet ikke fulgte panthaver, alene betød, at denne ikke var beskyttet over for pantsætters køber, arvinger og – sidst men ikke mindst – hans øvrige kreditorer. Konflikt imellem panthavere og en køber af det pantsatte gods lå bag rettertingets dom af 4/6 1608: Jomfruerne Doritte og Anna Vestenie tiltalte fru Birgitte Rosenkrantz, Mogens Juls enke, fordi hun havde tilskødet sin broder Børge Rosenkrantz Ryomgård og gods, som han siden havde solgt til Axel Galt, uagtet jomfruerne havde

189. J. E. Larsen I-1 (1861), s. 482. Jfr. også KRD II s. 226 (15/6-1608); Skast Herreds Tingbog 1639, s. 133-134 (nr. 345 m. note).

190. CCD II, s. 169.

191. GdD III, s. 295.

192. DD III, nr. 436.

ydet Mogens Jul et lån på 7250 daler på vilkår, at de straks måtte tiltræde Ryomgård som frit, brugeligt pant, hvis der ikke årligt blev betalt 1000 rdl. med renter, og beholde godset til alt var betalt. Denne aftale havde fru Birgitte selv bekræftet i et pantebrev til jomfruerne, hvorfor hun ikke havde været »ved den myndighed eller så mægtig«, at hun kunne afhænde gården. Axel Galt gjorde heroverfor gældende, at godset ikke var overtaget af jomfruerne efter deres pantebrevs lydelse. Der havde været tid og respit nok for dem, til »at lade fordre af hende deris giæld eller pant«. Dommen lød, at pantebrevene, »som goedsit icke haver fult, icke ere saa kraftige, at de bør at komme B. Rosenkrantz eller A. Galt paa fornævnte skøde til forhindring, oc derfor bør fornævnte skøde ved sin fulde magt at blifve, oc fornævnte gaard oc goeds efter B. Rosenkrantzis skøde oc opladelse A. Galt angerløs at efterfølge.«¹⁹³

Konflikt imellem en panthaver og pantsætters arvinger forelå i en rettertingsdom af 8/6-1613. Enevold Kruse, som var landsdommer i Nørrejylland, havde udstedt et gavebrev på 1000 daler til Otto Lunov til Restrup at fordre efter giverens død og sikret ved underpant i en gård. Pantet skulle følge panthaver, indtil pengene blev betalt, men han fik ikke gården i sin besiddelse. Derfor dømmes gavebrevet magtesløs i forhold til giverens arvinger.¹⁹⁴ Når nedenfor skal omtales, at panthavers underkendte panteret ikke nødvendigvis berøver pantebrevet dets egenskab af gældsbev, hører en vis usikkerhed i praksis med hensyn til nødvendigheden af arvingernes samtykke ved dødsgaver vedrørende jordegods muligvis med til forklaringen af den her omtalte dom.

At endelig panthaveren, som ikke havde den pantsatte ejendom i sin besiddelse, ikke lovligt kunne hindre andre kreditorer i ved indførsel at søge sig fyldestgjort, fremgår allerede modsætningsvis af en rettertingsdom fra 8/11 1493: i en tvist imellem rigsmarsk Eskil Gøie, der havde noget gods i pant, og Bent Bille, der ved ridemænd havde gjort indførsel i samme gods til fyldestgørelse af et tilgodehavende hos pantsætteren, lød dommen på, at hvis Eskil Gøie kunne bevise at have annammet godset, før indførslen ved ridemænd fandt sted, skulle indførslen være magtesløs.¹⁹⁵ Direkte fremgår samme regel af en rettertingsdom af 3/6

193. KRD II, s. 166-168. Konflikt imellem en panthaver med sælgerpant uden besiddelse og køber forelå også i dommen af 7/6 1613 (II. s. 443-445), men her nedlagde panthaver forbud imod skødets tinglæsning, hvorefter køber indfrie ham og fik ejendommen tilkendt.

194. KRD II, s. 454-455.

195. DD I, nr. 38.

1608: kreditorers indførsel fortrænger panthaveres ret, når godset ikke i overensstemmelse med pantebrevens lydelse er taget i besiddelse af panthaverne.¹⁹⁶

En rettertingsdom af 23/5 1604 så helt bort fra panteretten i en situation, hvor panthaver havde ladet godset følge pantsætteren og ladet sig nøje med renter. Pantsætteren, Anders Hvitfeld til Trundsted havde solgt pantet, 5 gårde i Skåne, og påstod sig berettiget til det. Dommen lød blot på, at debitor skulle beholde sit brev og betale gælden med rente, skade, kost og tæring.¹⁹⁷ Var et fremlagt pantebrev tilstrækkelig gammelt, betragtedes det som værende betalt, hvis pantet ikke til den fastsatte tid havde fulgt panthaver: I en rettertingsdom af 19/3 1610 havde Markvart Bille sagsøgt en række standsfæller til som arvinger efter fru Sophia Lykke at betale, hvad hun var hans morfader skyldig ifølge et brev dateret nytårsaften 1550. Brevet gav kreditor ret til som panthaver at annamme hendes gods, hvis der ikke blev betalt til den følgende kyndelmisse. Da dette ikke var sket, ansås gælden at være betalt, og brevet kendtes magtesløst.¹⁹⁸

Men den omstændighed, at panteretten gik tabt for en panthaver var dog ikke ensbetydende med, at pantebrevet ikke kunne gøres gældende som almindeligt gælds-brev: I dom af 30/6 1603 blev dette statueret: Knud Bille til Lindved havde udstedt pantebrev for en arvelod med pant i hustruen, fru Birgitte Banners gods. Da pantsætningen var i strid med loven (Eriks sjællandske lov I-27, Jydske Lov I-35), hvorefter husbond ikke må sælge – og dermed ikke pantsætte – sin kones jord, medmindre han har lige så god jord at stille som sikkerhed og har barn med hende, var pantebrevet ved tidligere dom (af 17/7-1595) erklæret magtesløs.¹⁹⁹ Pantsætters arvinger mente herefter ikke at skulle betale »hine pantepenge«; men de blev dømt til at efterkomme deres arveladers brev og segl. Pantebrevet beholdt sin betydning som gælds-brev, selv om panteretten var fradømt kreditor.²⁰⁰

I en sag for rettertinget, som førte til dom den 19/3 1610, påberåbte en panthaver sig det gamle ord, at »pant bærer penge hjem«.²⁰¹ Som det

196. KR D II, s. 160-163.

197. KR D I, s. 584-585.

198. KR D II, s. 319-320. Den 20 årige forældelse af gælds-breve i henhold til forordning af 1/4 1606 fik tidligst virkning 20 år efter forordningens dato.

199. KR D I, s. 13-14.

200. KR D I, s. 466-468.

201. KR D II, s. 318.

turde fremgå, er der hermed tale om en sandhed med modifikationer. Først og fremmest denne, at pant i fast ejendom ikke var beskyttet over for pantsætters aftaleerhververe og kreditorer, hvis panthaver ikke havde tiltrådt besiddelsen af det pantsatte gods. Når dette er retstilstanden indtil fremkomsten af 1632-forordningen om underpant i fast ejendom, har Schlegel forsåvidt ret i, at underpant først med denne forordning får den retsbeskyttelse, som er nødvendig for, at man kan tale om et hypotekvæsen. Kolderup-Rosenvinges henvisning til hyppige forekomster af underpant i fast ejendom ændrer intet ved det afgørende: panthaver uden besiddelse af den pantsatte ejendom havde, hvis pantsætter svigtede den ham viste tillid, ingen fortrinsstilling fremfor købere eller øvrige kreditorer. Panthaver blev da en kreditor på linje med andre. Pantet bar ikke pengene hjem. At panthaver fik pantsætter til at love ikke at pantsætte eller afhænde til andre end ham selv og hans arvinger, hjalp ikke. Denne situation forelå i en sag, som Viborg landsting pådømte den 13/2 1563. Pantsætter havde i strid med sit afgivne løfte pantsat sin gård til en anden. Dommen stauterer, at den tidligere panthaver måtte søge debitor ved dennes værneting, fordi han ikke havde overholdt den indgåede aftale, men han havde ikke noget krav mod den nuværende panthaver, som pantet havde fulgt.²⁰² Ved søgsmål imod debitor har den første panthaver kun kunnet få ham fordelt, hvilket blandt andet betød, at han ikke fremtidig kunne sælge og pantsætte sit gods, men da dette netop ikke fik virkning for det allerede effektuerede brugelige pant, var den »ældre« underpanthaver lige vidt. Alligevel fremgår det flere gange af Viborg landstings skøde- og pantebog, at underpanthavere før 1632 betinger sig fortrinsret fremfor andre kreditorer. Pantsætter beholder da besiddelsen af pantet indtil den aftalte betalingsdag. Betales der ikke, skal pantet overlades panthaver. Indtil da forpligter debitor sig til ikke at pantsætte, sælge eller forskrive pantet til andre, eller panthaver betinger sig magt til »at annamme gaarden fremfor andre«.²⁰³ Men i forhold

202. DD II, nr. 304.

203. Eksempler: VLSP I: 1625 nr. 18, 119; 1627 nr. 66. At omvendt en brugspanthaver forpligter sig til at respektere en tidligere stiftet ret over pantet, foreligger i 1631 nr. 156, hvor en forpagtning respekteres. I øvrigt går en lovlig panteret forud for selv kronens og kongens krav på pantsætter: Malmø Rådstuerets dom af 28/5 1598 i Malmø rådstueprotokol 1597-1600, fol. 9lv (medtages i DD VI). Et eksempel på, at en underpanthaver selv efter udstedelsen af 1632-forordningen sikrer sig, at pantsætter ikke sælger eller pantsætter til andre, foreligger i Skast Herreds Tingbog 1639, s. 134, nr. 345 (med note).

til købere, nye panthavere og kreditorer var disse vedtagelser virkningsløse.

Netop den omstændighed, at pantsætter kunne besvige panthavere og kreditorer ved at sælge sin ejendom eller ved at påstå, at salg havde fundet sted i henhold til et antedateret skøde, var baggrunden for 1622-forordningen (26/8) om læsning til landsting af skøder, gave- eller pantebreve, som udstedtes til adelen.²⁰⁴ En offentlig konstatering af dokumentets datering kunne hindre, at såvel panthavere, der ville søge sig indsat i besiddelse af pantet, som kreditorer i øvrigt, blev ført bag lyset. Men fortsat kunne underpanthaver kun hindre debtors salg af pantet ved at sætte sig i besiddelse af ejendommen, enten ved debtors aksept heraf eller ved besværlig retsforfølgning.

Gældsforordningen af 1/7 1623 hjælper herpå. Artikel 9 kaldte det som allerede nævnt »misligt« at udlåne eller borge uden pant og god forvaring. det anerkendes, at det for mange er meget besværligt at afstå det pantsatte gods til brugeligt pant. Følgelig får den panthaver, hvis pantebrev i henhold til 1622-forordningen er behørigt tinglæst, ret til at lade sig indføre i besiddelse af pantet ved fogden og to gode mænd, af adel eller uadel, i henhold til debtors forskrivning, forudsat at andre ikke allerede lovligt er indsat i besiddelsen. Hvis indsættelsesforretningen ulovligt forhindres, spilder panthaveren ikke derved sin ret.

Dette betød for panthavere en meget stor lettelse i forhold til reglerne i Rigens Ret, som de var kodificeret i forordning af 10/12 1621. Men det er stadigvæk en klar forudsætning for panthavers beskyttelse, at han således opnår besiddelse af pantet. Indtil da var han stadig udsat for, at pantsætter indrømmede en anden kreditor brugeligt pant, og at andre kreditorer fik indførsel i pantet, forinden han selv opnåede besiddelsen af det.²⁰⁵

En ændring heri sker først med forordningen af 23/4 1632, som gav underpanthaver ret til at gå forud for alt yngre pant og tiltræde besiddelsen, selv om pantsætter siden havde stiftet brugeligt pant til anden side. Først nu kunne »de, som godvilligen uden forlofvere oc brugeligt pant deris penge udlane ... vere forvisede (sikrede) derpaa oc uden skade«. ²⁰⁶ Tinglæsning, som ifølge 1580-forordningen (22/8) var gyldighedsbetin-

204. Erslev, RR I, s. 334 og 337. CCD IV s. 29-30. Et eksempel på pantsætning på skrømt, for at besvige kreditorer, findes i VLD 1616, s. 163-164 (27/4 1616 B).

205. CCD IV, s. 89-90; Matzen, Privatret II, s. 154.

206. CCD IV, s. 571.

gelse for pantsætning af alene købstadsgods, som ifølge 1622-forordningen blot skulle sikre dateringens rigtighed i pantebreve udstedt til adelige, og som efter 1623-forordningen var en betingelse for den enkle fremgangsmåde ved indsættelse i besiddelsen, bliver nu en nødvendig generel betingelse for underpanthavers beskyttelse over for trediemand. Hermed er underpantinstitutet og realkrediten endelig blevet et acceptabelt alternativ til personalhæftelsen. Debitor, som har gods at pantsætte, kan fortsat bruge det til gavn for sig selv og kreditor, han er ikke afhængig af at kunne finde forlovere, og kreditor er på grundlag af indførsel i en pantebog, som skulle føres ved hvert herreds- og landsting, sikker på sit underpant, han er fri for besvær med besiddelse og brug af fremmed gods, og er endelig sikker på fyldestgørelse uden langvarig proces: »ti da treder den vist underpant hafver, som forbemelt er, til sit pant oc anammer det uden videre proces eller indførsel«.

Ganske vist begrænser forordningen, som gentages i 1643-recessens II-15-11 (»Om visse underpant«), sig til de tilfælde, hvor panthaver ikke kunne opsige gælden, så længe han modtager de aftalte renter (»femb eller sex«); men i praksis kom tinglæsning også i andre tilfælde til at erstatte panthavers besiddelse som betingelse for panterettens gyldighed. Brugeligt pant i fast ejendom bliver herefter upraktisk og usædvanligt, hvilket også fremgår af D. L. 5-7-7: »Pantsettis Huus, Jord, Grund eller Skib, eller andet, som ikke i Hænde leveris, men bliver i Skyldnerens Værge, da skal Pantebrevet læsis og paaskrivis til Tinge, ligesom tilforn er sagt om Skiøder, og da gaar saadan Panterrettighed for (forud for) alle Pant, Gaver, Skiøder, Indførseler, Bøder, som siden Pantebrevet til Tinge er læst ere giorte, eller forfaldne, og den Panthavendis gaar for alle Creditorer, og skal først udløsis efter sit Pantebrevs Lydelse.«

Men i en snæver vending og i specielle tilfælde kunne brugeligt pant stadig anvendes. Det viser Christian IV's brev af 9/2 1645 til rigshovmesteren Korfitz Ulfeldt. Det lyder således:

»Heer haffuer uerrid y disse dage En person hus mig fra Nogle købmend i Hamborg, som kallis dii v: wffelen, som *presenterer* mig fem gange hundrede tusind daler, Om dy ma bekomme Island tiil Ett brugeligdt Pandt, huilckit Jeg ochsa haffuer Indgangen med uysse *conditioner*.

Huad nu y dy made skeer, ded giiffuer tyden. Pengene kunde y denne tyd gøre allehande, Om gud y himmelen uylle unde mig dem. Vale ...

Christian²⁰⁷.

Der blev dog ikke noget af denne pantsættelse.

Om gyldigheden af pantsætningsaftalen kan henvises til, hvad ovenfor er anført om gældsloftet (under B), d.v.s. om tvang, falsk og svig. Også om pantebreve gjaldt det, at kravet om bevis ved brev og segl samt kravet om tinglæsning eliminerede mange ugyldighedsindsigelser. Men på linje med gældsbreve var pantebreve ugyldige, hvis udstederen led af mentale mangler og ikke var »wed sin fulde Forstand«. Ved kongelig bevilling kunne en værge da disponere for den pågældende.²⁰⁸ Det for påtagelse af gældsforpligtelser og salg af jord fornødne alderstrin gjaldt også ved pantsætning. Det samme var tilfældet med kønnets betydning; altså også ved pantsætning således, at enken var beføjet til at disponere over løsøre og faste ejendomme. Klar hjemmel for gyldigheden af en adelig enkes selvstændige pantsætning af arvejord findes som før nævnt i rettertingsdom af 1/7-1591.²⁰⁹ At en ugift adelsdame med værgens samtykke kunne pantsætte sin købejord anerkendte rettertinget den 3/7 1567, da det ikke var forbudt i loven.²¹⁰ Uden værgens samtykke fulgte ugyldighed af J. L. I-36, men hvis ingen protesterede inden 20 år, fastslog rettertinget 9/6 1608, at et af en adelig jomfru på egen hånd udstedt pantebrev skulle stå ved magt.²¹¹

Fra middelalderen stammer den regel, at pantsætteren skal kunne skøde jorden. Den, der kan skøde, d.v.s. ejeren, kan også pantsætte. Lejere og fæstere kunne ikke pantsætte jorden, men vel bygningerne, hvis de var ejere af dem.²¹² Vigtig for den adelige gældsstiftelse var landskabslovenes forbud imod, at husbond sælger hustruens jord, medmindre han har lige så god jord at stille som sikkerhed og har barn med hende. At dette forbud også måtte vedrøre pantsætning, fremgik af den rettertingsdom af 17/7 1595, som ovenfor blev nævnt i anden sammenhæng (note 199). En række retssager viser, at dette forbud ofte blev overtrådt af adelige debitorer.²¹³

Rette ejer kan dog på flere måder være indskrænket i retten til at

207. Chr. IV Eg. B. VI, s. 15-16.

208. Matzen (1869), s. 184 ff.

209. GdD IV, s. 299; jfr. note 69.

210. DD II, nr. 316, GdD III, s. 39.

211. KR D II, s. 194.

212. I Skast Herred ejede fæsterne gårdenes bygninger, jfr. Skast Herreds Tingbog 1638, nrr. 191, 289 (med note), 301, 314.

213. GdD IV, s. 333 (27/5 1592) DD-V nr. 682; KR D I, s. 12-14, 17-19, 50, 57 (alle 1595), 107, 122 (1596).

pantsætte sit gods. Hvis køber først får endeligt skøde, når hele købesummen er betalt, er hans pantsætninger på samme måde betinget af dette vilkår. Også brugs- og panterrettigheder, som ejeren tidligere lovligt havde stiftet, kunne hindre pantsætning. En indskrænkning lå endvidere i pligten til lovbydelse, d.v.s. til at tilbyde slægtninge jord som agtedes solgt. De havde da ret til at købe jorden for samme pris, som kunne opnås ved salg til fremmede.²¹⁴ Ved pantsætning til genkøb har lovbydelse i middelalderen været nødvendig; men den er muligvis gået af brug i 1500-tallet.²¹⁵ Alligevel kender en Viborg Landstings dom af 8/7 1570 en pantsætning magtesløs, da ejendommen ikke havde været lovbudt: Den må ikke bortpante, som ikke lovligt må skøde.²¹⁶ Men ved 1547-recessens art. 30 fik adelige ret til at sælge deres jordegods uden lovbydelse, så lovbydelsespligten har herefter ikke været til hinder for adeliges pantsætning af fast ejendom.²¹⁷

Ifølge Jydske Lov (II-67) må den, som er fældet med ransnævninger eller på anden måde, enten til bøde til kongen eller bonden, så at han er pligtig at betale sine tre mark, ikke afhænde sit gods – hverken løsøre eller fast ejendom – før han har gjort sin skyldighed både overfor bonden og kongen, og han må ikke sagsøge nogen mand på tinge.

Med denne regel vil loven tvinge den domfældte eller fordelte til at opfylde sine forpligtelser: den, der ikke efterkommer tingets afgørelse, kan ikke begære tingets og lovens hjælp. Urådigheden gjaldt ikke kun afhændelser, men også pantsætninger, hvilket fremgår af en retteringsdom af 1/5 1537 og af flere domme fra begyndelsen af 1600-tallet.²¹⁸ At adelige kunne fordeles for gæld ved herredsting antog endnu en Viborg landstingsdom af 1577; men i 1583 antog samme domstol det modsatte, da følgerne angik adeliges ære og lempe.²¹⁹ Den anførte regel fra Jydske Lov gentages i Rigens Ret fra 10/12 1621 i skærpet form: artikel 56 forbød den, som blot var sagsøgt, men endnu ikke dømt, at afhænde sit gods. Ifølge artikel 4 måtte den, der var stævnet til herredag for gæld, hvilket jo gjaldt adeliges brev og segl, ikke sælge jordegods. Disse regler var direkte til fordel for kreditorerne, og de gjaldt også pantsætning.²²⁰

214. DD III, nr. 434 (Viborg Landstingsdom af 19/11-1575).

215. Matzen (1869), s. 206 f.

216. DD III, nr. 356. Jfr. også nr. 429 (Fynbo landsting 27/11-1574).

217. SgL IV, s. 231; jfr. GdD III, s. 315 (1578).

218. DD I nr. 82 og Matzen (1869), s. 216 m. note 2.

219. GdD III, s. 302 med note 1, jfr. IV s. 326 med note 1.

220. CCD III, s. 688-689 og 703.

Endelig må det bemærkes, at det i retspraksis blev fastslået, at tinglæsning af maningsbrev bevirkede en lignende tilstand af urådighed for den forpligtede, forudsat at maningen var lovligt iværksat og lovligt forfulgt.²²¹

Lånets tilbagebetaling var genstanden for forpligtelsen ifølge lånekontrakten. De gennemgåede gældsvilkår vedrørende møntsort, renter, betalingssted, forfaldstid, og ikke mindst sikkerhed, tilsigtede gældsforholdets ophør i overensstemmelse med det aftalte, d.v.s. ved debtors tilbagebetaling af rette sum på rette sted til rette tid. De mange tilfælde af dette et gældsforholds normale ophør sætter sig spor i det bevarede regnskabsmateriale, men ikke i lovgivning og domspraksis. Her afspejles til gengæld i rigt mål alle de situationer, hvor gældsaftaler misligholdes, så kreditor må inddrive sit tilgodehavende enten ved hjælp af den aftalte sikkerhed eller ved hjælp af lov og dom under en gældssag.

D. Personskifte i gældsforhold

I vore dage indeholder gældsbrevsretten (lov om gældsbreve nr. 146 af 13/4 1938 med senere ændringer) en hovedsøndring imellem simple gældsbreve, hvor det normalt ikke er hensigten, at gældsbrevet skal overgives til andre end långiveren, og omsætningsgældsbreve, som netop er beregnet på at kunne omsættes eller videresælges. Om disse sidste: ihændeavgældsbreve, ordregældsbreve og andre gældsbreve, der utvetydigt angiver, at de skal være omsætningsgældsbreve, findes en lang række regler for retsforholdet imellem de implicerede parter, når gældsbreve overdrages ved salg eller belåning. Brevene er da ikke blot beviser for eksistensen af en skyldgrund, men er selvstændige skylderkåringer og bærere af gældsforpligtelsen, så den i forhold til en godtroende erhverver kan vedblive at bestå, selv om den materielle skyldgrund er ophørt, f.eks. ved gældens betaling til den oprindelige kreditor.

Hverken lovgivning eller retspraksis i den her behandlede periode yder den godtroende erhverver af et gældsbrief nogensomhelst hjælp i så henseende. Erhververen af et gældsbrief får aldrig anden eller større ret over for skyldneren, end overdrageren havde. En rettertingsdom af 13/4 1584 fastslår derfor, at den, som ved transport har erhvervet en gældsfordring og panteret, må finde sig i at bære det tab, som følger af, at

221. Matzen (1869), s. 218 med note 4. Jfr. ovenfor note 72.

debitor har betalt en del af gælden til den oprindelige kreditor.²²² Først i 1700-tallets retspraksis spores tendenser i retning af en beskyttelse af en godtroende erhververs ret ifølge gældsbevets indhold, og i lovgivningen er det først forordningen af 9/2 1798, der indfører regler om gældsbevets omsættelighed eller negotiabilitet.²²³ I 1500- og 1600-tallet kunne retten ifølge et gældsbev, hovedbev, nok ved et følgebrev uden debtors samtykke overdrages til en trediemand, som dermed fik ret til at indkræve gælden i stedet for den oprindelige kreditor, men skyldneren kunne over for erhververen gøre de samme indsigelser – f.eks. om hel eller delvis betaling – gældende som overfor overdrageren.²²⁴ Bevis for betaling kunne skyldneren præstere ved en løs kvittering; noget krav om afskrivning på selve gældsbev eksisterede ikke. Opfyldelsen af dette krav, som retspraksis siden indfortolkede i D. L. 5-14-56 og som blev foreskrevet i 1798-forordningen, er nemlig en nødvendig betingelse for gældsbevets omsættelighed. Følgelig forlangte en Viborg landstingsdom af 4/12 1585, at debitor over for ihændeoveren af hans bev og segl skulle præstere den oprindelige kreditors bev og kvittering for gældens betaling, og på linje hermed krævede to rettertingsdomme af 3/6 1608, at debitor skulle præstere »noigactig kvitans« for gældens betaling og gældsbevets kassering, men der stilledes ikke i disse domme krav om kvittering på selve gældsbev.²²⁵

Et skridt i retning af at betragte gældsbev som selvstændig bærer af gældsforpligtelsen tog gældsforordningen af 1/7 1623 – og siden 1643-recessens II-15-7-4. I forordningens art. 5, der handler om skyldnerens udlæg af gods for gæld, siges det, at det ofte er forekommet, at betalte gældsbeve siden misbruges. Det pålægges derfor fogden, når udlæg er sket, at give gældsbevene påtegning herom og at kassere dem, »saa vit de bør«, og siden udlevere dem til den, hos hvem udlæg foretages, d.v.s. skyldneren.²²⁶

Men som det fremgår, sigter reglen alene imod at forhindre kreditors misbrug af betalte gældsbeve. Hensynet til en erhverver af gældsbev

222. GdD IV, s. 29.

223. Jfr. Thøger Nielsen (1951 A), s. 137 ff.

224. GdD IV, s. 448 (28/7 1594) I rettertingsdom 28/6 1603 (medtages i DD VI, nr. 805) citeres et gældsbev, der skal betales til kreditor »eller dend, samme breff haffuer«. Denne klausul fremgår ikke af KRD I, s. 456. KRD II, s. 227 (16/6-1608). Matzen, Privatret II, s. 182; samme (1869), s. 333 f.

225. DD IV, nr. 541 og KRD II, s. 155 og 157.

226. CCD IV, s. 88.

er ikke inde i billedet. Tværtimod at vise sådanne hensyn, modvirkes erhvervelse af gældsbreve andetsteds i Christian IV's lovgivning: i en forordning for Norge af 29/7 1632 »belangende Adskilligt, hvorom Undersaatterne udi Norge ... underdanigst have suppliceret« hedder det i art. 15: »Eftersom de befindes, som sig Trettegiel, Restantzer tilkiøbe, den Fattige dermed at udsue og plage, da skal ingen herefter være tilladt, at tilhandle sig nogen saadanne Tretter eller Restanzer, medmindre, han efter Sagens Leylighed, vil staae til rette, som vedbør«. Altså et regulært forbud med straf for at opkøbe gældsbreve.²²⁷

Et lignende forbud er ikke udstedt for Danmarks vedkommende, men frygt for at et betalt gældsbrev uberettiget blev gjort gældende påny ligger bag såvel forordningen af 1/4 1606 om gældsbreves forældelse på 20 år (jfr. reces 31/3 1615 art. 24) som tilfælde af mortifikation i henhold til udstedt proklama.²²⁸

Personskifte i gældsforhold var en nødvendig følge af borgen og forløfte: forlovers indfrielse af gælden medførte kravets overgang til ham, enten under regres imod hovedmanden, eller imod medforlovere for deres respektive anparter. Som eksempel herpå kan anføres en rettertingsdom af 21/9 1588, hvorved en debitor dømmes til at betale sin forlover, som havde opsagt ham forløftet og betalt kreditor og af denne havde fået gældsbrevet »opladt og opdraget«, d.v.s. overdraget »med thend Rettighedt, som hand kunde haffue thill Hoffuidtmanden och Borgen ephther Hoffuidbreffs Liudelse«. ²²⁹ Herom skal i øvrigt blot henvises til, hvad der ovenfor under C er anført om forløfte og regresret.

Personskifte på skyldnersiden forudsætter som altovervejende hovedregel kreditors samtykke. Bortset fra virkningerne af debtors død, som siden skal omtales, kan man spørge, om ægtemanden forpligtes af hustruens gældsløfter. Ovenfor under B er det i forbindelse med hustruers myndighed nævnt, at hun havde en begrænset evne til at forpligte formuefælliget uden husbonds samtykke. Skånske Lov kap. 152 og Eriks sjællandske Lov III-35 hjemler hustruen ret til uden husbonds samtykke at afhænde for 5 penninges værdi. Slesvig stadsret art. 39 og Flensborg stadsret 46 hæver beløbet til 12 ørtug eller en halv mark, for hvilket hun også kan pantsætte og gå i borgen.²³⁰ Følgelig kunne husbond dømmes

227. Paus (1751), s. 743.

228. CCD III, s. 199; Matzen, Privatret II, s. 183 med henv. til utrykt rettertingsdom af 1/7 1630.

229. GdD IV, s. 134, jfr. ovenfor note 127.

230. DgK I, s. 10, s. 104.

til at opfylde hustruens lovlige forpligtelser, forudsat at han ikke på tinge havde frataget hende denne myndighed. På dette grundlag accepterede man efterhånden i retspraksis hustruens retshandler, hvis de var rimelige og sædvanlige efter den pågældendes stand og vilkår. Hvis ægtemanden blev indstævnet på grundlag af et af hustruen udstedt gælds-brev, blev han dømt, hvis han ikke protesterede: ved rettertingsdom af 17/3 1606 blev en ægtemand, som var »kongens mand og tjener« dømt til at indfri et af hustruen udstedt gælds-brev på 170 daler med rente, efter at han ved fuldmægtig havde ladet fremlægge indlæg, hvorefter han »med det allerførste« ville betale. Dommen lød på, at sagsøgte burde efterkomme sin hustrus brev.²³¹ Men blot den sagsøgte ægtemands udeblivelse medførte samme resultat: en borger i Viborg fik den 29/3 1610 dom over Tyge Krabbe, som ikke mødte, til efter sin hustrus, fru Margrethe Juels brev af 1606 at betale restbeløbet 33 daler skadesløst.²³²

Den almindeligste årsag til personskifte i gældsforhold var i den behandlede periode kreditors eller debtors død. Kreditors død gav i så henseende ikke anledning til større retlige problemer, forudsat at boet indeholdt et gælds-brev, der opfyldte beviskravene, og at debitor ikke kunne fremlægge nøjagtig kvittering på hel eller delvis betaling, der som allerede nævnt ikke nødvendigvis skulle påtegnes gælds-brevet. Den omstændighed, at en siden afdød person kunne bevidnes at have udtalt sig om et gældskrav blev ganske vist af et sjællandsk herredsting lagt til grund for en dom over den påståede debitor; men dommen omstødtes den 11/9 1594 af Sjællands landsting, da »ingen må vidne efter død mands mund«, og da den domfældte godtgjorde at have betalt sin gæld.²³³ Men kunne gældskravet bevises, og intet modbevis blev præstet, havde kreditors arvinger naturligvis ret til at inddrive hans fordring. Denne ret modsvares af arvingernes pligt til at udrede arveladers gæld. Forordningen af 10/12-1621 om Rigens Ret, der byggede på retspraksis, bekræfter da også i artikel 54, at »arvingerne nyder den afgangnes forfølgning«: »Døer den, som anden i forfølgning hafver, da maa arvingene blifve ved samme forfølgning, allerede begynt er, och den udføre, som den afgangne slap. Samme ret er och om verge och umyndige«. Til denne regel, som vedrører rigens dele til indførsel eller rømning, svarer

231. KRD II, s. 66.

232. KRD II, s. 367.

233. GkS 1134, 2° nr. 94, DD V nr. 726.

en lignende regel (art. 79) i forordningens afsnit om rigens dele og forfølgning til lås.

Om debtors død findes en regel i Jydske Lov I-26: »Hvis en mand, der er i stor gæld, dør og har overladt alt, hvad han ejer, til sikkerhed (wissæ) for sin gæld, enten til klostermænd eller andre, skal hans rette arvinger, hvis de vedgår arven på rette 30. dag, udrede al den gæld, der kræves, eller give edsbevis på den dødes vegne. Men vedgår de ikke arven, da skal de, der har modtaget hans gods til sikkerhed, udrede gælden, så vidt som hans gods rækker«.

I samme lovs I-23 var det fastsat, at enhver, som vil kræve arv og gæld efter en andens død, enten personlig eller ved bud skal komme på 30. dag eller på det ting, der følger nærmest efter, hvis de opholder sig i bygden; men er de uden for bygden, skal boet henstå i 6 uger. Er de udenlandske, d.v.s. uden for landet, men ikke nødvendigvis udenfor riget, skal boet henstå dag og år.

Af disse regler udledtes i retspraksis den kategoriske sætning: »hvem der vil arve, skal gælde«. Således i rettertingsdom af 2/6 1592, hvor sætningen sammenstilles med reglen om, at en adelsmand, såvel som enhver ærlig mand er pligtig at holde og efterkomme brev og segl.²³⁴ Var arveladers gods skiftet og delt imellem arvingerne, skulle enhver af disse betale gælden, »effthersom hand haffuer tagett udi Erffuen«.²³⁵ At arvingernes indbyrdes overenskomst om fordelingen af arveladers gæld var bindende for kreditor, statueres i rettertingsdomme af 16/7 1595 og 16/5 1604.²³⁶ Derimod var arvingerne bundet af arveladers bestemmelse om, at de skulle hæfte en for alle og alle for en.²³⁷ Hvis en fordringshaver af en enkelt af flere arvinger modtog og accepterede brev på betaling af hele gælden, toges det som udtryk for, at han frafaldt sin ret imod de øvrige.²³⁸ Men en aftale om, at en ikke-arving skulle betale gæld efter en afdød, var kreditor uvedkommende.²³⁹

Når arvingerne havde vedgået arv og gæld, havde arveladers kredito-

234. GdD IV, s. 343.

235. GdD III, s. 42 (Kongens og rigsrådets dom af 3/7 1567) jfr. DD II, nr. 269 (rettertinget 5/9-1558).

236. KRd I, s. 9-10 og s. 525-530. En rettertingsdom af 4/3 1546 havde krævet, at en sådan aftale skulle være beseglet af arvelader eller være indgået på tinge, DD I, nr. 118.

237. Jfr. Matzen, Privatret II, s. 137.

238. KRd II, s. 9-10.

239. KRd II, s. 330-331 (23/3-1610).

rer ikke fortrinsret i hans gods fremfor arvingernes »egne« kreditorer.²⁴⁰ Kreditor fik således ved debtors død i realiteten en eller flere nye skyldnere i den dødes sted, forudsat at arv og gæld blev vedgået. Var dette tilfældet måtte arven ifølge flere middelalderlige stadsretter ikke deles, før arveladers gæld var betalt.²⁴¹ I Christian III's recesser, således i Koldingske reces art. 53, foreskrives blot, at hvis en ægtefælle dør, så skal vitterlig gæld, hjemfærd (d.v.s. medgift) og børnepenge, først betales af fællesboet, såvidt som boets pengemidler og løsøre slår til, og hvis det ikke rækker, »daa betalle hver, som hand tog i arf, om hand tager ved arf«.²⁴² Dette udtryk »at tage ved arv« synes at forudsætte en aktiv handling eller erklæring fra hver arvings side; men om en sådan har været en betingelse for gældsansvaret er usikkert, ikke mindst fordi tingbøgerne rummer eksempler på, at fragåelse af arv og gæld skete ved udtrykkelig erklæring – ved begravelsen eller på tinge – eller ved aflevering af boets nøgler eller symbolsk ved at kaste disse på kistelåget eller på graven.²⁴³ Disse forhold, som kan have været behandlet efter lokale sædvaner, reguleres ved forordning af 1/7 1623 art. 2 med overskrift: »Hvorledis vitterlig giæld af fellidsboet betalís oc udleggís. Om arfve oc giæld vedersigís. Hvorledis boet besígís, naar nogen afgaar«. Disse regler, som gentoges i 1643-recessens II-15, sikrer offentlige myndigheders kontrol med gældsfragåelsesboer, hvor »stor utroskab pleier at be-gaaís«.²⁴⁴

Hvis debitor afgik ved døden, efter at kreditor havde indledt retsforfølgning imod ham, kunne man have forventet, at sagen kunne fortsættes over for gældsvedgående arvinger – som modstykke til deres ovenfor omtalte ret til at fortsætte en af arvelader påbegyndt forfølgning. Men denne konsekvens drog forordningen af 10/12 1621 netop ikke. Artikel 55 i denne forordning, der er forbillede for reglen i D. L. I-24-38, lød således: »Døer den, som forfølges, før end indført er, da svare hans

240. KR D II, s. 160-163.

241. Slesvig stadsret art. 84, DgK I s. 16, Skånske birkeret art. 33, DgK IV, s. 345, Københavns stadsret 1294, art. 72, DgK III, s. 27, Kong Hans' alm. stadsret, art. 103, DgK V, s. 98.

242. CCD I, s. 37.

243. GdD IV, s. 398 med note 1, J. E. Larsen I-1 (1857-61), s. 457 f. Stig Iuul, (1940), s. 283. I rettertingsdom 13/3 1543 hedder det, at arveladers og hans hustrus gods var »forsworit« af deres arvinger for gælds skyld efter deres død, jfr. Troels Dahlerup, RD II, s. 147.

244. CCD IV, s. 83 ff., V, s. 302 ff.

arfvinge icke den forfølgning, meden hvo dennem hafver til at tale, skal begynde paa nye; end ere ingen arfvinger, da stande forfølgningen for fulde; dog kand den, som indföris, om arfvinger kommer, udlösis, som i den 15. artikel formeldis«. I den sidstnævnte artikel omhandles arvingernes pligt til at indfri uarvet gods inden år og dag.²⁴⁵

Som nævnt kunne arvingerne fortsætte arveladers retsforfølgning imod en debitor; men en kreditor kunne ikke fortsætte en imod en debitor påbegyndt forfølgning imod dennes arvinger, som vedgik gælden. Hensyn til sagsøgte må ligge bag denne forskel: hvis han dør under forfølgning, er nyt varsel og ny saggivelse overfor hans arvinger ved deres respektive hjemting nødvendig. De skal personlig eller ved fuldmægtig have mulighed for at svare i den sag, som nu vedrører dem og ikke deres arvelader.²⁴⁶

Var afdøde gift og efterlod en ægtefælle, fastslog 1558-recessens art. 53, at al vitterlig, d.v.s. bevislig, gæld skulle betales af fællesboet. Ved boets opgørelse skulle al under ægteskabet stiftet gæld enten før delingen betales af fællesformuen eller fordeles i samme forhold som dennes aktiver imellem den længstlevende ægtefælle og den afdødes arvinger. Selv om Christian III's recesser kun taler om fællesformuen, blev gæld stiftet før eller under ægteskab af den ene eller anden ægtefælle fordelt over vedkommendes særgods og fællesgods. Arvingerne hæftede dog ikke for den gæld, som deres afdøde faders hustru uden hans samtykke havde stiftet.²⁴⁷ Havde manden stiftet gæld før ægteskabet, fik hustruens arvinger pålagt ansvar for halvdelen af denne gæld.²⁴⁸ I en dom af tilforordnede råder af 26/6 1593 afgjordes forskellige skiftetvistigheder imellem fru Anne Tidemand, enke efter Christen Maltesen Viffert, og hendes afdøde mands broder, Anders Maltesen Viffert. Det blev statueret, at vitterlig gæld skulle betales af fællesboet og ikke alene skulle påhvile enken.²⁴⁹

Havde en mand været gift to gange, skulle børnene af hans første ægteskab betale halvdelen af den gæld, deres fader havde, da han indgik nyt ægteskab. Den gæld, faderen efterlod sig ved sin død, skulle hans

245. CCD III, s. 692 og 703.

246. En rettertingsdom af 25/7 1556 (GdD II, s. 160) pålagde arvinger at opfylde en af arvelader afgivet hjemmelspligt vedr. fast ejendom. Ny sag imod arvingerne var her ikke nødvendig, når blot arvelader var stævnet før sin død.

247. DD II, s. 146 (nr. 248). Kgl. kommissariers dom 1558, uden dag.

248. GdD I, s. 286 (Viborg landsting 1560), Stemann (1871), s. 343, note 1.

249. DD V, nr. 703.

enke og børnene af begge ægteskaber betale i samme forhold, som de tog arv efter ham.²⁵⁰

I de ikke usædvanlige tilfælde, hvor den længstlevende ægtefælle i et barnløst ægteskab var »bebrevet« eller »forlenet« med hele boet for sin livstid, var retspraksis usikker med hensyn til gældsansvaret efter først-afdøde: i 1560 pålagde Viborg landsting enken at udrede den gæld, der hvilede på det fælles bo, endog udover hendes anpart, såvidt det kunne tilstrække.²⁵¹ Omvendt dømte rettertinget 11/6 1572, at en barnløs, adelig enke, som ifølge sin mands forleningsbrev skulle nyde og beholde det samlede bo i hendes livstid, blot skulle betale halvdelen af den gæld, manden havde stiftet. Den anden halvdel dømtes arvingerne til at betale.²⁵² I begge tilfælde havde arvingerne givet samtykke til livsbrev eller forlening, så det hensyn til enkens forsørgelse, som vel motiverer både mandens livsbrev og arvingernes samtykke, må bestyrke rettertingets resultat.²⁵³

Havde enken overfor arvingerne påtaget sig sin husbonds gæld, skulle hun alene betale den: rettertingets dom af 26/3 1610: »Epterdi fru Elsebe Skramb hafver sig enne tiltaget at vil betalle sin husbonds giæld, da er hun pligtig at fornøige och betalle Matis apoteker och Gert Meier for^{ne} summa penge epter hindis hosbonds udgifne brefs liudelse.«²⁵⁴ Havde ægtemanden stiftet gæld til begge ægtefællers nytte og tarv, måtte enken tåle indførsel i sit eget gods for gælden.²⁵⁵ Indgik hun nyt ægteskab, skulle den gæld, hun havde stiftet i enkestand, betales af den nye ægtemand.²⁵⁶

Indtil Danske Lov (5-2-19) bevarede hver af ægtefællerne retten til at udtage arvejord (uden for købstæderne) som særeje på skiftet efter først-afdøde. Men herudover var specielt den barnløse enkes ret til forlods at udtage fæstens- og morgengave samt medgift eller brudeskat af stor betydning for gældsansvaret i adelige dødsboer. Den første var oprindeligt en slags håndpenge, som brudgommen erlagde til brudens giftemand, normalt hendes fader, som tegn på endeligheden af aftalen om

250. DD II, s. 190 (nr. 269) rettertinget 5/9 1558, jfr. s. 215 (nr. 283) rettertinget 18/8 1559.

251. GdD I, s. 284, DD II, s. 221 (nr. 288).

252. GdD III, s. 140.

253. Jfr. Matzen, Privatret I, s. 138.

254. KRD II, s. 348.

255. KRD II, s. 457-459 (8/6-1613).

256. KRD I, s. 207 (27/6-1598).

giftermål. Gradvist blev fæstensgaven til en gave, som brudgommen ved trolovelsen forærede bruden. Den kunne bestå i smykker, men også i en egentlig forskrivning af en sum penge. Gaven skulle dog for at være gyldig over for arvinger og kreditorer være givet i forbindelse med trolovelsen; men tilfaldt da også kvinden, selv om brudgommen døde før brylluppet.²⁵⁷

Som det fremgår af navnet, blev morgengaven givet hustruen af ægtemanden morgenen efter brylluppet. Heraf udvikledes i praksis en forskrivning på en del af mandens formue, som først efter hans død skulle tilfalde den efterlevende hustru, dersom ægteskabet havde været barnløst. Det var en betingelse for morgengavebrevets gyldighed, at det var oprettet straks efter brylluppet. Da dette sædvanligt holdtes om søndagen, skulle morgengavebrevet senest udstedes og dateres om mandagen. Følgelig kendte en rettertingsdom af 15/6 1593 et adeligt morgengavebrev ugyldigt, fordi det ikke var oprettet dagen efter brylluppet.²⁵⁸ Og omvendt stadfæstede en rettertingsdom af 19/4 1602 et lignende brev, fordi det bevistes at være »frembåret« i rette tid.²⁵⁹ Morgengaven blev således til en *donatio mortis causa*, som i lighed med fæstensgaven kunne tjene det formål at sikre enkens forsørgelse og derved råde bod på den omstændighed, at loven ikke hjemlede barnløse ægtefæller arveret efter hinanden og, når der var barn i ægteskabet, kun gav manden arveret efter hustruen, men ikke omvendt.²⁶⁰

I lovgivningen fandtes ingen regler om morgengaver, førend det i den såkaldte Kong Hans' almindelige stadsret (som kun kan dateres som værende yngre end Københavns stadsret af 1443) blev foreskrevet, at en morgengave i købstæderne ikke måtte overstige 20 mark (art. 30), og at den barnløse enke måtte beholde sin morgengave uskiftet foruden sine kirkeklæder og sin seng med tilbehør.²⁶¹ Dette lave maximum for morgengaven gjorde den mindre tjenlig til forsørgelsesformål, selv blandt borgerne. Men selv om rækkevidden af denne almindelige stadsret er usikker, er det givet, at der udenfor dens gyldighedsområde fandt en

257. Matzen, *Privatret I*, s. 63. Stig Iuul (1940), s. 192 f. og s. 218, hvor svensk rets betydning behandles. Om denne jfr. nu Hans Petersson (1973).

258. GdD IV, s. 370-374, jfr. DD II, s. 251 note 13.

259. KRd I, s. 373.

260. Matzen, *Privatret I*, s. 119.

261. DgK V, s. 81. Det kan dog bemærkes, at *dos* i Slesvig stadsret (ca. 1200) art. 7 i den yngre variants (ca. 1400) art. 10 oversættes ved morgengave (som ikke må overstige 3 mark), DgK I, s. 5 og 19.

øget anvendelse af morgengaver sted, især blandt adelige. Af stor betydning var det, at en rettertingsdom fra 1562 fastslog, at fæstens- og morgengave forlods skulle udtages af boet. I boet efter Erik Bølle til Tersløse var der store gældskrav, som de sagsøgte krævede dækket forud for enken, fru Margrete Uggerups krav på en fæstens- og morgengave på 1.000 gylden. Dommen statuerer, at enken »bør hendes fæstengave forlods at have og beholde og siden al vitterlig gæld at betales af fællesboet efter vor reces' lydelse«, d.v.s. kap. 53 i reces 1558, som er nævnt ovenfor.²⁶²

Denne dom har uden tvivl haft til følge, at morgengaverne tog et voldsomt opsving i de følgende årtier ikke blot blandt adelige, men også i borgerstanden.²⁶³ I kraft af det udtagne særeje blev enkerne eftertragtede på ægteskabsmarkedet, men for arvingerne og kreditorerne var udviklingen højst betænkelig. Frederik II's reces af 18/10 1577 om morgengaver blandt adelen blev resultatet. I indledningen til recessen beskrives det store misbrug, der ofte medførte, at arvingerne måtte overtage større gæld, end boet kunne dække, når enken havde udtaget morgengaven. Det siges, at en dom – uden tvivl dommen fra 1562 – er årsag til det store misbrug, men det anføres, at der i sagen var tale om en ringe morgengave, og at det ikke var dommens mening at påføre arvinger ubodelig gæld og skade. Recessen bestemmer, at ingen af adelen må give større morgengave end 2.000 daler uden arvingernes samtykke; dog skulle de allerede oprettede morgengavebreve ikke berøres af recessen.²⁶⁴ Den omstændighed, at recessen alene omtaler morgengaver blandt adelen, kan i sig selv ikke tages som udtryk for, at uadelige ikke skulle kunne give morgengaver i henhold til recessen: en Viborg landstingsdom af 9/9 1581 vedrører en borgers fæstengave, som var givet før udstedelsen af 1577-recessen. Den bestod af 2 gårde i Horsens, en svær guldkæde og et forgyldt sølvbælte. Gaven stadfæstes under henvisning til rettertingsdommen fra 1562, som siges at vedrøre fæstengaver og morgengaver, og indsigelsen om, at uadelige ikke kunne give så store gaver, blev ikke

262. GdD I, s. 310, DD II, s. 249 (nr. 302) med kommentar. Stig Iuul (1940) s. 264 f.

263. Jfr. Troels-Lund, Dagligt Liv i Norden VI, s. 304 ff. Stig Iuul (1940), s. 263 ff.

264. Når rigsrådet (uden kongen) den 31/5 1578 tilkendte Mette Rosenkrantz ret til forlods af boet efter ægtemanden Peder Oxe at udtage 10.000 daler, som han havde tillagt hende som morgengave, må det, uden at det siges i dommen, være fordi 1577-recessen ikke vedrører allerede lovligt oprettede morgengavebreve; DD III, s. 280 ff. (nr. 454).

taget til følge.²⁶⁵ I 1624 befalede kongen, at et af borgmesteren i Vejle til hustruen udstedt morgengavebrev skulle fremskaffes og udleveres hende. Det lød på 800 rdl. og en guldkæde på 150 rdl.²⁶⁶ Det er således ikke korrekt, når man af 1577-recessen har udledt, at morgengave var en adelig eneret.²⁶⁷ Noget andet er, at den opfattelse senere i 1600-tallet blev almindelig, at uadelige gav fæstensgaver, mens morgengaven var et adeligt privilegium.²⁶⁸

Selv om der efter udstedelsen af 1577-recessen om morgengaver kendes eksempler på morgengaver af større værdi end tilladt, må forbudet have begrænset de værste ulemper for arvinger og dødsbokkreditorer – også selv om man antog, at recessen ikke begrænsede fæstensgaver, fordi den alene talte om morgengaver. Men de 2.000 daler antog karakter af den sædvanlige morgengave, og arvingerne skulle nok påse, at enken ikke udtog mere, end lovligt var.²⁶⁹ Den omstændighed, at fæstensgaver ikke omtales i 1577-recessen, så de muligvis kunne være af ubegrænset værdi og gives blandt ikke-adelige, hvad den ovenfor nævnte Viborg landstingsdom af 9/9 1581 måske er udtryk for, kan ligge bag reglen i forordning af 1/5 1624 art. 11 om »brudfolkis oc deris slectis indbyrdis foræring«, der begrænser værdien af velhavende borgeres fæstensgaver og forbyder håndværkere at give sådanne gaver. Det samme kan ligge bag 1643-recessens II-8-2-1 »Om festens gafve, edelstene, kniplinge oc dislige«. Her fastsættes værdien af gaven til højst 250 daler, ikke udtrykkeligt af hensyn til arvinger og kreditorer, efter sammenhængen mere som et led i lovgivningens almindelige fordømmelse af luksus og overdådighed.²⁷⁰

I forbindelse med enkens ret til på skiftet forlods at udtage fæstens- og morgengave må gøres nogle bemærkninger om hendes medgift (medgave, hjemgift). Denne blev normalt præsteret af faderen, men kunne også udredes af en anden nær slægtning.²⁷¹ De danske middelalderlove er meget fåmælte vedrørende medgift, som ikke må forveksles med den

265. DD III, nr. 487, jfr. Stig Iuul (1940), s. 266.

266. Kanc. Brevb. 1624 21/4.

267. Troels-Lund, Dagligt Liv i Norden VI, s. 312.

268. Stig Iuul (1940), s. 267.

269. Jfr. det i note 263 anførte værk s. 313. Den af Arent Berntsen (1650-56) i 3. bog s. 373 f. gengivne formular til et morgengavebrev lyder på 2.000 Rdl.

270. CCD IV, s. 157-158. CCD V, s. 280-281.

271. Stig Iuul (1940), s. 190 ff.

form for særeje, som hustruens arvejord udgjorde.²⁷² Alligevel har medgift været kendt og anvendt i praksis, selv om den vanskeligt har kunnet forliges med dansk rets stadig kraftigere betoning af formuefællesskabet imellem ægtefæller. Denne udvikling nåede en foreløbig afslutning ved 1547-recessens art. 28, som gentoges i 1558-recessens art. 52.²⁷³ Den lyder: »Item skal hustruen nyde halv købejord, bo, boskab og halvt udi alt løsøre efter hendes husbonde, hvad heller hun har barn ved ham eller ikke«. Herefter skulle alene arvejord være undtaget fra formuefællesskabet imellem ægtefæller. Artiklen må dog læses i sammenhæng med den følgende (art. 53), hvorefter der på skifte efter førstafdøde ægtefælle først af fællesboet skal betales: al vitterlig gæld, hjemfærd og børnepenge såvidt som bopenge og løsøre rækker. Hvis det ikke slår til, skal enhver arving, som nævnt, betale i forhold til sin arvepart, hvis arv og gæld vedgås. Hjemfærd (hiemferd) betyder medgift. Det bruges i Jydske Lov I-15: »Giftær fathær siin dottær wt mæth hæmfærth ...«, skal denne fradrages i hendes lod, når fader og moder dør. Børnepenge er penge, som betros værgerne for børn. Det er påfaldende, at forgængerne for 1558-recessens art. 53 har andre formuleringer: 1547-recessen har vitterlig gæld, udfærd og barnpenge (art. 29). »Udfærd« betød oprindelig begravelsesomkostninger. 1551-recessen (art. 12) taler kun om vitterlig gæld og skyld. Der er næppe tvivl om, at »hjemfærd« i 1558-recessens art. 53 er en misforståelse af »udfærd« i 1547-recessen.²⁷⁴ Men herved styrkes medgiftskravet for enken: det skal betales først på linje med vitterlig gæld og børnepenge; dette betyder ikke, at enken kunne udtage medgift forlods; men dette skridt tog retspraksis, omend tøvende: At man tillod, at fæstens- og morgengaver kunne udtages af den barnløse enke, fremgik, som allerede nævnt, af rettertingsdommen fra 1562²⁷⁵. De indstævnte arvinger bestred i denne sag enkens ret til forlods at udtage morgengave, brudeskat (d.v.s. medgift) eller fæstengave. I dommen bekræftes alene enkens ret til at udtage fæstens- og morgengave.²⁷⁶ Om medgiften udtaler dommen sig ikke udtrykkeligt. Det gør derimod en rettertingsdom af 29/7 1590, hvor en adelig enke fik tillagt ret til forlods at udtage både en morgengave på 2.000 rdl. og en fæstengave på 1.000

272. KLNMI XI art. Medgift, Danmark (Stig Iuul).

273. SgI IV, s. 230, CCD I, s. 37.

274. Stig Iuul (1940), s. 287 note 124.

275. GdI, s. 310.

276. GdI, s. 312 note 19 om divergenser i dommens formulering.

rdl.²⁷⁷ Enken nedlagde herudover påstand om tilkendelse af 2.000 rdl., som hun skulle have indført i boet som brudeskat (medgift). Dommen afviser ikke muligheden af kravets berettigelse, men henviser spørgsmålet til afgørelse ved samfrænder, da enken ikke fremlagde brudeskattebrevet. Arvingerne frifindes derfor »for tiden«, men muligheden for enkens forlods udtagelse af medgift er klart forudsat.

I den ovenfor omtalte rettertingsdom af 15/6 1593 blev et morgengavebrev erklæret ugyldigt, fordi det ikke var oprettet straks efter brylluppet.²⁷⁸ I sagen forelå også et brudeskattebrev, ifølge hvilket den adelige enkes mand havde meddelt hende, der var barnløs, ret til forlods af boet at udtage den af hende indførte medgift på 3.000 rdl. I dommen ligestilles brudeskatten med arvegods, d.v.s. arvejord, som jo var særeje, og den burde følge hende »ubesværget«.

Om denne dom bemærker Kolderup-Rosenvinge, at den vistnok var så afvigende fra lovens bestemmelser (1558-recessens art. 52), »at det vel er med Føje, naar Mandens Arvinger i en Sag af lignende Beskaffenhed ytre: »at der ingensteds findes i vor Danske Ret noget om Brudeskattependinge, som Hustruen skulde tilkomme, men hvis Pendinge i Boen indførís at regnes for Løsøre«.²⁷⁹ Den sag, der her hentydes til, er afgjort ved rettertingsdom af 28/5 1594.²⁸⁰ Her lades ingen tvivl tilbage: brudeskat (medgift) regnes for arvegods (arvejord, d.v.s. særeje). Arvingernes ovenfor citerede påstand om, at medgift skal regnes for løsøre, og dermed indgå i skiftet, underkendes. Enkens brudeskat skal ikke kunne forringe hendes morgengave, når »thett Morgengaffue-Breff affgangne Claus Skeel forne Fru Metthe Wogensflitt giffuet haffuer, formelder, ath hindis Brudskatt icke skall medt samme hindis Morgengaffue bliffue forringitt, och Worre Domme tilforne erre udgangitt, ath Brudskatt regnis for Arffuegodtz«.

Begunstigelse og forsørgelse af den efterladte enke i et barnløst ægteskab i form af morgengave og brudeskat er eksempler på påvirkning fra fremmed ret i tilfælde, hvor dansk ret længe savnede lovregler om disse forhold. Som morgengaven i unionstiden anvendes med svensk ret som forbillede, har anerkendelsen af et aftalt særeje bestående i en kontant brudeskat utvivlsomt tysk ret, anvendt i hertugdømmerne, som forbille-

277. GdD IV, s. 176.

278. GdD IV, s. 370-374.

279. GdD IV, s. 370 note 1.

280. GdD IV, s. 393-395.

de. Her anerkendtes sætningen »Brautschatz geht vor allen Schulden«. ²⁸¹ Denne sætning, der har sin oprindelse i den romerske dotaltret (*dos*: medgift), må i forbindelse med retsudviklingen vedrørende morgengaver medvirke til en svækkelse af adelens kreditværdighed. Først på skiftet efter ægtemanden åbenbares det for kreditorerne og arvingerne, hvilket kapitalgrundlag, den afdøde reelt havde haft. Tilføjes må det dog, at 1577-recessen fjernede de største ulemper ved morgengave-instituttet, samt at betydningen af de citerede domme vedrørende brudeskat som middel til omgåelse af 1558-recessens ligedelingsregel er ganske uklar. ²⁸²

Sammenfattende kan det om personskifte i gældsforhold i den her behandlede periode konstateres, at hverken adeliges eller ikkeadeliges gældsbreve var negotiable dokumenter. Skyldnerens afdrag skulle ikke afskrives på selve gælds brevet. Vekslen, som er et omsætningsgælds brev, var kendt i middelalderen og blev i Norden især brugt af kirken ved overførsel af pengesummer over lange distancer. I handelslivet blev brugen af vekslere i 1400- og 1500-tallet hyppigere, først som et monopol for vekselere, siden således, at vekseludstederen selv trak vekslen på en af sine debitorer eller på en faktor på betalingsstedet. I periodens danske lovgivning omhandles vekslere ikke, og i kilderne er den sjælden. ²⁸³ Hvor den optræder, benyttes den af kongemagten til internationale pengeoverførsler. For den adelige gældsstiftelse har den næppe haft nogen betydning.

Kreditors eller debtors dødsfald var dermed hovedeksemplerne på personskifte i skyldforhold. Arent Berntsen redegør i »Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed« (3. bogs 2. part s. 366 ff.) for adelige søskendes kifters forhold og tilendegørelse: efter udlodning af hovedgårdsjorder og -bygninger fordeles birkeret og løssøre; morgengave udtages forlods af enken og herefter behandles gælden:

»*Tilstaaende Geld*, visse oc uvisse. Ligervis som deraff hver efter sin Lod rictige Gieldsbrefve tilordnes, hvorefter de kunde hafve at indfordre; Saa tilleggis iligemaade hver sin paa løbende Part aff *Bortskyldige*

281. Stig Iuul (1940), s. 269 f.

282. Sst., s. 270.

283. Jfr. KLN M s.v. Växel; Preben Lyngsø (1967), s. 9 med litt. i note 1 og s. 10 ff. Nye Da. Mag. VI, s. 166-167 (Brev, hvori Vexler findes ommeldte. 1570). Af Rettertingsdommen af 1/6 1594 (V, nr. 722) over sørøveren Jakob Rostrup fremgår, at han ved at foregive at være kongens gesandt franarredte en borger i Antwerpen 800 daler, som på en veksle skulle tilbagebetales i Øresund. Kanc. Brevb. 1598 25/11, 1599 22/3, 1602 15/4. Chr. IV Eg. B. I, s. 171 f. (4/5 1620), III, s. 159 f. (28/8 1633).

Gield att aff betale, oc den Dødis Haand udgifne Bref oc Seigel at indløse dersom ocsaa nogen dem icke kand bekomme den tilstaaende Gield hannem er blefven tilskiffit, bør samtlige Arffvinger hver efter Qvota med den at lide Skade«.

Arvingerne deler således de udestående fordringer og den afdødes gældsforpligtelser i det forhold, hvori de tager arv. For kreditorerne kunne debtors død meget vel være en fordel: Var han, eller viste hans bo sig at være, insolvent, kunne muligheden for dækning øges ved, at arvingerne blev ansvarlige for gældens betaling. Den enkelte arving skulle jo betale, selv om arven ikke dækkede arveladers gæld, »omend hand tager ved arv«, som det hed i Koldingske reces (13/12 1558) art. 53. Alternativet var at fragå arv og gæld, og denne udvej har for adelige ikke været nogen smutvej. Kun i undtagelsestilfælde, hvor overtagelse af gældsansvaret har været velfærdstruende for arvingerne, har man valgt denne for afdøde og slægten forsmædelige løsning, som betød hele boets overdragelse til kreditorerne. Det er betegnende, at Arent Berntsen i sin ovennævnte formularsamling ikke med eet ord nævner, at adelige arvinger kunne fragå arv og gæld.

Hvis arv og gæld ikke var udtrykkeligt fragået, blev arvingen ansvarlig. Derfor hjalp det i 1616 ikke Falk Lykke, at han for Viborg Landsting gjorde gældende, at når han intet havde arvet, skulle han heller ikke efter 1558-recessens art. 53 betale nogen gæld. Han fortolkede altså artiklen således, at modtagelse af arv var en forudsætning for arvingens pligt til at betale arveladers gæld; men uden held. Dommen lød, at efterdi Falk Lykke ikke havde afsagt arv og gæld efter arveladeren, hans broder Erik Lykke, stadfæstedes den herredstingsdom, der havde dømt ham til at betale Erik Lykkes gæld til hans kreditor, Stygge Høg til Vang.²⁸⁴

Et sidste problem i forbindelse med personlæftelse og personskifte i gældsforhold skal antydes, men ikke søges besvaret inden for de her afstukne rammer. Når det er fastslået, at den, der vil arve, skal gælde, kan det spørgsmål rejses, om forloverens forpligtelse ligeledes går over på arvingerne. Umiddelbart skulle man tro, at der ikke kunne herske tvivl herom, når Jydske Lov II-61 fastslog, at forlover skulle sagsøges ligesom for anden gæld; det, man gik i borgen for, skulle holdes; ingen kunne sige sig løs fra borgen. Men ligesom det ovenfor (under C) blev fremstillet, at de kategoriske ord ikke var til hinder for forlovers ret til at opsigte forløftet, således antyder flere omstændigheder, at dødsfald kun-

284. VLD I, s. 150-152 (1616 B nr. 67).

ne få betydning for virkningen af et forløfte. I den »Samling af gamle Retssætninger, tildeels grundede paa Herredagsdomme« som benævntes Danmarks Rigens Ret, og som Kolderup-Rosenvinge udgav under denne titel i 1842, hedder det i artikel 36²⁸⁵: »At Forløfte ikke i Almindelighed forbinder Arvingerne. Loffuir och end mand eller flere medt løffte for en anden och dør de førend dagen kommir, som førre saagt er, daa er samme løffte død mett dennem, men leffue de offuier dagen, da erre de eller deris arffuinge pligtige att betalle dette løfte och holle, men vitterlig giell skulle arffuingerne betalle«.

Det er indlysende, at denne regel begrænser Jydske Lovs borgenregler på en måde, som i lighed med opsigelsesretten måtte svække personalthæftelsen. Ingen dansk lov indeholder denne regel, hvorefter forloverens forpligtelse ikke går over på arvingerne, hvis han dør inden det tidspunkt, da gælden er forfalden. I sin kommentar til art. 36 anfører Kolderup-Rosenvinge imidlertid, at den må have været fastslået i retspraksis – i hvert fald i senmiddelalderen. Dette bestyrker han derved, at den i et lovhåndskrift (Thott No. 1991, 4to) følger umiddelbart efter Jydske Lovs artikler om borgen med den tilføjelse, at »herom er ocksaa dømppt aff Danmarkis Rigis Raadt och paa Lunde Lanndztinng«. ²⁸⁶ Selv om udgiveren herudover anfører, at der også efter de germanske middelalderlove var mange eksempler på, at forloverens forpligtelse ophørte med hans død, så antog de norske, islandske og svenske love udtrykkeligt den modsatte regel. Muligvis skal reglen ses i nøjere sammenhæng med borgen for lovbryders tilstedeværelse end med sikkerhedsstillelse for gæld. I hvert fald måtte man for den her behandlede periodes vedkommende have forventet mange retssager vedrørende et sådant smuthul i reglerne om forløfte i gældssager – i lighed med de, omend ikke entydige domme, der foreligger om opsigelsesretten. I hvert fald er reglen udeladt i kodifikationen Danmarks rigens ret og dele af 10/12 1621. ²⁸⁷ At borgerne i Kerteminde i 1580 mente at være fri for et forløfte, fordi hovedmanden, Moritz Podebusks skriver, var afgået ved døden, hvilket de ånførte i et klagebrev til kongen, vedrører under ingen omstændigheder det her behandlede problem: forløftets overgang til forlovers arvinger. ²⁸⁸

285. I Kolderup-Rosenvinges udgave s. 18 har bestemmelsen ved en trykfejl nr. 35 i stedet for 36.

286. Kolderup-Rosenvinges udgave s. 41-42.

287. CCD III, s. 686 ff.

288. Kanc. Brevb. 1580 18/12 og Samlinger til Fyens Historie og Topografi VIII, s. 157 f. jfr. s. 162-164. Klagens resultat blev kongens raseri over Podebusks trættekærdhed.

Kapitel 3

Gældsforholdets ophør

A. Betaling

Gældsforholdets normale ophør sker ved rigtig betaling til den aftalte forfaldstid. Om lovens forskrifter vedrørende betalingsterminer er allerede talt i kapitel 2 (s. 46 f.). Ved forordning af 14/7 1654 udvides december termin i Sjælland og Skåne til at vare fra 11. til 18. december, da det »for adskillige tilfald och forhindringer letteligen ske kand, at saadan til den præcis dag och termin icke kand efterkommis, sligt och ingen steds er brugeligt«. At betaling den 18. skulle agtes for god betaling gjaldt også for juni terminen, som indførtes ved forordning af 16/9 1656, og samme frist har givetvis også været sædvane ved de jydsk og fynske terminsbetalinger.¹ Om stedet for betaling kan ligeledes henvises til, hvad ovenfor (s. 45) er sagt om indholdet af gældsaftalen. Det samme gælder om betalingens genstand (s. 37 f.), som måtte være i overensstemmelse med forskrivningens indhold: hvis gælds brevet lød på varer, kunne der ikke betales med penge, og omvendt.² Pengeskyld skulle præsteres i den aftalte mønt, i reglen »landgængse penge, gode og gæve«, men var en særlig slags mønt aftalt, skulle den præsteres. I rigsrådets betænkning af 9/2 1621 fremsættes forslag vedrørende mønters kurs og vægt. Det siges i den forbindelse, at hverken bønder eller andre må nødes til at betale med andre »smaa pendinge«, end det er skyldneren belejligt, »med mindre hand sig der til sielf med bref och segel eller anden noyachtig kundschab forplichthet hafver«. ³ Denne sætning optages som art. 4 i forordning om mønten af 20/2 samme år. ⁴ I forordning af 8/6 1639 fastsættes kurs på specielt guldmønt, og det tilføjes (art. 1 in fine) »Oc skal ingen efter denne dag veigre sig at tage sin betalling i forskrevne mynt, med mindre hand hafver ladet sig betalling forskrifve

1. CCD VI, s. 165 og 295-296.

2. Rettertingsdom 2/12 1593 (DD V nr. 708), KR D I, s. 38 (25/7-1595) jfr. s. 132 og 137. II, s. 218-219 (14/6-1608).

3. Erslev, RR I, s. 313.

4. CCD III, s. 642.

eller tilsige i rixdaller in specie, da det at efterkommis«. ⁵ Altså gentagelser af, at kun den imellem parterne specielt aftalte møntsort og -lødighed var rigtig betaling. som kreditor var pligtig at modtage. ⁶ Men det stod ham selvfølgelig frit for at acceptere anden møntsort, varer i stedet for penge eller omvendt som *datio in solutum*, på linje med hel eller delvis eftergivelse af gælden. ⁷

For den betalende debitor er det afgørende, at der sikres ham bevis for, at betaling har fundet sted. Ellers udsætter han sig for at skulle betale igen. Allerede Skånske Lov har en regel herom (kap. 232), som i Anders Sunesens version bærer titlen: »*De exceptione remissi debiti vel soluti*« (Om den indsigelse, at gæld er eftergivet eller betalt). ⁸ Beviset herfor præsteres ved to vidner og tylvtered. Slesvig og Flensborg stadsretter har tilsvarende regel vedrørende forvaring af penge. ⁹ Med skrivekunstens udbredelse afløstes dette i det praktiske retsliv af kvitteringer: debitor er herefter ikke pligtig at betale, hvis kreditor ikke samtidig udsteder en kvittering, der kan fungere som gyldigt bevis. Løse kvitteringer var nok til at opfylde dette krav. Da gældsbreve, som omtalt, ikke var omsættelige, var afskrivning og kvittering på selve papiret nødvendig. Alligevel sikredes den betalende debitor bedst ved udlevering eller makulering (gennemstikning, gennemskæring) af selve gældsbrevet. Blev et gældsbrev fundet i et dødsbo, risikerede den debitor, som havde betalt, at blive krævet påny af arvingerne. Ved den løse kvittering kunne han da bevise sin betaling, men hvis kvitteringen var brændt eller på anden måde bortkommet, risikerede han domfældelse. ¹⁰

En anden måde at sikre bevis for betaling på, var at indfri på tinge og at få tingsvidne på det passerede. Tingbogen var da det sikre bevis.

Problemer opstod for debitor, hvis kreditor ikke ville eller kunne modtage forfalden gæld. I det specielle tilfælde, hvor bonden nægter at modtage landgilde af sin landbo, åbenbart udfra et ønske om at sætte ham fra gården, foreskriver Skånske Lov i art. 241, at landboen skal lægge landgilden på bondens arne i overværelse af to vidner. Han skal da være

5. CCD V, s. 37.

6. GdD I, s. 51 (1539) og s. 90 (1546).

7. Matzen, Privatret II, s. 226.

8. DgL I.2, s. 656.

9. Slesvig lat. stadsret art. 44, DgK I, s. 11, Flensborg stadsret 16/8 1284, art. 54. DgK I, s. 105.

10. KR D II, s. 154-155 (3/6 1608): bevis for betaling af håndskriftgæld skal føres med kvittans, ikke med løse vidner.

fri for søgsmål. Anders Sunesen foreskriver i art. 150 henlæggelse for kreditors øjne på hans arne eller tærskel.¹¹ I Erik Glippings nyborgske forordning for Skåne af 26/5 1284 art. 13 tales om ombudsmandens nægtelse af at modtage skat af bonden. Denne skal da på tre hinanden følgende ting tilbyde ombudsmanden betaling. Nægter ombudsmanden stadig, skal tinget udpege tre eller fire vidner, som skal ledsage bonden til kongens gård eller ombudsmandens gård eller, hvis de ikke lå i herredet, henlægge skatten i herredskirken.¹²

På dette grundlag udvikledes et almindeligt deponeringssystem vedrørende betaling af gæld, som fordringshaveren ikke ville eller på grund af f.eks. fravær ikke kunne modtage til tiden. Efter varsel til tinge og efter tilbud om betaling på tinge, kunne betaling ved fogdens foranstaltning ske ved deponering af beløbet i fjerdingkirken, i landekisten eller ved retten, d.v.s. ved herreds- eller byfogdens forvaring.¹³ Indmanede, adelige skyldnere kunne med frigørende virkning betale ved deponering hos værten i den anviste herberg.¹⁴ Hvis den berettigede ikke meldte sig inden år og dag, tilfaldt det deponerede beløb kronen efter gammel sædvane.¹⁵

Selv om deponering under alle omstændigheder var den for debitor sikreste måde at komme ud af gældsforholdet på, tillægges det dog i flere domme betydning, at det blotte tilbud om betaling af forfalden gæld kunne dokumenteres: f.eks. frifandt en rettertingsdom af 18/10 1561 Otte Huide til Hynderup for rigens forfølgning, da han kunne bevise, at han havde tilbudt betaling, som ingen ville modtage.¹⁶

B. Misligholdelse

Ved gældsforholdets misligholdelse tænkes her kun på misligholdelse fra

11. DgL I.1, s. 199, I.2, s. 666.

12. DdR, s. 158-159.

13. GdD I, s. 148 (11/6-1551). GdD IV, s. 386, 391 (13/3-1594), KR D II, s. 3 (28/10 1605), s. 110 (7/11 1606), s. 247 (3/10 1608), s. 379 (26/1 1611), s. 380 (13/2 1611); Viborg Landstingsdom 1/3 1589 (DD IV, s. 358, nr. 604). Rettertingsdom 7/8 1590 (DD V nr. 640), Sagregistre til Skast herreds tingbøger 1636-1640, gruppe 113, s. 62-63; Aasum herreds tingbog 1640-42, 1642 nr. 81.

14. KR D II, s. 8 (10/3 1606), s. 215 (13/6 1608), s. 507 (12/6 1613).

15. Skåne landstingsdom 28/7 1487, GdD I, s. 20, DD I, s. 114, nr. 33, Rettertingsdom 9/10 1505, GdD I, s. 31 f., DD I, s. 135, nr. 42.

16. GdD I, s. 296-301, jfr. også Rettertingsdom 15/2 1547, DD I, s. 281 nr. 128, rettertingsdom 7/8 1590, DD V, nr. 640 og KR D II s. 510 (12/6 1613).

skyldnerens side, idet den for debitor overvindelige form for misligholdelse, som kreditor kunne gøre sig skyldig i, er omtalt ovenfor under A i forbindelse med deponeringsinstituttet.

For at et pengeøkonomisk system skal kunne fungere ved hjælp af gældsstiftelse, må der for udlåneren, fordringshaveren, skabes tryghed og sikkerhed med hensyn til gældens betaling, ellers vil ingen udlåne, og ingen kunne opnå lån. Et dyrkningssystem, som bygger på fæste, forudsætter retsvirkninger af misligholdelse med afgifters betaling; et skattesystem forudsætter tvang bag kravet om betaling af skatter og afgifter o.s.v. Retssystemet forventes at stille de fornødne tvangsmidler til rådighed. Et skøn over disse midlers hensigtsmæssighed indgår i de betragtninger, som den formuende ansætter, før han yder et lån. Men domstolens effektivitet i gældssager er ikke altafgørende for hans beslutning; man har kunnet inddrive gæld længe, før domstolsapparatet og en dertil hørende tvangsfuldbyrdelse kunne accepteres som eneste grundlag for gældsstiftelse: ved krav om sikkerhedsstillelse kunne udlåneren overskue og eliminere sin risiko: ved personalsikkerhed i form af borgen eller forløfte, ved realsikkerhed i form af pant. Disse former for sikkerhed udgør det oprindelige grundlag for bødssystem og obligationsret. Som nævnt i indledningen til kapitel 2, kunne begge former for sikkerhed etableres på forhånd, ved forpligtelsens opståen, ved aftale eller retsbrud, eller efterfølgende, når misligholdelse skete ved fordringshaverens tagne pant eller fyldestgørelse.¹⁷ Sikkerheden for gæld stiftet ved aftale bliver da normalt vedtaget i selve gælds brevet, enten som forløfte eller som pant. At det i begyndelsen af 1600-tallet blev stadig sværere at skaffe acceptable forlovere, fremgik udtrykkeligt af indledningen til 1632-forordningen om underpant i fast ejendom.¹⁸ På denne baggrund blev lovgivningen tvunget til at udvikle specielt underpant i fast ejendom, så kreditor virkelig var sikker på fyldestgørelse i tilfælde af misligholdelse.

En variant af den personlige indeståelse var dog fortsat anvendelig: kunne den adelige debitor ikke skaffe forlovere, måtte han borge med sin egen person på grundlag af sit adelige ord og segl på at ville holde maning og indlejr.¹⁹ For kreditor var dermed forbundet den store fordel, at tvangsfuldbyrdelsen iværksattes uden domstolens mellemkomst, af

17. Jfr. ovenfor s. 16.

18. Jfr. ovenfor s. 65 og 73-74.

19. Jfr. ovenfor s. 60 ff.

debitor selv og på hans egen bekostning. Da vedtagelse af maning og indlejr var et led i selve gælds brevet, blev reglerne herom behandlet i forbindelse med gennemgangen af gældsvilkår og sikkerhedsstillelse i kapitel 2 C, hvor det blev bemærket, at kun tilfælde af misligholdelse af selve maningen krævede indbringelse for domstolene: for rettertinget som æressag.²⁰

Også sikkerhed ved pant for gældens betaling har oprindeligt kunnet fungere uden indblanding fra en domstol, men kun i formerne håndpant og brugeligt pant. Med skødningens henlæggelse til tinget blev dog også panteskødningen en retshandel, der krævede offentlig konstatering vel at mærke blandt ikke-adelige. Først 1622-forordningen bestemte, at alle skøder, gave- eller pantebreve, som udstedtes til adelige skulle læses til landsting.²¹ Vedrørende underpant foreskrev gældsforordningen af 1/7 1623 tingets bistand ved indsættelse i besiddelsen af pantet, og sikringen af underpanthaver ved forordningen herom af 23/4 1632 bygger udelukkende på indførsel i den pantebog, som skulle føres ved hvert herreds- og landsting.²²

Fælles for forløfte, håndpant og brugeligt pant er det træk, at kreditor ved misligholdelse holder sig til den aftalte sikkerhed uden tingets og debtors medvirken. At den adelige debitor forud for en truende misligholdelse kunne komme kreditorer og tinget i forkøbet ved en frivillig, konkurslignende overdragelse af alt sit gods til kreditorerne, *cessio bonorum*, skal omtales nedenfor.

Forløfte og pant er i forbindelse med gældsstiftelse aftalte former for sikkerhed, maning og indlejr er aftalte tvangsmidler med det formål at sikre gældens betaling. Lovgivningen bestemte, hvem der kunne påtage sig forløfte, og hvorledes pant kunne tiltrædes af panthaver, men sikkerhed og opfyldelse på disse måder indgik i gælds aftalen eller var tilknyttet denne. Derfor blev disse institutter ovenfor behandlet i forbindelse med gældsvilkårene i øvrigt (kap. 2 C).

Havde kreditor ved gældsstiftelsen ikke stillet krav om en eller flere af disse former for sikkerhed, var han, når misligholdelse indtrådte, henvist til at følge reglerne for den sædvanlige gældsproces.

I vore dage gennemføres en gældsproces i lighed med civile retssager i øvrigt, over de tre stadier: dom, udlæg og tvangsauktion. I perioden fra

20. Jfr. ovenfor s. 64.

21. Jfr. ovenfor s. 26.

22. Jfr. ovenfor s. 74.

reformationen og frem til Danske Lov opererede man kun med to stadier: dom og udlæg (indførsel) til ejendom efter vurdering (udvurdering). I mange gældssager var dom end ikke nødvendig: ved »fordeling« af debitor lagde retsordenen en sådan tvang på ham, at han måtte formodes at betale, hvis det var ham muligt.

Dette lyder enkelt og effektivt, men i virkeligheden var systemet besværligt, langsommeligt og ineffektivt, indtil de værste skavanker blev afbødet.²³ Derfor var der for den forsigtige kreditor al mulig grund til at sikre sig på anden måde allerede ved gældsstiftelsen, særlig hvis debitor var adelig og derfor kunne påberåbe sig en lang række privilegier – også vedrørende gældsinddrivelse og tvangsfuldbyrdelse. Når ikke-adelige hverken faktisk eller retligt havde mulighed for at besidde, og dermed skaffe sig sikkerhed og fyldestgørelse i frit jordegods, kunne der så blive tale om adelig gældsstiftelse over for en ikke-adelig kreditor?

Besvarelsen af dette og andre for den adelige gældsstiftelse relevante spørgsmål må afvente en nærmere behandling af retstilstanden vedrørende inddrivelse ved rettergang af misligholdte gældsforpligtelser i den her behandlede periode. Denne behandling må inden for de her afstukne rammer koncentrere sig om de særlige virkninger, der fulgte af sagsøgtes adelsskab, idet der om rettergang og tvangsfuldbyrdelse i almindelighed må henvises til de gængse fremstillinger.²⁴

Sagsøgers første skridt i sagen mod den adelige skyldner bestod i afgivelse af varsel til at møde på tinge. Som varselsmænd optrådte to gode mænd, som siden på tinge ved vidnesbyrd kunne bekræfte, at varsel var givet på behørig vis. Varsel skulle ikke nødvendigvis afgives over for den indstævnte personligt; det var tilstrækkeligt, at det blev meddelt en tjener på hans gård, i reglen ved dennes port.²⁵ Da varslet for at være lovligt normalt skulle angive tinget, tingdagen og det proces-skridt, der agtedes foretaget, måtte sagsøger forinden have truffet beslutning desangående.

Den adeliges værneting var normalt hans herredsting. Det blev ovenfor i indledningen omtalt, at det ikke var korrekt, når f.eks. Kolderup-

23. Kolderup-Rosenvinge (1832), s. 212.

24. Sst., §§ 172-203, jfr. J. E. Larsen I-1 (1861), s. 521-550. Chr. L. E. Stemann (1871), 3. Afd. s. 133-274. Henning Matzen, *Offentlig Ret II*. Proces. Poul Johs. Jørgensen (1947, § 40, s. 505-532. Ditlev Tamm og Jens Ulf Jørgensen (1975), kap. 3, s. 59-80.

25. Jfr. Sagregistre til Herlufsholms birks tingbøger, s. 9. Om varslets længde, jfr. Matzen, *Offentlig Ret II*, s. 36.

Rosenvinge antog, at landstinget synes at have været adeliges værneting fra Christian III's tid og frem til enevælden.²⁶ Principielt var herredstinget værneting i gældssager imod adelige. At det betalingsværneting, som omhandles i adskillige stadsretter, og som gav borgere ret til at sagsøge udenbys mænd ved tinget i den købstad, hvor gælden skulle betales, skulle have fundet anvendelse på adelige er ikke sandsynligt.²⁷ Dels kunne skyldneren »besættes« ved fogden, d.v.s. berøves sin frihed, til han havde stillet sikkerhed, betalt eller var frifundet, hvilket krænkede den adeliges ære, dels er betalingsværnetinget i Birkeretten fra 1623 (art. 11) udtrykkeligt begrænset til ufri folk.²⁸

Af afgørende betydning for lovligt varsel til rette ting var derimod sagsøgerens skøn over, om gældssagen vedrørte sagsøgtes adelige ære. Som nævnt i indledningen (s. 12) bestemte 1558-recessens art. 27, at hverken landsdommer eller nogen anden dommer måtte pådømme sager, som vedrørte adelen på liv eller ære. I disse sager var alene konge og rigsråd kompetente.

To afgørende spørgsmål må nu besvares, før sagsøger overhovedet er i stand til at instruere sine varselsmænd: for det første: vedrørte det automatisk æren, at en adelig ikke holdt sit løfte? For hvis det var tilfældet måtte alle gældssager imod adelige for konge og rigsråd. For det andet: hvis dette var tilfældet, skulle sagsøger da allerede i varslet vælge procesmåde? Kreditor ønsker ved sit sagsanlæg at skaffe sig et retsgrundlag for en tvangsfuldbyrdelse. Dette kunne foreligge i form af enten en dom, som ikke i sig selv vedrørte æren, eller en fordeling, som var ærekrænkende, fordi den pågældende dermed mistede sin mandhelg og derefter ikke kunne optræde på tinge i nogen funktion. Tremarksbøden var symbolet på denne tilstand.

Fordeling er altså ikke nogen dom, og fordeling forudsætter ikke nogen dom, omend dom ikke er til hinder for fordeling. Ved fordeling konstaterer tinget, at en gældssag er vitterlig i den forstand, at den kan danne grundlag for udlæg, uden at debitor kan rokke ved grundlaget ved ed eller ved indsigelser. Sagsøger stilles som om sagsøgte vedgik gælden. Hertil kræves enten et uomgængeligt bevis i form af et gælds brev, købmandsbog eller lignende klart og almindeligt akcepteret bevis, eller debtors erkendelse, på linje med hvilken man stillede hans udeblivelse

26. Kolderup-Rosenvinge (1832), s. 173, jfr. ovenfor s. 11.

27. Matzen, *Offentlig Ret II*, s. 30-31.

28. CCD IV, s. 52.

efter lovligt varsel. Efter udeblivelse i hovedsagen var der grundlag for en fordelingsprocedure, som krævede varsel og indkaldelse til tre på hinanden følgende ting. Fordelingskendelse og fordelingsbrev udstedtes da på fjerde ting. Var der afsagt dom i gældssagen, var unkladelse af at opfylde dommen i sig selv grundlag for fordeling, som lagde et effektivt pres på skyldneren, selv i tilfælde, hvor han ikke var i stand til at opfylde dommen. Før gældsforordningen af 1/7 1623 kunne fordeling anvendes vedrørende alle gældskrav uanset størrelse, når de nævnte betingelser var opfyldt; denne forordning begrænser anvendelsen af fordeling uden foregående dom til sager, hvis genstand var under 3 dalers værdi, og som ikke vedrørte æren. Kunne skyldneren søges med nam (udlæg) og vurdering, kom fordeling slet ikke på tale.²⁹

Litteraturen vedrørende fordeling er præget af uklarhed og misforståelser, som især V. A. Secher har gjort sit til at forøge.³⁰ Takket være Poul Meyer er der gjort op med Sechers største fejltagelser.³¹ Ovenstående korte karakteristik af fordelingen, der som Poul Meyers afhandling bygger på et materiale fra herredstingbøgerne, må suppleres med en lang række reelle og sproglige nuancer lande og herreder imellem, men her skal den alene danne grundlag for besvarelse af de stillede spørgsmål vedrørende den adelige som sagsøgt i gældssager.

Nu tilbage til det første spørgsmål, om det for en adelig var en æressag at holde brev og segl. At herredstinget igennem 1500-tallet var adeliges almindelige værneting blev dokumenteret af P. V. Jacobsen allerede i 1841.³² Han fortsætter: »I det Foregaaende har jeg naturligvis ikke talt om det særdeles Værnething, Adelen havde i Sager angaaende Liv eller Ære; det var for Kongen og Rigsraadet han skulde søges i slige Sager. Ei heller tør jeg med Vished paastaae, at Adelens almindelige Værnething ikke senere i Tiden blev Landstinget, skøndt jeg ikke troer, at en saadan Forandring, der da igien ved Souverainitetens Indførelse skulde være gaaet over til det Ældre, nogensinde er indtraadt.«³³

Jacobsens eksempler på, at adelige i 1500-tallet har herredstinget som værneting bortset fra sager om liv og ære, kan uden besvær suppleres

29. CCD IV, s. 88-89. At dom ikke er nødvendig for fordeling: åb. brev 16/2 1593, CCD II, s. 629, reces 31/3 1615 art. 15, CCD III, s. 439.

30. V. A. Secher (1885), 1. afsnit s. 14-80: Om fordelingsproceduren.

31. Poul Meyer (1963), s. 28-56.

32. P. V. Jacobsen (1841), s. 515-526.

33. Sst., s. 525-526.

med en række domme, men tilstrækkeligt må det være at henvise til forordning af 14 (15?)/8 1590 om, at nævninger og sandemænd ligeså vel må sværge om de af adelen begåede 40 markssager, som ikke gælder vedkommendes liv og ære, som de må sværge om de af rigets andre indbyggede begåede; »dog hvad tre marks sager ere anliggendis eller andre slige, som gielder adelens ere oc lif paa, skal ingen mue dømme uden alleniste vi self med vore Danmarkis rigis raad« (art. 1).³⁴ For herredsting kunne adelige stævnes for overfald, sår og andre overgreb og bøder herfor, endog 40 marks bøder, men ved æren og tremarksbøden trak loven grænsen. Heraf fulgte, at adelige, der tiltaltes for deres vidneforklaringer, ikke kunne dømmes af herreds- eller landsting. Heraf udvikledes den praksis, at de sager, hvori adelige og ikke-adelige havde afgivet vidnesbyrd, ikke kunne påkendes af landstinget, førend konge og rigsråd havde stadfæstet de adelige vidners forklaring.³⁵ En lignende udvidelse af det adelige æresbegreb skete i slutningen af 1500-tallet vedrørende forhold, som var »Adelspersoners Brev og Segl angjeldendes«. Landsdommere og kommissarier betragtede efterhånden selv disse sager som æressager, som de måtte henvise til konge og rigsråd.³⁶ Særlig tydeligt markeres dette i en kongens og rigsrådets dom af 20/6 1593, hvori en adelsmands indsigelse om ikke at være sagsøgt til herreds- og landsting forkastes, fordi sagen vedrørte hans forpligtelse til at holde sit brev og segl »som en erlig Mandt burde ath giøre«.³⁷

Herfra er springet ikke langt til den antagelse, at ethvert gælds-brev udstedt af en adelig skulle for adelens privilegerede værneting ved ustederens misligholdelse. Der kan anføres argumenter for og imod, at man drog denne konsekvens af det adelige æresbegreb. *Imod* at man var nået dertil i 1588, taler to rettertingsdomme af 14/12 dette år.³⁸ Begge sager var utvivlsomt æressager: under den første sagsøgte en adelsfrue en adelig jomfru, som havde beskyldt hende for at være besvangret, førend hun blev gift. Hun skulle dermed være uberettiget til arv i jordegods.

34. CCD II, s. 564. Eks. på herredstinget som adeligt værneting: GdD III, s. 1 (1563); III, s. 37 (8/4 1567), s. 279 (1575), s. 328 (1580); IV, s. 64 (1585), s. 93 (1586), s. 329 (1592) etc.

35. GdD IV, s. 284 (30/6 1591) med note 1; s. 336 (31/5 1592).

36. GdD III, s. 310 med note 1 (31/5 1578); IV s. 271 (29/6 1591) s. 284 med note 1 (30/6 1591), s. 364 med note 1 (15/6 1593), s. 367 med note 1 (15/6 1593), jfr. også note 62.

37. GdD IV, s. 337-380.

38. GdD IV, s. 135-141.

Under den anden sag, som verserede mellem de samme parter, krævede adelsfruen udleveret et hende frataget brev, som skulle være bevis for beskyldningen imod hende. Begge sager henvises af rettertinget til konge og rigsråd med den begrundelse, at sagerne vedrørte æren »och icke Jordegoudtz, Gieldt/Gieldsag eller andit saadant anrørendis«. Hermed synes det klart forudsat, at i hvert fald almindelige gældssager imod adelige ikke skulle for konge og rigsråd.

Imod den antagelse at specielt adelig ære krænkedes, hvis gæld ikke blev betalt, taler måske også to domme afsagt af netop konge og rigsråd i 1592 (omtalt ovenfor s. 22).³⁹ I den første dom siges det, »att enn Adelsmand, saavell som enhuer Erlig er pligthigh att holde och ephtherkomme therris Breffue och Segell«, en sætning som anføres at følge af mange afsagte domme. Den anden sag vedrørte en adelsmand og en borger, som begge dømmes til at opfylde deres gensidige forpligtelser: »Frandtze Urne saa well som Morthenn Nielsenn er pligtige och bör therris Breffue och Segle, the huerannadre giffuett, forseglett och unnderskreffuitt hafue, att holde och ephtherkomme, som thet sig eiigner och bör«.

Selv om alle er pligtige at holde brev og segl, er der vel intet i vejen for, at den adelige ære kræver særlig beskyttelse, som i de to sidste sager er tilgodeset ved behandling af konge og rigsråd, men under eet kan de fire sager muligvis fortolkes således, at ikke alle gældssager imod adelige var æressager. Dette er i hvert fald, hvad der siges i forordningen om gældssager af 1/7 1623. Ligesom P. V. Jacobsen ikke ganske ville afvise, at landstinget i begyndelsen af 1600-tallet blev adelens almindelige værneting undtagen i livs- og æressager, således kan udviklingen vedrørende adelige vidnesbyrd og adelige breve i almindelighed have medført, at konge og rigsråd i øget omfang bebyrdedes med almindelige gældssager imod adelige, dels fordi de sagsøgte påstod henvisning, dels fordi landsdommerne henviste af egen drift, når de var usikre med hensyn til egen kompetence. Omfanget af denne arbejdsbyrde illustreres af V. A. Sechers Samlinger af kongens rettertingsdomme. I sagregistret under rubrikken »kongen og rigens råd pådømmer som 1. instans sager om: 1. adelsbreve, kontrakter og underskrifter« er for årene 1595-1604 (bind I) anført 135 sager og for årene 1605-1614 (bind II) 110 sager, hvortil endog kan føjes en halv snes sager om adelig gæld uden brev.

På denne baggrund er det forståeligt, at den nævnte gældsforordning i art. 6 indskærper landsdommerne deres pligt til herefter at dømme i

39. GdD IV, s. 340-348.

»alle sager«, som de kan pådømme, »saa vel som adels och uadels giæld och anfordring dømme och skaffe ret och execution. Imod adelsbrev maa de och vel dømme, med mindre saadan brev saaledis udi dommen røris, at det deris ære och lempe for nær er, som det udgifvit hafver. Och efterdi landsdommerne enhver hiemme kunde och skulle hielpe til sin ret, da skulle ingen herefter tilstedis stefning udi vort cantzelie at bekomme, med mindre hand stefner landsdommers dom, undtagen de sager, som adels ære och lif paagielder ...«⁴⁰

Om denne artikel skriver Poul Johs. Jørgensen, at den »gentog Reglen, at ikke enhver Sag angaaende et af en Adelsmand udstedt Brev var en Æressag, som ikke kunde pådømmes af Landsdommerne, men at det kom an paa, hvad der i Dommen udtaltes om Brevet«. ⁴¹ Hvad der menes med, at reglen er en gentagelse, er ikke indlysende, for en sådan regel har ikke tidligere eksisteret i lovgivningen, hvis man ikke ser den som en gentagelse af den almindelige regel fra håndfæstninger og recesser, hvorefter den, der vil vinde en adelsmands ære skal gøre det for konge og rigsråd. Men i retspraksis kan de to omtalte rettertingsdomme fra 1588 siges at have markeret den regel, at gældssager ikke nødvendigvis var æressager. Afgørende må det være, at den gradvise udvidelse af det adelige æresbegreb, som indledes i de sidste årtier af 1500-tallet, tager et sådant omfang indtil 1623, at konge og rigsråd ender som første og eneste instans i de mange adelige gældssager, som fulgte af adelens økonomiske krise. Kreditorerne har vel ikke ønsket at ramme de adelige skyldnere på æren, men har ønsket dom og udlæg hurtigst muligt. Skyldnerne har opnået henstand ved indsigelsen om, at sagen var en æressag. Kreditor har af det kongelige kancelli fået tilladelse til stævning og efter lang berammelsestid som følge af de mange sager har partnerne måttet foretage rejsen til København for at få dom. På disse vilkår er adelens kredit ikke blevet styrket. Er gældssager imod adelige på denne baggrund æressager? Imod denne antagelse talte de to rettertingsdomme fra 1588, som sagde, at gældssager ikke var æressager, og imod talte måske også to domme afsagt af konge og rigsråd, hvorefter ikke blot adelige, men alle skulle holde brev og segl. Heroverfor stod det store antal gældssager, som i årene efter 1595 faktisk blev ført for konge og rigsråd med kancelliets og denne domstols tilladelse, samt muligvis formuleringen af gældsforordningen af 1/7 1623: det pålægges »herefter«

40. CCD IV, s. 88.

41. Poul Johs. Jørgensen (1947), s. 523.

landsdommere at pådømme alle sager, også vedrørende adelige breve. Nu er det ud fra datidens formulering af love og forordninger meget farligt at slutte modsætningsvis fra et enkelt ord. »Herefter« betyder ikke nødvendigvis, at det forud har været gældende ret, at gældssager var æressager, men utvivlsomt har man med adelens, landsdommernes, kancelliets, kongens og rigsrådets tilladelse akcepteret en udvikling, som efterhånden viste sig uholdbar, hvorfor i hvert fald den tidligere retstilstand vedrørende landstingenes saglige kompetence »herefter« retableredes.

Hermed nærmer svaret sig på det stillede, første spørgsmål: vedrørte det i sig selv æren, at en adelig ikke holdt sit gælds-brev? Svaret må være, at det ikke var tilfældet, førend rammerne om æresbegrebet blev så vide, og indholdet så fortyndet, at det i 1623-forordningen (art. 6) måtte indskærpes, at gældssager ikke pr. definition var æressager. Landsdommeren har pligt til at dømme, medmindre han i det enkelte tilfælde skønner, at dommen vil gå sagsøgte ære for nær. At dette var tilfældet hvis ikke blot gælden, men også løfte om indlejr-misligholdtes er allerede nævnt (s. 64). Begrundelsen i art. 6 er udtrykkeligt, at sagsøger har krav på, at få sin ret »hjemme«, d.v.s. i landet og ikke i København, for konge og rigsråd.

Så kan man spørge, hvorfor 1623-forordningens art. 6 kun omtaler landsdommers pligt til at dømme i alle verdslige sager; gælder det samme ikke for herredsfogden? Førend artiklen tages til indtægt for, at landstinget er blevet adelens almindelige værneting, må det nok være hensigtsmæssigt at inddrage besvarelsen af det andet af de ovenfor stillede to spørgsmål: når gældssager, bortset fra retspraksis i de første år af 1600-tallet, ikke var ensbetydende med æressager, skulle kreditor så i varslet til skyldners hjemting – det være sig herreds- eller landsting, herom siden – vælge procesform? At et skøn over forholdets karakter af æressag påhvilede ham, fremgik af det første spørgsmåls besvarelse; men skulle han også vurdere vitterligheden af gældskravet med henblik på et valg imellem varsel for dele og varsel for dom? Besvarelsen af dette spørgsmål er igen afhængigt af det adelige æresbegreb. Kunne adelige berøves deres mandhelg og dermed afskæres fra at optræde på tinge, aflægge vidnesbyrd o.s.v.

At dette problem reelt løstes eller rettere forsvandt med gældsforordningen af 1/7 1623, der begrænsede fordeling til sager under tre dalers værdi, er allerede nævnt. Dermed er den adelige gældsstiftelse i realite-

ten udenfor fordelings område. Men hvorledes var retsstillingen før 1623?

Indledningsvis et rids over udviklingen af den eksekutive forfølgning i 1500-tallet, idet der om landskabslovenes system kan henvises til litteraturen.⁴² Første gang rigslovgivningen behandler tvangsfuldbyrdelse i gældssager sker med Frederik I's forordning herom af 8/9 1527.⁴³ Med det erklærede formål at overføre gældssager fra gejstlig til verdslig jurisdiktion. Da det verdslige system savnede tvangsmidler af samme effektivitet som kirkens (ekskommunikation), måtte det befrygtes, at skyldnere blot lod sig lovsøge og fordele, så kreditorerne ikke fik deres ret. Derfor foreskrives tre varsler til herredsting, hvorefter herredsfogden med fire mænd kunne indgå i skyldnerens bo og udvurdere så meget, som fordres til kreditors fyldestgørelse. 1539-recessens art. 6, 1547-recessens art. 34 og 1558-recessens art. 54 foreskrev samme fremgangsmåde overfor den, der var fordelt til herredsting for gældssag.⁴⁴

Kolderup-Rosenvinge mener, at disse regler alene vedrører debitorer, der ikke var adelsmænd. Da dette ikke siges i reglen, må han slutte det af ordet herredsting. Da han fejlagtigt antog, at landstinget var adelens almindelige værneting, måtte reglen følgelig vedrøre bønder, men denne slutning er lige så forkert som præmissen.⁴⁵ Intet tyder på, at eksekution i gældssager og virkningerne af fordeling skulle være forskellig for adelige og andre. J. E. Larsen gør da også i sine forelæsninger (1853-55) opmærksom på dette og supplerer Rosenvinges fremstilling med den oplysning, at adelige også kunne fordeles for gæld.⁴⁶ Det fremgår med al tydelighed af en Viborg landstingsdom, som i Rosenvinges samling er dateret til 1577 (uden dag), men som nok må være afsagt 21/5 1576.⁴⁷ En adelsmand Poul Vognsen Benderup til Støttrup og hans hustru, som må have haft bopæl i Hobro (hvor han boede ved sin død i 1583) fandtes med rette fordelt af Hobro byting, da det bevistes, at de skyldte det krævede beløb, og da de havde fået lovligt varsel til bytinget.

Det er nu bemærkelsesværdigt, at samme landsting 6 år efter kom til det modsatte resultat: en borger i Viborg havde ladet Henrik Friis til

42. Stemann (1871), s. 256-262, Matzen, Offentlig Ret II, Proces, s. 136-150.

43. Fr. I Reg., s. 143-144.

44. SgL IV, s. 192-193, 232-233 og CCD I, s. 37-38.

45. Kolderup-Rosenvinge II (1832), s. 214 jfr. 173.

46. J. E. Larsen I.1 (1861), s. 546.

47. GdD III, s. 302; DD III, s. 235, nr. 440.

Vadskærgård fordele ved Viborg byting for gæld, uagtet sagsøgte ikke mente at være noget skyldig. I øvrigt påstod denne, at en adelsmand ikke måtte fordeles. Viborg landstingsdom af 16/3 1583 kaldte fordelingen ulovlig og frifandt sagsøgte herfor. For et eventuelt gældskrav henvises sagsøgeren til rigens ret.⁴⁸ Med dette sidste udtryk menes her konge og rigsråd.⁴⁹ I dommen begrundes resultatet udførligt, og man aner, at de seks dommere er helt på det rene med, at ny praksis indledes, hvorefter fordeling og tremarks bøde går en adelsmands ære og lempe for nær.

At denne praksis er ny, kan også illustreres af en Viborg landstingsdom af 17/3 1571, som ganske vist ikke vedrørte gæld, men dog tremarksbøden. En adelsmand, Corfitz Viffert til Næs, der var lensmand på Hald, havde huset en fredløs, og var derfor idømt tremarksbøde til kongen. Han betalte bøden på landstinget og spurgte, om dommen vedrørte hans ære. Modparten, rigsråd Jørgen Lykke til Overgård, udtalte, at dommen ikke kunne skade domfældtes ære, lempe, rygte og mandhelg. Dette tiltrådte dommerne: efterdi Corfitz Viffert ikke var fældet ved sandemænd og nævninger til sine 40 mark uden at rette for sig efter recessens lydelse (d.v.s. 1558-recessens art. 26).⁵⁰

Denne dom viser, at tremarksbøde endnu ikke er anset for æreskrænkende og infamerende i alle tilfælde.⁵¹ Ubetinget ærekrænkende kaldes derimod manglende betaling af 40 marks bøder. Efter 6 ugers frist bliver den pågældende fredløs, og dermed selvfølgelig æreløs. Dommen viser også, at modpart og dommere havde indflydelse på, hvilke tremarksbøder, der var ærekrænkende. Men efter 1583-dommen er der ikke længere plads for noget skøn. Enhver tremarksbøde er ærekrænkende, følgelig kan adelige ikke fordeles.

I overensstemmelse hermed fremgår det af en rettertingsdom af 28/8 1585, at herredstinget nok erkendes at være en adelsmands rette værneting i en sag, hvor han, Knud Venstermand til Findstrupgård af en borger i Assens, Oluf Lang, stævnes til betaling ifølge sit gælds-brev.⁵² Men efter indstævning til sit værneting, Salling herredsting på Fyn, udeblev sagsøgte uden lovligt forfald. Herpå fik sagsøgeren udstedt et udæskningsbrev, hvormed han forfulgte sagen til Fynbo landsting. Hel-

48. DD IV, s. 63-64, nr. 510; jfr. GdD III, s. 302 note 1.

49. Jfr. GdD III, s. 302 note 1.

50. GdD III, s. 134; DD III, s. 60-61, nr. 373; CCD I, s. 23-24.

51. Jfr. KLN M art. Tremarksmand. Danmark (Ole Fenger) XVIII (1974), sp. 607-609.

52. GdD IV, s. 64-66.

ler ikke her gav sagsøgte møde. Igen fik sagsøger udstedt æskningsbrev af landstinget. På grundlag af de to udæskninger påbegyndte Oluf Lang rigens forfølgning imod sin debitor.⁵³ Endelig reagerede denne ved at udtage genbrev, hvorfor sagen indbragtes for retterting, som stadfæstede sagsøgerens forfølgning, som så kunne fortsætte.

Det i nærværende forbindelse afgørende er, at hverken herredstingets eller landstingets æskningsbreve indeholder nogen fordeling af den udeblevne. Givetvis med rette konstaterer Kolderup-Rosenvinge, at grunden må søges deri, at den sagsøgte var en adelsmand. Nok er herredstinget den adeliges værneting, hvor sagsøger har pligt til at påbegynde forfølgningen, men ved sin blotte udeblivelse fra herreds- og landsting og ved sit genbrev imod rigens forfølgning tvinger den adelige sagsøgte sagen for rettertinget – til største ulempe for sagsøgeren, der stod med klart bevis for sit krav i form af et gælds-brev.

Hermed akcellererer en udvikling, som skulle vise sig farlig for retssikkerheden, og som formynderregeringen efter overvejelse med rådet måtte træffe foranstaltninger imod – på linje med en række øvrige mangler på procesrettens område. Netop det forhold, som 1571-dommen ubetinget kaldte æressag: manglende betaling af 40 marksbøder, må i de følgende år være gledet helt ud af hænderne på sandemænd og nævninger. Adelige, som havde begået retsbrud – typisk fredsbrud – som var 40 markssager, påstod, at den blotte risiko for, at bøden ikke blev betalt, var nok til at gøre sagen til en æressag, der skulle for konge og rigsråd, hvilket normalt var ensbetydende med, at menigmand opgav at forfølge sagen.

Resultatet blev forordningen af 14 (15[?])/8 1590 om, at sandemænd og nævninger i 40 marks sager, som ikke gjaldt adeliges liv og ære, skulle sværge over adelige på linje med alle andre. Baggrunden angives netop at være, at adelige, som havde forbrudt sig med vold, hærværk, husfred eller gårdfred imod nogen, ikke ville tillade, at nævninger eller sandemænd svor over dem, »efterdi det skal vere fredløsmaal angieldendis, endog det med 40 mark inden sex uger kand bødis, da efterdi saadanne sager icke ere deris ere och lif anrørendis oc kand bøde derfor inden sex ugers dag, och paa det at dend fattige saa vel som dend rige maa vederfariis hvis lige och ret« ... så pålægges det sandemænd og nævninger at sværge over adelige, hvis 40 marks sagerne ikke vedrører deres liv

53. Om denne eksekutionsmåde, se Stemann (1871), s. 262-266; Matzen, *Offentlig Ret II*, s. 157-162.

ogære; »dog hvad tre marks sager ere anliggendis eller andre slige, som gielder adelens ere oc lif paa, skal ingen mue dømmen uden alleniste vi self med vore Danmarkis rigis .raad«. ⁵⁴ Altså endnu en stadfæstelse af 1583-dommen, hvorefter fordeling og tremarksbøde altid krænker den adelige ære.

Var der derimod tale om ikke-adeliges ære var der plads for nuancer. Hvis en fordelt person afgik ved døden, turde præsterne ikke begrave vedkommende, før et kgl. missive til Sjællands biskop af 31/5 1592 tillod præsterne at begrave dem, der var fordelt for ærlige sager. Var der tale om ubekvemme og uærlige sager, måtte de døde ikke begraves, før sagsøgeren var stillet tilfreds. ⁵⁵

Betydningen af, at adelige ikke kunne fordeles, illustreres af en forordning, som udstedtes samtidig med den citerede vedr. 40 markssager, 14/8 1590 -(eller dagen efter): Et åbent brev om stadfæstelse af syv artikler vedrørende rettergangen på Lolland og Falster. ⁵⁶ I den femte af disse artikler indskræpes det, at herredsfogden ikke må foretage udvurdering i skylderens bo, før denne er fordelt (lovforvunden), og der er udstedt delsbreve og mandhelgsløsbreve over ham. Da sådanne efter den forrige forordning ikke kunne udstedes over adelige, var tvangsfuldbyrdelse i gældssager ved herredsfogden ikke længere mulig, når skyldneren var adelig. At dette må være den almindelige ordning, fremgår deraf, at det åbne brev for Lolland-Falster tilkendegiver, at man der der har handlet imod loven og recessen.

Når det ovenfor blev spurgt, om sagsøger allerede i varslet skulle tilkendegive, om han ønskede sagsøgte domfældt eller fordelt, må man efter 1583-dommen og 1590-forordningen slå fast, at varsel for dele overhovedet ikke var mulig overfor en adelig modpart. Forud for 1583-dommen var fordeling af adelige mulig; derfor kunne man tænke sig, at sagsøger i varslet skulle vælge procesmåde vedrørende hovedsagen, for hvis fordeling blev en følge af sagsøgtets forhold, kunne den ikke vedrøre varslet. Disse forhold kunne være udeblivelse, erkendelse eller undladelse af at opfylde dommen.

Det er usikkert, om det overhovedet på det foreliggende kildemateriale er muligt at besvare spørgsmålet om varslets indhold ved påstand om henholdsvis dom eller dele i hovedsagen forud for 1590. Sandsynlighe-

54. CCD II, s. 563-564.

55. CCD II, s. 605.

56. CCD II, s. 568-571.

den taler imod, at sagsøger skulle vælge procesform på forhånd. Varslet har dækket både dom og dele, for først under sagens gang har herredsfogden kunnet skønne over, om hovedsagens retsgrundlag var så klart, at benægtelsesed ikke kunne tilstedes, hvorefter fordeling blev følgen. For denne besvarelse af spørgsmålet taler de momenter, som Poul Meyer har anført imod Sechers tvetydige opfattelse, (hvorefter der på den ene side kun kunne fordeles i sager, der var vitterlige på grund af deres materielle karakter, mens på den anden side alle civile sager kunne forfølges med fordeling, når vitterlighedskravet var opfyldt, f.eks. som følge af den processuelle situation). Det af Meyer gennemgåede herredstingbogsmateriale illustrerer, at der ikke har været skelnet, sprogligt eller materielt, imellem varsel for dom og varsel for dele.⁵⁷

Når 1590-forordningen om sandemænd og nævninger pålægger disse at sværge over adelige i 40 markssager, som ikke vedrører adelens liv og ære, kunne man heri se et argument for, at varslet og dermed påstanden var af betydning, for såvidt som sagen skulle for herredsting og dermed for sandemænd og nævn, indtil eller medmindre den adelige sagsøgte forvandlede sagen til en æressag ved at udeblive eller ved at nægte at efterkomme dommen. Er det med andre ord muligt, at fortolke de lovbestemmelser, der fastsatte, at adelen i livs- og æressager skulle søges for konge og rigsråd, således, at de alene vedrører de sager, hvor varsel og påstand gik på liv og ære – og ikke de sager, hvor den adelige sagsøgte selv ved sin optræden under processen, eller sin udeblivelse, skabte grundlag for fordeling og derved ændrede f.eks. en 40 markssag til en æressag?

I princippet var en sådan fortolkning vel både mulig og berettiget, hvad landstingsdommen fra 1576 bekræftede ved at stadfæste en fordeling over en adelsmand og hans frue.⁵⁸ Men at konge og rigsråd vistnok ikke fortolkede 1590-forordningen om 40 markssager således, fremgår af en dom fra 25/5 1592.⁵⁹ Under sagen var en adelsmand idømt 40 marksbøder af landstinget for ulovlig hjemmel. Han nægtede at efterkomme dommen, førend konge og rigsråd havde dømt ham. Landstinget gjorde ham derfor fredløs. For konge og rigsråd gjorde landsdommeren gældende, at 1590-forordningen pålagde sandemænd og nævninger at sværge, når hovedsagen ikke vedrørte adeliges ære og liv. Følgelig måtte også

57. Poul Meyer (1963), s. 35 ff.

58. Jfr. ovenfor note 47.

59. GdD IV, s. 326-329, jfr. Kolderup-Rosenvinges vurdering af sagens »egentlige Qvæstion«: s. 326 note 1.

landsdommer kunne dømme i hovedsagen og, når domfældte ikke rettede sig, erklære ham fredløs, hvadenten han var adelig eller ej.

Kongens og rigsrådets dom indskrænker sig til at fastslå, at alene de selv kunne dømme i sager om adeliges liv og ære; landstingets dom erklæres død og magtesløs til trods for, at 40 markssager ifølge forordningen ikke var æressager, blot fordi fredløshed kunne følge, hvis der ikke blev bødet inden 6 uger efter dommen. Ved kun at hæfte sig ved fredløsheden, og ved undladelsen af at sondre imellem hovedsag og virkninger af ikke-opfyldelse, fjerner dommen grundlaget for den kompetence, forordningen ville tildele – eller tilbageføre til – sandemænd, nævn, herredsting og landsting i 40 markssager.

Sammenfattende kan det konstateres, at diskussionen om, hvorvidt landstinget skulle have været adelens almindelige værneting, bliver ret så meningsløs. Fra gammel tid var mandhelgsberøvelse (fordeling) og fredløshed de nødvendige tvangsmidler bag herreds- og landstingenes funktioner. På intet tidspunkt før enevælden ændres derved, at herredstinget er den adeliges ordinære værneting med landstinget som ordinær appelinstans. At adelige i livs- og æressager skulle for konge og rigsråd var længe at betragte som undtagelsen fra den almindelige regel, men kun så længe herreds- og landsting kunne ramme adeliges retsnægtelse med fordeling. Når man fra 1583 reelt berøver herreds- og landsting tvangsmidler over for adelige – fordi tvangen gik på æren – og reelt tillod adelige at forvandle enhver sag til en æressag, blot ved risikofrit at udeblive efter varsel, så er herredstinget blevet adelens »værneting« i en for retssikkerheden betænkelig betydning af dette ord: værn imod retmæssige og lovlige krav. Endnu den kalundborgske reces af 21/11 1576 havde i art. 1 indskærpet 1558-recessens regler om instansfølgen: ingen sager måtte indstævnes for kongen, før dom var afsagt ved herredsting og landsting. Kongen forpligtede sig (i art. 2) til ikke at lade adelige dømme i sager, som burde pådømmes af herreds- og landsting.⁶⁰ De følgende årtiers overdrevne hensyntagen til den adelige ære bringer kaos i rettergangssystemet, især på gældssagernes område. Adelige, der indstævnedes for landsting, for rigens kansler, for retterting eller for konge og rigsråd, kunne efter behag påberåbe sig, at herredstinget var deres rette værneting.⁶¹ Når sagen derefter forfulgtes til herredsting, stod det

60. CCD II, s. 30.

61. Eks. på at adelige påberåber sig at have herredstinget som værneting: jfr. note 34 og 37.

te, efter at fordeling af adelige var forbudt, uden tvangsmidler, hvis sagsøgte blot udeblev, eller hvis domfældte ikke ville rette for sig. Med ækningsbreve fra herredstinget og landstinget kunne sagsøger fortsætte ved rettertinget. Ved indsigelsen om, at sagen var en æressag – fordi beviset for gælden var et adeligt gældsbrev – kunne sagsøgte bremse sagen og få den henvist til konge og rigsråd.⁶² Når Matzen anfører, at ækning kunne anvendes imod adelige, som ikke kunne fordeles, er hans begrundelse svag: i kalundborgske reces (21/11 1576) art. 10 forbydes det »fruer og jomfruer«, som forudsættes at være adelige, at bære mere end et smykke eller to med ædelstene i deres kæder. Bærer de flere, skal de overskydende være forbrudt til nærmeste hospital, hvis forstander får fuldmagt til »at eske och aname (det) som anden vitterlige giæld«.⁶³ Da det umiddelbart efter siges, at nægtelse af udlevering medfører tiltale ved by- eller herredsting, er der intet grundlag for i ordet »æske« at indlægge en særlig eksekutiv forfølgning imod adelige. Matzens konstruktion bygger på Sechers vitterlighedsbegreb og falder med det. Dette bekræftes yderligere af en Viborg landstingsdom af 23/10 1591, der stadfæster en herredstingsdom, hvorefter en adelig sagsøger ikke kunne få udstedt ækningsbrev over en adelig skyldner, da hovedsagen var indbragt for konge og rigsråd.⁶⁴ Sagsøgeren havde stævnet herredsfogden for landstinget med den begrundelse, at sagen ulovligt blev forhalet. Men dette underkendes. Karakteren af denne ækning svarer ganske til den, der overgik Knud Venstermand i den ovenfor omtalte rettertingsdom af 28/8 1585.⁶⁵ At ækning over adelige i henhold til rigens ret skulle begynde ved herredsting gjaldt både før og ifølge kodifikationen af denne forfølgning den 10/12 1621.⁶⁶ Også om denne procesmåde gjaldt det, at rigens kansler til konge og rigsråd skulle henvise »adelsbref, domme eller andet saadant, som hand icke vil understaa sig at følge«.⁶⁷

62. Jfr. note 36 samt KR D I, s. 43 (26/7 1595): henvisning »efterdi hand (sagsøgte) skal hafve kient sig en adelsmand at være«, s. 360 (14/4 1602), landsdommer ikke dommer over adelig jordebog, jfr. s. 364 (15/4 1602), s. 532 (18/5 1604) herredsfoged og landsdommer ikke dommer over adelsmands skøde, jfr. s. 552-553 (21/5 1604); s. 586 (24/5 1604) adelige gældsbreve henvist til tilbørlige dommere, jfr. s. 589 (24/5 1604), II s. 300 (16/3 1610), s. 465 (9/6 1613) adelsbreve imod hverandre.

63. CCD II, s. 39-40.

64. NkS 845, 2° (og yderligere i 5 domssamlinger) – DD V nr. 672.

65. GdD IV, s. 64-66, ovenfor note 52.

66. J. L. A. Kolderup-Rosenvinge (1848), s. 36-37; CCD III, s. 690-691.

67. Art. 22, CCD III, s. 694; KR D I, s. 159-161 (17/6 1598).

Herredstinget bliver dermed som værneting et påskud for forhaling af gældssager, uagtet konge og rigsråd blev første instans i sager om adelige gældsbreve. Tilbage af den gamle påstand om landstinget som adelens ordinære værneting står alene den kendsgerning, at landsdommerne, når en adelsperson efter tiltale og dom var udlæg skyldig, skulle tilforordne to adelsmænd til foretagelse af forretningen. Denne regel findes i gældsforordningen af 1/7 1623, som havde til formål at rette op på de værste skavanker vedrørende udviklingen på gældsområdet.

Det var udviklingen af det adelige æresbegreb, som underminerede det gamle system. Den skete uheldigvis, men nok ikke tilfældigvis, samtidig med, at adelens behov for gældsstiftelse steg faretruende. Kun naive kreditorer, som er sjældne, ville på de ovenfor skitserede vilkår yde adelige lån i tillid til, at retssystemet sikrede en effektiv inddrivelse i tilfælde af misligholdelse. Fjerner man tvangen bag retsreglerne, bliver kun gode råd tilbage. Forsigtige kreditorer ville derfor betinge sig sikkerhed ved gældsstiftelsen: ved forløfte, ved pant eller ved maning og indlejr. I begyndelsen af 1600-tallet hang forlovere ikke på træerne, pant uden besiddelse gav ikke tilstrækkelig sikkerhed, og løftet om indmaning betragtedes af den adelige forpligtede ikke med samme æresfølelse som tilfældet var med fordeling. Når hertil føjes, at der kan nævnes mange eksempler på, at konge og rigsråd må pådømme sager, som rejstes, fordi adelige ikke opfyldte domme afsagt af netop konge og rigsråd, så er adelens frihed på rettergangens område blevet så drabelig, at den for alvor på kort sigt truer kreditorernes mulighed for at få betaling, på længere sigt adelens kreditværdighed.⁶⁸

Noget måtte der gøres: På herredagen i København 26/5 1616 diskuterede man, hvorledes man skulle forholde sig med de adelspersoner, som satte sig i større gæld, end de selv kunne betale.⁶⁹ Resultatet blev en forordning af 4/7 samme år: »Eftersom iblant adelen her udi riget begifver och tildrager sig disverre stor uleilighed, saa at mange setter sig saa høigt udi giæld, at hand icke selfver kand den igien betalle och aflegge, saa hans forlofvere derofver gerader udi største besvering och mødis til samme giæld at betalle, mange derofver til undergang och forderfvelse ...«. ⁷⁰ Som det fremgår, forudsættes det blankt, at adelig gæld er sikret

68. Jfr. KRD I, s. 620, II s. 561 f., Sagregister: kongen og rigens råd pådømmer en sag om ikke-opfyldelse af en af dem afsagt dom.

69. Erslev, RR I, s. 222.

70. CCD III, s. 480-481, jfr. ovenfor s. 60.

ved forløfte. Med de forringede muligheder for inddrivelse af gæld ved domstolenes hjælp, var forlovere nødvendige for gældsstiftelse. Men hermed flyttes problemerne blot fra kreditor over på forloverne, som efter indfrielse stod afmægtige over for hovedmanden. Derfor blev det vanskeligt at overtale slægt og venner til at påtage sig forløfte, hvilket klart fremgik af 1632-forordningen om underpant i fast ejendom: »Eftersom vi forfare voris gode undersatter der med fast at graveris, at mangen, som betrengt er til pengelaan, icke kand bekomme forlofvere ...⁷¹ Denne vanskelighed mente man på herredagen i 1616 at kunne afhjælpe ved at give de regressøgende forlovere et virkeligt effektivt middel til at tvinge den adelige, som havde sat sig i større gæld, end han selv kunne betale: gældsfængsel. At Christian III i 1556 lod indrette et gældsfængsel i København, er allerede nævnt; ligeledes, at det ikke var beregnet for adelige skyldnere af hensyn til deres ære.⁷² Med forordningen af 4/7 1616, som danner grundlag for reglen i Store reces af 27/2 1643, II-15-14, erkender lovgivningsmagten, at man i lov og retspraksis var kommet længere ud, end den adelige ære kunne bære.⁷³ Forloverne får, hvis de ikke indfries, ret til at fremføre skyldneren til København »til det fængsel, som dertil er forordnit och giort, og der lade hannem indsette och vel forvare ... indtil hand igien afbetaller och tilfrids stiller den eller denem, som hannem hafver ladet indsette, for ald, hvis (hvad) de eller hand for hannem hafve udlagt med ald bevislig kost, terring och skadegield, eller och det sker med hans eller deris bevilning och tilladelse«. Men omkostningerne til fangens bespisning og bevogtning skulle udredes af den eller dem, der lod ham indsætte.

1616-forordningen var velment, men ikke vel gennemtænkt: forloveren fik kort og godt ret til at pågribe skyldneren og fremføre ham til fængslet i København. Altså en udentinglig, privat aktion, som let kunne resultere i nødværge og almindeligt slagsmål, og som for pågriberen var risikabel, hvis retsgrundlaget ikke var i orden; at berøve en adelsmand friheden med urette, kunne afføde æressag og store bødekraft. Det var da for forloveren tilrådeligt at tage dom over skyldneren – med den forhaling, der fulgte med. Men tilbage stod stadig det problem, hvem kunne og skulle eksekvere en dom over en adelsmand, som medførte frihedsberøvelse – en nyskabelse i eksekutionssystemet?

71. CCD IV, s. 571.

72. Jfr. side 14 med note 40 og side 62 f. med noterne 147-149.

73. CCD V, s. 310.

At i hvert fald kongen var klar over, at noget mere måtte gøres, fremgår af hans forslag til rådet af 25/10 1617. Han udbeder sig forslag bl.a. *de mediis, quibus executioni mandetur* (midler, hvorved eksekution foretages), men får ved denne lejlighed ikke respons.⁷⁴ Først i 1622, ved forordning af 26/8, får man lappet på hastværksarbejdet fra 1616: »Eftersom vi forfare, at naar nogen ofver sin vederpart dom forhverfver, at hand udi fengsel for giæld efter voris derom udgangne obne bref (1616-frd.) skal indsettis, da den, for sagen er (sagsøgeren), besverligen til saadan sin erlangte doms execution for adskiellige forhindring skal kunne gerade ...«, så pålægges det vedkommende lensmand efter domhaverens anmodning at assistere med dommens eksekution.⁷⁵

Så vidt, så godt – måske. Noget tyder på, at udsigten til gældsfængsel har fået sagsøgte til i øget omfang at påberåbe sig, at gældssag på grundlag af adeligt brev var æressag. I hvert fald forsynes den nævnte, til 1616-forordningen svarende regel i Store reces (II-15-14) med et indskud om forloverens stævning af skyldneren »efter sin æris forplict, oc for hand sin æris forskrifning icke efterkommet hafver«. Det nye er, at sagsøger da kan få dom på skyldnerens »frelse oc til fengsel« i stedet for »dom for æren«.

Men den mulighed at sætte skyldneren i gældsfængsel var ikke – så lidt som indlejrinstituttet – tilstrækkeligt til at redde personalhæftelsen. Rigsrådets betænkning af 8/7 1621 om adelens forløftesbreve (citeret ovenfor side 55-56) illustrerer kun dette alt for tydeligt: forloverne vil ud af deres forpligtelser, her og nu. At skyldneren blev sat i gældsfængsel på forlovers regning, skaffede i sig selv ikke penge frem, lagde højst pres på den fængslede slægtninge, som velsagtens i forvejen var de sidste og eneste emner som forlovere.

I første omgang blev resultatet kodifikationen af Rigens Ret af 10/12 1621. Et forslag om at begrænse rigens forfølgning til sager over 20 dalers værdi blev fremsat af Jørgen Lunge på herredagen 23/5-1619.⁷⁶ Det resulterede i en forordning herom af 1/7 samme år, begrundet med, at mange fattige blev endnu fattigere ved anvendelse af rigens dele og forfølgning.⁷⁷

Det er for rigsrådets forhandlinger om disse juridiske forhold tydeligt,

74. Erslev, RR I, s. 232.

75. CCD IV, s. 30 jfr. reces 27/2 1643, II-15-14-2, CCD V, s. 311.

76. Erslev, RR I, s. 251-253.

77. CCD III, s. 587-588.

at romerretten på en række punkter er stedet, hvor man søger hjælp og forbilleder, når det affældige hjemlige retssystem, og særlig rettergangssystem, skal forbedres. Forhandlingerne om mindreåriges gæld netop på herredagen 23/5 1619 er et skoleeksempel herpå.⁷⁸

Udviklingen i retspraksis i og efter middelalderen af eksekutionsmåden ved kongebreve, som siden kaldtes rigens ret og dele, skal ikke behandles her.⁷⁹ Med nogle forandringer og tillæg blev det omfattende regelkompleks trykt i forordningen af 10/12 1621. Selv om det i fortalen til forordningen siges at være den store fordel ved denne »sære« rettergang, at den har forkortet og endog »forekommet« trætter, var det dog en omstændelig, besværlig og tidkrævende fremgangsmåde. Med Kolderup-Rosenvinges ord: »Det er især den mærkelige Langsomhed i den hele Fremgangsmaade, som overrasker os, der neppe kan finde tilstrækkelig Retfærdiggjørelse i de Ord, som Christian den Fjerde bruger i Rigens Ret Art. 12, »at ingen bør med Rettergangen at overiles«, og forunderlig kontrasterer med de Ord i hans Fortale, hvor han berømmer denne Procesmåde ...⁸⁰

Indledningsvis forudsattes en dom enten ved hjemting eller landsting. Derefter kom hovedsagen for rettertinget efterfulgt af »6 ugers påmindelse«. Først da kom sagen for rigens kansler, som ved lovdagsbreve befalede sigtede at efterkomme dommen inden 15, 10 og 5 dage med forkyndelse til hvert sit ting. Sagsøgte kunne standse forfølgningen ved inden sidste forelæggelse at udtage genbrev, hvorved sagen returneredes til rettertinget efter »6 ugers stævning«. Udeblev sagsøgte, erklæredes han »nederfældig« (i »nederfældingsbrev«). Mødte han, blev der ved dom taget stilling til hans indsigelser. Med nederfældingsbrev eller dom over sagsøgte, kunne sagsøger/domhaver omsider fortsætte forfølgningen på samme måde, som hvis genbrev ikke var taget, nemlig ved at tage 4. brev: »straxbrev«, hvori det pålagdes domfældte straks at rette for sig. Først da begyndte den egentlige eksekution, som var procesformens mål. Vejen dertil var afhængig af domfældtes stand: var han adelig, borger eller selvejerbonde, udstedtes et indførsels- eller ridebrev, hvorved normalt fire af den pågældendes standsfæller fik bemyndigelse til at indføre domhaveren i den ham tilkendte ejendom samt fyldestgøre ham for omkostninger m.v. og kongen for hans bødekrav for oversiddelse af

78. Ole Fenger (1977), s. 127 f.

79. Jfr. Kolderup-Rosenvinge (1848), og Stemann (1871), s. 262-266.

80. J. L. A. Kolderup-Rosenvinge (1848), s. 53.

rigens breve. For disse beløb skulle der gøres udlæg: først i debtors løsøre, dernæst i jordegods og sidst i hovedgården.⁸¹ Var debitor ikke adelig, borger eller selvejerbonde, udstedtes blot et »rømningsbrev«, hvorved han, hvis han ikke inden 6 uger havde rettet for sig i enhver henseende, blev erklæret fredløs, så han skulle »rømme« som andre fredløse mænd. På grund af denne endelige forskel i eksekutionsmåden bærer 1. afsnit i forordningen overskriften: »Rigens dele til indførsel eller rømning«. Reglerne i 2. afsnit om »rigens dele og forfølgning til lås«, som vedrører tvist om adkomst til jordegods, skal ikke omtales, da de ikke vedrører gældsforhold.

At der som baggrund for en redaktion og trykning af Danmarks rigens ret i 1621 kan have eksisteret uklarhed og tvivl vedrørende en så omstændig og nuanceret procesform, er uden tvivl tilfældet. Eksistensen af nogle private optegnelser med anvisninger vedrørende den korrekte fremgangsmåde, især de mange håndskrifter indeholdende »en instrux at forfølge rigens dele her i Danmark«, godtgør behovet for en autoritativ fastsættelse (jfr. at kongen i indledningen forkynder, at han erfarer, »at forbemelte ret og dele hidindtil icke offentlig er paa tryk udgangen«). Men at den foretagne beskedne effektivisering af procesformen i forbindelse med trykningen af nogen skulle forventes at forbedre gældsprocessen i almindelighed, kan ingen have troet eller håbet på; hvortil kom, at krav under 20 daler ikke kunne æskes efter forordningen. Herfra må dog gøres en vigtig undtagelse, som markeres i tre artikler i 1621-kodifikationen, artiklerne 4, 56 og 57, hvorefter den, der er under rigens forfølgning bliver urådig og ikke kan afhænde sit gods.

Ifølge artikel 4 kan den, som er stævnet til herredag for gæld eller udlæg, efter stævningens forkyndelse for sagsøgte og på vedkommende landsting, med gyldighed sælge ud af sit jordegods, forudsat, at han enten frikendes i den følgende dom eller opfylder den – ellers er salget ugyldigt, og den solgte jord kan gøres til genstand for eksekution ved indførsel.

Artikel 56 og 57 bærer den fælles overskrift: »Den, som forfølgis, maa sig ei orige«, d.v.s. gøre sig uformuende ved afhændelse af gods. Sker det, kan ridemændene iflg. art. 56 indføre forfølgeren i godset, uanset salget, hvis 6 ugers påmindelse eller første lovdagsbrev er brudt, læst og forkyndt for sagsøgte forinden.

Artikel 57 gentager art. 4 blot vedrørende forfølgning til hjemtinget:

81. Kilden hertil findes i rigsrådets responsum til kong Hans af 9/6 1495, GdD I, s. 25-26.

efter varsel til dom for æskning og kundgørelse af varslet til det herredssting, hvor godset ligger, kan sagsøgte sælge dette gods, hvis han siden opfylder dom og æskning eller frifindes. Ellers kan indførsel ske uden hensyn til salget.

Det hører med til karakteristikken af rigens ret som værende meget langsommelig, at sagsøgte ikke undervejs – hvor lang vejen end er – kan berøve sagsøgeren muligheden for dækning ved at sælge ud af sit gods.

Det kan nu straks bemærkes, at der ikke i »instrux til forfølge rigens dele«, som ellers har leveret forlæg til de fleste af reglerne i 1621-forordningen, findes lignende regler om sagsøgtes urådighed. Men sådanne findes i Jydske Lov, hvor II-70 har en til den over de her omtalte artikler 56-57 svarende overskrift: »Lagh sot man ma æi oræghæ sik«, en sætning, som i 1590-udgaven af loven, lyder: »At Lagsett Mand maa sig ey orige«. Anden bogs artikler 67-70 sikrer på samme måde som de nævnte artikler i rigens ret, at domfældte ikke hindrer domhavers eller kongens mulighed for fyldestgørelse ved afhændelse af gods, løsøre og andet. Jydske Lov II-67 siger, at hvis en mand bliver fældet med ransnævninger eller på nogen måde enten til (at bøde) kongens ret eller bondens ret, så at han er pligtig at betale sine tre mark, da må hans gods ikke afhændes – hverken løsøre eller andet – før han har gjort sin skyldighed både over for bonden og ligeledes over for kongen, og han må ikke sagsøge nogen mand, hvis han kommer i retstrætte, og ingen må tage ham til bryde, medmindre han vil stå til rette for ham; thi efter at en mand er fældet eller sagsøgt, må han ikke flytte sit rørlige gods og ikke begive sig andetsteds hen«.

At nu forskellen imellem lovfældte og fordelte med J. E. Larsens ord ikke er ganske klar – hvis den overhovedet har eksisteret – eller rettere, at tremarksbødens infamerende virkning vokser med tiden, betyder mindre end den kendsgerning, at retspraksis tilsyneladende begynder at anvende Jydske Lovs urådighedsregler på adelige, efter at disse ikke længere kunne fordeles.⁸² I mangel af den tvang, som fordelingen tidligere havde betydet, søger man i retspraksis hjælp i urådigheden, som i modsætning til egentlig fordeling ikke antoges at vedrøre den adelige ære. Tværtimod kunne det med nogen føje påstås at være æreløst og på grænsen af det svigagtige at forstikke sit gods ved salg til skade for sagsøger på et tidspunkt, da sagsøgte efter stævningens forkyndelse var i ond tro.

82. J. E. Larsen I.1 (1861), s. 547, KLN M art. Tremarksmand Danmark (Ole Fenger), XVIII (1974) sp. 607-609.

I sine bestræbelser for at konstruere et særligt og teknisk æskningsinstitut, som hverken Kolderup-Rosenvinge eller Stemann af gode grunde omtalte, har V. A. Secher i »Om Vitterlighed og Vidnebevis i den ældre danske Proces« i bind I (bind II udkom aldrig – af lige gå gode grunde) eftersøgt domme, som kunne illustrere »de til æskningen knyttede retlige virkninger« (§ 13, side 96-97). Af domme forud for 1621-forordningen om Danmarks rigens ret har han fundet fem, alle afsagt af konge og rigsråd i sager imod adelige og alle vedrørende spørgsmålet om gyldigheden af salg foretaget af en sagsøgt sælger. De ældste af disse domme er fra 1603.⁸³ I tre af dommene kendes salg og pantsætning ugyldig på grund af ejerens urådighed, i to domme stadfæstes den skete disposition, fordi den var foretaget, før stævning var forkyndt. I en af sagerne citerer dommen Jydske Lovs ord: »oc lougen formeller, at feld mand maa ei sit goeds afhende«.⁸⁴ En sjette dom, som citeres af Matzen, kan tilføjes, selv om den først er afsagt efter 1621-forordningen, da den vedrørte et pantebrev udstedt i 1616 af en adelig, som var under rigens forfølgning.⁸⁵

Hvad Secher imidlertid ikke kan og heller ikke forsøger at forklare, er dette: hvorfor findes der ikke domme ældre end 1603 om de retlige virkninger af det påståede æskningsinstitut, når dette dog ifølge hans fremstilling måtte være meget ældre, eftersom han henter eksempler på dets eksistens fra begyndelsen af 1500-tallet?⁸⁶ Den indlysende forklaring må være, at der ikke var behov for anvendelse af Jydske Lovs urådighedsregler, så længe adelige kunne fordeles. Først efter at fordeling bliver uanvendelig på adelige (ifølge 1583-dommen og 1590-forordningen), tager man Jydske Lovs regler i brug, dog således, at tremarksbøde ikke kommer på tale af hensyn til æren, men omvendt med den udvidelse, at det var nok til at statuere urådighed, at vedkommende adelige blot var sagsøgt og endnu ikke lov- eller domfældt.⁸⁷ I forbindelse med pantsætning siger Matzen om disse regler, at de »fremtræde aldeles tydelig som en Indskrænkning i Kompetencen til Fordeel for Kreditorerne«, men han forklarer heller ikke, hvorfor denne specielle, fra fordeling forskellige indskrænkning har sin naturlige anvendelse i den første snes år af 1600-tallet.

83. KRD I, s. 469 (30/6 1603), s. 476 (30/6 1603), s. 479 (30/6 1603), s. 484 (1/7 1603); II, s. 329 (23/3 1610); jfr. Matzen (1869), s. 216 med note.

84. KRD I, s. 471.

85. Matzen (1869), s. 216 note 2 i. f.

86. Secher (1885), s. 88: æskningsbreve fra 1502 og 1518.

87. Matzen (1869), s. 217.

På denne baggrund bliver det forståeligt, at konge og rigsråd lader Danmarks rigens ret redigere og trykke: den nye praksis, hvorefter den, der forfølges, bliver urådig over sit gods, var uden hjemmel i de nedarvede regler om rigens rets dele.

Opdagelsen af de gamle regler herom i Jydske Lov – som lettedes ved lovbogens trykning i moderniseret sprogdragt i 1590 – og deres anvendelse på adelige skyldnere var en landvinding på et tidspunkt, da den adelige frihed var ved at blive ensbetydende med frihed for betaling af pådraget gæld. Derfor indrammes de første 59 artikler i rigens rets første afsnit om indførsel eller rømning af reglerne om urådighed: i artikel 4 og artiklerne 56-57, og dermed bliver kodifikationen af 10/12 1621 et forståeligt led i en effektivisering af gældsprocessen imod adelige skyldnere.

Men kampagnen til fordel for adelens kreditorer fortsatte. Allerede på første herredag efter udstedelsen af Rigens ret, som afholdtes 16/6 1622 i København, udbad kongen sig rigsrådets forslag »om dennom, som bedrager nogen for giæld oc sit gods svigagtelig selger«. Hermed tilkendegiver kongen jo klart, at hans rosende ord om Rigens ret ikke var udtryk for, at den hellige grav var vel forvaret.⁸⁸ Den omstændighed, at Rigens ret ikke optages i Store reces fra 1643, peger i samme retning (jfr. ovenfor s. 57). I indledningen i gældsforordningen af 1/7 1623 tales endog om »rigens rettis vitløftige proces«.⁸⁹

Rådets underdanigste mening lød: »at derom kand giøris den forordning, at alle skøde, gafve oc pante brevve skal offentlig lesis oc paaskrifvis til landsting neste eller andet ting udi det land, de udgifvis«. Denne bemærkning efterfølges af et NB.: »Nahr nogen dom ofverganger paa fengsel, oc den, som dommen hafver forhverfvit, er begerendis af lensmanden (udi hvis lehn saadan en findis), da skal lensmanden hannom assistere til rettens execution efter dommen«.

Resultaterne heraf udgik som to forordninger samme dag, den 26/8 1622. Begge er allerede omtalt her. Den første, om tinglæsning af skøder, gave- og pantebreve, er i forhold til rigsrådets forslag, der talte om alle skøder, gave- og pantebreve, bemærkelsesværdig derved, at forordningen alene taler om skøder, gave- og pantebreve, »som udgifvis til adelen«. I fortsættelse af hvad der ovenfor (s. 28) blev sagt om ophøret af adelens tinglysningsfritagelse, kan i nærværende forbindelse konstate-

88. Erslev, RR I, s. 337-338; jfr. s. 334.

89. CCD IV, s. 87.

res, at »udgives til adelen« jo ikke kan betyde, at modtageren af skøde, gave- eller pantebrev skulle være adelig for at tinglæsning skulle ske.

Formålet var at komme skyldneres bedrageri og svig over for kreditorerne til livs. Det hedder i selve forordningen, at nogle undersætter understår sig i at datere skøder og breve »paa andre tider« end ved udstedelsen. På baggrund af Rigens rets urådighedsregler blev det fristende at antedatere salg, gaver og pantsætning af fast ejendom til et tidspunkt før forfølgning blev varslet. Kun en offentlig konstatering ved tinglæsning sætter bom herfor. I forvejen skulle skøder, gave- og pantebreve udstedt af ikke-adelige ubetinget læses til tinge. Når rådet derfor taler om skøder, gave- og pantebreve i almindelighed, er det breve udstedt af adelige, der opfanges; men da formålet jo ikke har været at henlægge ikke-adelige dispositioner til læsning ved landsting, har man indføjet »som udgifvis til adelen«. Udtrykket er uheldigt, for nok kunne adelige kun skøde og skænke frit jordegods til adelige, men pantebreve kunne meget vel udstedes til ikke-adelige, og her var faren for at besvige kreditor den samme. Der kan ikke være tvivl om, at man har ment breve, som udgives af adelen. At man også i praksis har forstået forordningen således, fremgår af de ved landstingene oprettede skøde- og pantebøger.⁹⁰

Den anden forordning, som udgik 26/8 1622, er opfølgningen af forordningen af 4/7 1616, hvorefter adelspersoner kunne sættes i gælds-fængsel i København. Nu pålægges det lensmændene at assistere ved »rettens execution efter dommen«. Af rådets bemærkning »nahr nogen dom ofverganger paa fængsel« fremgår, at dom alene for gælden ikke er tilstrækkelig, men at det af dommen skal fremgå, at den går på domfældtes »frelse og frihed« og ikke på æren.

Vigtigere for forståelse af regeringens politik vedrørende den adelige gældsstiftelse er den omstændighed, at det af rigsrådsforhandlingerne fremgår, at såvel tinglæsning af adelige skøder, gave- og pantebreve, som lensmændenes bistand ved fængsling af adelige for gæld behandles under samme kongelige opgave: foranstaltninger over for dem, der begår skyldnersvig. Dernæst den omstændighed, at man ikke nøjes hermed: umiddelbart i forlængelse af svigstilfældene følger næste kongelige opgave til rådet: »*De cessione bonorum*« (om overdragelse af formueværdier). Her står man igen overfor et tilfælde af, at romerretten hentes til hjælp, når dansk ret mangler regler. Som det er fremgået, havde den

90. VLSP I: 1624, 29; 1625, 18; 1626, 97, 138; 1627, 72, 125 m,fl, eksempler.

overdrevne hensyntagen til den adelige debitors ære medført, at gældssager som æressager skulle for konge og rigsråd som første instans. Under trussel om gældsfængsel, med regler om urådighed og deraf følgende krav om tinglæsning var man kommet et stykke vej i retning af forebyggelse af svig og bedrageri; men hvorledes kunne man hjælpe den adelige debitor, som nok havde sat sig i større gæld, end han selv kunne betale, men som ikke ønskede at afvente proces fra kreditorer og forlove-re med påfølgende risiko for gældsfængsel, og hvorledes kunne man undgå, at en kreditor blandt flere, fik måske fuld dækning på de øvriges bekostning, blot fordi han kom først til mølle? Dansk ret manglede et konkursinstitut. Et sådant leverede romerretten.

Også i dette retssystem gjaldt det oprindeligt, at den insolvente skyldner ikke kunne undgå at blive belagt med infami, som i lighed med vort hjemlige fordelingsinstitut var følgen af undladelsen af at opfylde en overgået dom. Under kejser Augustus indførtes et konkurslignende system, hvorefter den skyldner, der blev insolvent uden egen skyld, frivilligt kunne overlade sine kreditorer alle sine ejendele (*cessio bonorum*). Herved undgik han retsforfølgning og infami.⁹¹ Denne fremgangsmåde indgik i tysk-romersk ret i middelalderen.

På herredagen 16/6 1622 blev det besluttet at udsætte behandlingen af *cessio bonorum* til førstkommende herredage. Forhandlingerne på herredagen 8/6 1623 er desværre ikke bevaret, men de udmøntedes bl.a. i forordningen af 1/7 1623 om gældssager, som bygger på en koncept med rettelse af Christen Friis.

Forordningen består af en fortale og ni artikler: 1. om opbydelse (*cessio bonorum*), 2. om afdødes gæld, 3. om registrering af adeligt dødsbo, 4. hvorledes den, som tiltales til udlæg, kan rette for sig, 5. om forkortelse af gældssager samt domfældtes urådighed, 6. om landsdommeres pligt til at pådømme alle sager, undtagen de sager, som vedrører adels ære og liv, 7. at dom skal gå forud for fordeling i sager over tre dalers værdi eller vedrørende æren, og at fordeling ikke må ske, hvis udlæg er muligt, 8. om købmandsbøger, og 9. om pant, indførsel i pant og dom for pant til ejendom.⁹²

Forordningen siger, at den omhandler gældssager og deraf opståede forpligtelser, omslagsbreve, pant eller anden rettergang til lands- og hjemtingene. Det hedder, at gælden er til største besvær for undersætter-

91. Stig Iuul (1944), s. 54.

92. CCD IV, s. 79-90.

ne; kreditorerne håber på betaling i penge. Når dette undertiden er umuligt, holdes de hen med snak, mens andre, »som denne tids tilstand bedre hafver i act« skaffer sig betaling, som anvendelsen af rigens ret forøger så meget, at gods, som kunne dække alle, nu kun dækker halvdelen af kreditorerne. Er disse udlændinge, som giver sig i kast med rigens ret, kan de ikke skaffe ridemænd til indførsel, deres krav vokser og de lider tab og skade. Alt dette forventes at tiltage, hvis der ikke gøres noget.

På denne baggrund indføres »opbydelse«, »efterdi *cessio bonorum* eller gods is opbiudelse er udi ald ret en tilladelig och billig betaling, synderlig naar *dolus malus* (svig) icke med underløber«. Hvis en adelsperson vil rette for sig i tide, skal det være ham tilladt at opbyde sit gods til kreditorerne.

Dette sker ved at levere landsdommerne en fortegnelse over kreditorer og debitorer, over alle værdigenstande og løsøre i øvrigt samt en jordebog over fast ejendom. Opbydelsen forkyndes til tinge, to gode mænd udpeges til at vurdere gods og løsøre, og »likvidere« det imod gælden. Herefter foreskrives udlodning til kreditorerne. Er der blandt disse nogen ikke-adelige, som tildeles frit jordegods, skal han være forpligtet til at sælge det til en adelig inden år og dag. Skulle der efter udlodningen blive noget til overs, tilfalder det den opbydende; men det har nok været undtagelsen.

Til udlodningen gives seks ugers varsel, og især er det vigtigt, at holstenske kreditorer får lovligt varsel.

Hvis der er forlovere for gælden, kan kreditor ikke forpligtes til at nøjes med delvis betaling ved opbud. Han kan holde sig til forloveren, indtil denne betaler eller selv opbyder; og han kan sætte ham i fængsel efter forordningen af 4/7 1616.

De følgende regler om, hvorledes vitterlig gæld betales og udlægges af fællesboet, om fragåelse (»forsværgelse«) af arv og gæld, og om forsegling (art. 2) og registrering af adelige dødsboer (art. 3) er allerede omtalt ovenfor (s. 80) i forbindelse med personskifte i gældsforhold.

Artikel 4 vedrører både adelige og ikke-adelige, som, når de tiltales for gæld, ønsker at rette for sig. Hvadenten der foreligger dom for gælden eller ej, kan landsdommerne på begæring, og når gælden kendes rigtig eller vedgås af debitor, udnævne to gode mænd af debtors stand til vurdering af det jordegods eller løsøre, som debitor udlægger til dækning; dog således, at tidligere rejste gældskrav skal dækkes først.

Med denne fremgangsmåde, som altså kan anvendes af enhver debi-

tor, og med adeliges adgang til opbud (*cessio bonorum*) er der formelt sket vigtige forenklinger til gavn for såvel kreditorer, som de debitorer, der frivilligt ønsker at komme ud af deres gæld og at undgå fordyrende processer og domfældelser. At adskillige adelige imidlertid lod *dolus malus* »med underløbe« og misbrugte opbydelse til at besvige kreditorerne, skulle tiden og enevældens lovarbejde vise.

Om de modvillige debitorer handler artikel 5: overfor dem står det enhver frit for at bruge rigens ret. Men i erkendelse af, at denne procesform er »vidtløftig« og af debitor kan bruges til forhaling og til at påføre sagsøger skade, stilles det enhver frit for, at søge betaling ifølge 1558-recessens artikel 54. Her taltes om fordeling for gæld til herreds- og birketing med påfølgende udlæg i den fordeltes hus. I 1623-forordningens artikel 5 tales ikke om fordeling, blot om borgmester og råds, herreds-, by- eller birkefogders pligt til, når ufri mand tiltales for gæld, som med rette skal fyldestgøres, straks ved fogden og to dannemænd at tilvurdere betaling af tiltaltes bo, hvis han ikke retter for sig inden 15 dage.

Om fordeling tales derimod i artikel 7, der, som allerede nævnt (s. 100 og 104), begrænser anvendelsen af fordeling uden forudgående dom til sager, hvis genstand var under 3 dalers værdi, og som ikke vedrørte æren. Fordeling afskaffes i øvrigt generelt, hvor nam (udlæg) og vurdering kunne anvendes.

Om nu den begrænsede mulighed for fordeling, som jo ikke kunne ramme adelige, eller om den påståede tendens til at betragte landstinget som adelens værneting (ovenfor s. 110), ligger bag, så omhandler artikel 5's følgende afsnit den situation, at en adelsperson af landsdommerne findes skyldig til udlæg »efter dom eller lovlig tiltale«. De skal da, på samme måde som tilfældet var overfor ufri, tilforordne to adelsmænd til foretagelse af udlæg i løsøre og jordegods. Om dom eller tiltale forudsætter landstingets medvirken, fremgår ikke; og dermed kan reglen måske alene tages til indtægt for, at landsdommerne foranstalter udlæg ved som adelige at udnævne standsfæller hertil. Dog må det i denne forbindelse bemærkes, at landstingsdom ifølge artiklens næstsidste stykke er betingelse for, at skyldneren bliver ude af stand til at afhænde sit gods; men betydningen heraf må dog blive mindre, når det netop indskærpes landsdommerne straks at foranstalte udlæg. Sker udlæg i debtors udestående gældsbrevskrav, påhviler det dem, der foretager udlæg, at påskrive og kassere gældsbrevene, så de ikke siden kan indkræves af den, hos hvem udlæg foretages. Udlægshaveren får da i udskriften af forret-

ningen (»i afsigten«) bevis for sine krav på gældsbrevenes udstedere.

Efter sket udlæg og vurdering i jordegods og løsøre kan landsdommerne efter en indløsningsfrist på år og dag tildømme sagsøgeren det udlagte til ejendom.

I artikel 6 opsummeres disse regler i en indskærpelse af landsdommernes pligt til at behandle alle verdslige retssager, som henhører under deres kompetence, »saa vel som adels og uadels giæld och anfordring dømme och skaffe ret och execution«. Imod adelsbrev må de dømme, medmindre der dømmes således, at det går udstederens ære og lempe for nær. Sagsøger har krav på at få sin ret »hjemme« i sit landstingsområde, så kancelliet må herefter kun give tilladelse til stævning for rettertinget eller konge og rigsråd, når landstingsdom påankes.

Gældsforordningens artikel 8 handler om købmandsbøger som bevis for gæld. I denne forbindelse er artiklen behandlet ovenfor (s. 26 f.). Den sidste artikel (9) handler om pant: når pantebrev er læst til tinge ifølge forordningen af 26/8 1622, kan pantehaver træde til pantet i henhold til pantebrevets indhold, d.v.s. ved misligholdelse, ved fogdens og to gode mænds bistand. Begæres ejendomsdom på pantet, sker det efter gode mænds kendelse og ikke derudover – uanset pantebrevets indhold. Pantehaver kan kun opnå dækning efter vurdering, og ikke mere. Samme forbud imod fortabelse af pantet uanset gældens beløb fandtes i romerretten under benævnelsen *lex commissoria*.⁹³

I modsætning til Rigens ret indgik reglerne fra forordningen om gældssager fra 1623 i Christian IV's store reces fra 1643. De findes i 2. bogs 15. kapitel »Om gældssager«, som også (i II-15-14) rummer reglerne fra forordningerne af 4/7 1616 og af 26/8 1622: »Hvorledis adel for giæld maa anholdis«.

Efter 1623 må man slå fast, at reglerne om gældssager imod adelige var blevet meget mere effektive. Kravet om tinglæsning og den deraf følgende offentlighed vedrørende adeliges gældsforhold virkede i samme retning. Men en svaghed, der var en følge af adeliges eneret på at besidde frit jordegods, var stadig indkapslet i systemet. Det spørgsmål er ovenfor (s. 98) stillet, men endnu ikke besvaret, om ikke-adelige ville og kunne udlåne penge til adelige, når de ikke kunne søge fyldestgørelse i frit jordegods. Dette problem blev strejft i forbindelse med behandlingen af gældsforordningens regler om *cessio bonorum* (ovenfor s. 122): hvis en ikke-adelig kreditor ved udlodning af skyldnerens gods fik tildelt frit

93. Jfr. Stig Iuul (1944) s. 118.

jordegods, var denne kreditor forpligtet til at sælge jorden til en adelig køber inden år og dag, d.v.s. et år og seks uger.⁹⁴

Det er indlysende, at denne fyldestgørelsesmåde var betænkelig for den ikke-adelige kreditor: skyldneren havde ifølge gældsforordningens art. 1 mulighed for selv at udpege de to gode mænd, som skulle vurdere skyldnerens gods. Det må formodes, at han normalt har udpeget to af sine standsfæller til opgaven, eller at landsdommeren har gjort det samme. Kreditorerne skulle selv bestemme, i hvilken rækkefølge udlodning skulle ske; men tvistigheder herom afgjordes af de to gode mænd. Den ikke-adelige kreditor må da være interesseret i udlodning i løsøre, som han kunne beholde eller sælge efter behag. Men fik han udloddet jordegods, som måske var højt vurderet, kom han i en prekær situation: han var tvunget til at sælge til en adelig køber inden år og dag. Det vidste skyldneren og hans standsfæller. De kunne underbyde kreditor og måske købe jorden for en pris langt under vurderingen. Ville køber i rollen som stråmand for skyldneren hjælpe denne ved køb og videresalg til ham, blev det endelige resultat, at den adelige skyldner fik sit jordegods tilbage efter at have smøget en væsentlig del af gælden af sig. Tabet var væltet over på denne ikke-adelige kreditor, som efter opbydelsen ikke længere havde noget retsgyldigt krav. På disse vilkår må ingen ikke-adelig formodes at ville udlåne til adelige uden sikring ved forløfte af ikke-adelige eller ved håndpant i løsøre. Men borgeres gældskrav på adelige kunne hidrøre fra dagliglivets handelsforhold.

At disse gældsforhold i de følgende år var til stor ulempe for borgerstanden, fremgår af den supplik, begæring eller besværing, som den jyske borgerstand på kongens opfordring havde udarbejdet den 2/9 1629, og som købstædernes repræsentanter overrakte kansleren Kristen Fris på købstadmødet i Ry den 19/10 samme år. Det hedder heri i artikel 6:

»Eders kongl. mayts. andragis underdännigste, at naar nogen borger forarsagis for sinne betrode vaare (d.v.s. varer solgt på kredit) eller udlandte (d.v.s. udlånte) rede penge, som de hafver betroede adelen, igien at søge derris betalling, udlege mange dem adelens jordegods och bønder i betaling for saa høy tagst, som de af tilnefvede adelspersoner efter forordningen blifver taxieret; och ufrimand (d.v.s. en ikke-adelig), som slig adelig jordegodets be-

94. Jfr. KLNLM art. År og dag (Ole Fenger), XX, sp. 452-453.

kommer iblant betaling, icke maa niude det lenger end aar och dagh och daa endelig selge det igien for hvad de der for kand bekomme, eller eders mayt^s lensmand annammer det under cronnen (jfr. forordning 1/7 1623 art. 1, 5. stk.); begieris derfor underdanigste, at naar adelen deris obligationer och forplecht udgifver at betalle med rede penge, at de deris forplechter motte efterkomme och holde och endten betalle med rede penge eller goede løsøre, som kand sattis uvildig vordering paa, annammis och beholdis for eiendomb, eller om borgerschabet udleges jordegodtset, de det daa uforment maa beholde, indtil det igien udløsis, eller de det schadeløs kand selge, och giøre eders mayts. och cronen tilbørlig thiennest och thyngre deraf, som vedbør.«⁹⁵

Som det fremgår, er det adelens troværdighed og kreditværdighed, der ligger bag borgerstandens klagemål. Som allerede nævnt var den omstændighed, at mange, som havde behov for pengelån, ikke kunne skaffe forlovere, baggrunden for forordningen af 23/4 1632 om underpant i fast ejendom. Kravet om tinglæsning, som i 1622 var stillet til adelige skøder, gave- og pantebreve, udvides nu for de sidstes vedkommende til alle underpantebreve i fast ejendom. Panthaver ifølge disse var nu sikker på sin panteret, selv om pantsætter beholdt besiddelsen af pantet (jfr. ovenfor s. 73 f.). Men for de her behandlede problemer, uadeliges muligheder – eller rettere manglende muligheder – for fyldestgørelse i frit, adeligt jordegods, betød forordningen om underpant ingenting. Dette problem kunne kun løses ved at give ikke-adelige ret til at eje frit jordegods – og dette indgreb i det vigtigste af alle adelige privilegier, ja i selve kriteriet på adelskab, ville adelen ikke akceptere. På rigsrådsmødet forud for forordningen om underpant blev disse problemer end ikke nævnt.⁹⁶ Men på den følgende herredag og adelsmøde i København den 28/5 1632 klagede den jyske adel over de af den jyske borgerstand i 1629 indgivne besværinger. Et forhør over borgernes fuldmægtige blev afholdt af rigshofmester Frans Rantzau uden resultat, men herved foranledigedes en forordning af 25/5 1636.⁹⁷ Her hedder det (i art. 4), at kongen tit og ofte besværes med ubegrundede indlæg og supplikatser. Derfor skal alle gejstlige, borgere og bønder før de indsender ansøgninger og klager til

95. Erslev, RR II, s. 208.

96. Sst. II, s. 319.

97. CCD IV, s. 669.

kongen først henvende sig til lensmanden, som skal forhøre supplikanten og udfinde sagens baggrund og beskaffenhed. Efter foreskrevet procedure pålægges det lensmanden at forelægge sagen for kongen uden at eftertragte klageren eller indvikle ham i vidtløftig trætte. Hvis det var adelens ønske at undertrykke klager over dem, nåede den ikke dette mål – snarere tværtimod.

Men adelen havde direkte klageadgang. I rådets betænkning afgivet på samme herredag i maj 1632 anføres (i punkt 5), at der hos ufri folk befindes en stor del frit gods, hvoraf der ikke blev svaret rostjeneste og andre ydelser. Derfor ønskes ny taksering samt en forordning udstedt, hvorefter de ufrie, som sad inden med adelsgods, skulle angive dette til taksatorerne eller have godset forbrudt.⁹⁸ Resultatet blev et kgl. brev af 29/7 1632, hvorefter enhver adelige eller uadelig, som havde gods, skulle møde for de dertil forordnede kommissarier og lade sig taksere til rostjeneste.⁹⁹

Om frit jordegods dermed er kommet ud af ufries besiddelse er vel muligt, men at ufrie også havde besvær i de tilfælde, hvor adelige udlagde løsøre til dækning af gæld, fremgår af forordningen af 16/6 1637, som var resultat af forhandlinger på herredagen i april samme år.¹⁰⁰ Det siges i artikel 4, at der sker stort misbrug iblandt adelen, når løsøre udlægges til betaling af gæld. Mens det om udlæg af jordegods siges at stå adelige frit for at udlægge dette efter gældsforordningen, skulle det være almindeligt i løsøre at udlægge utjenlige, ubrugelige varer eller endog ting, som ikke tilhører skyldneren. Dette forbydes: udlæg skal ske efter recessen, d.v.s. 1558-recessen art. 54, i de bedste varer, som findes i boet; dog således at den adeliges gård og bolig skånes, sålænge der kan gøres udlæg i tjenlige varer til betaling. Skyldneren og de to gode standsfæller, som skulle foretage udlæg i henhold til gældsforordningens artikel 4, har med andre ord ved valget af effekter til udlæg og ved vurderingen gjort, hvad de kunne for at genere kreditors fyldestgørelse.

Ved forordningen søger kongen at råde bod på denne misbrug af lov og ret. At han har gjort bestræbelser i samme retning, når jordegods blev udlagt til ikke-adelige, fremgår forudsætningsvis af en klage, som adelen fremsatte på et adelsmøde i København i november 1639. Kongen må i et vist omfang have givet ikke-adelige tilladelse til at besidde

98. Erslev, RR II, s. 337.

99. Sst, II, s. 354.

100. Sst. II, s. 435 og 443; CCD IV, s. 700-701.

frit, muligvis udlagt jordegods udover fristen på år og dag, ved simpelt hen at udstedé skøde på godset til den ikke-adelige besidder. Første punkt i en memorial fra adelens deputerede lyder: »At ingen ufri maa thillades emod handfestningen at maa kiøbe fritt guods, och hvor det allerede ehr schedt, da schøderne igien maa revoceris (tilbagekaldes) og casseris«. ¹⁰¹ Denne klage gentages på et adelsmøde i Viborg i oktober 1640, hvor adelen bl.a. fremsætter denne begæring til rigsrådet: »Ephtersom och befindis en part ufri folch sig frit jordeguds af adelen ved hans kong. mayt^s tilladelse at tilforhandle, baade emod haandfestningen och i fremtiden til stoer disordre, hvorfore vy ehre gierne begierendis, di goede herrer hoes hans kong. mayts. underdanigste ville ahn holde, at saadanne hans mayt^s thilladelsebrefve ved hans mayt^s obene brefve revoceris och ey heller ephter dene dag saadanne, adlen til stoer prejuditio (præjudice, skade, retstab), thilstedis maatte«. ¹⁰²

Denne klage gentog adelen i en begæring til rigsrådet af 11/10 1641, og denne gang afsløres baggrunden: de ufri folk, som besidder frit jordegods har for en dels vedkommende fået det som udlæg for gældskrav, ofte for store summer. Nogle af dem har ganske vist årligt opbudt jordegodset på landsting til indløsning; men de vil ikke afhænde det, medmindre de kan komme af med hele det samlede jordegods og til deres egen vurdering. Dette mente adelen ikke at være tjent med. Derfor ønskede man, at det blev pålagt besidderne at afstå »af samme gods til hvem och hvormegit enhver deraf begierer, eftersom en hver deraf med beyleighed kiøbe kand«. Af hensyn til både sælger og køber ønsker man af landsdommeren udpeget gode mænd blandt godsets naboer til vurdering af dets værdi, »uanset om det enschønt tilforne af gode mend adschillig leylighed schyld kunde findis høyt at vere anslagen, at ingen af parterne derudi schulde sche for kort«. Hvis ufri på andre måder, ved pant eller køb, havde tilforhandlet sig frit jordegods, skulle det ligeledes pålægges dem efter gode mænds vurdering at afhænde det. For fremtiden skulle godset fortages til skyldnerens nærmeste slægtninge, hvis tvangssalg ikke fandt sted efter advarsel. Kongelige tilladelser til besiddelse af frit jordegods skulle ikke siden kunne meddeles i strid med adelens friheder. ¹⁰³

Til overflod gentages klagen i en begæring til rigsrådet af 28/10 1641

101. Erslev, RR II, s. 532.

102. Sst, II, s. 557.

103. Sst. II, s. 576-577.

(art. 14), hvorefter man udbeder sig kongelige breve til lensmændene om ufri folk, som besad frit jordegods ifølge pant, køb eller i henhold til »synderlig prætext«, hvorved må menes udstedte kongelige tilladelser.¹⁰⁴ Frå lensmændene ønsker man erklæringer om, hvilke ufri der i de enkelte len sad inde med frit jordegods, så der siden kan gøres en forordning, som sikrer tilbageførsel af godset til »frit folk«. Den 1/11 1641 traf rådet beslutning i overensstemmelse med adelens begæring.¹⁰⁵ Lensmændene skulle indsende fortegnelse over ufri besiddere af frit jordegods. Kgl. åbent brev skulle udstedes, at sådant gods erhvervet ved køb eller pant skulle afhændes til fri mand inden år og dag under trussel om tiltale og straf. Om prisen tales der ikke i rådets beslutning. Gods erhvervet ved indførsel (udlæg) for gæld skulle opbydes årligt til landsting ved tinglæsning af indførslen. Den uadelige besidder kan da ikke afslå salg til en adelig køber »for billig verd«, d.v.s. for rimelig pris. Indtil salget, skal tilliggende skove holdes ved magt og ikke forhugges.

En forordning af næsten samme indhold udstedtes den 29/11 1641. En forskel imellem rådets forslag og den endelige tekst udgør fire ord, som er tilføjet af kongen egenhændigt: hvis ufri ved pant eller køb har tilforhandlet sig frit jordegods, skal han afhænde det inden år og dag til frie adelsfolk »for siin byllig werd«. Disse fire ord er tilføjet af kongen.¹⁰⁶ Med et sandt falkeblæk har kongen – ved underskrivelsen af forordningen »udi vor feltleger til Fulsbøttel« – afsløret, at tilbagekøb af adeligt gods ikke efter rådets forslag var betinget af rimelig pris. Kongens tilføjelse eliminerer i virkeligheden betydningen af fristen år og dag, for hvis rimeligt tilbud ikke er fremsat, har den ufrie besidder ikke pligt til at sælge, hvadenten godset er erhvervet ved køb, pant eller indførsel. Hermed øges borgerskabets mulighed for at inddrive gæld hos adelige skyldnere. 1641-forordningen respekterer adelens eneret til frit jordegods i henhold til håndfæstningen, men kun formelt. Reelt sikres ufries besiddelse af frit jordegods – og i kraft af besiddelse muligheden for fyldestgørelse ved sædvanlig godsdrift – indtil en køber tilbyder rimelig pris. Forbudt er alene den mulighed for hurtig fyldestgørelse, der lå i forhugning af godsets skove.

Der er et stort spring fra gældsforordningens (1/7 1623 art. 1) kategoriske bud om, at ufri ubetinget skal sælge frit jordegods til fri mand

104. Sst. II, s. 584.

105. Sst. II, s. 587.

106. CCD V, s. 105, note 1.

inden år og dag, til 1641-forordningens sikring af især den ufrie udlægshavers besiddelse af frit jordegods, indtil en køber melder sig med et rimeligt tilbud efter årlig tinglæsning af indførslen. Den vurdering, der ved udlæg måske var sat i overkanten af hensyn til den adelige skyldner, kunne den ufrie udlægshaver nu henvise til, når godsets »billige værd« skulle bestemmes ved salget til en adelig køber.

Denne vigtige undtagelse fra håndfæstningens forbud imod at ufrie besad frit adelsgods, blev optaget i Christian IV's Store reces af 27/2 1643. Ikke i forbindelse med II-15 om gældssager, hvor gældsforordningens regler om opbud m.v. som nævnt blev gentaget, men på fremtrædende plads i 2. bogs 2. kapitel: »Om adelspersoner, deris gods oc rostieniste«. Kapitlets 3. artikel har overskriften »Ufri folk maa ei hafve frit jordegods«: ufri, som ved køb eller pant har erhvervet frit jordegods, skal inden år og dag afhænde det til frit folk »for sit billigt værd«, ellers er slægtninge til den tidligere ejer påtaleberettiget. Har ufri mand ved indførsel og udlæg for gæld overtaget frit jordegods, skal det sælges til adelsfolk »for sit verd« efter årlig opbydelse til landsting.¹⁰⁷

Det kan forekomme inkonsekvent, at reglen fra gældsforordningen af 1/7 1623 art. 1, hvorefter den ufri, der efter adeligt opbud (*cessio bonorum*) får udloddet frit jordegods, skal sælge det til en adelig inden år og dag, gentages i Store reces II-15-1-4 uden den vigtige betingelse, at salget skal ske for godsets værdi. Men til en sådan grad af harmonisering af de mange forordninger og regler, som optoges i Store reces, nåede man ikke. Der kan ikke være tvivl om, at det sidstnævnte forhold dækkes af den almindelige regel i II-2-2 om ufries besiddelse af frit jordegods, idet denne bestemmelses udtryk: erhvervelse af adelsgods »ved indførsel oc udleg udi sin gields betaling« dækker opbydelsessituationen, jfr. at der i II-15-1-4 tales om »hvad en hver creditor for udleg annammer«.¹⁰⁸

Hvilken betydning udlæg af frit jordegods til dækning af gæld til ikke-adelige kreditorer fik i praksis kan aflæses i Viborg landstings skøde- og pantebøger. Disse er ikke bevaret fra 1638 og frem til slutningen af 1645. Men i de følgende år er opbydelse af udlagt adelsgods hverdagskost på landstinget. Indførslen i skøde- og pantebogen har typisk følgende form: »Opbydelse fra N. N. til de adelspersoner, som for billigt værdi vil købe flg. gods ... hvori der (dato) var gjort ham indførsel (evt. med angivelse af beløbet). Indførslen blev forkyndt sammen med »opbuds-

107. CCD V, s. 219-220.

108. CCD V, s. 300.

sedlen«. En optælling giver følgende antal opbydelser: 1646: 17, 1647: 26, 1648: 37, 1649: 33, 1650: 26, 1651: 28 og 1652 ligeledes 28. Flere af disse er gentagelser år efter år som følge af manglende tilbud. Ufrie har kunnet besidde adelsgoods i mange år: et udlæg foretaget i 1642 følges endnu i 1647 af opbydelse.¹⁰⁹ Kreditorerne er overvejende borgere og enkelte gejstlige. Borgerne har i handelsforhold fået penge tilgode, som hverken var sikret ved pant eller forløfte.

Stramningen af kursen over for adelige debitorer begyndte med 1616-forordningen om gældsfængsel som et forsøg på at redde personalhæftelsen. De følgende årtiers bestræbelser havde til formål at afløse personalhæftelsen med et effektivt realkreditsystem byggende på tinglæsning og underpant i fast ejendom samt på en forbedret gældsproces. Som følge af adelens frihed for sit jordegods stod den uadelige kreditor tilbage som Sorteper, indtil 1641-forordningen hjalp ham til forbedret fyldestgørelse i adelens faste ejendom. Men denne udvikling af realkrediten har dog ikke betydet, at kreditorer gav afkald på den pression, som lå i den variant af personalhæftelsen, som maning og indlejr var udtryk for. Brud på løftet om indlejr var stadigvæk forbundet med tab af adelig ære, så kreditorer har betragtet maning som en yderligere sikkerhed, som en pression ikke blot på den skyldner, der måtte gå i den aftalte husarrest, men også på hans slægt og venner. At maning fortsat var i brug, og at forpligtelsen ofte blev misligholdt fremgår af den forordning, som afslutter håndfæstningsperiodens bestræbelser for at få adelige løftegivere til at holde deres brev og segl: Frederik III's indskærpelse den 5/7 1651 af pligten til at holde maningsforpligtelsen:

»Eftersom nu en tid lang fast til alle herredag erfaris, at en part af adelen, som udgifver deres strenge gieldsbref paa ære og maning, sig dog icke tilbørligen derefter retter, mens hverken sig efter opskrivelsen med betaling indstiller eller maning efter strenge forplict holder, och det en part deraf formenis at foraarsagis, at mand en tid lang icke første gang, naar derom for os og voris rigens raad hafver verit paastefnit, dømmer dennom at stande til rette efter forordningen, som deris adelige brefve med betaling eller maning icke efterkommer, da paa det credit och strenge forskrifvelser maae blifve udi tilbørlig act, som det sig bør, och efterdi enhver erlig mand er plictig sit bref och segel at holde, da hafver vi med

109. VLSP II, s. 68 (1647 nr. 94).

voris Danmarkis rigis raad och samtykke besluttet, at herefter, saa snart nogen, som icke sit bref och segel med betaling eller maning efterkommer, saadant lovlig bevisis och derpaa stefnis, da uden videre dilation (udsættelse) at skulde dømmis efter forordningen at stande til rette.«¹¹⁰

Den forordning, som omtales, er uden tvivl den, den 4/7 1616 udstedte, hvorefter adelige, der satte sig i større gæld, end de selv kunne betale, kunne sættes i gældsfængsel. Herved skulle lensmanden som omtalt assistere ifølge forordning af 26/8 1622. Disse regler var optaget i 1643-recessens II-15-14, hvorefter forloverne efter at have betalt gælden, skulle stævne skyldneren »efter sin æris forplict, oc for hand sin æris forskrifning icke efterkommet hafver, oc faar dom i steden for æren på hans frelse oc til fængsel«. Dette indskud er nyt i forhold til de tidligere to forordninger, så man kunne have forventet, at 1651-forordningen havde henvist til 1643-recessen, men tidens lovgivning var langtfra konsekvent i så henseende.

1651-forordningen er blevet nævnt som mulig kilde til Danske Lovs regel om, at enhver er pligtig at efterkomme, hvad han med mund, hånd og segl, lovet og indgået haver (D.L. 5-1-1).¹¹¹ Der er dog den forskel imellem dem, at 1651-forordningen i lighed med 1616- og 1622-forordningerne samt 1643-recessens II-15-14 kun nævner adeliges misbrug. Derfor tales der om rettergang for konge og rigsråd. Alligevel peger 1651-forordningen frem imod reglen i Danske Lov med ordene: »enhver erlig mand er plictig sit bref och segel at holde«. Allerede to domme fra 1592 statuerede, at adelige såvel som andre ærlige personer var pligtige at holde brev og segl, så retspraksis må medtages blandt kilderne, såvel som den regel i 1643-recessen II-15-10, hvorefter købmænd skal holde og efterkomme forpligtelse til betaling i speciel møntsort »efter afsked, bref oc contract«.¹¹²

1651-forordningens indskærpelse af adeliges pligt til at holde deres strenge gældsbreve på ære og maning viser blot, at en personhæftelse, der hviler på et privat indlejrssystem eller en frihedsberøvelse i gældsfængsel på privat begæring, ikke har været effektiv. Eftergivenhed hos

110. CCD VI, s. 29.

111. Kong Christian den Femtes Danske Lov, ved Stig Iuul (Kbh. 1949) s. 213, jfr. også ovenfor side 19.

112. Jfr. ovenfor kap. 2. side 22-23 med note 23 og CCD V s. 308.

kreditor og sendrægtighed i rettergangen har gjort det muligt for debitor enten at sælge eller forstikke sit gods til slægtningen eller stråmænd, eller at fyldestgøre enkelte kreditorer på andres bekostning. Det konkurslignende opbud, *cessio bonorum*, skete på skyldnerens eget initiativ. Reglerne om hans urådighed var ikke effektive; de forudsatte en påbegyndt forfølgning ved retssag eller ifølge maningsforpligtelse, og havde ikke tilbagevirkende kraft, hvilket lettede omgåelse. De kreditorer, som frivilligt udlånte penge til adelige, kunne efterhånden sikre sig ved gældsafalen; men de ikke-adelige, som levede af handel med bl.a. adelige kunder, og som derved fik adelige som debitorer, hindredes i effektiv og hurtig fyldestgørelse af adelens privilegium på at eje frit jordegods.

I vore dage bevarer kreditorer, herunder konkurskreditorer, deres krav på skyldneren, indtil kravet ophører ved tvangsfuldbyrdelse. I den her behandlede periode var misligholdelse af adelige gædsløfter nok ensbetydende med fordringens ophør, men uden at retsordenen tilbød effektive midler til kreditors fyldestgørelse – i hvert fald, hvis kreditor ikke var adelig, men en ufri person.

C. Ophør i øvrigt

Bortset fra fordringens ophør ved frivillig eller tvungen betaling eller kreditors dækning på anden måde, kunne gældskrav ophøre ved modregning, ved fornyelse (novation), ved mortifikation eller præklusion (i henhold til proklama) og ved præskription (forældelse).

Ved modregning fyldestgøres kreditor derved, at han frigøres for en tilsvarende skyld til debitor. At en sagsøger, som kræver en gæld betalt, kan tvinges til at tåle modregning, er i ældre ret ikke en selvfølge. I den klassiske romerret herskede længe den regel, at flere fordringer ikke kunne behandles under samme sag. Men tidligt accepteredes det, at en veksellerer kunne indtale en saldo i forholdet til en kunde, og efter middelalderlig romerret skulle dommeren give dom for differencen, når modfordringen var kompensabel, d.v.s. at kravene var udjævnelige, som tilfældet er med penge.¹¹³ I ældre dansk lovgivning findes ikke regler herom, men i domme siden slutningen af 1500-tallet er det fast praksis, at parter, der har et gensidigt regnskabsforhold, henvises til opgørelse af dette, eventuelt ved en af parterne valgt eller af retten udpeget op-

113. Stig Iuul (1944), s. 130, 170.

mand.¹¹⁴ Men også i de tilfælde, hvor gælds-brev stod over for gælds-brev, blev modregning tilladt.¹¹⁵ Men hvilede modkravet ikke på klart gælds-brev, blev modregning i sagsøgers gælds-brevkrav afslået. Således i rettertingsdom af 17/3 1591, hvorefter gæld ifølge håndskrift ikke kan »fuldgøres« med varer eller regnskaber. Dommen begrundet dette med den regel, at enhver skal efterkomme sit brev og segl efter dets indhold. Herom siges »Domme tilforne att were udgangen«. ¹¹⁶ Flere senere domme er på linje hermed.¹¹⁷

At gælds-breve kunne bringes til ophør ved novation gjaldt i romerretten, uden hensyn til om det nye skyldforhold var gyldigt indgået.¹¹⁸ Herom fandtes ingen regler i ældre dansk ret; men der findes eksempler på, at kongemagten ved åbne breve indkaldte kongelige gælds- og pantebreve til fornyelse, med den virkning, at breve, som ikke var anmeldt inden den foreskrevne frist, ophørte ved præklusion.¹¹⁹ Andre end kongen kunne ikke gøre brug af dette prærogativ, som også gav ham ret til ensidigt at kræve gælds-breve til ham ændret til nye vilkår.¹²⁰ At konge og lovgivningsmagt således anfægtede sætningen om overholdelse af brev og segl, måtte nødvendigvis have karakter af undtagelser. Om den renovering eller fornyelse af gælds-breve, som hindrede deres forældelse, tales nedenfor.

For arvingers beslutning om vedgåelse eller fragåelse af arv og gæld er det vigtigt, at arvekrav og gælds-krav anmeldes. Jydske Lovs I-23 rummer regler herom: arvekrav skal anmeldes inden år og dag, ellers skal kongen have arven; men om gælds-krav findes ingen præklusiv frist, som bringer dem til ophør. Praksis synes at have stået fast på denne regel, så selv langvarig passivitet fra dødsbokreditorers side ikke befriede gælds-vedgående arvinger for at betale.¹²¹ Kun hvis arv og gæld var fragået, og boet ved by- eller herredsfogdens foranstaltning var registreret og opbudt til tinge, bortfaldt gælds-krav, som ikke anmeldtes inden fastsat

114. GdD IV, s. 14 (27/8 1582); DD IV, s. 364, nr. 606 (Viborg landsting 12/4 1589; KRDI, s. 626, sagregister: regnskab henvises parterne til at holde med hinanden).

115. KRDI, s. 465-466 (30/6 1603).

116. GdD IV, s. 247; jfr. J. E. Larsen I.1 (1861), s. 477.

117. KRDI, s. 65 (17/3 1606), s. 76 (18/3 1606), s. 356 (27/3 1610).

118. Stig Iuul (1944), s. 131.

119. CCD II, s. 476 (åbent brev af 15/7 1587); III s. 43 (åbent brev af 9/12 1596).

120. Chr. IV Eg. B. I, s. 224 ff. (omtr. 1621).

121. Matzen, Privatret I, s. 140 f.

frist.¹²² Behovet for endelig opgørelse af dødsboer medførte da indførelse af tilladelse for arvingerne til udstedelse af proklama med præklusiv virkning. Denne skik har uden tvivl tyske eller holstenske forbilleder. Som kongen ved åbne breve kunne indkalde sine egne eller sin faders kreditorer, tillod han adelige at gøre det samme med præklusiv virkning, når den fornødne retlige interesse var tilstede: for enker og arvinger, for debitorer i henhold til gældsbreve, som var indfriet og bortkomne, og i enkelte tilfælde for debitorer uden angivet grund. Kancelliets brevbøger indeholder en lang række eksempler herpå, det første indeholdt i missive til landsdommerne af 15/12 1621 vedrørende den store gæld, som Otto Christoffer Rosenkrantz havde efter ladet sig, og fra 1622 – året for tinglæsningsforordningen – og de følgende år stadigt hyppigere.¹²³ Viborg Landstings skøde- og pantebøger afspejler denne udvikling.¹²⁴ De bevarede tingbøger rummer 22 af disse præklusive proklamaer til og med 1657. Forsømte kreditorerne at anmelde deres krav inden den forkyndte frist, 6 uger eller år og dag, havde de mistet deres krav på dødsbo og arvinger.

Ønsket om at undgå trætter om meget gamle gældsbreve, hvis beviskraft svækkedes af kreditors passivitet, lå bag de regler om ophør ved forældelse eller præskription, som for første gang indførtes i dansk ret ved forordning af 1/4 1606. Som så ofte er det adelspersoners forskrivninger til standsfæller såvel som til borgere og bønder, der angives som årsag til lovgivning om gældsforhold. Eksempler på at gældskrav ikke er gjort gældende i 30-40 år, så debitor er afgang ved døden med den følge, at arvinger ikke kender omfanget af hans forpligtelser, gør det nødvendigt at lovgive om forældelse af adeliges gældsbreve. Sådanne breve skal fornyes senest 20 år efter forordningens dato. Senere udstedte adelige gældsbreve skal ligeledes fornyes inden 20 år, ellers skal de regnes for døde og magtesløse. Valget af 20 års-fristen har sit forbillede i 1558-recessens art. 50, hvorefter man beholder det som ejendom, som man har haft upåtaget i 20 år; en regel som igen har rod i kanonisk og romersk ret. Enkelte domme afsagt før forordningen af 1606 synes at vise, at 20

122. GdD IV, s. 398 (Kongens og rigsrådets dom af 30/5 1594).

123. Kanc. Brevb., sagregister s.v. Proklamaer paa Tinge ang. Fremlægning af Gældsbreve.

124. 1624 nr. 2, 46, 55 (tysk), 77, 101, 165, 188, 192; 1625 nr. 78, 111, 153; 1630 nr. 35; 1631 nr. 19 (?); 1634 nr. 121; 1646 nr. 108, 158 (tysk); 1647 nr. 2, 7, 71 (tysk); 1650 nr. 35, 134.

års-fristen påvirker værdien af beviser i almindelighed.¹²⁵ 1606-forordningen gentages i 1615-recessens art. 24, men omfatter her alle, og ikke kun adelige, gældsbreve. Det samme er tilfældet i Store reces II-15-13, som er grundlaget for Danske Lov 5-14-4, der stadig er gældende ret.¹²⁶

125. **KRD I**, s. 273 (13/10 1599: indsigelser imod en kontrakts gyldighed forældet efter 23 års forløb); s. 385 (20/4 1602: gældskrav uden gælds brev forældet efter 22 år).

126. **Frd. 1/4 1606**: **CCD III**, s. 199-201; 1558-reces art. 50 (jfr. 1547-reces art. 26); **CCD I**, s. 36; **reces 31/3 1615 art. 24**: **CCD III**, s. 442; **reces 27/2 1643 art. 13**: **CCD V**, s. 310. Om forældelse iflg. **D. L. 5-14-4** jfr. **Henry Ussing (1946)**, s. 471-476.

Kapitel 4

Afslutning

Reformationen er i Danmark indledningen til adelsvældens periode, der slutter med enevældens indførelse i 1660-61. Reformationen legitimerede kongemagtens overtagelse af kirkegodset og bragte en lang række kirkelige funktioner til ophør, mens andre overgik til den verdslige øvrighed, således størstedelen af den gejstlige jurisdiktion. Den omstændighed, at den kanoniske ret i princippet mistede sin gyldighed, efterlod et retstomt rum af omfang og virkninger, som først efterhånden kunne konstateres og afbødes med ny lovgivning. Dette gælder ikke mindst på gældsjurisdiktionens område.

Kolderup-Rosenvinge konstaterede, at »de Danske, maaskee længere end noget andet Folk, viiste en mærkelig Uvillie mod at benytte Øvrigheden til Execution i private sager«. ¹ Stig Iuul er på linje hermed, når han slår fast, at mulighederne for at opnå tvangsfuldbyrdelse af private retskrav længe var meget begrænsede, idet kun nam og kongebrevsforfølgning kunne benyttes af fordringshaveren. ²

Under sådanne vilkår kunne gæld i realiteten ikke stiftes ved aftale uden fornøden sikkerhed ved forløfte eller pant. Som det er fremgået er eksekutionsproblemet ikke løst, kun flyttet, ved forløfte: når forlover har indfriet, overtager han kravet på hovedmanden og dermed ulemperne ved manglende eller ineffektive eksekutionsmidler. Følgelig er det utænkeligt, at sådanne ikke i senmiddelalderen har eksisteret udover, hvad landskabslovene hjemlede og kongebreve muliggjorde. Allerede 1200-tallets stadsretter foreskriver da også tvangsfuldbyrdelse gennem udlæg ved fogden eller ved gode mænd, en ordning, som med tiden må formodes at være blevet almindelig i købstæderne, og som også optages i gårdsretterne. ³ Med i billedet må også udviklingen af tremarksbødens

1. J. L. A. Kolderup-Rosenvinge (1848), s. 53.

2. KLNIV, sp. 86-87, art. Execution, Danmark (Stig Iuul).

3. Matzen, Offentlig Ret II, s. 163 f.

virksomheder i henseende til indskrænkning af ære og troværdighed som følge af retsnægtelse, herunder undladelse af at møde på tinge eller af at opfylde en overgået dom.⁴

Alligevel kan betydningen af den katolske kirkes dom for gæld vanskeligt overvurderes. Matzen antog, at kirkens tvang i den katolske tid udfyldte den verdslige tvangsfuldbyrdelses ufuldkommenhed.⁵ Troels Dahlerup har ved henvisning til udenlandske forhold og forskningsresultater yderligere bestyrket sandsynligheden af denne antagelse.⁶ Kirkens dom og band har ikke mindst fået gældssystemet til at fungere og har gjort en udbygning af den primitive, verdslige eksekution mindre påtrængende, i hvert fald indtil kongemagten forsøger sig med en ændret retspolitik: i Christian II's lovgivning og i Frederik I's tidligere (s. 105) omtalte forordning af 8/9 1527, hvorefter ingen skal stævnes for kirkens dom eller andre sager, som bør behandles af herredsting og landsting.

Kirkens dom havde ramt adelige såvel som uadelige. Med reformationen forsvinder denne lighed for loven: den verdslige øvrighed må respektere adelens privilegier. Men ingen, uanset stand, kunne fritages for at holde brev og segl. Et sådant privilegium ville automatisk blive uden virkninger: ingen, der besad det, ville kunne nyde godt af det, for der bliver eo ipso ikke tale om gældsstiftelse ifølge aftale. Christian III's recesser sonderer da heller ikke mellem adelige og ikke-adelige skyldnere; alle kan fordeles for gæld. Indtil retspraksis siden 1580'erne beskytter den adelige ære imod fordelingen og dens virkninger. De juridiske konsekvenser af denne nye praksis var umiddelbart uoverskuelige og blev vel knap nok overskuet i alle detaljer, før enevældens lovreformatorer blev sat på opgaven.

Følgelig er de lovgivningsforanstaltninger, som under Christian IV blev iværksat vedrørende gældssager imod adelige debitorer, præget af vaklende hensyntagen til disse og deres kreditorer, de være sig adel eller ikke-adel, de være sig ind- eller udlændinge.

Den foregående fremstilling af retsgrundlaget for den adelige gældsstiftelse i perioden fra 1570 til 1660 har vedrørt det danske retsgrundlag, idet udenlandsk ret kun er inddraget, hvor den har været forbillede for dansk lovgivning eller retspraksis, som tilfældet f.eks. var med reglerne

4. KLN M XVIII, sp. 607-609, art. Tremærksmand, Danmark (Ole Fenger).

5. Matzen, *Offentlig Ret II*, s. 165.

6. Troels Dahlerup (1980), s. 105-114.

om indlejr. At et stort antal danske adelsmænd og -kvinder har stiftet gæld hos holstenske, tyske og nederlandske pengeudlånere er velkendt.⁷ Den danske debitor har i disse tilfælde måttet acceptere de forelagte vilkår vedrørende lånet: mønt, rente, forfaldstid, betalingssted, sikkerhed og tvangsforanstaltninger i form af indlejr, måske på et vedtaget sted i udlandet. Vigtigt i denne sammenhæng er det at bemærke, at den udenlandske kreditor ikke ved aftale om sagsbehandling ved udenrigs domstol kunne tvinge den misligholdende, danske debitor til at give møde. Kreditor måtte ulejlig sig til debitors danske værneting og søge fyldestgørelse efter dansk lovgivning med alle de ulemper og omkostninger, der flød heraf. Vigtigere end rettens tvang har dog været vurderingen af debitors kreditværdighed. Hans muligheder på det udenlandske pengemarked forringedes eller forsvandt efter misligholdelse, som pengeudlånerne fik kendskab til.

I tid har fremstillingen været koncentreret til de 90 år fra 1570 til 1660, men baggrunden for periodens retsudvikling har gang på gang måttet udredes fra tidligere stadier, fra landskabslovene, fra ældre rigslovgivning og fra reformationstidens lovgivning. Men ikke blot fortidens udvikling, men også eftertidens, enevældens syn på og ændringer i periodens retstilstand, lovgivning, sædvaner og retspraksis kan øge vor forståelse af emnet.

Enevældens indførelse betød en indskrænkning af adelens friheder. Kongens håndfæstning blev erklæret død og magtesløs, og de nye privilegier for adelen af 24/6 1661 omtalte ikke adelens eneret til frit jordegods. Tilmed fik Københavns indbyggere ved privilegier af samme dato ret til at købe, arve og ved pant erhverve adelig jordegods. Adels privilegier oplyste heller intet om, hvorvidt de særlige regler om gældsinddrivelse og eksekution for adelige skulle betragtes som fortsat gældende. Allerede 26/1 1661 nedsatte kongen en lovkommission bl.a. med den opgave at udarbejde en ny procesordning.

Initiativet hertil var udgået fra Statskollegiet, og den direkte anledning var den ordning af instansfølgen, som oprettelsen af Højesteret gjorde nødvendig. I kollegiets forestilling foreslås de eksisterende domstole foreløbigt bevaret; kun det kongelige Retterting afskaffes til fordel for den planlagte Højesteret. Herudover foreslås den ændring, at enhver

7. Jfr. E. Ladewig Petersen (1970B), s. 11 ff. Samme (1967), s. 12 ff. Samme (1974B), s. 11 ff. Samme (1980 B), s. 61-75. Samme (1980 A), s. 264 f.

adelig landsdommer ved sin side skal have en dygtig borgerlig standsperson, som kan betjene retten sammen med ham.⁸

Domsmagten ved de højere instanser skulle ikke længere være et adeligt anliggende. Følgeligt blev det i forordningen om Højesterets administration bestemt, at retten skulle beklædes af et vist antal personer, hvoraf den ene halvdel skulle være af adelig og den anden halvdel af lærd og borgerlig stand, alle beskikket af kongen selv.⁹

Arbejdet i den nedsatte lovkommission, der bestod af 8 adelige, 4 lærde og 10 borgerlige medlemmer, stod på i et års tid, men opgaverne blev ikke løst. En forklaring kan søges i kommissariets omfang og kommissionens størrelse; men af et klageskrift, som de adelige medlemmer sendte til kongen, fremgår utvivlsomt den egentlige grund: de adelige var i mindretal.

Af klagen fremgår, at tvivl og uenighed opstod i kommissionen, når denne eller hin lovbestemmelse skulle fortolkes. Som et eksempel anføres, om adeligt jordegods kan sælges ved ejermandens eget brev og segl og gode mænds underskrift som det har været brugt i »utænkelige år« efter recessens »bare ord«, eller om det skulle lovbydes forinden til herredstinget og siden sælges og skødes for tinget i lighed med bønderes selvejergods. Som et andet eksempel nævnes, om en adelsperson bør og kan tiltales i købstæderne for de kontrakter, han har indgået der, med den virkning, at han pådømmes af borgmester og råd eller byfogden, eller om sådan tiltale skal ske til hans værneting, som det altid har været brugt.

Det er på denne baggrund de adelige klageres mening, at sådanne tvivlsspørgsmål ikke kan afgøres ved en flertalsbeslutning i kommissionen, eftersom de lærde og borgerlige »er langt flere og dobbelt så mange som vi, så vi altid i sådanne tilfælde af dem skulle blive overstemt«. Det mener man ikke kunne være kongens mening. Følgelig beder de otte adelige kongen befale, at der i kommissionen indsættes flere af deres standsfæller, så man kunne blive lige så mange som de andre. Hvis stemmerne så kom til at stå lige, måtte kongen selv afgøre sagen.¹⁰

Da klagen åbenbart ikke har vundet kongens gehør, er arbejdet i lovkommissionen blevet forsinket og forhindret af en række adelige pro-

8. V. A. Secher og Chr. Støchel (1891-92) I, s. 5-7.

9. Poul Bagge, Jep Lauesen Frost og Bernt Hjejle (1961) I, s. 1 ff.: Rettens grundlæggelse (Svend Ellehøj).

10. Jfr. J. L. A. Kolderup-Rosenvinge (1848), s. 9-10.

tester. Et enkelt medlem, som uden tvivl er højsterets-assessor Peder Lassen, synes dog at være ophavsmand til det væsentligste resultat af kommissionsarbejdet: »En kort og på nådigst behag uforgribelig forfattet extract om gæld og hvorledes den i disse riger, menig mand til bedste, kan søges og exekveres«. ¹¹ Forslaget indeholder en række indskrænkninger i gældslovgivningens tidligere begunstigelser af adelen: *cessio bonorum* eller opbydelse af gods, som adelige skyldnere frivilligt havde kunnet foretage, siges at være genstand for misbrug.

Det siges at ville være landet til skade, om ikke ruin, hvis instituttet ikke blev afskaffet eller ændret. Det foreslås, at den, der har foretaget opbud, ikke dermed slipper ud af sin gæld. Det er klart, at denne udsigt har ført til misbrug af opbydelse. Nu foreslås det, at den, som har foretaget opbud, siden skal betale den udækkede gæld, hvis han får midler til det. Med denne ændring skulle opbud kunne anvendes også af ikke-adelige, men yderligere med en række begrænsninger. Nam og indførsel skal kunne foretages mod enhver efter udgivet forpligtelse; det samme gælder høringsdele, dele uden dom i sager under 3 rigsdaler; forfølgelse af modvillige skal kunne ske med Rigens Ret og til hæfte og fængsel. Hvis maning ikke efterkommes, stævnes skyldneren for Højsteret til dom og fængsel. Nogle foreslog Rigens Ret helt afskaffet.

Disse forslag fik ingen adelige underskrifter. En særskilt erklæring opregner stridspunkterne: f.eks. skulle ridemænd til indførsel og nam efter de adelige lovkommissærers mening være af adelig stand. Også et borgerligt krav om lovbydelse af gods, som en debitor ville sælge før dom og indmaning blev mødt med adelig protest. Det samme gjorde andre borgerlige forslag.

Kongen valgte at lade et firemandsudvalg bestående af to adelige og to borgerlige fortsætte lovarbejdet. Den nye kommission tog ligeledes straks fat på proceslovgivningen og kunne i 1663 forelægge kongen en række betænkninger. Den første, af 16/2 1663, handler om pant for gæld, vurdering, nam, indførsel, dom, dele, opbud, veksler o.s.v. samt om gældsprocessen i almindelighed. Den indledes kategorisk således: »Enhver af hvad Stand den oc være kand, bør sin udgifvene Haand oc Bref efter Bogstafvén oc dens rette Mening uden ald Udflugt oc Forevending at holde oc efterkomme enten den liuder paa visse species udi Penge eller visse Sorter af Vare, det være sig oc ved Indmaning, Delemaal, Indførsel, Godsis eller Pantis Annammelse endocsaá uden Proces oc

11. Jfr. V. A. Secher og Chr. Støchel (1891-92), I, s. 46 ff. og 62 ff.

hvad som heldst anden Forfølgning oc Forplict, som icke er uchristelig oc forargelig, som strider imod Billighed, Naturen oc denne Lands Lov, den sig tilforplictet hafver ...«¹²

På dette tidlige tidspunkt af lovarbejdet findes forløberer for Danske Lovs 5-1-1 og 5-1-2 og forbindelsen bagud til de domme og lovregler, der søgte at få adelige til at leve op til det fundamentale krav, som alle andre var underkastet.¹³

Forarbejderne til Danske Lov skal ikke forfølges nærmere. At en reform af processen og især gældsprocessen er det sted, lovarbejdet påbegyndes, illustrerer klart den unge enevældes forståelse for, at ikke mindst disse regler var – med generalfiskal Søren Kornerups udtryk – »musere-der for valgregeringens principper«.¹⁴

Studiet af den adelige gældsstiftelse i årene fra 1570-1660 kan synes snævert begrænset i såvel standsmæssig som tidsmæssig henseende. Perspektivet er dog videre end som så: det er adelens økonomiske krise i netop disse år, der nødvendiggør overgangen fra borgen og forløfte til et system, hvor pant i fast ejendom danner ikke blot grundlaget for en sanering blandt en forgældet adelsstand, men også muligheden for en økonomisk udfoldelse i de lavere stænder. Denne overgang fra personhæftelse til realkredit sker i europæisk sammenhæng på et meget tidligt tidspunkt: de romanistisk påvirkede retssystemer måtte længe lide under romerrettens manglende muligheder for realkredit. Den danske adels kortsynede gældsstiftelse, hvis økonomiske og politiske baggrund ligger uden for den juridiske sammenhæng, fremtvang en dansk lovgivning, som skulle vise sig at være mere fremsynet end hovedparten af samtidens kreditlovgivning.

12. Jfr. Sst., s. 63.

13. Dette synes oversat af Thøger Nielsen (1951 A), s. 212.

14. Jfr. V. A. Secher og Chr. Støchel (1891-91) I, s. 261.

Lovregister

Fortegnelse over de i fremstillingen citerede lovbestemmelser i kronologisk rækkefølge:

- Valdemars sjællandske lov, Arvebog og Orbodemål III-13: s. 61
 Slesvig stadsret o. 1200, art. 39: s. 79
 Slesvig stadsret o. 1200, art. 44: s. 94
 Skånske lov, kap. 137: s. 61
 Skånske lov, kap. 152: s. 79
 Skånske lov, kap. 232: s. 94
 Skånske lov, kap. 241: s. 94
 Anders Sunesens parafrase af Skånske lov, kap. 136: s. 94
 Anders Sunesens parafrase af Skånske lov, kap. 150: s. 95
 Eriks sjællandske lov, I-27: s. 71
 Eriks sjællandske lov, II-21: s. 61
 Eriks sjællandske lov, III-35: s. 79
 Jydske lov: s. 6
 Jydske lov, I-15: s. 88
 Jydske lov, I-23: s. 81, 134
 Jydske lov, I-26: s. 81
 Jydske lov, I-35: s. 71
 Jydske lov, I-36: s. 75
 Jydske lov, I-54: s. 19, 28
 Jydske lov, II-7: s. 11
 Jydske lov, II-27: s. 16
 Jydske lov, II-61: s. 16, 51, 53, 54, 55, 60, 91, 92
 Jydske lov, II-62: s. 60
 Jydske lov, II-63: s. 60
 Jydske lov, II-64: s. 52
 Jydske lov, II-67: s. 34, 76, 117, 118
 Jydske lov, II-68: s. 34, 117
 Jydske lov, II-69: s. 34, 117
 Jydske lov, II-70: s. 34, 117
 Jydske lov, III-18: s. 8
 frd. 1284 26/5 for Skåne, art. 13: s. 95
 Flensborg stadsret 1284 16/8, art. 46: s. 79
 Flensborg stadsret 1284 16/8, art. 54: s. 94
 Thords art. ca. 1300, nr. 37: s. 28

- Valdemar III's håndfæstning 1326 7/6: s. 28
- frd. 1466 1/9, at adelige æressager skal for konge og rigsråd: s. 12
- kong Hans' håndfæstning 1483 1/2: s. 10
- kong Hans' alm. stadsret (yngre end 1443), art. 30: s. 85
- Christian II's håndfæstning 1513 22/7: s. 9, 11
- frd. 1527 8/9 om gældssagers overførsel til verdslig jurisdiktion: s. 105, 138
- Christian III's håndfæstning 1536 30/10: s. 8, 10, 14
- reces 1536 30/10: s. 6, 10
- reces 1537 24/8: s. 11
- reces 1539 24/6, art. 6: s. 105
- reces 1540 22/10, art. 12: s. 37
- frd. 1547 18/2 om åger og rente: s. 38
- reces 1547 6/12, art. 14: s. 12
- reces 1547 6/12, art. 28: s. 88
- reces 1547 6/12, art. 29: s. 88
- reces 1547 6/12, art. 30: s. 26, 81
- reces 1547 6/12, art. 34: s. 105
- reces 1551 21/12, art. 12: s. 88
- frd. 1553 29/6 om tinglæsning af skøder: s. 69
- frd. 1556 15/4 om oprettelse af gældsfængsel i Kbh. s. 14, 62, 113
- reces 1557 20/5, art. 8: s. 39
- reces 1558 13/12, art. 8: s. 110
- reces 1558 13/12, art. 26: s. 106
- reces 1558 13/12, art. 27: s. 12, 99
- reces 1558 13/12, art. 37: s. 10
- reces 1558 13/12, art. 38: s. 10
- reces 1558 13/12, art. 49: s. 26
- reces 1558 13/12, art. 52: s. 88, 89
- reces 1558 13/12, art. 53: s. 82, 83, 88, 91
- reces 1558 13/12, art. 54: s. 105
- reces 1558 13/12, art. 66: s. 39, 42
- Frederik II's håndfæstning 1559 12/8: s. 10, 11
- Frederik II's gårdsret 1562 9/5, art. 31: s. 62
- reces 1576 21/11, art. 1: s. 110
- reces 1576 21/11, art. 10: s. 111
- reces 1577 18/10 om morgengaver bl. adelen: s. 86, 87, 90
- missive 1580 22/8 til købstæderne om, at salg og pantsætning af købstadsgods skal ske til tinge: s. 69, 73

- frd. 1590 14/8, at nævninger og sandemænd kan sværge over adelige: s. 12, 101, 108-109, 118
- åbent brev 1590 14/8, artikler om rettergangen på Lolland-Falster: s. 108
- missive 1592 31/5 om fordeltes begravelse: s. 108
- Christian IV's håndfæstning: s. 10, 14
- Haderslevske Constitution 1604 1/3: s. 64
- frd. 1606 1/4 om gældsbreves forældelse på 20 år: s. 35, 79, 135
- mandat 1609 3/2 om møntens forandring: s. 37
- Randers bys vilkår 1609: s. 37
- frd. 1610 3/4 om møntens forandring: s. 37
- reces 1615 31/3, art. 24: s. 79, 136
- frd. 1616 4/7 om mønten: s. 37
- frd. 1616 4/7, at adelige skyldnere kan sættes i gælds fængsel: s. 15, 55, 58, 62, 65, 113, 120, 124, 131
- frd. 1619 7/4, art. 1 om overformyndere: s. 33
- frd. 1619 1/7 om mindreårige og forpligtelser, som er imod loven: s. 31, 52, 59, 114
- frd. 1621 20/2 om mønten, art. 4: s. 93
- Danmarks rigens ret og dets dele eller forfølgning: 1621 10/12: s. 73, 92, 111, 115-118
- Danmarks rigens ret og dets dele eller forfølgning, art. 4: s. 76, 136
- Danmarks rigens ret og dets dele eller forfølgning: art. 5-7: s. 57, 58
- Danmarks rigens ret og dets dele eller forfølgning: art. 12: s. 115
- Danmarks rigens ret og dets dele eller forfølgning: art. 54: s. 80
- Danmarks rigens ret og dets dele eller forfølgning: art. 55: s. 82
- Danmarks rigens ret og dets dele eller forfølgning: art. 56: s. 76, 116
- Danmarks rigens ret og dets dele eller forfølgning: art. 57: s. 116
- Danmarks rigens ret og dets dele eller forfølgning: art. 79: s. 81
- frd. 1622 26/8, at adelige skøder, gave- og pantebreve skal læses til landsting: s. 26, 45, 57, 73, 97, 119, 124, 135
- frd. 1622 26/8, at lensmændene skal eksekvere domme, der lyder på gælds fængsel: s. 15, 114, 120, 124, 132
- Birkeretten, 1623, januar, art. 11: s. 99
- frd. 1623 1/7 om gældssager: s. 57, 73, 97, 100, 102, 104, 112, 119
- frd. 1623 1/7 om gældssager: art. 1: s. 65, 129, 130
- frd. 1623 1/7 om gældssager: art. 2: s. 82
- frd. 1623 1/7 om gældssager: art. 4: s. 34
- frd. 1623 1/7 om gældssager: art. 5: s. 78

- frd. 1623 1/7 om gældssager: art. 6: s. 102, 104
 frd. 1623 1/7 om gældssager: art. 7: s. 100, 104, 123
 frd. 1623 1/7 om gældssager: art. 8: s. 22, 27
 frd. 1623 1/7 om gældssager: art. 9: s. 45, 67, 73
 frd. 1624 1/5, art. 11 om størrelsen af fæstensgaver s. 87
 Fornyelse af Haderslevske Constitution 1630 1/10: s. 64
 frd. 1632 23/4 om arv, art. 10: s. 32
 frd. 1632 23/4 om underpant i fast ejendom: s. 41, 42, 43, 48, 52, 56, 57, 65, 72, 73, 97, 113, 126
 frd. 1632 29/7 for Norge bl.a. om forbud imod opkøb af fordringer: s. 79
 frd. 1635 31/3 om begrænsning af anvendelse af ed som bevis: s. 7
 frd. 1636 25/5, art. 4 om supplikater: s. 126
 Slesvig-Holstenske Landretsordning: s. 64
 frd. 1637 16/6, art. 4 om udlæg af løsøre for gæld: s. 127
 frd. 1637 26/6 om adgang for Sorø Akademi til at inddrive kost- og skolepenge ved maning: s. 62
 frd. 1638 10/2 om Sorø Akademi (maning og indlejr): s. 62
 frd. 1639 8/6 om kurser på guldmønt: s. 18, 93
 frd. 1641 29/11 art. 3 om ufries besiddelse af frit jordegods: s. 129-130
 frd. 1643 21/1 om indførelse af en omslagstermin for Sjælland: s. 46-47
 Store reces 1643 27/2: s. 119, 124
 Store reces 1643 27/2, II-2-3: s. 130
 Store reces 1643 27/2, II-2-5: s. 45
 Store reces 1643 27/2, II-3-8: s. 31, 33
 Store reces 1643 27/2, II-8-2-1: s. 87
 Store reces 1643 27/2, II-15: s. 57, 82, 130
 Store reces 1643 27/2, II-15-1-4: s. 130
 Store reces 1643 27/2, II-15-7-1: s. 57
 Store reces 1643 27/2, II-15-7-4: s. 78
 Store reces 1643 27/2, II-15-9-1 s. 57
 Store reces 1643 27/2, II-15-10: s. 19, 132
 Store reces 1643 27/2, II-15-11: s. 57, 68, 74
 Store reces 1643 27/2, II-15-14-1: s. 58, 113, 114, 132
 Store reces 1643 27/2, II-15-15: s. 47
 Store reces 1643 27/2, II-18: s. 52
 Frederik III's håndfæstning 1648 6/7: s. 10, 13, 14, 15
 frd. 1651 15/7, at enhver, som ikke holder brev og segl med betaling eller maning straks skal dømmes: s. 15, 19, 23, 65, 131, 132, 153

- frd. 1654 14/7 om udvidelse af december termin i Sjælland og Skåne til at vare fra 11. til 18. dec.: s. 47, 93
- frd. 1656 16/9, at mandag efter Trinitatis søndag skal være rentetermin for Sjælland og Skåne s. 47, 93
- frd. 1656 17/12, at 11. juni herefter skal være betalingstermin for Sjælland og Skåne i st. f. mandag efter Trinitatis søndag: s. 47
- Stændernes hyldningsbrev 1661 10/1: s. 7
- Privilegier for adelen 1661 24/6: s. 139
- Privilegier for København, 1661 24/6: s. 139
- Danske lov 1683 15/4: s. 19, 66
- Danske lov 1683 15/4, 1-23-15: s. 58
- Danske lov 1683 15/4, 1-24-38: s. 82
- Danske lov 1683 15/4, 3-17-34: s. 32
- Danske lov 1683 15/4, 5-1-1: s. 17, 18, 23, 35, 132, 142
- Danske lov 1683 15/4, 5-1-2: s. 17, 18, 35, 36, 142
- Danske lov 1683 15/4, 5-1-4: s. 30
- Danske lov 1683 15/4, 5-2-19: s. 84
- Danske lov 1683 15/4, 5-7-7: s. 74
- Danske lov 1683 15/4, 5-14-1: s. 47
- Danske lov 1683 15/4, 5-14-4: s. 136
- Danske lov 1683 15/4, 5-14-56: s. 78
- Danske lov 1683 15/4, 6-18: s. 30
- frd. 1753 29/6: s. 69
- frd. 1798 9/2 om gældsbreve: s. 78
- lov 1938 13/4 om gældsbreve: s. 77

E. LADEWIG PETERSEN:

Adelig gæld: strukturer og
funktioner 1570-1660

Kapitel 1

Adelig gældsstiftelse – Tradition og problemer

Både ældre og nyere forskning har hæftet sig ved den adelige gældsstiftelse som entydigt tilbagegangssymptom, ikke sjældent med udgangspunkt i Anders Sørensen Vedels velkendte kritik 1591 af danske herremænds tiggergang i Kiels gader for at opnå lån på ublu vilkår eller i rigsrådets advarsel 1604 mod uovervejede krig mod Sverige, bl.a. fordi en stor del af adelen var forarmet ved gæld til den holstenske adel.¹ Flere samvirkende forklaringsmuligheder er blevet fremført. Ofte har man påpeget, at herregårdsbyggeriet i højkonjunkturtidens bedste år bandt urimeligt store summer i ufrugtbare investeringer, eller at renaissancetidens velstandsvækst og livsudfoldelse bragte den danske herremænds levestandard udover mådeholdets grænser, og at det naturligvis ikke lod sig begrænse, da trangere tider meldte sig. Eпитeter som »ødselshed« eller »letsindig« omgang med kapital og kationer faldt denne generation let i pennen. Videre synes også de mange og lange adelige uddannelsesrejser i udlandet at skulle bære sin del af ansvaret, og endelig bør det nok – som et isoleret særstandpunkt – tilføjes, at en enkelt forsker, Frederik Meidell ensidigt har brudt staven over adelens økonomiske ansvarsløshed, fordi gældsstiftelsen skaffede holstenske adelige fodfæste i det danske adelsgods.²

Antagelserne hviler i alle tilfælde på den forudsætning, at der reelt var tale om konsumptionslån eller lån til uproduktive investeringer; gælden kan opfattes som prioritetsgæld, som det adelige gods' afkastning ikke magtede at forrente eller likvidere, specielt da konjunkturedgangen satte ind,³ og gældsstiftelsen må i denne sammenhæng tolkes som symp-

.1 C. F. Bricka og S. M. Gjellerup (1874), s. 284; Kr. Erslev, RR I, s. 127.

2. Fr. Meidell (1887-89), s. 31 ff. og oftere; en række af disse forklaringsmuligheder drøftes af Sv. Aa. Hansen (1964), s. 91 ff., 104, 108 f., 112., 143.

3. Jf. sst., s. 92-94, 109, 143, 274. Med rette udskiller Helge Land Hansen (1960-70), s. 383 og 385 1630'ernes store og formentlig konjunkturbetingede investeringsbyggerier (kornlader etc.); 1632 bevilger kancelliet »opsætning af en ny lade på Vallø for 16. rd. pr. binding, som skal betales over gårdens regnskab«; RA. D. kanc. B 160 Indlæg til tegnelser og registre 1632 6/6.

tom på varig, økonomisk tilbagegang. Ingen af de forklaringsmuligheder, der er blevet fremført, kan naturligvis på forhånd afvises, men deres almengyldighed er blot næppe blevet fyldestgørende dokumenteret. Ikke sjældent har man generaliseret fra tilfældige enkeltteksempler, og forklaringerne har næppe – ikke heller på europæisk plan – været uden forbindelse med »aristokratfordømmelsens« standardforklaringer og faste arsenal af dogmer.⁴ Især for den klassiske positivisme lå sådanne forklaringer lige for, adelen havde udtjent sin militære mission, fristede nu blot parasitisk tilværelse uden at kunne fyldestgøre moderne funktioner til samfundets »fremtarv« (Fridericia). Den bar sine gyldne kæder omsonst.

Målt med moderne normer er hele denne, fundamentalt anti-aristokratiske problemstilling ikke blot lokalt snæversynet, men også principielt forkert. Ethvert samfund vil indeholde incitamenter til, at den »herskende gruppe« omgiver sig med symboler, som tjener til på én gang at udmærke den og som reservatrettigheder, der tjener til at adskille den fra andre grupper, fungerer som symbol på særrettigheder. Ifølge Lawrence Stone »tilfredsstill[er] status-konsumtionen (*conspicuous consumption*) tre dybt forankrede psykologiske behov, som er tilstede i ethvert menneske: dets instinkter til aggression og konkurrence, som undertiden ikke kan finde afløb på anden vis; trangen til arbejde, om så det end blot kan bestå i at udføre ét eller andet ligegyldigt, bekosteligt og tidsrøvende ceremoniel, og trangen til leg ... Fremfor alt tjener status-konsumtionen den sociale funktion symbolsk at retfærdiggøre opretholdelsen eller erhvervelsen af status«. Den danske adels luksusforbrug – ved vielser, begravelser, festligheder, i mad, drik og klæder osv. – kan forekomme os absurd, men tjente i samtiden som adelige prærogativer, i hvert fald indtil 1600-tallet. Det er ikke noget specielt dansk fænomen, men på den anden side er det for vor sammenhæng af helt afgørende betydning, at også – og fremfor noget – den privilegerede godsbesiddelse og dens størrelse her indgik som det absolut bærende led i dette system af social status-konsumtion, et synspunkt som lægges til grund for de efterfølgende undersøgelser.⁵

4. Jf. hertil F. Redlich (1952), s. 281 ff., hvor den »borgerlige« historieskrivnings aversion mod adelen af økonomiske, sociale og erhvervsmæssige grunde fremhæves; jf. også E. Ladewig Petersen (1974 B), s. 86-88.

5. L. Stone (1965), s. 184-88, 547-86; A. Mączak (1976), s. 87-112; E. Ladewig Petersen (1982 B).

Et sammenfald af økonomisk højkonjunktur og herregårdsbyggeri – eller omvendt byggeriets ophør, da krisen sætter ind – er givetvis en nærliggende mulighed. Det giver blot ikke noget entydigt bindende forklaringsgrundlag, så længe de enkelte anlæg ikke lader sig tidsfæste mere præcist, end det hidtil har været muligt, eller så længe man ikke i repræsentativt omfang kan måle bygningsinvesteringerne. Byggeriet kunne ikke være nogen almindelig konsumvare, men har (i forbindelse med løbende ombygninger og ændringer) i høj grad måttet tilpasses funktionelle formål og modens krav. De (endnu langt fra udtømmende) historisk eller bygningsarkæologisk daterede anlæg 1500-1660 fordeler sig således:⁶

	anlæg i alt	ny- anlæg	større anlæg
1500-35	53	53	13
1536-69	93	76	31
1570-99	118	93	40
1600-29	15	8	2
1630-59	82	46	11

De ret talrige, senmiddelalderlige anlæg af militært tilsnit synes ved århundredets udgang at være blevet afløst i nødvendigt omfang af statusprægede herregårde, som ikke blev umoderne. Bortset fra disse – formentlig bl.a. politisk betingede – anlæg og fra krigsårene 1560-69, da tallet meget naturligt falder til et minimum, ligger det samlede antal nyanlæg pr. årti ret jævnt på 20-27 (medregnes ombygninger, da 28-34) gennem hele perioden 1536-1600. Det er utvivlsomt rigtigt, at 1500-tallets lønudvikling og prisudvikling for byggematerialer i forhold til landbrugsvarernes begunstige herregårdsbyggeriet, men en direkte korrelering med landbrugskonjunkturerne er næppe mulig; kun de meget lave tal 1600-1629 under depressionerne kunne støtte en sådan antagelse, men den omfattende byggeaktivitet i 1630'erne og 1640'erne demotterer denne tolkning ud fra den traditionelle placering af konjunkturskillet. Tolkningen af tallene er næppe absolut bindende; vi ved ikke,

6. Jf. Sv. Aa. Hansen (1964), s. 92-94 med tabel 4.7. – Talopgørelsen støtter sig til upublicerede undersøgelser af arkivar F. Jerk, som jeg skylder tak for tilladelse til at citere; Jerks talmateriale korrigerer Sv. Aa. Hansens opgørelser.

i hvilken udstrækning, herremanden har kunnet udnytte egne materiale- og arbejdsressourcer, og markedet synes foreløbig at have været nogenlunde dækket ved århundredeskiftet, og nye moderetninger eller nye behov kan endelig også have gjort sig gældende efter 1630.

Hvad angår omkostningerne ved herregårdsbyggeriet står vi endnu på omtrent bar bund. De ikke helt få bygningstaksationer, der foreligger i adelige skifter, i skøde- og panteprotokollerne eller i andre kilder, har næppe altfor stor værdi. Netop ved skifter synes man at have takseret hovedgårdsbygningerne overordentligt lavt; i skiftet efter den meget velstående rigsråd Gregers Krabbe 1656 takseres Torstedlund således til 600 rd., den samme vurdering som 1645, da den blev »af gode mænd taxeret«, utvivlsomt langt under den virkelige værdi, og noget lignende gælder om Krabbes øvrige hovedgårde, Enggård, Jerstrup og Fuglsang. Tilsammen andrager værdien af bygninger og inventar ca. 7.7% af skiftets samlede aktiver.⁷ Mindre urealistisk – men naturligvis betinget af situationen – synes vurderingerne at være i konfiskationsboet efter Kay Lykke.⁸

	bygninger	hovedgårdstill.	hele godset
Gisselfeld	12.000 rd.	?	94.509 rd.
Rantzausholm	4.400 -	12.050 rd.	81.417 -
Flintholm	100 -	?	13.817 -
Rødkilde	80 -	?	18.470 -
Brendegård	- -	-	4.493 -
Hverringe	1.000 -	?	38.324 -
Gelskov	120 -	?	17.426 -
Harridslevgård	2.000 -	9.000 -	29.219 -
Hevringholm	4.000 -	5.760 -	60.583 -
Estruplund	100 -	?	14.469 -

Bortset fra lade- og avlsgårde (Flintholm, Rødkilde, Brendegård og Estruplund), der konventionelt takseres til 0.4-0.7% af godsernes værdi, er bygningsvurderingerne her langt mere nuancerede, men andrager alligevel normalt (Rantzausholm, Harridslevgård og Hevringholm) kun

7. RA. Privatarkiver nr. 1089 Gregers Krabbe og Dorthe Daae B: Skiftesager 1656 og 1676; jf. ndfr. s. 289.

8. RA. Rtk. 216.302VII. 1-2 Kay Lykkes konfiskationsbo; jf. også Jytte Jensen (1977), s. 59 f.

5.5-6.8% af godsværdierne; ejendommeligt nok taksæres det omtumlede Gelskov og Hverringe kun til henholdsvis 0.7% og 2.6% af godsværdierne, hvorimod det er tydeligt, at Kay Lykkes hovedsæde, Gisselfeld, landets største herregård og et betydeligt bygningsmonument, endnu værdsættes højt, til 12.7% af godsets værdi, alle andre uligheder ufortalt.

Tendensen til ved skifter at reducere de urentable aktiver og de situationsbestemte taksationer i Kay Lykkes bo kræver ingen nærmere kommentarer; som kilder til bygningsinvesteringernes størrelsesorden lader taksationerne sig ikke anvende. Ulige mere interessante er de bygningsregnskaber, der er bevaret fra ombygningen af Ulriksholm (Skinnerup ved Kerteminde) i Christian IV's senere år. Ved kronens overtagelse af godset 1634 bestod hovedbygningen af forfaldne bindingsværksbygninger med en vistnok ikke særligt stor ladegård; ombygningen, der blev indledt 1636 og som efter to hovedfaser endnu ikke var afsluttet 1647, omdannede gården til en – noget tung – herregård i senrenaissancestil.⁹ Bygningsarbejdet blev bestridt dels over godsets løbende driftsregnskaber, dels ved tilskud udefra, hvortil kommer naturalier og den uberegnelige arbejdsindsats, godsets og undertiden også Odensegårds og Nyborg lens fæstebønder måtte erlægge i form af ægter, arbejde osv.

Tilsammen androg omkostningerne ved ombygningsarbejderne 18.250 rd. (hvoraf regnskaberne registrerer ca. 15.300 rd.), jævnsides med at godset ved køb og mageskifte blev forøget og arronderet fra 217 til 574 td. htk. Der er i betragtning af regnskabsmaterialets ufuldstændighed og de arbejds- og materialeressourcer, godset selv kunne stille til rådighed, naturligvis tale om minimumstal, men en sammenstilling med gods- og bygningsregnskaberne kan imidlertid tjene til uddybning af situationen:¹⁰

9. RA. Diverse lens- og godsregnskaber før 1660: Ulriksholm, Synsforretning 1634; jf. Jytte Jensen (1977), s. 59 f.

10. RA. Div. lens- og godsregnsk. før 1660: Ulriksholms regnskaber 1636-47 og bygningsregnskaber 1644-47; jf. Jytte Jensen (1977), s. 16 ff., 53 ff., 64 ff., og tabel 1-2.

	1636/40	1640/44	1644/47	1636/47
godsindtægt	6.647 rd.	29.532 rd.	5.503 rd.	21.682 rd.
godsudgift	4.212 rd.	7.713 rd.	2.584 rd.	14.509 rd.
driftoverskud	2.435 rd.	1.1819 rd.	2.919 rd.	7.173 rd.
beholdn. ved start	2.335 rd.	2.123 rd.	- rd.	2.335 rd.
ordinært overskud	4.770 rd.	3.942 rd.	2.919 rd.	9.508 rd.
ekstraord. indtægter:				
godssalg	3.000 rd.	- rd.	- rd.	3.000 rd.
tilskud	9.825 rd.	5.000 rd.	6.819 rd.	21.644 rd.
diverse	288 rd.	- rd.	748 rd.	1.036 rd.
overskud + e.ord. indt.	17.883 rd.	8.942 rd.	10.486 rd.	37.311 rd.
ekstraord. udgifter:				
godskøb	10.321 rd.	5.000 rd.	- rd.	15.321 rd.
byggearbejder	5.263 rd.	202 rd.	9.764 rd.	15.229 rd.
udbetalinger	245 rd.	3.861 rd.	736 rd.	4.842 rd.
ekstraord. udg. i alt	15.829 rd.	9.063 rd.	10.500 rd.	35.392 rd.

Prestigehensyn – den unge Ulrik Christian Gyldenløves godsejerstatus – vejede åbenbart væsentligt (omend næppe anderledes end for standen som helhed) for de omfattende godskøb og byggearbejder. Men medens det kgl. kammer 1636-40 finansierede godserhvervelserne, kunne hovedparten (91%) af byggearbejderne udredes over godsregnskabet, og da de standsede i begyndelsen af 1640'erne, blev godsets overskud stort set indbetalt til kongens kammer eller Vibeke Kruse. Modsætningsvis måtte 69% af byggeriet 1644-47 finansieres af majestæten (om indbetalingen 1643 af 3.861 rd. medregnes, da kun 37%); skellet ved Torstenssonsfejden synes tydeligt og kan have sammenhæng med de magre efterkrigsår.

Hvorvidt materialet fra Ulriksholm – godsets egne ressourcer ubetraktet – er repræsentativt har vi endnu ingen muligheder for at afgøre. Af de samlede omkostninger androg arbejdslønnen kun 34% (6.300 rd.), materialer og transport henholdsvis 60% og 6%;¹¹ til sammenligning ved vi kun, at Hans Steenwinkel ca. 1636 i et overslag over bygningen af Kjørstrupgård (som blev opgivet) tilbød opførelse af 14.557 »aallenn muer i firkant« for 20 skill. pr. kvadratalen, i arbejds løn »med grunden att grafue, saa witt som all fundamentthett och muren vnder forne huis, thorne

11. Sst., s. 58 f. og 64 f.

och gaardenn«, i alt 3.032½ rd.¹² Sandsynligheden kan dog tale for at forholdet mellem materialer og arbejdsløn – stadig med godsernes egne ressourcer *in mente* – er karakteristisk.¹³

Med forbehold for den ekstraordinære situation, som det isolerede materiale fra Ulriksholm afspejler, kan der altså være grund til at antage, at herregårdsbyggeriet kun delvis har kunnet finansieres over adelsgodsets driftsindtægter; det har krævet supplerende investeringer – f.eks. fra lensindtægter – og det har antagelig været afhængigt af de løbende, økonomiske vilkår, men også begunstiget af godsernes gratis ressourcer af materialer og arbejdskraft. Selv om flere af de træk, der karakteriserer byggeriet på Ulriksholm genfindes i andre tilfælde – det gælder f.eks. Peder Oxes byggearbejder på Gisselfeld og Vallø 1567-75¹⁴ – er det næppe muligt at generalisere på det foreliggende grundlag; byggeaktiviteten kræver en korrelering med bygherrernes muligheder for at kunne disponere over lensindtægter, men omvendt er der næppe heller nogen grund til at antage, at de store byggeperioder 1550-99 og 1630-49, der ikke falder sammen med gældsstiftelsesperioderne, generelt har krævet investeringer, der har skullet dækkes ved holstenske eller andre kontantlån.¹⁵

Tilsvarende tal for omkostningerne ved de unge herremænds *peregrinationes* lader sig med ganske få undtagelser heller ikke fremdrage. Udlandsrejsernes tyngdepunkt ligger i sidste halvdel af 1500-tallet og de første årtier af 1600-tallet, indtil formentlig bl.a. krigen på kontinentet bremsede udviklingen; men medens Holger Rosenkrans' sønners rejser blev finansieret af forældrenes godsindkomster, og Otte Skeels langvarige rejse, der synes at have kostet ca. 8.000 rd. i årene 1652-56, udelukkende af hans eget arvegods, krævede Just Høegs sønners rejser i 1620'erne både godssalg og gældsstiftelse.¹⁶ Under alle omstændigheder er uddannelsesrejserne (omend afhængigt af rejsemålene) uomtvisteligt

12. RA. D. kanc. B 160 Indlæg (1636-39).

13. Det samme fænomen iagttages ved de kongelige fæstningsanlæg; RA. Reg. 108 B Overslag over fæstningsomkostninger 1596:1621. Bøndernes gratis arbejdsressourcer spiller en afgørende rolle; jf. W. Kula (1970), spec. kap. III og mine bemærkninger i HT 79. Kbh. 1979, s. 148-50.

14. Jf. ndfr. s. 173; H. H. Fussing (1934-36), s. 82 f.

15. Jf. dog H. Land Hansen (1969-70), s. 382 ff., 389 f. og 395. I andre tilfælde betår der ingen åbenbar sammenhæng.

16. Sv. Aa. Hansen (1964), s. 123 ff.; om Otte Skeel ndfr. s. 288; H. Land Hansen (1969-70), s. 274-76.

særdeles bekostelige; og ligeså sikkert er det, at uddannelsesrejserne kan siges at have haft social slagside, for så vidt som de overvejende synes at have været forbeholdt højadelen, medens de økonomisk ringere stillede gruppers sønner måtte slå sig til tåls med den traditionelle uddannelse i udlandet af militært tilsnit, i »gudsfrygt og rytteri«, selv om også mønstret synes at være blevet ændret noget i det 17. århundrede, da udnyttelsesfrekvensen af uddannelsesrejserne stiger noget.¹⁷

Overfor den gængse betoning af ulemperne, farerne og de økonomiske ofre, udenlandsrejserne krævede, kan der dog være grund til at fremhæve, at de ikke blot var »barren investments«, men fremfor alt led i en europæisk sammenhæng, 1500-tallets »educational revolution«. ¹⁸ Adelsens langt bedre og mere moderne uddannelse ved udenlandske læreanstalter må have været en uomgængelig betingelse for moderniseringen og rationaliseringen ikke blot af centralforvaltningen, men også af lensforvaltningen og domstolenes virksomhed i den sidste generation af 1500-tallet; den bedre og mere tidssvarende standard, som denne kulturelt produktive investering frembragte, lader sig ikke bortforklare ved henvisning til tilfældige, uheldige eksempler; udviklingen har sin naturlige og nødvendige plads i adelens omformning fra krigerstand til gods-ejer- og embedsadel. Ligeså lidt lader dens værdi sig af gode grunde måle, men konsekvenserne for højadelens politiske og kulturelle horisont er uomtvistelige og bør næppe undervurderes.

Endelig kan der også være grund til at hæfte sig ved, at den sociale mobilitet inden for adelsstanden – trods alle begrænsninger – i hvert fald i det 17. århundrede i høj grad synes at have været afhængig af uddannelsesniveaet; meget taler for, at regeringen selv fra 1580'erne ved besættelse af landets administrative og dømmende topposter har lagt vægt på, at kandidaten havde en universitetsuddannelse bag sig; det gælder hovedlensmandsposterne, ligesom det gælder landsdommerposterne. Både fra administrative, kulturelle og sociale synspunkter må uddannelsesinvesteringerne således betones, men må også have været investeringer, som adelen selv har prioriteret højt, inden for de givne politiske og materielle rammer.

Adelens forbrug af luksusvarer lader sig tæt belægge ved enkelttekstempler hentet fra korrespondance og regnskaber, men meget vanskeligt

17. Sv. Aa. Hansen (1964), s. 182 ff.; E. Ladewig Petersen, (1980 C), s. 142-44.

18. J. H. Hexter (1961), s. 45-70; L. Stone (1965), s. 627 ff.; Harald Ilsøe (1963-66), s. 512-19.

kvantificere; og netop det farverige materiale, som specielt Troels-Lund har øst af, bør advare mod generalisering. End ikke adelens daglige levestandard – som for Holger Rosenkrans' vedkommende synes beskednen¹⁹ – lader sig kvantificere (og slet ikke i forhold til den øvrige befolkning). Kun gennem en tilfældig opgørelse 1642/43 erfarer vi, at 108 adelspersoner accisefrit har importeret 305 amer vin og 364 amer l anker vineddike (henholdsvis 47.140 l. og 56.685 l.), gennemsnitlig 960 l. på et år, et ganske tankevækkende tal, selv når man tager festlige lejligheder i betragtning.²⁰ Også sammenhængen mellem vareleverancer fra herregårdene (evt. gældsstiftelse) og konsumtion er velkendt, men i sig selv ikke noget abnormt fænomen eller krisesyndrom; i praksis tyder meget på, at de sager, der omkr. 1600 forebringes rettertinget om konsumtionsgæld, overvejende angår mindre velbjegete adelspersoner, selv om situationen kan have ændret sig ved 1600-tallets midte. Heller ikke dette fænomen lader sig endnu vurdere repræsentativt.

Som et enkelt eksempel kan dog anføres Christian Sparre til Sparresholm (d. 1658, god for ca. 500 td.htk.), der normalt synes at have afregnet sit forbrug af et ganske omfattende sortiment af specerier, vin, tekstiler og jævne varer over sin konto hos købmand Jørgen Eggertsen i Næstved. Regelmæssigt kvitterer denne Christian Sparre for deres mellemværende; en balance mellem godsets kornleverancer (1.105 dr.) og Sparres forbrug (446 dr.) i juni 1656 faldt ud i dennes favør, og få måneder senere afregnede Jørgen Eggertsen en større leverance mel. Til gengæld vidner korrespondancen 1657-58 om, at Christian Sparre ikke nåede at afregne sit forbrug – og specielt ledsagede han den tætte serie af ordrer med bestilling af vin, ofte af »den allerbedste franske« – inden sin død; opgørelsen præsenterede Jørgen Eggertsen på Faxe herredsting 1663.

Hvorvidt den gæld på mindst 19.505 rd., som Christian Sparre havde ophobet siden 1653, og som enearvingen, overjægermester Vincent Joachim Hahn droges med ned gennem 1660-erne, beror på konsumtionsgæld, lader sig ikke afgøre. Bemærkelsesværdigt nok dominerede borgerlige kreditorer med 14.245 rd. (73%); og enkelte brudne beløb kunne tyde på konsumtionsgæld, men i andre tilfælde er der åbenbart tale om reelle lån, de største – ved siden af de 4.000 rd., Erik Grubbe til Tjele

19. Jf. ndfr. s. 215 og 218 med note 71 og 83.

20. RA. D. kanc. B. 215. IV. A. 4 Fortegnelse over accisefrit indført vin 1642/43.

havde tilgode – 6.250 rd. hos rådmænd Morten Mikkelsen i København og 4.046 rd. hos borgmester Christian Caspersen i Køge.²¹

Selv om en kvantificering af adelens levestandard, af herregårdsbyggeriet og af uddannelsesrejsernes betydning endnu ligger uden for det muliges rækkevidde, synes vi dog at kunne konkludere, at den ældre forsknings postulering af en årsagssammenhæng mellem den adelige gældsstiftelse og dens forbrug ikke på forhånd kan afvises på individuel basis, men heller ikke lader sig underbygge som generel forklaring. Først og fremmest synes overvejelserne at føre til den konsekvens, at forbrugs-, bygge- og uddannelseselasticiteten bør have været meget ringe, hvad selv det nu foreliggende materiale dokumenterer, at først 1600-tallets ringere, økonomiske vilkår i sig selv skulle have tvunget til gældsstiftelse, og at man må se bort fra adelsstandens sociale differentiering. Selv om vi stadig ikke kan se bort fra disse forklaringsmuligheder, tvinger omstændighederne os til at søge andre, alternative eller supplerende, men fremfor alt systematiske udveje.

Med betydeligt større sikkerhed kan vi modificere Frederik Meidells tese. Der foreligger ingen holdepunkter for antagelsen af en politisk betinget, snigende »slesvigholstenisme« (ad »skørtevejen« eller ad lånevejen). Alligevel bør dette problem tages op påny; det er nemlig ubestrideligt rigtigt, at holstenske og andre godsejere – ligesom i senmiddelalderen – har fundet kapitalinvesteringen i dansk, adelig godsbesiddelse økonomisk og privilegiumæssigt attraktiv, i hvert fald indtil kejserkrigen. Henrik Rantzau fremhæver udtrykkeligt dette motiv, da han 1566-68 forhandlede om købet af Holmekloster, og samme motiv spores tydeligt i de diskussioner, Jacob Fabricius d.y. har refereret fra hoffet på Gottorp, således endnu 1618.

Det er velkendt, at den holstenske adel – jævnsides med fyrstehusene – i sidste halvdel af 1500-tallet fortrænger den slesvigske adel, en proces, der afsluttes med en række spekulationsopkøb, og at den adelige godsbesiddelse ganske som i kongeriget netop i disse årtier koncentrerer på færre og mægtigere hænder.²² Den holstenske ekspansion i kongeriget hører derimod snarere tiden efter århundredeskiftet til, og den samles markant om Rantzauerne på Breitenburg. Rantzausholm overlod Henrik Rantzau ca. 1582 sin søn Breide Rantzau, der allerede året før havde fået sæde i rigsrådet og tre år tidligere havde ægtet en velsitueret rigs-

21. RA. Privatarkiver nr. 1937 Christian Sparre.

22. For dette og det flg. K. Prange (1976), s. 5 ff.; E. Ladewig Petersen (1980 B), s. 69-71.

rådsdatter. 1587/88 registreres han for 5 rostjenesteheste, 1614 for 17, tre år senere for yderligere fire for gods, han havde tilforhandlet sig på Sjælland.

Broderen Gert Rantzau, som før århundredskiftet næppe havde ejet dansk gods, takseres 1617 for 4 heste og den anden broder, Frans Rantzaus enke Anne Rosenkrans 1614 for seks heste. Allerede 1625 kunne denne rantzauske klan – Henrik Rantzaus sønner og sønnesønner – mønstre ikke mindre end ca. 17.600 td.htk., og medregner man svigersønnerne i danske rigsrådsadelige kredse, da ca. 31.000 td.htk., 11% af den adelige godsbesiddelse på tretten personers hænder. At tallet i 1638 er sunket til 7.-9.000 td.htk. indebærer ingen tilbagegang, men udtrykker slægtens assimilering i det danske adelsmilieu. Og godserhvervelserne bør snarest anskues som spekulationsopkøb – på linie med tendenserne i hertugdømmerne – af privilegiumæssigt og økonomisk attraktive ejendomme. Processen har sin plads i den hektiske ejendomspekulation, som præger det adelige godsmarked i disse årtier, men den vidner tillige om den holstenske adels enorme kapitalstyrke.

Lignende bevidste hensigter spores også i andre tilfælde, omend udfaldet langtfra altid blev positivt. Dette gælder sandsynligvis Bendix Rantzau til Møgeltønder og hans børn. Misrøgt af bønderne under Møgeltønder gods kan have været en hovedårsag til kronens genkøb af godset 1599, men økonomiske årsager kan heller ikke udelukkes; Bendix Rantzaus blev straks frit forlenet med Åstrup len (Vendsyssel), som han allerede 1607 for sin levetid afstod til sin svigersøn Aksel Galt til Tyrrestrup.²³ I februar samme år indgik Aksel Galt og hans hustru, Mette Rantzau kontrakt med Balthasar v. Ahlefeld til Heilingstedt om at afdrage Bendix Rantzaus restgæld – 2.100 dr. – i to rater på 900 dr. af Åstrups indkomst i 1609-10, de resterende 300 dr. i 1611.²⁴ Aksel Galt synes at have overholdt aftalen, men påtog sig også andre forpligtelser for sin svigerfader;²⁵ 1614 viste det sig, at han resterede med 1.500 dr. af det foregående års ekstraskat, foruden den gæld, han på sin svigerfaders vegne droges med i hertugdømmerne. Balthasar v. Ahlefeld havde på dette tidspunkt endnu ikke fået sine resterende 300 dr., og Riberådmanden Mogens Greve skyldte han 500 dr.; Aksel Galt blev derfor fjernet fra

23. Kr. Erslev, Len II, s. 31. Om familief forholdene: SDA XIII: 2, s. 110 f.

24. KR D II, s. 519-21.

25. Sst. II, s. 337, 363.

lenet, men den nye lensmand skulle dog afvikle gælden af lenets indtægter.²⁶

I betragtning af den meget store investering, kronen måtte foretage i genkøbet af Møgeltønder – endda finansieret ved en ekstraskat – er det nærliggende at antage, at den fri forlening med Åstrup skal tolkes som en imødekommenhed, som skulle gøre det muligt for Bendix Rantzau at afvikle sine omfattende økonomiske forpligtelser. Meget bedre gik det ikke hans børn; begge døtrene ægtede kongerigske herremænd, Hans Munk til Visselbjerg og Oksvang, som 1616 blev henrettet for en blodskamssag,²⁷ og Aksel Galt til Tyrrestrup, der kastede sig ud i meget komplicerede transaktioner omkring Ryomgård.²⁸ Sønnen, den yngre Bendix Rantzau forsøgte at skaffe sig fodfæste ved køb af Brandholm gods (Nørvang h.), og også i dette tilfælde endte forsøget i åbenlys fiasko. Han havde afkøbt Henrik Lange godset for 14.000 dr., men kun udredt ham 600 dr.; resten havde hans svigerfader, Albert Skeel til Jungetgård »af faderlig kærlighed og medynk« kautioneret for. Selv havde Albert Skeel måttet låne 2.000 dr. for at kunne betale Henrik Lange, men Bendix Rantzau havde nægtet ham forvaring på resten og påstod tilmed, at den kærlige svigerfader havde lovet ham at betale halvparten mod frafald af sin hustrus arv. Da han ikke kunne dokumentere sin påstand pålagde rettertinget ham naturligvis at forvare Albert Skeel mod den skade, Henrik Lange og rigsmarsk Peder Munk – en person, vi oftere vil stifte bekendtskab med – måtte kunne påføre ham.²⁹

Bendix Rantzau efterkom – formentlig af nærliggende grunde – ikke dommen.³⁰ Et par år senere tiltalte Kjeld Brockenhuus til Lerbæk som værge for svigerinden Kirsten Skeel og Claus Dyrre til Linderum, gift med Ingeborg Skeel, Bendix for at have solgt og pantsat sin (da afdøde) hustrus, Karen Skeels gods, skønt han var insolvent og skønt han (på grund af det nys nævnte opgør med sin svigerfader) befandt sig under rigens forfølgning. Og selv om Bendix Rantzau påstod, at han var solvent, da han i april 1609 havde foretaget et godskøb, og da han selv stod som ejer af Brandholm, dokumenterede modparten, at han havde pantsat adskilligt fæstegods 1608-09; rettertinget underkendte flere af pante-

26. Kanc. Brevb. 1609-15, s. 688 f.

27. B. Kaae (1953), s. 218 ff.

28. KRD II, s. 166f., 202 f., 204 f., 221 f., 334 f., 350 f.

29. Sst. II, s. 179 f.

30. Sst. II, s. 218 f.

brevene, ikke på grund af Bendix Rantzaus insolvens, som var en kendsgerning 1609, men – som det fremgår af, at andre breve blev godtaget, fordi familien endnu i 1608 havde medvirket ved transaktionerne – netop på grund af manglende godkendelse.³¹ Ved samme lejlighed stadfæstede rettertinget en landstingsdom, der havde pålagt Bendix Rantzau at skaffe sine svigerinder jordebøger og gældsregistre over hans og salig Karen Skeels fællesbo. Gælden opgøres ved denne lejlighed til 16.375 dr.; hertil kom yderligere ifølge et »udfly- og bryllupsregister«, som Albert Skeel havde underskrevet, købmandsgæld på 1.291 dr. og ca. 463 mr. lübsk.³²

Selv om Bendix Rantzau – sikkert med rette – hævdede, at hovedparten 9.000 dr. (+ 2.000 dr. skadegæld) til borggreve Vratislav v. Dohna, berøede på gæld, han havde pådraget sig under sin udlandsrejse til Italien, Tyskland og Bøhmen, skyldes den resterende del formentlig hans mislykkede forsøg på at etablere sig som dansk godsejer. Gælden for købet af Brandholm hører vi ikke mere til; godset gik helt eller delvis over i svigerindernes eje sammen med Bendix Rantzaus gæld.³³ Hovedsagen er, at Bendix Rantzau – foruden sin pyntelige rejsegæld – allerede 1609 var »uvederhæftig«, insolvent, og at hans forsøg involverede hans svigerfader og svigerinder i et uoverkommeligt spind af gældsforpligtelser, fast gæld såvel som konsumptionsgæld, som de måtte påtage sig ikke blot på grund af forløfter, men også fordi de vedgik arv og gæld efter Albert Skeel og Bendix Rantzau, åbenbart for at bevare deres arveret til den faste ejendom.

Denne sag er det første opsigtsvækkende gældskompleks, administrationen og domstolene måtte tage stilling til efter århundredeskiftet; den indeholder i flere henseender karakteristiske ingredienser (bl.a. også finansieringen af godskøb ved gældsstiftelse), men den vidner tillige om holstenske forsøg på at etablere sig som kongerigske godsejere; at det – i modsætning til Henrik Rantzau – strandede så totalt, beror utvivlsomt på manglende kapitalstyrke og gældsforpligtelser på forhånd. Men hverken denne sag eller de øvrige vidnesbyrd om, at holstenske adelige fandt det danske godssystem økonomisk attraktivt, er ensbetydende med, som Meidell antyder, at der fandt en massiv indvandring sted til kongeriget; tværtimod tyder meget på, at indvandringen har været begrænset, og at

31. Sst. II, s. 311 og 318 ff.

32. Sst. II, s. 311.

33. Kanc. Brevb. 1609-15, s. 20, 75, 137, 280; VLD 1617A, nr. 158 og 160.

den i hvert fald efter kejserkrigen eller i det mindste efter midten af 1600-tallet ikke altid har været absolut frivillig. Den lader sig blot – selv med udgangspunkt i rostjenestetaksationerne – vanskeligt kvantificere, fordi det er umuligt at drage rimelige skel mellem holstenske (og tyske) slægter og danske eller assimilerede slægter, og fordi ægteskaber eller andre forbindelser skar på tværs af alle linier. Det samme gælder enkelte tyske (»militære entreprenører«), som efter krigen i 1600-tallet bosatte sig i landet.

I forhold til Rantzauerne spiller slægter som v. Buchwald, Pogwisch, v. Brockdorff og Ahlefeld endnu en ganske underordnet rolle, hvorimod familierne Breide, v.d. Wisch og Blome – der havde hørt til den danske adels onde ånder omkring århundredeskiftet – omtrent helt fortaber sig i materialet; kun Hans Pogwisch, der efter dansk hofstjeneste en kort tid erhvervede Damsbo på Fyen og Kjærstrup på Lolland, henholdsvis 1602 og 1604, kan klassificeres som immigrant; han opnåede en vis – militært betonet – position på Fyen, men døde forgældet i 1630.³³ Alligevel lykkedes det hans sønner at konsolidere sig som danske godsejere, men stadig støttet til militære karrierer og i øvrigt åbenbart nært knyttet til det enevældige monarki.³⁵ Slægten Blome optræder slet ikke i materialet, medens Heinrich v.d. Wisch kun ganske kortvarigt beholdt sine danske besiddelser.

På grundlag af det foreliggende materiale kan vi således med fuld sikkerhed drage den konklusion, at den holstenske gældsstiftelse ikke som Meidell antog har banet vejen for en bevidst, holstensk godsejerinvasion i kongeriget. Efter regeringens indgreb i adelens holstenske gældsstiftelse i begyndelsen af 1620'erne³⁶ har immigrationen i hvert fald – indtil den tidlige enevælde – ikke fået videregående betydning ved indførsler eller køb. Rente- og gældspolitikken synes at have tvunget de holstenske godsejere bort, ikke af nationalpolitiske årsager, men på grund af deres ublu lånevilkår.

Den adelige gældsstiftelse rejser stadig en række spørgsmål af principiel, socialhistorisk rækkevidde, som blot endnu meget vanskeligt lader sig besvare helt fyldestgørende. For det første ville det være afgørende, om gældsstiftelsens omfang lod sig kvantificere, at vi med nogenlunde

34. SDA XII: 2, s. 42; jf. RA. Herredagsdombog nr. 24, 1615, fol. 6r-10r.

35. SDA XII: 2, s. 43 f.; K. C. Rockstroh (A. Thiset) i DBL (2) XVIII (1940), s. 444 f.; C. O. Bøggild-Andersen, sst., s. 445-47.

36. Se ndfr. s. 243 ff.

sikkerhed kunne fastslå dens udbredelse, og hvorfra de kapitalressourcer kom, som indgik i gældsstiftelsen, eventuelt tillige deres cirkulationshastighed og mobilitet. For det andet må gældsstiftelsens kronologi kunne fastlægges mere eksakt end det hidtil har været muligt, bl.a. for at kunne trænge ind i dens baggrund og årsager. Og endelig er det – af de samme grunde – indlysende nødvendigt at foretage systematiske undersøgelser af gældsstiftelsens indre mekanismer og funktioner. Den ældre forskning giver ikke fyldestgørende svar, bl.a. fordi den i altfor høj grad har været bundet af en dybt forankret, adelsfjendtlig tradition, men utvivlsomt også fordi dens horisont har været for snævert begrænset til vore egne breddegrader og har savnet socialhistoriske dimensioner. Men selv ikke med de midler, der nu står til rådighed, er det muligt at løse alle de strukturelle og funktionelle problemer, der knytter sig til den adelige gældsstiftelse. Det er således næppe muligt før landstingenes panteprotokoller tager fat – den jyske i 1624, den sjællandske og fynske endda senere – at analysere låntagningens struktur eller dens fordeling på de kreditor-kategorier, der kunne være tale om, danske standsfæller, holstenerne, borgere eller andre lånekilder.

Axel Rubow har ganske vist påpeget, at den danske kronens gældsstiftelse i Kiel foreløbig synes at være ophørt i slutningen af 1580'erne samtidig med, at adelens lånebehov netop steg kolossalt fra det sidste årti af 1500-tallet, og at det holstenske pengemarked i den følgende generation har været hovedkilde til de lån, der ikke lod sig opnå hos danske standsfæller.³⁷ Rubows opgørelse kan tegne en rigtig udviklingstendens (det egentlige skred i udviklingen indtræffer dog vel først efter århundredeskiftet), men kan også bero på overleveringsmæssige tilfældigheder, at et større antal gældsbreve er blevet registreret som nødlidende efter århundredeskiftet end før osv.; allerede Vedels ofte citerede kritik af Kielerlånene i 1591 synes snarest tværtimod at dokumentere – om noget – at de allerede da har haft en langt større og mere foruroligende udbredelse, end Rubows tal lader formode. Og endelig burde Rubow – stadig under forudsætning af materialets repræsentativitet – have ladet sig advare ved den faldende tendens i rentesatserne, som han konstaterer; stigende kapitalefterspørgsel ville næppe resultere i faldende rentesatser, medmindre også kapitaludbuddet har været væsentligt stigende.

37. A. Rubow (1914), s. 107 og 120 f.; jf. Sv. Aa. Hansen (1964), s. 110 f., 123 f., 131-43; jf. Knud Pranges kritik, der med rette påpeger, at materialet kan være vildledende; (1966A), s. 426.

Et tilsyneladende sikrere vidnesbyrd om gældsstiftelsens vækst ligger i det hastigt stigende antal af gælds- og skifteanliggender, som kancelliet og domstolene måtte tage stilling til. Det afgørende skred indtræffer i denne henseende efter århundredeskiftet, men selv her må vi gøre to reservationer; den formueretlige og familieretlige lovgivning havde i 1500-tallet været så nødtørftig, at den i de første årtier af det følgende århundrede var blevet forældet og utilstrækkelig.³⁸ Det er da også karakteristisk, at den kongelige dispensationsret ekspanderer væsentligt ikke mindst på disse felter i de tidlige årtier af det 17. århundrede således,³⁹ at konklusionerne må pålægges det forbehold, at kancelliets formueretlige afgørelser og indgreb samtidig afspejler en udfyldning af den gældende lovgivning. Den anden reservation ligger i, at kancelliets og domstolenes afgørelser efter sagens natur fortrinsvis afspejler nødlidende sager således, at den logiske konklusion strengt taget kun kan gå ud på, at der har fundet en vækst sted – af økonomiske eller andre grunde – i sager af denne beskaffenhed.

Hvad endelig angår domstolenes registrering af gældssager, er det uomtvisteligt, at der finder en væsentlig stigning sted i antallet af påkendte sager. 1595-96 og 1598 påkendte rettertinget 17 adelige gældssanliggender og 9 borgerlige krav, i alt 16% af samtlige 159 domme; allerede 1602-04 behandlede rettertinget derimod 52 sager, der direkte eller indirekte angik adeliges indbyrdes gældsforhold, 53 borgerlige tilgodehavender (oftest varekrediter) hos adelige, i alt 57% af samtlige 176 kendelser.⁴⁰ Men også her kræver kildematerialet forbehold, specielt hvad angår dets repræsentativitet. For det første koncentrerer rettertingets virksomhed i disse år – omend mindre udpræget end i de følgende årtier – om enkelte celebre og overmåde komplicerede affærer, af hvilke de to Bendix Rantzau'ers gæld og transaktionerne omkring Ryomgård i Jylland, som Aksel Galt havde erhvervet, blot er én. Det mest karakteristiske træk synes netop i dombøgerne i disse år at være, at rettertinget snarest frekventeres af et snævert og eksklusivt klientel. Iver Munk til Krogsdal, rigsmarsk Peder Munk til Estvad og Hans Munk til Visselbjerg tilhører en sådan – om man vil – halvt professionaliseret kreds (»konsortium«) af økonomiske spekulanter overfor økonomisk trængte

38. Stig Iuul (1940), s. 251 f.

39. Sst., s. 253 f.; jf. ndfr. s. 247.

40. E. Ladewig Petersen (1974B), s. 42.

adelsgrupper.⁴¹ 1608 måtte Albert Skeel søge rettertingets bistand over for sin flygtige svigersøn, åbenbart fordi hans forløfter for denne kunne gøre ham (og hans gods) sårbart over for rigsmarskens potentielle fordringer.⁴² Allerede i 1600 havde fru Pernille Rud meddelt sin søster Dorthe Rud, at hun og hendes ægtefælle, Frederik Quitzow – atter en af tidens professionelle spekulanter – havde agtet sig over til Sjælland, men var blevet hindret af en strid med Peder Munk; »saa er dett mig kerdt, at hand haffuer ynttet uundett fra eder; gud giffue, hand icke heller gjør. Gud forlade ham for all den trette, hand tretter y denne uerden«, føjer Dorthe Rud til i sit svar 15. december med et hjertesuk, der netop røber lidt af den atmosfære, der omgav den stridbare rigsmarsk.⁴³

»Konsortierne« er ikke de eneste af denne art; ræsonnementet medfører kun, at vi bør være varsomme over for rettertingsdombøgernes repræsentativitet; de beskæftiger sig fortrinsvis med eksklusive spekulantkredse. For det andet rejser dombogsmaterialet, som vi senere vender tilbage til, repræsentativetsproblemer, hvad angår de adeligt-borgerlige mellemværenders karakter; dommene synes nemlig her næsten udelukkende at angå helt små hartkornsbesidderes varekrediter.⁴³ Og for det tredje er det umiddelbart indlysende, at dombogsmaterialet ikke lader sig anvende som grundlag for statistisk opgørelse af den adelige gældsstiftelses omfang. Thi vel medførte den indre mekanisme i gældsstiftelsen som vi ligeledes senere vender tilbage til, at sagesløse personer og deres hæftelser lod sig hvirvle ind i vidtløftige processer, men principielt bør man nok på forhånd gå ud fra, at de sager, rettertinget måtte tage stilling til, normalt har været nødlidende eller på anden måde kompliceret ved specielle, økonomiske og retlige omstændigheder.⁴⁴ Gældsbreve, der blev afviklet på normal vis, vil normalt ikke forventes at have efterladt sig noget spor efter, at de var blevet indfriet og annulleret; originale – og kasserede – gældsbreve forekommer da også i danske arkiver kun undtagelsesvis, og omvendt efterlader en konfrontation af private regnskabskilder med den offentlige protokollering ingen tvivl om, at det er undtagelserne vi underrettes om.

Som helhed må vi konkludere, at den adelige gældsstiftelse i Kiel allerede omkring 1590 må have været et så normalt og udbredt fæno-

41. Jf. f.eks. KR D II, s. 5 ff., 23, 78, 93 og 289; jf. E. Ladewig Petersen (1974B), s. 75-79.

42. KR D II, s. 179; jf. ovfr. s. 162.

43. Dorthe Rud t. Pernille Rud 1600 15/12; L. S. Vedel Simonsen. Fam. Rud II, s. 155 f.

44. Jf. ndfr. kap. 3.

men, at Vedel har kunnet påtale det, som han gør. Fremdeles synes det foreliggende kildemateriale snarest at føre til den konsekvens, at der efter århundredeskiftet er tale om en skærpelse eller komplicering af situationen af en sådan art og af sådanne dimensioner, at det har krævet domstolenes og centraladministrationens indgreb, men den ændring, der finder sted, kræver stadig uddybning, dels ved undersøgelser af gældsstiftelsens struktur og specielle mekanisme, dels ved en vurdering af den indflydelse, lovgivningen og specielt domstolenes domspraksis kan have øvet på udviklingen.

Symptomerne på voksende adelig gældsstiftelse og afhængighed af kapitalressourcer indenfor og udenfor kongerigets grænser er altså til stede i generationen forud for kejserkrigen; de er blot langt fra tilstrækkelige til at besvare de spørgsmål, historikeren må stille med hensyn til gældsstiftelsens kronologi, udbredelse eller sociale konsekvenser, ligeså lidt som de kan forklare gældsstiftelsens årsager. Kvantitative resultater forudsætter endnu omfattende og møjsommelige undersøgelser; foreløbig må den kvantitativt repræsentative vurdering i stor udstrækning vige for den kvalitative enkeltundersøgelse. Vi må i enkeltheder kende mekanismen og gældsstiftelsens præcise karakter, og vi må kunne placere den som en økonomisk og social funktion i det danske adelssamfund, inden vi begiver os ud i undersøgelser af dens omfang, dens fluktationer og dens årsager og virkninger. En blot nogenlunde repræsentativ afklaring af alle disse problemer forudsætter detailundersøgelser i stort antal – eller endda i generelt omfang – af regionale eller slægtsbestemte grupper af den danske adel og studier over bred front over den indflydelse, som periodens autonome, økonomiske konjunkturforløb øvede på adelens situation.⁴⁵

En farbar vej vil være kvantitative, prosopografiske undersøgelser af adelens gældsstiftelse (eller andre funktioner) på grundlag af masseindsamling og systematisk, statistisk bearbejdelse af hver enkelt persons data.⁴⁶ Undersøgelser af denne art lader sig allerede i begrænset omfang anvende, og den vil til tidens fylde også kunne anvendes over for den

45. Af enkeltundersøgelser over adeliges gældsforhold foreligger der endnu kun Fr. Meidells (nu forældede udredninger) i det anf. værk II: 1, s. 16 ff., 20 f., 26 f., 30 ff., 34 ff., 54 ff. og passim; Bue Kaae (1960-61), s. 78-147 og 161-97; S. Mørch (1965-67), s. 465-528; H. Land Hansen (1969-70); E. Ladewig Petersen (1970B), s. 11-26 og (1974B), kap. 6-7.

46. L. Stone (1971), s. 46-79.

adelige gældsstiftelse; den forudsætter blot generelt opfyldelse af en række tekniske og metodiske krav, som det materiale, der står til rådighed, vanskeligt kan fyldestgøre. Fra tekniske synspunkter kan man på forhånd stille sig skeptisk over for muligheden af at opnå den fylde af data og den materielle homogenitet, som er nødvendig; i hvert fald kommer repræsentativitetsproblemerne over for en så socialt sammensat gruppe som den danske adel til at spille en afgørende rolle.

Fra metodiske synspunkter er det afgørende og udslagsgivende, at problemformulering og vidneværdi præciseres meget indgående. Systematiske/prosopografiske undersøgelser har i den seneste generation indvundet væsentlige forskningsresultater, men man har med en vis ret – og også kun det – betonet, at metodens anvendelighed på politisk plan eller over for politisk-social elitegrupper *a priori* forudsætter, at »politik er et spørgsmål om vekselvirkningen (interplay) mellem små, ledende eliter og deres klienter snarere end om massebevægelser, og at det er egeninteresse i betydningen af barsk Hobbesk konkurrence om magt, velstand og sikkerhed, der styrer verden«; de forskere, der har anvendt metoden har overset eller ignoreret den betydning, ideologiske programmer eller idéhistorisk baggrund kan have øvet.⁴⁷

Metodisk mest afgørende er det, at undersøgelser af denne art naturligvis ikke giver svar på andet end, hvad historikeren spørger om, og at det kræver supplerende studier for at afgøre, om den korrelation, man opnår ved bearbejdelsen, er statistisk tilstrækkelig til at underbygge antagelsen af en årsagssammenhæng, hvad angår de faktorer, man har underkastet undersøgelse; det er – trods alle gode resultater – nok heri, at denne undersøgelsesmetodes mest afgørende krav – ikke nødvendigvis begrænsning – har ligget.⁴⁸

Af metodiske grunde er det da af væsentlig betydning, at vi forsøger at give de enkeltundersøgelser af danske adelsgrupper, som lader sig gennemføre, både horisontale og vertikale dimensioner, om muligt også dybde dimensioner. Ved en horisontal dimension forstås i denne sam-

47. Sst., s. 65-73, der dog nok er for ensidigt angelsachsisk orienteret.

48. Sst., s. 47, 53 ff., 63 ff. Jeg ser her bort fra, at prosopografiske studier, som Stone med rette fremhæver, ikke blot er anvendelige over for elitegrupper, som han selv har beskæftiget sig med, og som her er aktuelle, men også over for massedata i bredere social sammenhæng. En brist i Stones argumentation er det derfor, at han ikke har underkastet »massestudie«-retningen metodiske overvejelser, der svarer til hans vurdering af »elite«-skolen.

menhæng den kreds af geografisk eller slægtsbestemt art, som den enkelte adelige kommer i gældsmæssig (og anden) kontakt med, ved den vertikale dimension virkningerne af gældsstiftelsen i kronologiske rammer for debtors eget og det eller de følgende slægtled, som direkte eller indirekte, økonomisk eller socialt involveres; ved dybde dimensionerne forstås endelig analyse af gældsstiftelsens årsager og funktioner, foreløbig dog kun inden for de rammer, undersøgelsen i enkeltheder kan byde.

Kapitel 2

Gældsstiftelse og lånevilkår indtil 1600

Vidnesbyrdene om adelig gældsstiftelse forud for 1600 foreligger i altfor spredt form til at tillade statistisk bearbejdelse og det bevarede regnskabsmateriale ligeledes såre sparsomt; netop denne situation nødvendiggør i første instans specialstudier af gældsstiftelsens struktur og mekanisme snarere end kvantificering. Af et regnskabsbrudstykke fra det ene halvår 1554 fremgår det, at den foretagsomme fru Sidsel Ulfstand, enke efter Knud Pedersen Gyldenstjerne (d. 1552) har oppebåret 846½ dr. i godsindtægter (hovedsageligt for salg af øksne og korn fra hendes skånske og sjællandske godser) og 402½ dr., 71 mr. og 65 gld. i renter og gældsafdrag.¹ Niels Lange havde betalt hende 15 dr. rentepenge, fru Anne på Dallund 36 dr., Niels Krabbe 214 dr., Gregers Holgersen (Ulfstand) 30 dr., Bjørn Andersen (Bjørn) 12 gld. og Jacob Skeel 106½ dr. og 53 gld. Men hvorvidt der er tale om ordinære betalinger eller specielle transaktioner i forbindelse med skiftet efter Knud Gyldenstjerne ved vi ikke sikkert. Under skiftet i juli 1555 har Sidsel Ulfstand på datteren Lisbet Gyldenstjernes vegne oppebåret 100 dr. af sønnerne og »beplicter migh till tror hande ad haffue och vdsette (dem) paa rente for^{ne} min kiere datthers, Lisbeths Gyllenstjernes och hindis arffuinge till gaffuen och besthe«. I november samme år kvitterer svigersønnen Folmer Rosenkrans på alle arvingers vegne fogeden på Tim i Jylland for overskuddet af godset 1554 29/9 til årsdagen med 683½ dr., hvortil kommer næsten to læster rug og byg samt 155 td. havre.² Under alle omstændigheder har Sidsel Ulfstand og hendes medarvinger således bevidst specialiseret sig i udlån af disponible kapitaler, og noget lignende gælder en række andre rigsrådsadelige personer, Knud Rud til Ved-

1. RA. Privatarkiver nr. 5503 Knud Pedersen Gyldenstjerne og Sidsel Ulfstand II.G: Regnskaber 1554-74. Regnskabet er bl.a. ført af »Folmer«, dvs. svigersønnen Folmer Rosenkrans til Steensballe; det anfører flere gange beløb som det, der kan tilkomme Sidsel Ulfstand; om denne P. Colding i DBL (2) XXIV (1943), s. 502 f.
2. RA. Privatarkiv nr. 5503 Knud Pedersen Gyldenstjerne og Sidsel Ulfstand II.F: Skiftedokumenter i boet efter Knud Gyldenstjerne, kvitteringer 1555 16/7 og 23/11.

bygård, Mogens Gyldenstjerne, hvis korrespondance vidner om, at han lejlighedsvis også har kunnet benyttet sine udlån som pressionsmidler i sin godssamling, og Peder Oxe.

I alle tilfælde dokumenterer materialet i denne kreds bevidste pengeforretninger. Omkring 1560 opgjorde fru Mette Rosenkrans f.eks. sine udestående fordringer i alt ca. 19.400 dr. – således:³

pålydende (dr.)	»rentebreve«	»håndskrifter«
1.001-	3 7.000 dr.	2 ca. 3.560 dr. + 120
501-1.000	2 2.000 -	2 ca. 1.400 -
201- 500	2 2.000 -	6 ca. 1.790 -
101- 200	- -	9 ca. 1.405 -
- 100	2 150 -	13 ca. 1.000 -
i alt	9 10.150 dr.	32 ca. 9.245 dr. + 120

Den kommende opgørelse, der må være blevet til i flere etaper, sonder mellem faste »rentebreve« og – de åbenbart meget udbredte, men også mere forgængelige – »håndskrifter« for mindre, uinstitutionaliserede pengeudlån. De første, der synes at have været forbeholdt prominente standsfæller og familiemedlemmer, har normalt en størrelsesorden, der overstiger de mere tilfældige udlån, men har også karakter af pengeforretning. Knud Gyldenstjerne, der skylder 2.000 dr., skal betale hovedstolen med et års rente til julen, Jørgen Lykke, der ligeledes skylder 2.000 dr., har delvis afdraget sin gæld i sild, men skylder to års rente, medens fru Mette instruerer sin tjener om, at Sten Rosensparres gæld på 500 dr. får stå, med mindre »han maner sig selv, tør du heller ikke mane«. Til gengæld forventer Mette Rosenkrans indbetaling af rigsråd Jørgen Brahes gæld på 3.000 dr. (den største post overhovedet), hvoraf hun har lovet »unge Eskild Gøye« (t. Sørringe) 500 dr.; tjeneren skal

3. RA. Privatarbiver nr. 6086 Peder Oxe og Mette Rosenkrans II:4:Regnskaber. Opgørelsen er vanskelig at datere, idet den uden, at det bemærkes optager gæld fra personer, der må have været afdøde. Andre personer – rigsråd Jørgen Brahe (d. 1565) og Steen Rosensparre (d. 1565; hun ægtede ham ca. 1552; A. Heise (1885-87, s. 290) – må være i live; i betragtning af de vidtspændende transaktioner, opgørelsen viser os, vil den næppe kunne placeres før udgangen af 1550'erne; denne antagelse underbygges af de prisnoteringer for korn og øksne, der anføres, og som synes at svare til niveauet ca. 1560.

skaffe hans »omsatsbrev«, men også sige ham, »at vi ville vel forliges om renten«.

De talrige mindre, men mere situationsbestemte håndskrifter fordeler sig både på adelige og uadelige, borgere i København og Helsingør; men udover det mere akute præg har flere af håndskrifterne åbenbart nær forbindelse med Mette Rosenkrans' forretningstransaktioner. Det gælder specielt de to største poster; Poul Huitfeld, hvis gæld opgøres til ca. 2.500 dr. »for min skibspart«, og som derudover skylder hende penge for 3 læster malt à 40 dr., medens han selv har forsendt 3 læster til Bergen. Dankvart Poulsen i København noteres for et håndskrift på 60 dr. + 1.000 dr., medens Mette Rosenkrans kun er ham et mindre beløb skyldig for hollandske varer; »det kan vel stå på vort regnskab, om han lægger ud til min skibspart«. Videre har hun et mellemværende med »Ida i Helsingør« for en hollænder, der skylder hende 500 dr. for korn og smør, og endelig skylder Torbern Bille foruden et håndskrift på 122 dr. for 2 læster malt à 35 dr.

Kombinationen af pengeforretninger og handelsattraktioner er stadig til stede i rigshofmester Peder Oxes afregninger med storkøbmanden Marcus Hess i København 1567-70 og i skifteopgørelserne 1577-78. I den halve boslod, der tilfaldt Mette Rosenkrans' medarvinger ved den endelige opgørelse på Gisselfeld, fordeler gældsbrevene sig således:⁴

pålydende (dr.)	alm. gældsbreve	gamle gældsbreve
1.001-	3 3.737 ½ dr.	- - -
501-1.000	3 2.900 -	3 2.160 dr.
201- 500	3 1.400 -	2 800 -
101- 200	2 315 -	2 275 -
- 100	6 380 -	12 725 -
i alt	17 8.732 ½ dr. ⁵	19 3.960 dr.

Herudover overtog Mette Rosenkrans selv fordringer på 11.763 dr. således, at de samlede tilgodehavender lader sig opgøre til ca. 27.150 dr.⁶

4. RA. Privatarbiver nr. 6086 Peder Oxe og Mette Rosenkrans II.I Skifte, fol. 158r-v; Troels-Lund i Da. Saml. 2. r. II (1877-79), s. 188-90; jf. O. F. C. Rasmussen (1868), s. 74 ff.; A. Heise (1885-87), s. 421 f.

5. Skiftet har urigtigt 8.832 1/2 dr.

6. A. N. Ryge (1765), s. 389 f., 406. Ifølge den endelige opgørelse 1578 29/8 (sidstnævnte sted) har Mette Rosenkrans fået gældsbreve for 23.455 ½ dr.

Hertil kommer Eskil og Peder Oxes store – og som det viste sig, uerholdelige – tilgodehavende i Antwerpen på 92.406 dr. hovedstol (renterne nævnes ikke);⁷ fremdeles tilfaldt der ved det endelige skifte på Gisselfeld 1578 Mette Rosenkrans' medarvinger kontante beløb i guld- og sølv-mønt for ca. 7.115 dr. (af en samlet beholdning på altså ca. 14.230 dr.);⁸ og endelig tog skifteopgørelsen hensyn til, at der forlods var blevet udbetalt kongen 10.140 dr. (formentlig i forbindelse med hans krav for Tordsø gods på i alt 18.000 dr.) og 10.000 dr. til Mette Rosenkrans ifølge hendes morgengavebrev.⁹

En samlet opgørelse af dette komplicerede bo lader sig ikke foretage; hovedparten af fællesboet har dog sikkert været bundet i fast ejendom, hvis samlede størrelse og værdi nu blot unddrager sig vurdering; der har dog været beløb disponible i kontante penge og købmandstilgodehavender på ca. 34.370 dr. (heri også Mette Rosenkrans' morgengavebrev), men 27.150 dr. i obligationer og 92.406 dr. i fordringer på Antwerpen. Til gengæld synes man at have holdt købmandsafregningerne uden for skiftet; Marcus Hess' og den tidligere borgmester Anders Skrivners gæld på henholdsvis 2.000 dr. og 4.402 dr. kom til at indgå i afregningen med kronen, men endnu i 1580 begærede Mette Rosenkrans et møde med Peder Oxes søstre i København, bl.a. for at »clarere Marcus Hess' og sal. Hans Olsens, borgmesters, regnskaber for, hvad landgilde, de har bekommet af Peder Oxe, før han døde, iligemåde (for) at få Anders Skrivners regnskaber klargjort«.¹⁰

Man kan diskutere, i hvor høj grad den størrelsesorden, som Peder

7. Sst., s. 321 f. Ifølge en opgørelse, som Peder Oxe foretog 1560 3/1, og som Albert Oxe fremlagde under skiftesagen, havde Eskild Oxes tilgodehavender da (uden renter) udgjort 11.760 dr., som Peder Oxe forpligtede sig til at »sætte ud på rente«. Under skiftet bestred Peder Bille (som Mette Rosenkrans' værge), at der var tale om så stort et beløb; ifølge en opgørelse efter Eskild Oxes død 1563 havde denne fordring (med fradrag af afdrag) udgjort 3.186½ dr. Afgørelsen måtte overlades til rettertinget, fordi eksekutorerne ikke mente at kunne afklare sagen alene på grundlag af vidnesbyrd, som Peder Oxe selv havde affattet; der kendes ingen rettertingskendelse, men 1578 12/9 måtte Mette Rosenkrans bevilge Peder Oxes søstre 11.000 dr., eller halvparten af Eskild Oxes tilgodehavender inklusive renter i Antwerpen; sst., s. 379-81, 413 og ndfr. s. 000 ff.

8. RA. Privatarkiver nr. 6086 Peder Oxe og Mette Rosenkrans II.I: Skifte, fol. 148r-v; Troels-Lund i Da. Saml. 2.r.II, s. 172 f. – Guldmønterne er her omregnet efter rentemesterregnskabernes kurser.

9. A. N. Ryge (1765), s. 406 f.

10. Sst., s. 406 og 416.

Oxes og Mette Rosenkrans' transaktioner repræsenterer, er typisk; efter al sandsynlighed er der her tale om helt usædvanlige værdier; strukturen er derimod af samme støbning som den, vi træffer i andre tilfælde i rigsrådsadelige kredse. Sikkert er det, at Peder Oxes og Mette Rosenkrans' forretningsaffærer røber meget nære sammenhænge mellem pengeforretninger og varehandel, og at der er blevet arbejdet meget bevidst med familiens kontante midler og godsernes produktion. På den anden side viser en sammenligning af Mette Rosenkrans' gældsopgørelse ca. 1560 og skiftets opgørelse af de udestående fordringer dog tillige et vist sammenfald, ikke blot af det klientel, der direkte har lånt penge, men også af de konkrete beløb. Det vil utvivlsomt være forhastet at drage den slutning heraf, at de pågældende har befundet sig i permanente pengevanskeligheder; det gælder formentlig nok i en række tilfælde, men i andre tilfælde kan gælden bero på forretningsforbindelser; en kombination af begge dele gælder sikkert netop Poul Huitfeld, med hvem Mette Rosenkrans jo allerede omkring 1560 har haft forretningsforbindelser, men som også på anden måde – ved gods- og pantetransaktioner – senere bliver boet 900 dr. skyldig; det er blot ikke hans eneste kreditor. Endelig kan der nok være grund til at bemærke, at begge gældsopgørelser optager meget gamle fordringer; af den gældsmasse, der registreres 1577-78 karakteriseres 31% udtrykkeligt som gamle breve. Kontinuiteten i forretningen fremtræder meget klart.

Medens Sidsel Ulfstand og hendes arvinger, Knud Rud, Mogens Gyldestjerne og Peder Oxen og Mette Rosenkrans således specialiserede sig i udlån af disponible kapitaler efterlod Peder Rud til Vognserup ved sin død i 1559 en gæld, der vist i 1572 (med ubetalte renter) opgøres til knapt 1.750 dr., heri dog inkluderet konsumtionsgæld på ca. 457 dr. og udgifter på 119 dr. til hans begravelse. Hovedkreditorerne er i dette tilfælde rigsrådsadelige, Ejler Hardenberg, Mette Oxen og Christoffer Huitfeld.¹¹ Lignende træk optræder i skiftet efter Thomas Fasti til Katholm (d. 1600) og hans hustru, Christence Bryske (d. 1611) i 1615; det registrerer skadesløshedsbreve for Thomas Fastis forløfter på mindst 6.000 dr. og 22.000 mr. lübsk (17.000 dr.), strækkende sig over perioden 1561-95, heraf mindst 4.000 dr. for lån mellem danske standsfæller, de resterende 13.000 dr. for holstenske lån, det ældste kuriøst nok fra Sidsel

11. Vedel Simonsen, Fam. Rud II, s. 135 f. – Sagen afgøres efter en rettertingsdom, der fordeler gælden ligeligt mellem enken, Grethe Bryske og arvingerne; GdD III, s. 140-44; DD III, nr. 397; jf. GdD IV, s. 299 ff. og Vedel Simonsen, Fam. Rud II, s. 137.

Ulfstands søn til Johan v.d. Wisch 1561 på 4.000 mr. lübsk. I Christence Bryskes gemmer fandtes desuden indfrieede gældsbreve – alle vist fra hendes enkestand – på et bruttobeløb af 61.756 ½ dr., heraf breve for tilsammen 45.000 dr. i hendes eget navn.¹²

Karakteristisk for debitor kredsen i Thomas Fastis kautionistvirksomhed er det, at den afspejler netop den samme kreds af adelige, som vi på anden måde kender som låntagere, brødrene Niels og Mourids Stygge til Nørlund, Hans Lange til Bredning, Mogens Juell til Pallesbjerg og Anders Skram hvorimod egentlige højadelige kun optræder en enkelt gang; tankevækkende er det endelig, at Frederik Lange til Markie i 1586 har optaget et uspecificeret lån omtrent samtidig med, at han afkøbte kronen Søvde gods i Skåne og i øvrigt selv optræder som pengeudlåner i Skåne. Blandt kreditorerne træffer vi udover de holstenske pengemata-dorer Hans Johansen Lindenow, Jørgen Friis til Krastrup, Jørgen Rosenkrans til Rosenholm, Jørgen Sehested og Frederik Quitzow, alle fra højadelige eller magnatadelige kredse. Christence Bryskes egne kreditorer er med en enkelt undtagelse alle holstenske, men det er navnlig iøjnefaldende, at kautionistkredsen registrerer en række af de professionelle spekulanter i de første årtier af 1600-tallet – Esge Brock, Knud Gyldenstjerne Henriksen, Jens Mogensen (Harbow) til Sindinggård, Ulrik Sandberg, Otte Christoffer Rosenkrans og mere på overdrevet falskneren Christoffer Rosenkrans – således, at skiftets to dele afspejler en vis glidning.

Disse løsevne stumper kan naturligvis ikke bære altfor vidtrækkende konklusioner; men både i dette materiale og i de øvrige, mere tilfældige efterretninger er flere træk gennemgående og iøjnefaldende. For det første optræder der gennem hele 1500-tallet Kielerbreve, omend endnu af forholdsvis beskedne størrelsesorden i sammenligning med de lån, der kendes *en masse* efter århundredeskiftet; på den anden side underbygger de antagelsen af, at Vedels advarsel mod Kielerbrevene – og den deri implicerede kapitaleksport – snarest dokumenterer, at lånevirk-somheden i de sidste årtier af 1500-tallet må have antaget større dimensioner; situationen er blot endnu ikke kritisk i et sådant omfang, at den har krævet domstolens medvirken i større omfang; alarmerende blev den først omkring eller efter århundredeskiftet.

For det andet er det iøjnefaldende, at det materiale, som er bevaret,

12. RA. Privatarkiver nr. 349 Ejler og Carl Bryske; Orig. skifte efter Thomas Fasti og Christence Bryske 1615; jf. også E. Ladewig Petersen (1974B), s. 85.

på dette tidspunkt helt overvejende lokaliserer debitorsiden til menigadelige kredse til de middelstore hartkornsklasser. Adskillige medlemmer af familien Rud synes at være kommet i økonomiske vanskeligheder i århundredets sidste trediedel (i et enkelt tilfælde får syvårskrigen byrder skylden), for en Niels Pedersen Galt til Ingelstad og hans hustru Lisbet Huitfeld indtræffer vanskeligheder – og gældsstiftelsen for forholdsvis små beløb hos naboer og slægtinge – i 1580'erne,¹³ og ligeledes i 1580'erne måtte kancelliet for første gang i lidt større skala dispensere fra recesreglernes forbud mod, at borgerlige besad frit gods som pant for deres tilgodehavender. Dette betyder dog ikke, at adelige ikke tidligere har befundet sig i økonomiske trængsler, men snarest at situationen er blevet skærpet i den sidste generation af det 16. århundrede. Endelig tyder kilderne på, at kreditorerne fortrinsvis, men næppe udelukkende skal søges i rigsrådsadelen, og at der her fra første færd er tale om regulære pengeforretninger, i enkelte tilfælde forbundet med handelsvirksomhed af forskellig art. Gennem hele perioden har eksklusive grupper af adelen været i stand til at udlåne kapital og har været villige til det, bl.a. formentlig fordi udlånene holdt bagveje åbne for godsershvervelser.

Kildematerialet tyder således allerede her på forholdsvis klare strukturelle skel i gældsstiftelsen; men krisesymptomer af mere latent karakter og fortrinsvis lokaliseret til mindre eller middelstore hartkornbesiddere – oftest uden adgang til kronens forleneringer – sporer vi først i de sidste årtier af det 16. århundrede. Det vil være nærliggende at kombinere disse fænomener med den kendsgerning, at de sidste årtier af århundredet hærges af økonomiske kriser af alvorlig karakter, urolige og ikke altid fordelagtige kornkonjunkturer og langvarig afsætningskrise for kvægeksporten fra 1579. Med det materiale, der står til vor disposition er det endnu umuligt at etablere en bindende konkret bevisførelse for en sammenhæng, men sandsynligheden kan tale for, at de mindre eller middelstore godsejere i kraft af deres mindre bedrifter kan have haft relativt vanskeligere ved at klare sig økonomisk end de største godsbesiddere; driftsomlægninger har krævet kapital, ikke mindst regenerationen af øksneeksporten omkring århundredeskiftet, og de mindre godsejeres produktion af korn har måske heller ikke i samme udstrækning som højadelens givet basis for spekulationsoplagring og -salg. Endelig bør det fremhæves, at den menige adel ikke på samme vis som den

13. Jf. samme (1970 B), s. 19 f.

favoriserede rigsrådsadel har kunnet supplere sine godsindtægter med lensindtægter, men at de offentlige ombud, rostjenesten og andre byrder utvivlsomt har vejet uforholdsmæssigt tungt på dens skuldre. Sandsynligheden kan således tale for, at den menige adel og de mindre godsbeddere uden muligheder for økonomisk og social mobilitet, er blevet bragt i langvarige vanskeligheder allerede i den sidste generation af 1500-tallet.¹⁴

Systematiske undersøgelser af gældsstiftelsens omfang og vilkår vanskeliggøres imidlertid ved, at det private brev- og aktmateriale – ligesom adkomstmateriale – flyder langt mere sparsomt i sidste halvdel af det 16. århundrede end forud. Specielt kan vi ikke med samme grad af sikkerhed som før 1560 og efter 1620'erne bestemme de økonomiske vilkår for pantsættelse af fast ejendom. Med meget grov tilnærmelse kan det fastslås, at pantsættelse af en tønde hartkorn fæstegods indtil ca. 1540 har betinget summer af 5-6 rhinske gylden, og at denne sats i årtierne omkring midten af århundredet steg til ca. 8 dr. pr. td.hk.¹⁵ »Pantepriisen« fulgte blot meget langtfra jordværdiens stigning; den kløft mellem salgspris og – den mere elastiske – pantsættelsesværdi, som var opstået i senmiddelalderen, uddybes under 1500-tallets højkonjunktur på en måde, der gjorde pantevilkårene langt mere byrdefulde for debitor, men favoriserede kreditor.

Såvidt det karrigt overleverede materiale kan bære nogen slutning, ændres vilkårene ikke i slutningen af århundredet. 1583 optog Niels Pedersen Galt 100 dr. hos fru Margrethe Urup med underpant i en gård i Ramsås (Fers herred), som skyldte 1½ pd. byg; 1587-88 optog han hos samme i alt 684 dr., 100 dr. hos hendes svigersøn Gabriel Sparre til Svanholm og det følgende år 100 dr. hos svigerinden Beate Huitfeld; også i disse tilfælde sikrede kreditorerne sig ret til underpant i gods, som lå dem belejligt, til en takst af 1½-2 pd. kornskyld for hvert 100 dr. lån, i realiteten måske endnu lidt ringere vilkår for debitor.¹⁶ 1597 optog Niels Pedersen fremdeles 300 gode dr. (à 4 mr.) til 6% hos Gabriel Sparre med underpant i fæstegods i Gönge herred på 18 pd. smør og

14. Jf. samme (1980A), s. 247 ff., 263 ff.

15. Samme (1982A), s. 52.

16. Uppsala universitetsbibliotek nr. S 51; Jacob von Engeströms samlingar om Skånes historia I: Gældsbreve 1583 2/11, 1587 29/9, 1588 7/2, 10/8 og 2/9; jf. E. Ladewig Petersen (1970B), s. 19 f. med note 31-32.

andre mindre beder og året efter 64 dr. mod brugeligt pant i fæstegods for 7 mr. landgildepeng og dagsværk,¹⁷ stadig meget hårde vilkår.

Af korrespondancen fremgår det klart, at Lisbet Huitfeldt og Niels Galt havde ondt ved at svare deres renter kontant i 1593; Lisbet Huitfeldt bønfalder sin »gode broder og svoger«, Gabriel Sparre om hends stand, men brevene giver os tillige den ikke helt uvæsentlige efterretning, at Gabriel Sparre foreholdt Lisbet Huitfeldt, at han selv måtte svare fru Gørvel Faddersdatter Sparre på Børringe kloster 6-7% af sine lån der.¹⁸ Han har med andre ord fungeret – eller opfattet sig selv – som formidler af likvid kapital fra den stenrige enke, men har samtidig sikret sig underpanterettigheder eller i 1598 brugeligt pant i belejliget fæstegods, som forblev i hans varetægt. Men Gabriel Sparre har tillige – bag den normale rentesats af 6% – sikret sig godset eller retten til godset på så favorable vilkår af 12-20 dr. pr. tønne hartkornsskyld, at han næppe har lidt tab, men heller ikke været interesseret i formalisering af den godserhvervelse, der jo reelt var tale om i det lange løb.

Omvendt har det naturligvis været særdeles hårde vilkår for de arme debitorer på Ingelstad; det har vel blot ikke kunnet trøste dem, at de har måttet dele skæbne med andre debitorer i disse årtier. I 1593 lånte Frederik Quitzow til Quitzowsholm 100 dr. af Peder Brahe med 6% p.a., men med ret til underpant i en gård i Toksværd på vilkår, der svarede til 26 dr. pr. td.htk.¹⁹ Et par år tidligere havde Arild Huitfeldt bedt Sidsel Oxen sørge for, at Else Huitfeldt fik noget gods tilbage, som hendes afdøde fader havde pantsat fru Sidsels søster, Inger Oxen; Arild Huitfeldt indestår for restbetalingen på 50 dr., men føjer til »thi adt punkt korn icke er høgere wdsat end for x daller«.²⁰ Lignende betingelser

17. Uppsala universitetsbibliotek, anf. saml. Gældsbreve 1597 11/11 og 1598 u.d.

18. Lisbet Huitfeldt t. Lisbet Trolle 1593 24/11; t. Gabriel Sparre u.d.; sst. – Blandt Gørvel Faddersdatter Sparres debitorer finder vi endnu 1605 Gabriel Sparre og Arild Huitfeldt; Kanc. Brevb 1603-08, s. 83 f.; RA. Rentemesterregnskab 1605/06, fol. 252r-v, 269r-v. – På tilsvarende måde pantsætter Poul Huitfeldt i 1574 20 td. kornskyld til Peder Oxen for 2.000 dr. på ti år (altså knapt 100 dr. pr. pund kornskyld), den »sydste handell, som Peder Oxen oc meg er gangen emellom«; A.N. Ryge (1765), s. 413. I 1598 giver Aksel Urup Ludvig Munk til Nørlund ret til indførsel som brugeligt pant i fæstegods for 20 dr. pr. td.htk.; Kgl. B. Ny kgl. Saml. 616 fol., 1598 18/10.

19. RA. Privatakiver nr. 1562 Frederik Quitzow og hustruer II.B: Orig. dokumenter; jf. Vedel Simonsen, Fam. Rud II, s. 212. Brevet er stærkt beskadiget, hvorfor kreditors navn er usikkert.

20. Arild Huitfeldt t. Sidsel Oxen 1591 28/11; H. F. Rørdam (1896), tillæg nr. 71.

måtte Poul Huitfeld påtage sig, hvorimod Otte Banner til Løgismose, om hvem Esge Krafse til Egholm siger, at han endnu i 1610 »wor hans gaardt och goedtz mechtig, och nochsom paa dend thid wor weder heftigh att bethalle«, 1613 pantsatte gods i Jylland på mindre ufavorable vilkår af 38-40 dr. pr. td. htk.²¹ Det overordentligt spredte stof, som foreligger fra disse årtier tyder på en vis stigning af panteværdien efter 1600, men først i 1630'erne og 1640'erne kan vi på grundlag af det jyske og sjællandske skøde- og panteprotokolmateriale fastslå, at vilkårene for pantsættelse (uanset formen) stabiliseres på et niveau af 20-30 rd. pr. td. htk., svarende til 50-60% af godsets værdi i fri omsætning.²²

Såvidt materialet rækker tyder alle omstændigheder altså på, at vilkårene for pantsættelse både ved underpant og brugeligt pant – selv om den faste forrentning fastsættes til 6-7% – har været overordentligt tunge for debitor i den (eller de to) sidste generationer af 1500-tallet; »pantværdien« fastsættes oftest til 10-20 dr. af hver tønde hartkorn kornskyld, et tal som vanskeligt lader sig relatere til jordværdien, som kun er overmåde sparsomt belyst i denne periode, men satserne har dog næppe andraget mere end 25-35% af jordværdien. De anførte satser i forbindelse med det noget stigende pengereniveau tyder umiddelbart på voksende kapitalknaphed i sidste slægtled af 1500-tallet, eller i hvert fald på, at markedet har været kreditors, og at økonomiske faktorer har øvet indflydelse. Der kan have været tale om vilkår, der om fornødent har gjort det ublu, holstenske pengemarked konkurrencedygtigt på det danske kapitalmarked. Men allerede her kan vi iagttage den senere så karakteristiske kombination af pengeudlån og godsspekulation i danske adelskredse.

Ligeså afgørende er det, at kapitaludbuddet og de ressourcer, de enkelte lånekilder formåede at præstere, kun meget vanskeligt lader sig fastslå ad statistisk vej; også her må vi nøje os med at udlede visse hovedtendenser i udviklingsforløbet. Af væsentlig betydning i denne sammenhæng er det åbenbart, at kronens finansielle forbindelse med adelen ændres fundamentalt efter den nordiske syvårskrig 1663-70.²³

21. H. H. Fusing (1934-36), s. 65. Citatet om Otte Banners insolvens fra RA. Herredagsdombog nr. 25, 1616, fol. 176r. – En tilsvarende sats nævnes 1624; H. Matzen (1869), s. 353 note 1.

22. Jf. ndfr. s. 269.

23. Jf. Sv. Aa. Hansen (1964), s. 105 ff.; Helge Gamrath og E. Ladewig Petersen (1980C), s. 417 ff.

Kronen frigjorde sig under ledelse af rigshofmester Peder Oxe og lidt senere rentemester Christoffer Walckendorff forholdsvis hurtigt fra sine gældsforpligtelser over for adelen – omend likviditeten endnu i 1580'erne var umådeligt knap – og ved århundredeskiftet havde den ligeledes frigjort hovedparten af de fordringer, der var sikret ved pant i len.

Byrderne af krigsgælden bør – selv inden for det danske domænefinanssystem – næppe overvurderes; krigsgælden androg 1570 mindst 1.1 mill. dr., hvoraf 0.67 mill. til danske adelige mod sikkerhed i lenene. Allerede 1574 nedbringes – ved afdrag og omplaceringer – pantesummen til 0.4 mill. dr. og var 1588 bragt ned til ca. 100.000 dr., da åbenbart likviditetsknapthed i slutningen af 1580'erne og begyndelsen af 1590'erne sinkede afviklingen.²⁴

Anslås krongodsets værdi i 1574 til ca. 8 mill. dr., repræsenterede gælden en behæftelse på 5-6%, hvorimod forrentningen endnu beslaglagde 16-17% af lenenes afkastning. Dilemmaet lå åbenbart allerede da i, at den danske finansorganisation vanskeligt kunne manøvrere en så stor ekstraordinær og uforholdsmæssig byrdefuld gæld (på betingelser, der var ikke mindre ufordelagtige end de vilkår, adelige debitorer måtte underkaste sig ved pantsættelserne). Ligeså klart er det, at regeringen – fortrinsvis gennem ekstraordinær beskatning, men også ved løbende, driftsøkonomisk betingede justeringer af forleningsvilkårene – bevidst stilede mod at frigøre sine finansielle ressourcer fra de tyngende pantevilkår. Allerede 1579 synes en række lensmænd at have klaget over de vilkår, man bød dem. Arild Huitfeldt meddeler da tillige, at han har udbetalt Christoffer Walckendorffs renteskriver 3.000 dr. af de midler, der lå i kancelliet til »att betalle adelen met, som haffuer lont pendinge«; han understreger, at pengene snarest skal refunderes af renteriet, fordi »thisze pendinge aff skatten erre forordnede til rigens giell med att afflegge, jcke til kostpendinge«. Han vedlægger endnu en fortegnelse over herremænd, der har lånt kongen penge og meddeler, at majestæten har »befallett, att jeg samme pendinge skall betalle till thennum, hans naade er skyldig, huilket och skie skall, saa mange jcke haffue leen aff kongen«.²⁵ Pointen er altså åbenbart den bevidste frigørelse af kronens finansielle ressourcer, men samtidig således at adelige lensmænd, der anses for at have fordele fremfor uforlenede, tilgodeses sidst.

I hvor høj grad de adelige har kunnet frugtbargøre således frigjorte

24. E. Ladewig Petersen (1974B), s. 27.

25. Arild Huitfeldt t. Christoffer Walckendorff 1579 26/2; H. F. Rørdam, tillæg nr. 39.

kapitaler i andre investeringer – f.eks. ved udlån til standsfæller – lader sig ikke fastslå. Mere afgørende er det, at kronen allerede i Frederik II's regeringstid og under formynderstyret i mindre udstrækning udlånte kapitaler til adelige. Særlig betydning havde udlånene i årene omkring århundredeskiftet, da de nåede op på 73.000 dr. i 1602, og skønt Christian IV netop da – antagelig med tanke på den planlagte krig mod Sverige – opsgav alle sine fordringer hos adelige debitorer, viser et gældsregister fra efteråret 1605, at han tværtimod da havde udlånt adelige lidt over 300.000 dr., såvidt vi kan dømme efter aftaler på regeringsplan 1603-04.²⁶ Kronen og adelen havde da takket være den finansielle sanering og regeringens kamerale finanspolitik ikke blot byttet roller, men det kongelige kammer blev i de første årtier af 1600-tallet et finansielt og politisk instrument af væsentlig betydning i kongens hænder. Udlånene, der kun var én side – omend vigtig – af det kongelige kammers funktioner, gav kongen en økonomisk tilfredsstillende forrentning af kapitalen, men de politiske aftaler 1603-04 og indretningen af et særligt, københavnsk omslag til bestridelse af de kongelige omslagsforretninger i disse år, viser tillige, at det kongelige kammer var blevet en lånekilde af væsentlig størrelsesorden, og at det rummede muligheder for en vis – eller i hvert fald bevidst – styring af det adelige gældsmarked efter århundredeskiftet. Helt afgørende er det nemlig tillige, at Christian IV's kontante pengeudlån falder i to klart adskilte faser, den første i årene 1603-08, den anden under den verdensomspændende økonomiske krise 1618-23.

Hvorledes det kongelige kammers udlånsaktivitet skal placeres i forhold til pengemarkedet i Kiel, der efter alt at dømme spillede en voksende rolle i de sidste årtier af 1500-tallet, lader sig ikke afgøre med sikkerhed; vor viden om de nordeuropæiske kapitalmarkeder – og specielt om deres økonomiske og finansielle funktioner – er endnu altfor begrænset.²⁷ Bortset fra de danske statslån synes den kapitalstærke, holstenske adel fortrinsvis at have placeret sine pengemidler hos periodens kapitalhungrende øvrigheder, kejserhoffet, den engelske krone og stæderne Hamburg og Antwerpen, hvor militære udgifter og tunge finans- og kreditkriser i 1550'erne og 1560'erne havde skabt akutte, finansielle behov. Omfanget af de holstenske kapitalinvesteringer i Antwerpen kan endnu vanskeligt fastslås, men formentlig kan det også have spillet en rolle, at

26. E. Ladewig Petersen (1974B), s. 26 f. med note 33-36 og s. 31 ff.

27. Jf. sst., s. 12 note 13; samme (1980B), s. 62 ff.

den holstenske kapital, der havde været bundet i den danske krigsgæld efter grevefejden ved gældsdelingen 1543 og konverteringen til indenlandsk gæld var blevet delvis frigjort; hertil kommer utvivlsomt også de holstenske *condottierers* gevinster som *military enterprisers*.²⁸ I 1553 har Johan Rantzau placeret kapital til 12% p.a., 1560 til 10% p.a. og 1562 til 9.5% p.a. i Antwerpen,²⁹ altså allerede da med vigende rentesatser. I det følgende årti – 1553-64 – nævnes også en række andre Rantzauer, Paul, Heinrich, Moritz og Nicolaus blandt stadens »uytlandsche crediteuren«,³⁰ men som helhed synes renteniveauet at have ligget på 9% p.a. eller højst 5% halvårligt at betale ved *Sinxenmarkt* i Antwerpen i 1560'erne.³¹ Blandt stadens og dens indbyggers nordiske kreditorer træffer vi endelig også rigshofmester Peder Oxe og rentemester Eskild Oxe, der efter arvingernes opgørelse i 1580 havde udlånt 92.406 sp. dr. 1565-66, under Peder Oxes eksil.³²

På den anden side synes rigeligere tilførsler af spansk eller genuesisk kapital til Nederlandene fra 1570'erne til rimeligere vilkår, end de holstenske kreditorer kunne byde, og gennemførelsen af langsigtede offentlige kreditformer at have tilvejebragt mere tilstrækkelige kapitalmængder her.³³ Lånerenten havde i 1500-tallets løb – omend med væsentlige afbrydelser – været faldende, næppe blot på grund af almindelig penge- rigelighed, men formentlig også takket været kapitalmidlernes større cirkulationshastighed og den hurtige udformning af moderne kreditinstrumenter;³⁴ særlig markant synes rentefaldet – efter 1550'ernes kriser og abnormt høje rentesatser – at have været på de italienske og neder-

28. Dette gælder Johan Rantzau, men også Moritz Rantzau og hertug Adolf af Gottorp; jf. L. Andresen u. W. Stephan (1928), s. 128; F. Redlich (1964) I, s. 59, 106 note 33, 152 f.; Stadsarchief Antwerpen. Fonds tresorij nr. 1281, Koplieden schulden; 1293, Derde quchier inhoudende de staten van de jaren 1564-68. – Heinrich Rantzau modtog en medgift på 400.000 gld. fra sin sviger fader, den mecklenburgske condottière Franz v.d. Halle; R. Ehrenberg (1922) II, s. 266.

29. Stadtarchief Antwerpen. Fonds tresorij nr. 1311, Uitlandse crediteuren. Zaak Rantzau.

30. Stadtarchief Antwerpen. Fonds tresorij nr. 1291, Quichier oft Register vande Besoigne Jacques Peeters ræckende de uytlandsche, fol. 221-24, 250-51, 258-59, 281-85.

31. Stadtarchief Antwerpen. Fonds tresorij nr. 1272, Uitlandse crediteuren. Verificatie van ontfangen en betaling, fol. 33, 45, 50, 58, 59v, 62v, 69v, 72, 81v, 83, 90, 97, 104, 109v, 111 (Årene 1561-65).

32. A. N. Ryge (1765), s. 321 f.; jf. P. Colding i HT 10.r. VI. Kbh. 1942-44, s. 658 f.

33. H.v.d. Wee (1963) II, s. 239 ff., 263 ff.

34. Jf. hertil også Carlo Cipolla (1952), s. 255-67.

landske markeder fra midten af 1560'erne.³⁵ I de tyske byer og i Amsterdam nåede markedsrenten for realkredit først omkring århundredeskiftet ned på 5-6%; kun i Hamburg, hvis lånevirkksomhed startede 1542 (og var hastigt stigende fra 1546), androg renten endnu i de første årtier af 1600-tallet 6-8%.³⁶

I 1570 opgøres Moritz Rantzaus, Caspar v. Buchwalds, Bertram Rathlows og Paul Brockdorffs tilgodehavender i Antwerpen til 107.000 dr., hvortil kommer Benedict Ahlefelds krav på 43.700 dr. samt Johan og Heinrich Rantzaus og Peder Oxes tilgodehavender. Bystyret vægrede sig nu ved at svare de 12% p.a., som de holstenske matadorer havde betinget sig og tilbød i langt bedre overensstemmelse med det gældende renteniveau 5% p.a., og skønt kreditorerne tilbød en rentesats på 7%, måtte de i sidste ende bekvemme sig til at nøjes med 6% p.a.³⁷ Pengene kunne altså nu med fordel anbringes i institutionelle lån i Hamburg til 7% p.a. eller investeres i udlån til danske adelige. Under alle omstændigheder medførte udviklingen i Nederlandene, at de holstenske matadorer trak deres kapital hjem; vi kan antage, at det har skabt en større kapitalrigelighed på pengemarkedet i Kiel i de sidste årtier af 1500-tallet, men tilbagetrækningen foregik blot langtfra smertefrit eller uden tab, og den nåede ikke at øve nævneværdig indflydelse på renteniveauet i hertugdømmerne eller i kongeriget. Om vi kan fæste lid til det foreliggende talmateriale har renten været svagt faldende, fra 7.5% i tiåret 1580-89 til ca. 6.7% 1590-99, hvorefter den påny steg svagt; for kongerigets vedkommende er der i hvert fald – i modsætning til den almeneuropæiske tendens – tale om en noget væsentligere rentestigning i sidste generation af 16. århundrede.³⁸

Reaktionerne i Holsten var kraftige, selv om der ikke blev tale om øjeblikkelige kapitalinddragelser i alle tilfælde. Antwerpen registrerer og forrenter fortsat holstenske kapitaler, og samtidig med krisen var Paul Rantzau villig til i 1570 at investere ikke mindre end 157.000 gld. til 7% i staden.³⁹ Allerede i februar 1570 havde Peder Oxe over for Antwerpens bystyre erklæret sig villig til at lade sine tilgodehavender blive stående på grund af »disse tiders besværlige omstændigheder«, men han antyde-

35. Jf. sst., s. 265 fig. 2; v.d. Wee (1963) III, s. 80 fig. 34, for offentlige lån.

36. R. Ehrenberg (1922) II, s. 251 ff.; jf. I, s. 268 note 92.

37. Sst. I, s. 266-68.

38. A. Rubow (1914), s. 104 ff.

39. L. Bobé (1897), s. LXVII.

de samtidig ganske kraftigt, at forudsætningerne måtte være, at lånebetingelserne blev opfyldt således, som de var aftalt ved indgåelse af lånene.⁴⁰ Svaret har åbenbart været utilfredsstillende; thi selv om Peder Oxe i september samme år smigrer sig med at være kommet staden til undsætning i dens nød af »barmhjertig medlidenhed«, er »det nu ikke mere lejlighed længere at have mine penge hos eder«, hvorfor han har bemyndiget sin stedlige fuldmægtig til at afvikle gælden.⁴¹ I december udtrykker Peder Oxe sin forundring over, at Antwerpen forlanger henstand, men går dog med til en forlængelse af lånene under forudsætning af, at »hele kapitalen skal komme ud på interesse med 12 p. Ct., som er blevet de holstenske junkere bevilget i forgangne år« (1570),⁴² men skønt Peder Oxe udvirkede en kongelig påmindelse til Antwerpen, gik han allerede i marts 1571 med til at lade kapitalen stå, nu blot forudsat, at han får en generel forsikring for den og for renterne.⁴³ Peder Oxes meddelelser strider jo klart mod de aftaler, de »holstenske junkere« virkelig havde måttet bekvemme sig til; vi er blot ikke i stand til at afgøre, om der her foreligger en fejlurdering eller et – økonomisk måske mindre velovervejeth – forsøg på at udnytte stadens formodede kapitalmangel; sandsynligheden taler naturligvis for, at Peder Oxe ikke kan have været uvidende om de holstenske matadorers trængsler; under alle omstændigheder er det dog tvivlsomt, om hans fordringer nogensinde er blevet tilbagebetalt; heller ikke arvingernes henvendelse til Antwerpen i 1580 bar nogen frugt, og der må i så fald være tale om et kapitaltab af en ikke helt uvæsentlig størrelsesorden.

Så tidligt som i 1572 konstaterede Peder Oxe meget realistisk, at han selv »med mine pengesager står i nogen urigtighed og uvished med de Antorffer, at jeg ikke venter i mindelighed at få mine penge«.⁴⁴ På samme måde som han synes de holstenske junkere i foråret 1570 at have forsøgt med den danske regering og hertug Hans d.æ. som mellemlid at formå hertugen af Alba og de spanske myndigheder i Nederlandene til at tvinge Antwerpen til at respektere sine forpligtelser i den skikkelse,

40. Peder Oxe t. Antwerpens bystyre 1570 12/3; A. N. Ryge (1765), s. 319. Endnu 1567-68 anviser Oxe sin faktor 5.000 gl. gld. (til investeringer?); RA. Privatarkiver nr. 6086 Peder Oxe og Mette Rosenkrans H: Regnskaber 1573 og u.d.

41. Peder Oxe t. Antwerpens bystyre 1570 19/9; A. N. Ryge (1765), s. 319.

42. Peder Oxe t. Christoffer Vogeler 1570 4/12; sst., s. 319 f.

43. Peder Oxe t. Antwerpens bystyre 1571 29/3; sst., s. 320.

44. Peder Oxe t. Melchior Henriksen 1572 10/9; sst., s. 316.

der var nedfældet i hovedbrevene,⁴⁵ som vi ved uden nogen virkning. Gennem hele korrespondancen optræder Henrik Rantzau på hele det holstenske »consortiums« vegne; den præges hele vejen igennem af ørkesløs stillingskrig, og den udmærker sig fremfor alt ved sine påfaldende få, konkrete efterretninger om beløbsstørrelser og lånevilkår.

Allerede i februar 1570 meddeler Henrik og Paul Rantzau på hele konsortiets vegne, at dets udestående fordringer årligt afkaster over 40.000 carolusgylden, dvs. forudsætter en kapital på 3-400.000 carolusgylden. Endnu i en udateret optegnelse fra ca. 1574 opgør Henrik Rantzau sine pålydende tilgodehavender til 375.000 dr., og han synes i øvrigt allerede da at have været inde på tanken om en aftale om, at kongen som »provision« skulle have 10.000 dr. af beløbet.⁴⁶ Af de øvrige kreditorer har kun Paul Rantzau i efteråret 1586 foretaget en specificeret opgørelse af sine fordringer; den oprindelige hovedstol på 157.000 gld. synes at have været fordelt på seks gældsbreve af faldende størrelsesorden, som forfaldt til betaling 1572-77. Paul Rantzau har derfor beregnet en status pr. 1577 15/11 med de aftalte 6% p.a., men med renters rente og med tillæg af 1% årligt af den til enhver tid stående hovedstol i omkostninger; det samlede beløb er derefter ført frem til 1586 til en totalsum af 266.894⁴ dr. (dvs. 427.030 gld.), hvoraf dog »de kon: maytt. zur Dennermergcken den vmbsschlach 1586 lassen ehrliggen« 4.000 dr.⁴⁷ Kumulativt svarer dette beløb meget nøje til den foreskrevne forrentning siden 1570 med 7% p.a., heri dog altså efterhånden som gældsbrevene forfaldt inkluderet den årlige procent omkostninger; om eller hvor meget Paul Rantzau har fået ud af sine fordringer ved vi intet.

Aktmaterialet lader altså på nuværende tidspunkt formode, at de samlede, holstenske tilgodehavender i 1570 har andraget 3-400.000 carolusgylden, som Henrik Rantzau påtog sig at kæmpe for – omend det jo viste sig omsonst – på hele det holstenske konsortiums vegne. Paul Rantzaus regnskabsopgørelse 1586 dokumenterer fremdeles, at holsterne trods deres protester i 1570 har affundet sig med den nye rentesats, som blev aftalt i november 1570, men trods deres forsøg på at mobilisere den danske regerings intervention og trods trusler om represalier, som regeringen i Madrid i foråret 1575 udtrykker mild forundring

45. Henrik og Paul Rantzau til kongen 1570 1/2 og 24/3; kopier af den danske regerings og hertug Hans' breve 1570 20/3 og 25/3; RA. TKUA De spanske Nederlande A.II.8.

46. Henrik Rantzau, udat. optegnelse; sst.

47. Paul Rantzaus »Rechenschaft der Schuldt bij der stadt Antworff«, a^o 1586, sst.

over,⁴⁸ er dens beregninger således næppe – fra et forretningssynspunkt – absolut ublu, men blot i praksis urealistiske.

Også de holstenske matadorer har formentlig måttet registrere – reelle eller postulerede – tab under den langvarige gældsafvikling, som i øvrigt vakte international opsigt.⁴⁹ Efter forsøg på at få udbetalt 40.-50.000 dukater i 1587, efter diplomatiske henvendelser til byen eller til de spanske myndigheder, og trods trusler om represalier opgør Henrik Rantzau i juli 1592 sit tilgodehavende til over 1 mill. carolusgylden; først 1616 fik arvingerne efter en tiårig proces anerkendt 400.000 gld. inklusive renter.⁵⁰ Hertil kommer Benedict Ahlefelds brev på 43.700 dr., hvoraf halvdelen berigtiges i 1600, medens andre kreditorer truede med at gribe til selvtægt over for det genstridige bystyre.⁵¹

Selv om det holstenske pengemarked har måttet notere tab ved sine internationale kapitaltransaktioner, kan vi formode, at tilbagetrækningen af investeringerne i Antwerpen trods alt har bragt større kapitalmængder tilbage til Holsten efter 1570, og altså nogenlunde samtidig med at den kongerigske efterspørgsel efter kapital antog større dimensioner, jævnsides med at også behovet fra andre sider – Hamburg og lidt senere det gottorpske hof – har været stigende. På den anden side hærges også den holstenske adel i årtierne omkring århundredeskiftet af økonomisk ustabilitet og gældsstiftelse uden, at vi endnu kender de nærmere omstændigheder.⁵²

Paul Rantzau til Bothkamp er så forgældet, at han i 1590'erne må pantsætte Arleved og Beidenfleth, og i 1597 – tre år inden sin konkurs – drage i indlager. Andre godser må de følgende år sælges. Uover en personlig formue på 17.000 dr. fik Karl v. Ahlefeld en medgift på 150.000 dr. i 1608, men havde allerede et par år senere en gæld på 69.175 dr. I 1622 opgøres hans formuesaktiver til 122.910 dr., men gælden til 163.036 dr., som må afvikles ved godssalg; og anderledes gik

48. Den spanske regering t. den danske 1575 23/5, sst.

49. Jf. f.eks. G. Gilpin t. Francis Walsingham 1588 9/10; Calendar of State Papers. Foreign Series (Elizabeth) XXI:4. London 1931, s. 326 og XXII. London 1936, s. 310.

50. Korrespondancen foreligger i RA.TKUA De spanske Nederlande A.II. Akter og dokumenter vedr. statholder Henrik Rantzaus fordring på staden Antwerpen 1575-1606; Stadtarchief Antwerpen. Fonds tresorij nr. 1276-81, 1288-90, 1292, 1304, 1311, 1432; jf. også F. Bertheau i ZGSHG XXII (892), s. 277-79; E. Ladewig Petersen (1974B), s. 41 f.

51. R. Ehrenberg (1922) I, s. 268.

52. For det flg. H. Kellenbenz (1954), s. 45 ff.; samme (1978), s. 22 ff.

det ikke Peder Ahlefeld, hvis vandring til gælds fængsel er velkendt. Opbruddet i den adelige godsbesiddelse og tendenserne til godskoncentration har formentlig bl.a. været økonomisk betinget og næppe særegen for hertugdømmerne i første halvdel af 1600-tallet. Rostjenestetaksationerne, med alle de forbehold, der må knyttes til dette materiale, synes at støtte antagelsen af den stigende grad af godskoncentration også i hertugdømmerne mellem 1597 og 1626.⁵³

Til gengæld stillede det gottorpske hof samtidig meget store krav til kredit; allerede 1589 regner et overslag med omslagsudgifter på 110.000 dr., men kun med ordinære amtsindkomster på 64.000 dr.; i 1598 forrentede hoffet gæld på ca. 285.000 dr. til den forholdsvis lave forrentning af 5-6%; omslagsudgifterne androg 87.400 dr., heraf dog 45.000 dr. til forbrugsgæld. I 1605 bogfører rentemesterregnskabet indtægter på 197.756 dr., men udgifter på 196.525 dr., heraf 158.528 dr. omslagsudgifter. Den samlede gæld androg nu ca. 423.000 dr., nu blot til 6-7% p.a.; der blev i 1605 udbetalt ca. 107.000 dr. i gældsafdrag og renter, men optaget nye lån på i alt 128.000 dr.⁵⁴ I 1606 måtte da enkedronning Sofie træde til med sin uudtømmelige rigdom; mod pant i en række amter lånte hun hertug Johan Frederik 200.000 dr. og i 1610 yderligere 100.000 dr., der skulle benyttes til nedbringelse af den hertugelige gæld, men formodentlig også har sigtet mod at lette de akutte kreditvanskeligheder på det holstenske pengemarked.⁵⁵

Som helhed kan vi da nok antage, at tilbagekaldelsen af de holstenske fordringer på Antwerpen i den sidste generation af 1500-tallet har bragt noget rigeligere kapitalmængder tilbage til det holstenske pengemarked, selv om denne periode – og specielt ikke hvad angår *the military enterprisers* – har samme »gründer«-præg som de foregående generationer. Samtidig må det åbenbart voksende danske adelige kapitalbehov og finansvanskelighederne ved det gottorpske hof og i Hamburg påny have bundet kapitalen; antagelig har efterspørgslen været så kraftig, at den fastholdt rentesatserne på et ganske højt niveau, trods den nedadgåen-

53. M. Sering (1908), s. 349; Ingeborg Leister (1952), s. 66 ff.; V. v. Arnim (1957), s. 30-34. – Der savnes stadig (trods Kellenbenz' studier) undersøgelser af adelens økonomiske og sociale forhold i hertugdømmerne; von Arnims arbejde er absolut utilfredsstillende. Gældsstiftelsens stigende tendens kendes også i den holstenske Elbmarsk: F. Schwenicke (1914), s. 90 ff.

54. L. Andersen u. W. Stephan (1928) I, s. 394, 401 ff.; 408 f., 413-16.

55. Sst. I, s. 419 f.; jf. E. Ladewig Petersen (1974B), s. 41 f.

de, internationale tendens. Endelig synes økonomiske kriser, Gottorpfhoffets og den danske adels voksende kapitalbehov efter århundredeskiftet at have nødvendiggjort regeringsindgreb for at lette kreditsituationen og for at frigøre kapital;⁵⁶ 1603-04 træffes der i kongeriget aftaler på regeringsplan om udlån af kontante beløb til adelige, som allerede det følgende efterår havde nået så betydelige dimensioner som ca. 300.000 dr., og 1606-10 måtte enkedronningen gribe ind til støtte for det gottorpske hof og det holstenske pengemarked. Udviklingen synes – med alle de reservationer, der stadig er nødvendige – at være forløbet i to hovedfaser, en første der kendetegnes af stigende dansk låntagning på Kielermarkedet i de sidste årtier af 1500-tallet og en kritisk fase, som indtræffer ved århundredeskiftet.

56. Jf. Sv. Aa. Hansen (1964), s. 131 f.

Kapitel 3

Gældsstiftelsens mekanismer: Strukturer og funktioner

Den adelige gældsstiftelse i den eller de nærmeste generationer efter 1590 har efterladt et ganske overvældende kildemateriale, akter, retskendelser, kancellibreve osv. Det lader sig blot ikke ved individualiserende behandling anskue som »paradigmer for den danske adels forfald« (Meidell). Materialets omfang er så omfattende, at det endnu ikke uden videre kan kortlægges, men en mere indgående beskæftigelse med det synes dog allerede nu at aftegne en række mønstre af regional eller slægtsmæssig karakter. Paradigmatisk kan stoffet inden for disse rammer endnu kun benyttes som analytisk indfaldsvinkel til belysning af gældsstiftelsens mekanismer og kronologiske dimensioner. Som en art paradigme for en sådan undersøgelse i en enkelt adelskreds vælger vi her brødrene Frederik Quitzow til Sandager og Quitzowsholm (nu Hofmangave; FQ døde 1622) og Ejler Quitzow til Lykkesholm (d. 1640), hvis formuesomstændigheder lader sig udrede i store træk på grundlag af det foreliggende materiale, samt den sidstnævntes forbindelse med sin svoger Holger Rosenkrans til Rosenholm.

Slægten Quitzow fører os ind i 1500-tallets fynske magnatadel;¹ brødrenes farfader var den i 1544 afdøde rigsråd og rigskansler Jørgen Henningsen Quitzow, hvis position bl.a. beroede på hans færden under grevefejden, og hvis hustru tilhørte Gøyeslægten. Om faderen Henning Jørgensen Quitzow foreligger der meget få efterretninger, men af sønnerne døde de tre ældste allerede inden 1600, den ældste Jørgen Quitzow, der havde været udset til landsdommer, i 1599, Christian Quitzow

1. SDA VII, 1910, s. 265 ff.; om Frederik Quitzow, sst., s. 267 og Vedel Simonsen, Fam. Rud II, 1845, s. 212-15; om Ejler Quitzows ndfr. s. 211 note 57. – Kuriøst nok udarbejdede Jørgen Quitzow i 1596 en oversigt over, hvorledes han var beslægtet med det svenske kongehus for sin moster, fru Anne Rønnow; LA. Fyen. Karen Brahes saml. Håndskr. saml. D.II.169.

til Rørbæk og Sandager i 1587 og Diderik Quitzow under sin uddannelsesrejse til Tyskland, hvorfra han efterlod adskillige gældsposter 1588.² Tilbage var kun døtrene Dorothea (d. før 1617) og Anne Quitzow, der begge døde ugifte, samt Ellen Quitzow (d. ca. 1603) der var gift med Hans v. Aschersleben og brødrene Frederik og Ejler, som begge havde fået en langvarig universitetsudannelse i udlandet. De mange tidlige dødsfald i familien har utvivlsomt betydet, at dens gods, som var blevet erhvervet i løbet af 1500-tallet, har kunnet holdes nogenlunde samlet;³ i 1625 takseres Dorthe og Anne Quitzow for 156 td. htk., Frederik Quitzows enke for 508 td. og Ejler Quitzow for 772 td.⁴

Indtil århundredeskiftet er Quitzowerne således meget nøje, men også meget snævert knyttet til Fyn, men gennem familieforbindelser, som fik deres særlige betydning efter 1600, stod de i nøje kontakt med slægter som Rønnow, Rud, Bille, Brahe og Gyldenstjerne, af hvilke den førstes mandslinie uddøde med morfaderen, rigsråd Ejler Rønnow, medens den følgende og den sidste tydeligvis befinder sig i økonomisk *déroute*; på den anden side førte slægtsforbindelserne også Frederik Quitzow ind i de afsluttende faser af det vidtløftige skifte efter Peder Oxe og hans søstre. Selv kan de to brødre næppe i egentlig forstand regnes til højadelen, men slægten havde gennem sine familieforbindelser erhvervet en vis position, og skønt Ejler Quitzow i flere perioder blev engageret i lokale, administrative og politiske anliggender, er ingen af brødrene bemærkelsesværdige i kraft af personlige kvaliteter; de tilhører tydeligvis begge det solide, fynske landaristokrati.

Hvor langt tilbage forbindelserne og gældsstiftelsen rækker ved vi ikke; selv om det ville være forhastet at slutte *e silentio* er dog påfaldende, at gældsbrevs materialet tager fat i 1590'erne, da Quitzow'erne (og deres frænder) nåede skelsår og alder, men da storlandbruget også hærages af en række af århundredets værste misvækst- og epidemiar af europæisk format. Ganske vist involveres Frederik Quitzow og hans hustru, Pernille Rud, næppe direkte i hendes fætters, »store« Knud Ruds(t. Sandholt) affærer hjemme og på Kielermarkedet, men for begge kredse dukker dennes (tilkommende) svoger, Ludvig Munk t. Nørlund og rigsmarsk

2. Jfr. Jost Grauers (v.d. Arndt) t. den danske regering 1590 28/4; Niels Kaas u.d.; RA.TKUA. Braunschweig-Lüneburg A.II. 32; Kanc. Brevb. 1588-92, s. 12, 117 f., 262, 856; 1593-96, s. 502.

3. RA.D. kanc. B.I.96 Rostj. taks. 1609 (Fyen).

4. Da. Mag. 5.r.I, s. 169 f.

Peder Munk ildevarslede op i periferien.⁵ Arvesagen efter Peder Oxe, Mette Rosenkrans og de sidste søstre Oxe aktualiseres 1591-93; den lader sig endnu ikke udrede i enkeltheder; at byttet – gods og kapitaler – fristede er oplagt, og den sejtrukne affære mobiliserede alle kræfter, af hvilke en stor del just tilhører det velkendte galleri af debitorer og kautionister i disse årtier, foruden Quitzow'erne, Knud Henriksen Gyldenstjerne, Johan Rud til Møgelkær, Niels Kaas til Birkelse, Otte Banner til Asdal (d. 1604) og hans navnefælle til Løgismose (d. 1615).⁶

Udgangspunktet for en bedømmelse af Frederik Quitzows formuesforhold giver en omslagsinstruks fra 1601; i tabelform kan den sammenfattes således:⁷

<i>Aktiver:</i>		<i>Passiver:</i>	
Der skal indkræves af:		Thomas Blome:	
Ingeborg Skeel	3.000 dr.	kapital	4.000 dr.
Niels Kaas (t. Birkelse?)	1.000 dr.	rente	280 dr.
Margrethe Ahlefeld	2.000 dr.	Dorthe Pogwisch:	
Henrik Lykke	2.140 dr.	kapital	1.000 dr.
Morten Skinkel	962 dr.	rente	120 dr.
Frans Brockenhuus	963 dr.	skadegæld	40 dr.
		Peder Reedtz	610 dr.
<hr/>		Frans Rantzau:	
i alt	10.065 dr.	rente af 400 dr.	32 dr.
		Kay v. Ahlefeld:	
		kapital	3.500 dr.
		rente	350 dr.
		<hr/>	
		tilsammen	9.932 dr.
		margin	133 dr.
		<hr/>	
		balance	10.065 dr.
		<hr/>	

- En række akter om Knud Ruds gældsansliggende findes i RA. Privatarkiver nr. 1738 og Kgl. B. Ny kgl. Saml. 616.2° I; Vedel Simonsen, Fam. Rud II, s. 171 ff.; jf. E. Ladewig Petersen (1974B), s. 75-79.
- Jf. A. N. Ryge (1765), s. 342 ff.; GdD IV, s. 423-32; A. Heise (1885-87), s. 433-35. De tre sidstlevende (og barnløse) søstre, Inger, Sidsel og Johanne Oxe taksæres 1587/88 for i alt 13 rostenesteheste (ca. 3.400 td. htk); den første efterlod sig ved sin død 1591 værdier til 90.000 dr.; Da. Mag. II, s. 278.
- RA. Privatarkiver nr. 1562. Frederik Quitzow og hustruer, II.c. Omslagsregnskab 1601. Regnskabet giver selv årstallene 1600 og 1601, men da Knud Ottesen Rud t. Sæbygård (d. 1589) siges at have været død i 12 år til den førstkommande påske, må 1601 være det korrekte; jf. Vedel Simonsen; Fam. Rud II, s. 208.

På aktivsiden figurerer en række tilgodehavender, formentlig opsagt til brug for det tilstundende omslag i Kiel; den giver sikkert ikke noget udtømmende indblik i Frederik Quitzows udestående fordringer. Ejendommeligt nok røber denne side af instruksens ikke rentebetalinger med undtagelse af en enkelt post, Henrik Lykkes indbetaling af 2.140 dr., der synes at forudsætte en rentesats på 7%, den gængse rente for holstenske lån, og den sats, vi ved, at Frederik Quitzow også i andre tilfælde har betinget sig. Heroverfor står på passivsiden en serie mere komplicerede betalinger, der alle tillige omfatter renteydelser af hovedstolen, og som efter sagens natur må formodes at give et fuldstændigt billede af Frederik Quitzows forfaldne gæld på Kielermarkedet på dette tidspunkt; kun i ét tilfælde er hovedstolen ikke forfaldet til betaling; heraf fremgår det for det første, at rentesatserne tilsyneladende har varieret mellem 7 og 10% p.a. Allerede her møder vi da et – tilsyneladende irrationelt – hovedelement, muligheden for mod højere rente end inden for kongerigets grænser at låne penge uden restriktioner, og muligheden for, at disse dyrere renter også kommer til at influere det danske kapitalmarked.

Frémdeles fremgår det af omslagsinstruksens, at den ene betaling på 1.160 dr. til Dorthe Pogwisch beror på en kautionforpligtelse, Knud Rud til Søbygård – Frederik Quitzows svoger, der var død barnløs i 1589 – sammen med Gabriel Skinkel til Søholm og Hans Speil til Juelskov har påtaget sig for Erik Venstermand til Lundegård, men som Dorthe Pogwisch nu havde indmanet Frederik Quitzow for. Såvel debitor som kautionisterne var døde,⁸ og Frederik Quitzow måtte derfor som Knud Ruds nærmeste arving én for alle påtage sig betalingen; hertil da de sikkerhedsforanstaltninger, han lod sin omslagsforvalter foretage for at forvisse sig om kautionforpligtelsens ægthed; tilsyneladende har han endda næret tvivl om, hvorvidt Knud Rud selv stod som udsteder af hovedbrevet, og pengene må kun udbetales Dorthe Pogwisch, såfremt »dett er s: Knudt Ruds handt och segell«.

Om Frederik Quitzow i dette tilfælde – som han var berettiget til – har rejst refusionskrav *pro quota* mod de øvrige kautionisters arvinger eller mod sine egne medarvinger efter Knud Rud ved vi ikke, men sagen

8. Erik Venstermand, Hans Speil og Gabriel Skinkel (alle naboer eller fjerne slægtninge af Frederik Quitzow) var døde i 1599 (SDA XI:2, s. 89; IX, s. 319 og 154, hvor Gabriel Skinkels dødsår dog urigtigt angives til 1600; han omtales som død 1599 23/12; Kanc. Brevb. 1596-1602, s. 453). Af disse efterlod vistnok kun Gabriel Skinkel sig arvinger, mod hvem der kunne rejses regreskrav.

synes dog at have videre perspektiver.⁹ For det første er dette krav ikke det eneste, den nærmeste familie havde mod Erik Venstermand; allerede året forinden havde Dorthe Pogwisch indmanet Frederik Quitzows hustru fætter Knud Rud til Vedbygård for en gældspost på 2.000 dr., som denne sammen med sal. Melchior Rantzau t. Saldort og Hans Speil havde kautioneret for.¹⁰ Jævnside hermed forrentede Frederik Quitzow og hans hustru, Pernille Rud senest fra 1596 et lån hos Diderich Blome på 2.000 dr. til 8% p.a.; da det *in octavis trium regum* 1599 viste sig, at Pernille Rud fuldmægtig »ikke kunde faa raadt dertill att betale ... Dirick Blome« hovedstol og rente, havde ingen ringere end Hans Speil grebet ind og »for fru Pernelle Rutiss skyll« betalt renterne og 100 dr. skadegæld og forpligtet sig til at skaffe Diderich Blome et nyt hovedbrev.¹¹

Allerede disse transaktioner efterlader et stærkt indtryk af Tordenskiolds soldater i den adelige gældsmekanisme, men blot er de her anførte mellemværender næppe de eneste, der har bestået mellem Rud'erne og kredsen omkring Hans Speil og Gabriel Skinkel. I 1603 udvirkede Frederik Quitzow kancelliets tilladelse til at gennemgå Hans Speils efterladte gældsregister, fordi hans forløfter for denne havde bragt ham i forlegenhed over for holstenske kreditorer. Året efter opnåede han en ny tilladelse, denne gang for at opklare sin svoger, Knud Ruds forløfter for Hans Speil, og 1605-07 for tredje gang på grund af en gældspost på 500 dr. til fru Øllegaard v. Qualen.¹² Hvorledes Frederik Quitzow har klaret sine tilgodehavender til denne side ved vi ikke; men tavsheden sandsynliggør, at han ikke har rejst regreskrav over for Hans Speils enke, dels fordi boet næppe har været solvent, og dels fordi andre adelsgrupper forlængst havde kastet sig som gribbe over enken, fru Hilleborg Lindelow og Juelskov gods, som hun forgæves søgte at forsvare.¹³

Til gengæld synes både Frederik Quitzow og broderen Ejler at have rettet deres skyts mod Gabriel Skinkels enke, Anne Rantzau til Søholm. Ejler Quitzow tiltalte hende i sommeren 1600 for alle tre instanser for et lån hos – den senere så berygtede – Heinrich v.d. Wisch på 2.000 dr.,

9. Om de juridiske aspekter, se PhT 1970, s. 15 f.

10. Dorthe Pogwisch t. Knud Rud 1600 17/1; RA. Privatarkiver nr. 1739. Knud Jørgensen Rud.

11. Kvittering 1599 13/1 og 1599 16/1; Hans Speils forpligtelsesbrev Kiel 1599 16/1; RA. Privatarkiver nr. 1562. Frederik Quitzow II. B. Orig. dok. og II D Afskrifter.

12. Kanc. Brevb. 1603-08, s. 78 f. 202, 361 og 622.

13. PhT 1970, s. 14 ff. og 30 f.

som han hævdede at have måttet udrede med renter, kost og tæring efter maning. Anne Rantzau påstod, at Ejler Quitzow havde fået underpant, hvad han afviste, fordi »nogen kirkevæрге med ringere ret skulde være blevet indført i godset« på forhånd, og rettertinget tilkendte ham derfor fuld kontant betaling og erstatning.¹⁴ Formentlig næppe mere end et slag i luften, men dog et potentielt krav på det pågældende gods. Kort tid senere erhvervede begge brødrene på afdøde Jørgen Quitzows vegne samt Jacob Rosenkrans til Kjørstrupgård nederfældningsdom over Anne Rantzau og hendes sønner for et forløfte på hendes mands vegne til Frederik Breide for 2.000 dr. plus 7% rente.¹⁵ Endelig tiltalte Hartvig Kaas som værge for jomfru Anne Kaas – en datter af Anne Rantzaus første ægteskab – i 1602 Frederik Quitzow, Gabriel Knudsen (Akeleye) til Nørskov, Morten Skinkel til Østrup, Christian Knudsen (Akeleye) til Skinderup og Niels Skinkel til Gelskov for uden varsel at have ladet sig indføre i Søholm hovedgård, hendes hovedbesiddelse, som disse fem herrer bogstaveligt taget havde sat hende ud af; endelig tiltalte Hartvig Kaas Ejler Quitzow for som landsdommer at have givet de sagsøgte medhold ved Fyns landsting. Hartvig Kaas mente, at Anne Rantzau havde benyttet provenuet af salget af Anne Kaas' fædrenegård til i sit andet ægteskab at afvikle Gabriel Skinkels gæld, medens hun selv fastholdt, at pengene var benyttet til afvikling af hendes egen gæld. De tiltalte afviste påstanden som juridisk uvedkommende og fik deres indførelse stadfæstet for rettertinget.¹⁶

Om disse affærer har bragt Quitzowerne nogen godsgevinst er tvivlsomt; hovedindtrykket er, at Frederik Quitzow først og fremmest har ville afvikle sine forpligtelser uden tab. Forklaringen ligger formentlig dels i hans egen knappe likviditet, dels i at hans nærmeste familieomgivelser befandt sig i svære økonomiske vanskeligheder. Pernille Ruds fætter Knud Eriksen Rud til Sandholt havde stået over for økonomiske problemer siden begyndelsen af 1590'erne. På tilsvarende måde synes hendes broder, Johan Rud til Møgelkjær at have befundet sig i permanente vanskeligheder.¹⁷ I december 1600 må han gå med til at konverte-

14. KR D I, s. 318; jf. Kanc. Brevb. 1600 2/3; Vedel Simonsen, Elvedgaard I, s. 112.

15. KR D I, s. 320; Vedel Simonsen, Elvedgaard I, s. 112.

16. KR D I, s. 362-64.

17. 1582-85 figurerer han for et lån hos kongen på 400 dr., men omslagsinstruksen 1583 registrerer ham for 2.000 dr., og selv om den tilføjer et lakonisk »auff« er gælden først blevet betalt 1588; Kanc. Brevb. 1582 21/9, 1584 9/9, 1585 29/6, 1588 11/1; RA. Kgl. Kieleromslagsregnsk. 1583 og 1588.

re en suite omfattende restancer for sin forvaltning af Bøvling og Ørum len til et fast gælds-brev på 5.000 dr. til kongen; det er muligt, at enke-dronning Sofie i 1602 har hjulpet ham til afvikling af denne gæld, men umiddelbart efter overtog kongen den i hvert fald påny, og i gældsregi-stret 1605 var den vokset støt til 7.000 dr.; endelig måtte også familien træde hjælpende til med kautioner.¹⁸ Såvidt den arkivalske overlevering nu lader os følge disse transaktioner, har Frederik Quitzow i denne sammenhæng påtaget sig at holde Johan Ruds kautionister skadesløse for holstenske lån i årene 1601-03 på i alt 8.000 dr., medens han selv påtog sig et forløfte for 1.000 dr.; hovedparten af de direkte løfter tog andre familiemedlemmer – bl.a. den hidtil lidet betalingsdygtige Knud Rud til Sandholt – på sig, men mere ildevarslende er det unægteligt, at også Ludvig Munk til Lundegård (og bag ham hans hustru, Ellen Marsvin og den entreprenante rigsmarsk Peder Munk) nu toner frem som kautionister. Summernes størrelse lader formode, at Johan Ruds lensre-stancer med andre ord ikke er den eneste forklaring på hans gældsstiftelse, heller ikke i det kongelige kammer, men også på, at de professionelle gribbe har vejret bytte. 1587 takseres Johan Rud for 3 heste, og selv om enken, fru Anne Eriksdatter Hardenberg til Vedtofte og hendes medar-vinger efter hans død 1609 fragik arv og gæld, besad hun endnu 1614 så meget gods, at hun takseres for tre heste, men 1617 er tallet nedsat til to, fordi hun havde måttet »sælge gods til adskillige«; Møgelkjær var da endt i familien Rantzaus besiddelse.¹⁹

Endelig overtog efter fru Mette Ruds død i 1596 hendes og Henrik Gyldenstiernes børn ved skiftet ikke blot forældrenes gods, men også en usædvanligt monumental gæld. I søsteren, Pernille Ruds nærværelse foretog Aksel Henriksen Gyldenstjerne og hans søster Pernille (hvis senere så vidtløftige transaktioner i sin enkestand 1616-22 er velkendte)²⁰ og Jytte en foreløbig kontrakt »om allid huis ephtherladendis godtz och gielltd, som oss ephther woress salige fader och moder kunde thillfall-

18. Vedel Simonsen, *Fam. Rud II*, s. 203; jf. *Kanc. Brevb. 1596-1602*, s. 87 f., 94, 100, 134, 151, 244, 357, 381, 427 f. – Om enkedronningen, sst. 1601 16/10, 1602 12/12; E. Ladewig Petersen (1974 B), s. 151 f. Gælden opsiges først 1610; forlovernes formand er Niels Kaas t. Birkelse. – Frederik Quitzows skadesløshedsbreve 1601 13/1 og 1602 4/1. Johan Ruds skadesløshedsbrev til Frederik Quitzow 1603 28/1; Kgl. B. Ny kgl. saml. 616, fol., I; RA. Privatarkiver nr. 1562. Fred. Quitzow II. D. Afskrifter; Vedel Simonsen (1845) II, s. 204; A. Rubow (1914), s. 100.

19. RA. D. kanc. B. 96 Rostj. taks. (mønstring) 1587, 1614 og 1617.

20. E. Ladewig Petersen (1974 B), s. 91-94.

de«. Sønnen skulle overtage forældrenes gods i Jylland, på Fyen og i Skåne, medens døtrene tilsammen kun fik Søllestedgård med tilligende på Lolland. Endvidere overtog de to søstre en gæld på ialt 25.000 dr., medens der tilfaldt Knud Gyldenstjerne en samlet gæld på 96.476 dr., altså en samlet belastning af boet på ca. 121.500 dr. De tre søskende forpligtede sig i fællesskab for videre, mulig gæld og aftalte endelig et møde for at gøre hinanden nøjagtig forvaring på pergament, under Preben Gyldenstiernes, Johan Ruds, Oluf Rosensparres og Frederik Quitzows hænder og segl »som sig hør og bør«. ²¹

Der er her vistnok tale om den største, adelige enkeltgæld, som kendes i denne periode og en gæld, der i øvrigt synes at være akkumuleret over årtier; for Knud Gyldenstiernes vedkommende kan der endda være grund til at antage, at hans broderlige andel i gælden langt har oversteg værdien af hans godsressourcer; i 1609 registreres han for tre rostjenesteheste, dvs. ca. 950 td.htk., ²² hvis kapitalværdi skønsvist kan anslås til 38.-47.000 dr., eller opimod halvdelen af gælden; forrentningen (med 6-8% p.a.) må have fordret 5.900-7.700 dr. årligt, medens godserne – afhængigt af afkastningen (4-6%) – kan antages at have indbragt ham 1.500-2.800 dr. årligt; og først 1612 fik han sit første len, men da det rige Vestervig kloster. Han synes dog på intet tidspunkt at være blevet betragtet som »uvederhæftig«, men et brev til Pernille Rud i februar 1601 vidner om hans kalamiteter. Knud Rud (t. Vedby eller Sandholt?) har sendt svogeren Jacob Rosenkrans en opsigelse af hans faders hovedstol på 26.000 dr., som med renter skal betales i Odense førstkommande *jubilate* søndag (3. maj). Han beder hende formå Knud Rud om hendstand til det kommende omslag således, at søsteren Pernille Gyldenstjerne ikke »schulle lide for møgen schade«. Selv har han på hendes vegne betalt 160 dr. rentepenge på snapstinget i Viborg foruden, »hvis

21. Skiftekontrakt 1597 26/3; RA. Privatarbiver nr. 753. Henrik Gyldenstjerne og Mette Rud II. C, skifte – At sagen i øvrigt ikke vær bilagt, fremgår af en senere meddelelse om strid mellem de tre søskende om gælden; jf. Kanc. Brevb. 1596-1602, s. 293 f. – I denne gæld indgår næppe et gælds-brev, Mette Rud i 1593 havde måttet påtage sig på 10.000 dr. for sin afdøde mands lensrestancer; E. Ladewig Petersen (1974B), s. 126 note 13 og s. 128 note 36. Denne obligation opsiges til betaling i 1594, hvorefter vi ikke hører mere derom. – Også til enkedronning Sofie havde Henrik Gyldenstjerne gæld på 3.000 dr.; Dron. Sofies kopibøger, s. 42 og 105 f.

22. RA. D. Kanc. B. 96 Rostj. taks. 1609 (Jylland). Om søstrenes gældsbyrder kan vi ikke vide noget, da de begge på dette tidspunkt var gift. – Knud Gyldenstjerne fungerede 1596-98 som hofjunker, men fik først senere forlenering; jf. SDA XI:1, s. 137.

penndinne ieg vedlagde ... nu ieg wor i Fyenn«; han giver »eder well sielff thennd leiglihedt att betenncke, att ieg icke lennge saa kand holde dett och lide enn thribulatz ephter enn anden, huorførre ieg paa thet aller vennligste er begierrenndis, att ther motte thilthenckes nogen guode middell och raadt mett dett første, (thi) ieg kann icke saa lennge bliffue ved vdenn minn storre schade«, så meget mere som der til Mikkelsdag forfalder 2.000 dr. til Erik Walckendorff.²³

Hvadenten disse gyldne midler blev »tiltænkt« eller ikke, står det fast, at Knud Gyldenstjerne gennem de følgende år var inddraget i en række betydelige sager for rettertinget angående arven og gælden,²⁴ at han tilsyneladende har måttet krydse sig frem mod vinden ved nye lån (bl.a. i det kgl. kammer), og at han både på denne måde og ved sine øvrige transaktioner (formentlig også ved kontante forstrækninger) også inddrog Frederik Quitzow og den øvrige familie i disse affærer. I sommeren 1606 bragte familiekredsens mangeartede transaktioner i hvert fald Frederik Quitzows udsending i vanskeligheder på et møde i Odense; uden at vi kender de nærmere omstændigheder synes der at have været tale om en indbyrdes opgørelse, hvori Frederik og Ejler Quitzow, Johan Rud og Knud Gyldenstjerne var impliceret, over for de holstenske kreditorer, Ernst Breide og Magdalene Pogwisch.²⁵

Sammenfattende tilhører de adelskredse, vi har mødt, næsten udelukkende Frederik Quitzows og hans hustrus familie, eller de var hans naboer på Fyn; men der må åbenbart også sondres mellem familiekredsen og udenforstående. I det sidste tilfælde kan den præcise forbindelse ofte nok være vanskelig at etablere, specielt hvor det gælder lavættede slægter som Venstermand, Skinkel og Speil, men flere træk falder dog i øjnene. For det første synes adelige at gruppere sig i slægtsbestemte eller regionalt afgrænsede »klaner«, hvis økonomiske interesser og forpligtelser væves sammen til uoverskuelighed. Det gælder ikke blot større godsbesiddere, men omkring de højadelige eller magnatadelige kredse kan vi ofte indkredse større eller mindre grupper af mindre eller lavættede herremænd, om man vil en art *patron-clientelae*-forhold. I grupperingen

23. Knud Gyldenstjerne t. Pernille Rud 1601 4/2; RA. Privatarkiver nr. 1562. Frederik Quitzow II.A. Privatbreve. Hvilken Knud Rud, der her er tale om, fremgår ikke.

24. Jf. KRD I, s. 30 ff.; II, s. 94, 251 f., 290 f., 323 f., 332 f., 347, 354 ff., 368, 496 f. og 530 f.

25. Christen Thomesen t. Pernille Rud 1606 13/7; RA. Privatarkiver nr. 1562 Frederik Quitzow II. A. Privatbreve.

omkring Peder Munk, Ludvig Munk, Ellen Marsvin og Esge Brock finder vi stadig medlemmer af den forarmede Stygge-slægt og Juel'erne på Dunslund, omkring Lindenowerne tilsvarende bånd til Hans Speil og Niels Pedersen Galt til Ingelstad.²⁶ På den anden side bør det forsigtigvis tilføjes, at mønstre af denne type endnu kun tegner sig i uklare og ofte lidet håndgribelige konturer; en afklaring forudsætter stadig en omfattende og detaljeret forskningsindsats.

For det andet kunne omstændighederne i disse tilfælde imidlertid tyde på, at et hovedformål med lånetransaktionerne – direkte eller indirekte – og med Frederik Quitzows og hans slægtnings investeringer i kautioner eller skadesløshedsbreve over for disse grupper netop har været at skaffe kreditor eller kautionist indførsel i debitorernes gods således, som Frederik Quitzow jo netop gjorde over for Anne Rantzau til Søholm; medlemmerne af disse slægter optræder nemlig altid kun som debitorer over for ham. Transaktioner af denne art optræder da også *en masse* i disse årtier; selv om de endnu er vanskelige at kortlægge i detaljer, synes materialet med andre ord at aftegne visse strukturer af ganske karakteristisk art og mekanismer, der synes at have gjort investeringen i kautioner eller direkte udlån formålstjenlige som middel til godserhvervelser. Som vi senere vender tilbage til, er det påfaldende, at ikke så få af de lavættede slægter, der endnu optræder i de seneste rostjenestetaksationer i 1500-tallet, forsvinder efter århundredeskiftet; set i denne sammenhæng kunne det jo tyde på, at der kan have bestået en forbindelse mellem dette fænomen og gældsstiftelsens udnyttelse i spekulationsøjemed.

På den anden side optræder disse små, aktive adelsklaner også som kautionister, hægttere eller udstedere af skadesløshedsbreve inden for familiekredsen. Frederik Quitzows mange kautioner og skadesløshedserklæringer kan bero på tilfældige, arkivalske overleveringsomstændigheder, men i enkelte tilfælde kan det også konstateres, at selv en Johan Rud eller en Knud Henriksen Gyldenstjerne, som notorisk befandt sig i økonomiske vanskeligheder, optræder som kautionister eller udstedere af skadesløshedsbreve, normalt kun i familieanliggender, men undertiden dog også over for udenforstående. Omvendt bør det formentlig tolkes som et økonomisk usikkerhedsfænomen, når professionelle kautionister uden for familiekredsen begynder at figurere i materialet. Dette gælder i vor kreds specielt den ilde berygtede Ludvig Munk eller den trættekære og populære rigsmarsk Peder Munk, som Dorthe Rud jo

26. E. Ladewig Petersen (1974B), s. 76-78.; PhT 1970, s. 15 ff.

udtrykkeligt har udpeget i denne egenskab; men der er i virkeligheden her tale om et træk, der har mere generel gyldighed. Det er karakteristisk, at Niels Pedersen Galt måtte trygle sin nabo, Ove Urup til Øvidsholm om »som hans slægt, byrd og nabo ikke (at) ville stræbe efter at begære indførsel i hans gods, efterdi det ligger ham belejliget«; Ove Urup hører netop til kredsen af skånske, professionelle kautionister, som Sigvard Grubbe ved hans begravelse 1622 giver det skudsmål, at »han var berygtet for sine mange processer; assiduus in foro, thoro, non choro«. ²⁷ Som helhed må det næsten uransaglige mønster af gensidige kautioner og skadesløshedsbreve inden for familiekredsen – denne som andre – ganske givet tolkes som en indbyrdes solidaritet af slægtsmæssige grunde, men sikkert nok så nærliggende som bevidste anstrengelser for at sikre familiens godsbestand mod uvedkommende infiltration; den sociale prestige, der var forbundet med hartkornet, og den politiske eller anden indflydelse, hartkornet kunne skaffe sin indehaver, bør under ingen omstændigheder undervurderes.

For Frederik Quitzows vedkommende er det måske nok tvivlsomt, hvor meget han i første instans har fået ud af sine kautioner for Erik Venstermand, Gabriel Skinkel og Hans Speil. Selv om han måtte påtage sig at indløse adskillige forløfter i Kiel, og selv om han og hans medkautionister skaffede sig indførsel på Søholm i 1602 under lidt tvivlsomme forhold, synes han dog at være vejet tilbage fra at tage kampen op med sine konkurrenter om Hans Speils godser Gladsaxe og Juelskov; byttet måtte i dette tilfælde overlades til andre, ligesom også Erik Venstermands enke og arvinger blev overladt til andre. Spørgsmålet er da blot, om Frederik Quitzow frivilligt afstod fra at høste udbyttet af sine investeringer over for disse lavadelskredse i slutningen af 1590'erne.

I denne henseende er det nok bemærkelsesværdigt, at Pernille Ruds nærmeste familie netop i 1590'erne og det følgende årti belastes af svære, økonomiske vanskeligheder af både personlig art og i forbindelse med deres lensforvaltning; ²⁸ andre økonomiske omstændigheder kan for Frederik Quitzows vedkommende også have spillet en rolle; senest i 1588 havde han udvidet sin hovedgård Knyle ved nedlæggelse af fæstegods i Norup sogn (og samtidig omdøbt den til det mere ambitiøse Quitzows-

27. KRD II, s. 65 f.; Da. Marg. 4.r.IV, s. 64; PhT 1970, s. 22 med note 47.

28. I denne forbindelse spiller den almene likviditetsknaphed i slutningen af 1580'erne og begyndelsen af 1590'erne også en rolle.

holm),²⁹ og et par år senere afkøbte han Johanne Skovgaard, enke efter landsdommer Morten Brock, nabogården Hasmark med én fæstegård på ca. 10 td.htk. og nogle gadehuse.³⁰ Denne gård, som Morten Brock ligeledes havde udvidet, blev lagt under Quitzowsholm, der derved fik en anselig og ligeledes ganske ambitiøs størrelse (1682: 54 td.htk.). Allerede 1593 lånte Frederik Quitzow 100 dr. af en Peder Brahe med ret til underpant i en fæstegård på Sjælland på meget ufordelagtige vilkår,³¹ og det følgende efterår må hans foged betage ham illusionen om, »adt y winther y faar enn snar godt affel y aar, mer som y fior«. Der kan kun ventes 10-11 pund byg, hvoraf 9½ pund kan sælges; af rug bliver der tre pund, »om dend kand bliffue saa megidt«, og han skal ikke forvente mere end 40 dr. (pr. læst), »huilckett y selff kanndt offuerueye, huad mere tiill y will, om det skall were eder skadisløst«. Fremdeles kan der ikke ventes sagesfald eller stedsmål udover et enkelt tilfælde, »huilcked er intid att sla sin lid tiill. Oc bekom ieg med eder skriffuels xxiiij øxenn, som enn part aff dennom war slagenn och ilde medffaren«. ³²

Trods Frederik Quitzows trusler om at ville drage fogeden til ansvar for det ringe udbytte har der ikke været megen husvalse at hente i dette brev. Selv om kapitelstaksten for sjællandsk kirkekorn til påskemarkedet 1594 blev ansat lidt højere end i de foregående år – 48 dr. og 50 dr. for en læst rug og byg – og selv om den det følgende år yderligere steg noget, ligger priserne i første halvdel af 1590'erne meget lavt i forhold til de priser, storlandbruget havde kunnet nyde i de foregående årtier.³³ Den pris, fogedbrevet anfører ligger formodentlig i underkanten af det opnåelige, men under alle omstændigheder vidner brevet om, at det er meget små kvantiteter, gården har kunnet producere – højst én læst – til salg, og de uvisse indtægter tegner ligeledes til at svigte 1594. Skønt der beklageligvis kun foreligger dette ene og isolerede vidnesbyrd er det dog klart, at Frederik Quitzows godsindtægter på dette tidspunkt har befun-

29. Kanc. Brevb. 1588-92, s. 169; Jacob Madsens visitatsbog, s. 107; jf. G. Olsen (1957), s. 295 f.

30. Orig. skøde 1591 11/10; RA. Privatarkiver nr. 1562 Frederik Quitzow I.

31. Frederik Quitzows gælds-brev 1593 11/7; sst. II. B Orig. dok.; jf. Vedel Simonsen, Fam. Rud II, s. 212.

32. Anders Mouridsen t. Frederik Quitzow 1594 23/10; RA. Privatarkiver nr. 1562. Frederik Quitzow II. A Privatbreve.

33. Taksterne er hentet fra Knud Ruds opgørelse med Gerlev kirke 1597 28/4 og Arild Huitfeldts revision af Gundløse kirkes regnsk. 1602 2/3; Kgl. B. Ny kgl. saml. 616. fol., I.

det sig i en kritisk situation, og de meget lave kornpriser både i første halvdel af 1590'erne, efterfulgt af misvækst og i det følgende årti af stagnation kan lade formode, at den økonomiske krise har været af mere permanent art – og næppe blot for Frederik Quitzow; forleneringer opnåede han i øvrigt heller aldrig.

Der kan således være grund til at lægge en vis vægt på de slette landbrugskonjunkturer som forklaring af gældsaktiviteten i Frederik Quitzows kreds omkring århundredeskiftet, men hverken disse omstændigheder eller hans udlåns- og kautionsaktivitet over for lavadelige synes alligevel at give den fulde forklaring af familiekredsens økonomiske transaktioner. Mest iøjnefaldende er det, at denne slægtskreds i Christian IV's store gældsregister 1605 samlet figurerer med meget store beløb, der senest kan være optaget i efteråret 1604 på det københavnske omslag.³⁴

Frederik Quitzow til Quitzowsholm	3.000 dr.
Jacob Rosenkrans til Kjærstrupgård	6.000 dr.
Niels Kaas til Birkelse	6.000 dr.
Johan Rud til Møgelkjær	7.000 dr.
Otte Banner til Gjessingholm	10.000 dr.
Christoffer Krafse til Egholm	1.000 dr.
Esge Krafse til Assendrup	3.000 dr.
Enevold Kruse til Hjeremidslev	1.000 dr.
Christian Barnekow til Birkholm	3.500 dr.
Christian Gyldenstjerne til Stiernholm	1.000 dr.
Karen Gyldenstjerne til Stiernholm	3.000 dr.
<hr/>	
i alt	44.500 dr.

Tilsammen repræsenterer disse låneposter – der hører til de største lån, som adelige i disse urolige år hentede i det kgl. kammer – altså 44.500 dr., svarende til 14,6% af den samlede udlånsmasse.

Forklaringen ligger snarest i, at den endelige afklaring af den sejttrukne skiftesag efter Peder Oxe og hans søstre stod foran sin afgørelse og åbenbart krævede betydelige investeringer, men for Frederik Quitzows vedkommende kompliceres situationen derved, at arven efter moderen, fru Birgitte Ejlersdatter Rønnow (d. 1590) og brødrene Diderik (d. 1588) og Jørgen Quitzow (d. 1599) vel synes at have skaffet ham Sanda-

34. E. Ladewig Petersen (1974B), s. 150-53. Hertil kommer, at Knud Rud til Sandholt vist hvornår har lånt 11.000 dr. i det kgl. kammer; Kanc. Brevb. 1608-15, s. 482.

gergård, men også involveret økonomiske byrder. Straks efter rigsråd Erik Hardenbergs død i 1604 bekendtgjorde enken, fru Anne Ejlersdatter Rønnow, at hendes mand – vist i 1583 – havde mageskiftet sig til halvdelen af Faarevejle gods mod halvparten af Knyle (det senere Quitzowholm) og halvparten af Lykkesholm, som Birgitte Rønnow fik.³⁵ Men jævnsides hermed havde Erik Hardenberg kautioneret for Frederik Quitzow for 1.000 dr. hos – de lidet solvente – Elisabeth og Leonore Svave, der i september 1604 opsagde ham dette beløb + endnu en post på 500 dr., »wor effer du kandt haffue digh at rette ...«³⁶

Helt anderledes dimensioner havde arvesagen efter Oxe'erne. Allerede i 1577 – umiddelbart forud for skiftet mellem Mette Rosenkrans og Peder Oxes søstre – indgik Johan Rud, Knud Rud til Sæbygård, Henrik Gyldenstjerne til Aagård og Anders Banner (på hustruerne Mette og Dorthe Ruds vegne) samt jomfru Pernille Rud »for dend megle huldhet och throhedt, som vij haffuer altid befundenn af hinandenn« en kontrakt om, at hver enkelts børn i tilfælde af deres eget bortfald indtræder i forældrenes sted som arvinger efter deres fader (Otte Rud) og moder (Pernille Oxe).³⁷ I sig selv indeholder kontrakten næppe andet end en juridisk selvfølgelighed, men i sammenhængen tjener den påfaldende nok som en art indbyrdes solidaritetsgaranti med henblik på det forestående skifte eller som en sikkerhedsforanstaltning mod udenforstående, ikke mindst i betragtning af skiftets omfang, af de udestående fordringer i Antwerpen, som endnu ikke var afskrevet, og af, at skifteforretningerne havde alle udsigter til at kunne drage i langdrag.

Hovedslaget kom til at stå om Løgismose eller mere korrekt de andele deri, som Peder Oxe, Eskild Oxe og Inger Oxe havde arvet efter Johan Oxe. 1590 udkøbte Sidsel Oxe (d. 1593) i sin livsaften Inger Oxe (d. 1591) af hendes part og blev for tre år hovedejer af Oxernes andel i godset, som efter hendes død gik over til den tredje søster Pernille Oxe

35. Anne Rantzaus bevidnelsesbrev 1604 22/6; RA. Privatarkiver nr. 1562 Frederik Quitzow I, Pergamenter. Erik Hardenbergs jordebog (Fussings udg., s. 41 ff.) daterer en godserhvervelse i Nyrup s., hvor Knyle lå, til 1583; samme år påbegyndte han bygningen af Faarevejles hovedbygning.

36. Elisabeth og Leonore Svave t. Frederik Quitzow 1604 3/9; RA. Privatarkiver nr. 1562. Frederik Quitzow II. A. Privatbreve.

37. Vedel Simonsen, Fam. Rud II, s. 196 f. – Solidaritetserklæringen hindrede dog ikke Anders Banner fra at fordre en større arvepart end de øvrige på sin hustrus vegne; A. N. Ryge (1765), s. 419 f.

og hendes arvinger.³⁸ Trods et kongeligt påbud udsatte arvingerne endnu i februar 1599 skiftet, og først i 1602 fik Aksel Brahe til Elved og Jørgen Kaas til Gelskov på begæring af Johan Rud ordre om at taksere Løgismose i forbindelse med en overenskomst, som arvingerne agtede at indgå den forestående sommer.³⁹ Det følgende år skriver Johan Rud sig til Løgismose; kampen om Løgismose – eller den andel i godset, der tilkom arvingerne – var endnu ikke afsluttet; Johan Ruds død 1609 – året efter søsteren Pernilles – bragte den frem påny, men forliget 1602 må have forudsat, at de øvrige arvinger er blevet affundet kontant; dertil formentlig de store lån i det kgl. kammer: pengene må formodes helt eller delvist at være blevet anvendt i finansieringen af disse uhyrligt komplicerede transaktioner.

Vender vi med disse erfaringer om mekanismen i den adelige gældsstiftelse tilbage til Frederik Quitzows omslagsinstruks 1601 og det mangehovede system af lån, det røber, er det umiddelbart klart, at Frederik Quitzow selv i hvert fald umiddelbart indtog formidlerens rolle, men også, at gældstransaktionerne har været både af familiemæssig og udadvendt karakter. Det fremgår tillige af omslagsinstruksen, at han må have haft ondt ved at rejse de fornødne midler til sine betalinger i Kiel. Han opsiges til dette formål ikke blot fire hjemlige lån, men for at tilvejebringe balance må han yderligere opsiges to gældsposter hos Morten Skinkel til Østrupgård og Frans Brockenhuus, og hans forvalter får endelig pålæg om at »giøre sin størst flijdt medt de iiij^M daller hoss Thommis Blome moe bliffue hoss oss bestohendis paa rente dette aar«. Likviditetsvanskelighederne møder vi imidlertid forud for omslaget.

Af en lidet opbyggelig korrespondance i sensommeren og efteråret 1600 fremgår det, at Frederik Quitzow og Pernille Rud har tilbudt hendes kusine, Dorthe Rud og hendes mand, Christian Gyldenstjerne til Stiernholm gods i Jylland. Pernille Rud er åbenbart blevet så opbragt over de købevilkår, Christian Gyldenstjerne havde formastet sig til at byde, at hun – om hun havde accepteret dem – skulle »haffue leffuet yet urollig leffnet med din gode hossbon och broder«; hun foreholdt sin kusine, at »gerrihed foruender all kierlughed«. Selv om Christian Gyldenstjerne var skuffet over, at Pernille Rud nu havde trukket iland og kun villet pantsætte godset, ville han acceptere det for 2.000 dr., »effter-

38. Jf. Vilh. Lorenzen i DSH 9, 1965, s. 68-70; Trap, Danmark (5) V:1, s. 502 f.

39. Kanc. Brevb. 1596-1602, s. 315 f., 435, 734; A. N. Ryge (1765), s. 428 f.; Vedel Simonson, Fam. Rud II, s. 203 f.

dii at vy formercker, at eder trengre saa hard tiill penge«, men fru Pernille undlader samtidig ikke venligt at gøre opmærksom på, at »oppebørsell af dett (pantsatte) gods kand icke opløffue renten af de II tussen daller«. Endelig har Pernille Rud yderligere anmodet om lån af 2.000 dr.; Dorthe Rud beretter gribende om sine anstrengelser for at overtale sin mand, men det kunne ikke blive til mere end 1.000 dr. indtil først-kommende pinse, »formedells Paauiske haffuer skreffuit oss de penge op, du ved jeg vor hende skyllig och vell de endelig haffue dem«. ⁴⁰ Alligevel synes Pernille Rud fortsat at have været interesseret i salg; i hvert fald meddeler Dorthe Rud i december måned, at Christian Gyldenstjerne »syger ... at du kandt bekomme thou tussen daller paa kiøffuet, om eder behøffuer; den tredie tussen daller haffuer hand udlandth«. ⁴¹

Trods alle de »yønsker (om) ... end got yuel och gott, gudelig ny ord«, som Dorthe Rud lod ledsage sit brev har den presserende likviditetsknaphed og det tilstundende omslag formentlig dæmpet højtidsstemningen; Frederik Quitzow og Pernille Rud synes at have rejst land og rige rundt, måske for at rejse kapital, men med sikkerhed også for at varetage deres godsinteresserer i Jylland over for den stridbare og godshungrende rigsmarsk, der havde arvet Sæbygård efter Pernille Ruds broder Knud Rud (d. 1589); Dorthe Ruds bidske kommentarer til den allestedsnærværende rigsmarsk kender vi jo; de udtrykker givetvis en udbredt opfattelse i adelskredse, men det er også temmelig indlysende, at processen mod den frygtindgydende gamle rigsmarsk har udløst en tydelig nervøsitet i den quitowske kreds – og næppe uden grund. ⁴²

Ikke desto mindre fornægtede familiens egen glæde ved hartkornet sig ikke selv i denne trykkede situation. Af et – noget kryptisk – brev fra Christoffer Krafse til Egholm i februar 1601 fremgår det nemlig, at Pernille Rud har sendt bud til ham for at »fly mig pendinge for dett goods« (på Langeland); han kvier sig dog ved at »affhende dett, vden jeg kunde faa goods her vdi landett igienn; thij der som ieg skulle affhende det for pendinge, da kunde jeg ick lade dett ringer endt tho hundertt daller«. Christoffer Krafse antyder med andre ord, at en konstant handel kan blive relativt dyrere end et mageskifte, men samtidig har han og Pernille Rud i fællesskab haft bud til Christoffer Krafses søster »om denne leylighedt«; hun ved blot ikke, »om hun er thillssinds

40. Dorthe Rud t. Pernille Rud 1600 12/8; Vedel Simonsen, Fam. Rud II, s. 152-55.

41. Dorthe Rud t. Pernille Rud 1600 15/12; sst. II, s. 157.

42. Fogedbrev t. Pernille Rud u.d. (sandsynligvis dog 1600, før 27/7) sst. II, s. 212-15.

att vill afhende dett vy talde om, thij att boede Erich Hardenberg och andre haffuer nochssom verett effter att vilde haffue dett fra hinder, om hun ellers vilde haffue skildt sig dervedt«. Han lægger Pernille Rud på sinde at tale hans sag »och verre mig thill behielpeligh, att ieg kunde bekomme dett. Jeg vill medt guds hielp giernn gjøre hende skell och fyldeste der fore: och vill ieg heller icke regne itt hundredtt daller eller tho, om ieg ellers kandt kome thill rette der medt«.

Der synes at være tale om en art dobbelttransaktion i en eller anden form: Christoffer Krafse har – via svigerinden Anne Quitzow – haft bud på Skovsbo hos Erik Hardenberg, der var syg. Kunne han blot »bekomme dette goods for den diell, der rett kunde verre«, til føjer han afslutningsvis, »daa haabis ieg, att ieg vilde well medt dett første bringe pendinge thill veje for dett«, men han beder tillige indtrængende Pernille Rud, at dersom talen falder »paa for^{ne} goods, att du da vilde holde dett saa stille huos dig sielff och icke legge mitt naffn der thill, vden saa er, att ieg kunde bekomme dett«. ⁴³ Trods sin kryptiske form må sammenhængen være den, at Pernille Rud har været orienteret om Christoffer Krafses planer om at afkøbe sin søster gods og har tilbudt ham at afkøbe ham andet gods, formentlig for at finansiere købet, hvad han vrider sig ved; et kontant køb ville komme til at ligge på et niveau af ca. 70 dr. pr. td. htk. Til gengæld er det ham magtpåliggende, at sagen omgives med den størst mulige secretesse, givetvis fordi andre godshungrende sjæle – den aldrende rigsråd Erik Hardenberg nævnes udtrykkeligt – kunne blive potentielle konkurrenter; og, endelig, har denne affære trods alt forbindelse med Pernille Ruds forsøg på at rejse penge på Stiernholm og Christian Gyldenstiernes ærgrelse over kun at kunne få gods til pant? Og trods likviditetsvanskeligheder?

Christoffer Krafses brev er ganske givet såre symptomatisk for den labile situation på det adelige gods- og pengemarked: slægtninges eller naboers økonomiske trængsler har kunnet udnyttes til hartkornsgevinst, men konkurrencen var hård. Selv om opkøbene har måttet finansieres ved lån eller ved frasalg af andet og mindre belejliget gods – som Pernille Rud åbenbart har set chancen for – og selv om konkurrencen om det privilegerede hartkorn har været ubarmhjertig (respektindgydende personer som Erik Hardenberg og Peder Munk toner stadig og uafvendeligt frem i baggrunden) har kampen været en messe værd, selv om den har

43. Christoffer Krafse t. Pernille Rud 1601 6/3; RA. Privatarkiver nr. 1562. Frederik Quitzow II. A. Privatbreve.

involveret en dristig økonomisk indsats og en risiko. Pernille Rud må forudsættes at have været orienteret om, at Christoffer Krafse kunne få ondt ved at rejse den fornødne kapital og har som hans »hiertte, kierre Pernille och guode søster« tilbud sin assistance – og har derved samtidig antydnet, at hun havde pressionsmidler ihænde over for ham – en situation, der kan forekomme os paradoksalt på baggrund af den yderste likviditetsknaphed, der vitterligt herskede på Quitzowsholm i vintermånederne 1600-01 – men ikke destomindre utvivlsomt særdeles karakteristisk for disse årtiers spekulationsprægede kamp om det privilegerede hartkorn og dens finansiering ad lånevejen.

Analysen af den akutte situation i sin fulde bredde omkring 1600 kaster altså et meget skarpt lys over den mangesidede aktivitet, Frederik Quitzow og Pernille Rud udfoldede, men transaktionerne og deres effekt lader sig også forfølge i kronologiske dimensioner. 1608-09 synes forholdene nemlig påny at være blevet kritiske ved Pernille Ruds død 1608 og broderens, Johan Ruds død året efter. Begge affærer efterlod sig tunge dønninger. Endnu i 1615 sagsøgte Knud Gyldenstjerne »de Krauffsser« for gæld, som Johan Rud havde efterladt sig, og som han havde måttet udrede. Rettertingsdommen henviste imidlertid Knud Gyldenstjerne til betaling hos Otte Banner, der nu havde overtaget Johan Ruds andel i Løgismose, og som ved skiftet havde fået udlagt den pågældende del af gælden.⁴⁴ Året efter sagsøgte imidlertid Frederik Quitzow påny Esge Krafse for gæld, som han og Mogens Kaas til Tidemandsholm havde måtte udrede på Johan Ruds vegne. Selv om Esge Krafse påberåbte sig rettertingsdommen det foregående år og kunne dokumentere, at også dette gælds-brev var tilfaldet den ulykkelige Otte Banner, kendte rettertinget denne gang under henvisning til det gældende retsprincip – at alle arvingerne én for alle svarede for gælden, eftersom de havde vedtaget arv og gæld – Esge Krafse refusionsforpligtet; den indbyrdes fordeling af smerten blev deres egen sag, såfremt vitterlig gæld ikke ifølge recessen blev dækket på skiftet.⁴⁵

44. RA. Herredagsdomb. nr. 24 1615, fol. 273r-92v, kendelsen fol. 292r-v. Medtages i DD.

45. RA. Herredagsdomb. nr. 25 1616, fol. 174v-77r, kendelsen fol. 176v-77r. Frederik Quitzows originale skadesløshedsbreve 1602 211 er her undtagelsesvis bevaret; Kgl. B. Ny kgl. saml. 616, fol., I. – Professor Fenger gør mig opmærksom på, at den solidariske hæftelse kan være en virkning af en aftale, som blev indgået 1577 (KRD II, s. 324; RA. Herredagsdomb. nr. 24 1615, fol. 279). Om vitterlig gæld contra omtvistet gæld, se H. Matzen, *Privatret I*, s. 138 f.

Dommen har imidlertid i dette tilfælde en juridisk principiel interesse; den bryder jo nemlig åbenlyst med det princip, rettertinget havde anvendt endnu det foregående år ved at henvise betalingen til den arving, i hvis boslod det pågældende gælds-brev var faldet, og den tilsidesætter i virkeligheden de private skiftearrangementer for en kollektiv ansvarlighed bag princippet »én for alle«, når arvingerne havde skiftet uden at dække vitterlig gæld. Esge Krafse havde fra første færd nægtet at refundere gælden og at drage i indlager under henvisning til rettertingsdommen 1615, men allerede Frederik Quitzows og Mogens Kaas' procedure lagde op til, at det private skifte ikke kunne befri arvingerne fra det kollektive ansvar for Johan Ruds monumentale gæld. Esge Krafse fastholdt sine synspunkter og henviste til Otte Banner, »midler thidt han (ved skiftedatoen 1610 27/4) wor hans gaardt och goedtz mechtig, och nochsom paa dend thid wor weder hefftig att bethalle«,⁴⁶ med andre ord: det måtte blive sagsøgnernes sag at hente deres tilgodehavender hos den insolvente Otte Banner. Netop Otte Banners insolvens, som altså må være indtruffet forinden, synes da at have været afgørende for rettertingets (foreløbigt) ændrede domspraksis, der i praksis medfører, at tabene blev fordelt mellem debtors arvinger, og at udstederne af skadeløshedsbrevet ikke kom til at bære det alene; ændringen kan måske nok diskuteres fra formelt juridiske synspunkter, men den havde den sunde praktiske betydning, at den ikke for fremtiden ville tvinge adelige til at afholde sig fra forløfter, hægtelser og skadeløshedsbreve af frygt for insolvens.

For Pernille Ruds vedkommende gav skiftet anledning til konflikt mellem samtlige arveberettigede – ti personer i alt – antagelig først og fremmest på grund af de impliceredes indbyrdes gældsforpligtelser. Striden blev først afsluttet i 1610 ved en kontrakt, som ikke destomindre endnu i 1639 gav én af arvingerne, Ejler Urne til Gunderslevholm lejlighed til at rejse fornyede krav mod Frederik Quitzows anden hustru, fru Anne Lykke.⁴⁷ Ved denne kontrakt 1610 afkøbte Frederik Quitzow sine

46. RA. Herredagsdomb. nr. 25 1616, fol. 174v-76r.

47. RA. Privatarkiver nr. 1562. Frederik Quitzow II. D Afskrifter; kgl. miss. til skiftekommissionen 1609 6/2 (ikke i Kanc. Brevb.); jf. Esge Brocks dagb. 1609 29/3 (Da. Saml. 2.r.III, s. 84) og Kanc. Brevb. 1609-15, s. 167 f. – Kontrakten 1610 19/4 kendes kun i afskrift i forbindelse med Ejler Urnes sag 1639; RA. Herredagsdomb. nr. 41 1639, fol. 244r-45r. Om Ejler Urnes fordringer, se sst., fol. 241v-47r; RA. Stævningsprotokol 1639, fol. 579v-80v.

medarvinger deres krav, men hans kalamiteter synes at være fortsat de følgende år.⁴⁸ Da han døde i 1622 voldte det enken næsten uoverstigelige vanskeligheder at afklare hans spegede pengeaffærer; der synes at have manglet skriftlig dokumentation i visse tilfælde, og i januar 1624 måtte der udstedes offentligt proklama for at opsøge alle de gældsbreve, hvori Frederik Quitzow havde været hovedmand eller forlover.⁴⁹

Først tre-fire år efter dødsfaldet var man nået så vidt, at det havde vist sig umuligt at udrede de nødvendige beløb, hvorfor Anne Lykke – under ændrede vilkår – måtte indhente kongelig bevilling til at sælge og pantsætte af sit og sine børns gods for at likvidere gælden, inden der overhovedet kunne foretages skifte.⁵⁰ Blot kan der være grund til at antage, at Frederik Quitzows egne gældsforhold ikke har været den eneste årsag til enkens dilemma. For det første var det helt normalt, at adelige ikke bogførte deres kautions- og andre forpligtelser således, at ethvert overblik over det samlede kompleks af direkte og formidlende forpligtelser var udelukket; og for det andet kan det have været af betydning, at en række hensynsløse dødsfald blandt tidens mest prominente spekulanter – Pernille Gyldenstierne, Otte Christoffer Rosenkrans o.a. – og en serie adelige konkurser netop i begyndelsen af 1620'erne truede med at forvandle det adelige kapital- og godsmarked til kaos, og Frederik Quitzow

48. 1612 manes han som kautionist for fru Anne Bille til Nakkebølle og Jens Bille til Vrejlevkloster for gæld til kongen; Kanc. Brevb. 1609-15, s. 485 f. – For at kunne afdrage sin mands, Ejler Brockenhuus' gæld, indgik Anne Bille i 1602 en kontrakt med sin broder Marquard Bille, der overtog driften af Nakkebølle mod at betale gælden. Efter hendes fremstilling misbrugte han sin stilling og forlangte større afdrag, hvorfor Anne Bille i sin nød måtte låne penge hos kongen 1609 mod Frederik Quitzows kaution; RA. Herredagsdomb. nr. 24 1615, fl. 124v-29r; ifølge gældsregistret i 1605 lånte Anne Bille allerede da 1.000 dr. med Frederik Quitzows kaution; E. Ladewig Petersen (1974B), s. 152. – Frederik Quitzows eget lån hos kongen 1605 på 3.000 dr. forlyder der intet videre om, men 1622 optræder han påny som kongens debitor; Kanc. Brevb. 1621-23, s. 615; 1624-26, s. 93 f., 576. Gælden på 800 rd., der var stiftet 1619, forrentes regelmæssigt indtil 1624, da det hedder, at debitor »muss gemehnet werden«; Anne Lykke fik da også 13. marts ordre til at begive sig i indlager i København; RA. Kgl. Kieleroslagsregnsk. 1620-24.

49. Kanc. Brevb. 1621-23, s. 460; 1624-26, s. 5; VLSP I, s. 26 (1624 nr. 192). – Hertil kommer yderligere forholdet til Pernille Ruds arvinger, hvis interesser ligeledes skulle tilgodeses; jf. Kanc. Brevb. 1624-26, s. 178; 1627-29, s. 283. – Der foreligger derimod ingen efterretninger om forbindelse med Pernille Ruds niece, Pernille Gyldenstiernes fallitbo 1622-24.

50. Kanc. Brevb. 1624-26, s. 723. Endnu de følgende år hører vi dog om utilfredsstillede kreditorer; sst. 1628-29, s. 85, 623 f.; 1630-32, s. 104; jf. Sv. Larsen (1965) I, s. 137.

havde sin rigelige andel i forbindelse med disse spekulanter. Men for det tredje synes det navnlig at have været Frederik Quitzows forhold til broderen Ejler Quitzow og dennes inerti, der sinkede skiftet.

Endnu i maj 1629 meddeler Anne Lykke, at denne »gælds vidtløftighed« for det første angik et brev på 1.000 dr., som de to brødre havde udstedt for fru Anne Bille til Nakkebølle, et beløb, som Ejler Quitzow havde taget fyldest for ved udlæg i hendes gods, blot uden at refundere Anne Lykke den halvdel af beløbet, som tilkom hende. Dernæst havde hun tilgode udlæg for bygningen på Lykkesholm, skadegæld for Ejler Quitzows forsømmelse af skiftet og erstatning for den rostjeneste, Frederik Quitzow havde betalt for sin broder »i den sidste svenske fejde« (Kalmarkrigen).⁵¹ Hertil kom yderligere en fælles kaution sammen med Ejler Bryske til Dallund for den arme Morten Skinkel til Østrupgård (d. 1617) til Wulff Breide, et beløb som en rettertingsdom havde pålagt hende at udrede én for alle. Hun havde måttet sagsøge Ejler Høeg til Dallund, Ejler Bryskes nærmeste arving, for at opnå refusion,⁵² men alle disse anliggender trak i langdrag, fordi hverken Ejler Quitzow eller Ejler Høeg var i stand til at fyldestgøre de krav, der blev stillet, og skiftet blev ikke afsluttet før 1634.⁵³

I hvilken udstrækning alle disse komplicerede forhold kan have influeret Anne Lykkes formuesforhold er det vanskeligt at opgøre. Ved Frederik Quitzows død ejede hun 508 td.htk; endnu i 1638-39 – efter skiftedelingen – sad sønnerne inde med 285 og 257 td.htk. og datteren med 115 td.,⁵⁴ således at der næppe er tale om nogen væsentlig samlet forringelse af familiens status. Det er sandsynligt, at både gældsforretningerne og skiftet forringede enkens eksistensvilkår, så meget mere som der endnu ned gennem 1630'erne blev rejst krav mod hende af arvinger eller kreditorer uden, at vi dog er istand til at komme disse sager på nærmere hold. Selv om vi altså skal være varsomme med at overdimensionere tabene, er det på den anden side dog nok symptomatisk for udviklingen, at

51. Kanc. Brevb. 1627-29, s. 819; 1630-32, s. 137 f., 143 f. – Om Anne Billes, Quitzowernes kusines forhold, se sst. 1609-15, s. 469, 486, 681; Meidell (1887-89) II:1, s. 355 og ovfr. note 48.

52. RA. Herredagsdomb. nr. 33 1630, fol. 232r-33v; Kanc. Brevb. 1630-32 s. 256 f.; jf. H. Land Hansen (1969-70), s. 270, 282, 301 note 233 og 305 f.

53. Kanc. Brevb. 1630-32, s. 300 f., 333, 471, 879 f.; 1633-34, s. 481 f.; jf. også 1637-39, s. 931; 1640-41, s. 489. – Om Ejler Høegs økonomiske forhold, se S. Jørgensen i HT 4.r.V, s. 224 ff. og mere fyldestgørende H. Land Hansen (1969-70), passim.

54. Da. Mag. 5.r.I, s. 170; Vedel Simonsen, Jørgen Brahe, s. 156.

begge Frederik Quitzows sønner, Henning og Erik efter militærudannelse i udlandet blev officerer, i øvrigt begge i 1643, og at Erik Quitzow trods uvilje mod det nye régime blev amtmand efter tronskiftet 1670.⁵⁵ Antagelig har de ikke længere kunnet skaffe sig et standsmæssigt udkomme som godsejere og valgte i stedet – som adskillige andre af den »forgældede generations« sønner – en militær eller civil løbebane.

Der forelå imidlertid også tungtvejende grunde til Ejler Quitzows genstridighed under skiftet efter Frederik Quitzow. Hans formuesforhold bærer samme præg som broderens, og han færdedes delvis også i den samme kreds. Forskellen mellem de to brødre beror hovedsageligt på, at Ejler Quitzow i langt højere grad blev engageret i administrative og politiske anliggender end broderen, der aldrig opnåede noget offentlig ombud eller nogen lensmandspost. 1602-05 og senere påny 1628-30 var han lensmand på Rugård, fra 1598-1613 fungerede han tillige som landsdommer på Fyn, og i 1620'erne og 1630'erne deltog han aktivt i den fynske adels politiske virksomhed uden nogensinde at nå frem i første række.⁵⁶ Samtidig synes han at have drevet en vis godssamling. Foruden Lykkesholm, som han fik ved arv, fik han andel i Faarevejle, Søholt på Lolland og sidst Elvedgård på Fyn, som han erhvervede ved sit ægteskab med Anne Akselsdatter Brahe; endelig møder vi ham i forbindelse med en række mageskifter og indførsler.⁵⁷

55. K. Rockstroh i DBL (2) XIX, s. 16 ff.; om den almene tendens til adelens overgang til civile eller militære embeder, jf. Sv. Aa. Hansen (1964), s. 211 ff. – Børnene nævnes adskillige gange for borgerlig gæld, men uden at det altid direkte fremgår, om for lån eller for vareleverancer; Sv. Larsen (1965) I, s. 133, 224, 227; II, s. 68, 104, 152, 227. – Erik Quitzow nåede at blive oberstløjtnant og havde en vis position på Fyen under Karl-Gustav-krigene; jf. Aa. F. Blomberg (1973), s. 46, 104, 136, 256, 396. Også hans godser var blevet ødelagt under krigene, men det lykkedes ham dog at genopbygge dem og at styrke sin position – bl.a. ved krongodsudlæg – som godsejer; jf. sst., s. 46 f., 521, 530 og 540.
56. Om Ejler Quitzow, se Vedel Simonsen, Rugaard II, s. 73 f., 79 f., 111 ff.; SDA VII, s. 261; Kr. Erslev, Len II, s. 27; samme RR I, s. 160, 473; II, s. 2, 51, 86, 156. – Om hans studier i Tyskland og Italien og senere ansættelse i kancelliet, SDA, anf. st. og Meidell (1887-89), II:1, s. 279. – Landsdommerembedet, som jo traditionelt var knyttet til slægten, overtog han i stedet for broderen Jørgen Quitzow, der døde 1599.
57. Jf. f.eks. H. de Hofman, Fundationer VI, s. 269; Da. Mag. III, s. 45 f.; KR D I, s. 318, 362 ff.; KS I, s. 372. – Herforuden sad han i 1590'erne inde med Kirkeby len som pant fra kronen for 4.190½ dr.; Kanc. Brevb. 1588-92, s. 714; 1593-96, s. 320, 341, 466. – Allerede 1617 sælger han dog af sin hustrus gods på Hindsholm og på Langeland til sin kusine Kirsten Hardenberg; I.A. Fyen. Scheelenborg godsarkiv II. Adkomster. Perg. skøde 1617 16/2; jf. også RA. D. kanc. B. 96 Rostj. taks. 1617 bilag.

Ligefra 1600-tallets første år træffer vi ham hyppigt i den velkendte kombination af kautionist/långiver, uden at han på noget tidspunkt selv – som broderen – synes at have befundet sig i økonomisk farezone.⁵⁸ At pengene ikke har været rigelige fremgår dog af den kendsgerning, at hans broder måtte udrede hans rostjeneste, en omkostning, der med de halvanden heste, han skulle stille, efter den normale takst må have beløbet sig til 180 dr. årligt. Først omkring 1620 foreligger der sikre vidnesbyrd om vanskeligheder. 1620 må Jytte Gyldenstjerne, Christoffer v. Groebens enke udvirke kongelig ordre til at fyldestgøre en gældsforpligtelse, som han unddrog sig fra at betale,⁵⁹ og fra dette tidspunkt er det karakteristisk for hans færden, at han bestandig søger at unddrage sig sine økonomiske forpligtelser, sålænge det overhovedet var muligt, til stadig besvær for sine omgivelser. Selv klager han i 1628 over, at han ved sine kautionsforpligtelser »har fået stor skade og nu overiles meget af ... kreditorer. Han kan i denne besværlige tid ikke skaffe rede penge«;⁶⁰ fra samme år modtog han oftere tilsigelser til at holde indlager for gæld, men – i modsætning til f.eks. Otte Banner – omtales han aldrig som insolvent.

Baggrunden for Ejler Quitzows pludselige vanskeligheder i 1620'erne kender vi ikke med sikkerhed. At de skulle skyldes krigen er usandsynligt, selv om kreditvanskelighederne og den almene pengeknaphed i krigsårene kan have skærpet dem; langt mere sandsynligt er det, at landbrugskriserne fra 1618 kan have en andel. En anden forklaring kan være, at han fra 1613 ikke længere havde lens- eller landsdommerindtægter, før han i 1628 påny blev forlenet med Rugård. Endelig – og næppe mindst – kan de mange dødsfald og økonomiske forlis i hans nærmeste slægt eller i den kreds, han var økonomisk knyttet til, have bragt lavinen i skred; ligesom broderen var han dybt engageret i 1620'erne celebre gældssager, der havde sådanne dimensioner, at deres afvikling krævede regeringsindgreb eller beslaglagde rettertingets tid over et langt åremål.⁶¹

Endelig er det iøjnefaldende, at Ejler Quitzow på omslaget 1619 opta-

58. Jf. f.eks. Kanc. Brevb. 1596-1602, s. 476, 776; 1609-15, s. 485; KRD I, s. 168, 207.

59. Kanc. Brevb. 1616-20, s. 785. Jytte Gyldenstjerne var jo niece af Pernille Rud. – Klager over uopfyldte gældsforpligtelser findes f.eks. sst. 1621-23, s. 460, 560; 1624-26, s. 274, 723; 1627-29, s. 323, 819; 1630-32, s. 137, 143 f. etc.; jf. også Hofman, *Fundationer VI*, s. 318-20.

60. Kanc. Brevb. 1627-29, s. 386, 432 f., 513.

ger et så stort lån som 10.000 dr. i det kongelige kammer. Renterne svares regelmæssigt indtil 1622; året efter betaler svigerinden Anne Lykke renterne plus halvdelen af hovedstolen, men 1624 noterer omslagsregnskabet blot »ist behaltet«, selv om restgælden allerede i juni 1623 var blevet opsat til betaling på omslaget;⁶² og selv om en kongelig ordre i marts 1624 pålagde ham dobbelte renter mødte Ejler Quitzow højest personligt op i det kongelige kammer i slutningen af januar 1625 med – 318 dr. rente og hovedstol.⁶³ Hvorledes audiensen forløb kan vi kun gisne om; det mest bemærkelsesværdige ved dette mellemværende med det kongelige kammer er nok, at det hører til den første suite af lån til adelige, som majestæten opsiger, utvivlsomt af sikkerhedsgrunde. Det må være forsvarligt heraf at slutte – i forbindelse med de øvrige vidnesbyrd – at Ejler Quitzows formuesomstændigheder og hans forbindelser med 1620'ernes celebre forlis nærmede sig grænsen af det betænkelige; han rangerede på linie med så monumentale skyldnere som Truid Bryske til Langesø, Anne Friis til Stensballe og andre, hvis forlis allerede da var uafvendelige.⁶⁹ Og alligevel lykkedes det ham at manøvrere sig gennem stormen og at forhale sit eget forlis endnu en lang årrække, ganske givet fordi svogeren, Holger Rosenkrans til Rosenholm måtte gribe ind.

Det er muligt, at det store lån i det kgl. kammer 1619 har skullet finansiere Ejler Quitzows affindelse af sine medarvinger til Elvedgård, men sandsynligheden taler for, at både Ejler Quitzow og hans svoger Holger Rosenkrans også tidligt blev hvirvlet ind i deres gældsbundne svogers, Falk Brahes affærer. 1616-18 havde denne måttet afhænde sin hustrus gods Søholt (Fuglse herred), der ad uransagelige veje endte på

61. Jf. E. Ladewig Petersen (1974B), s. 73 ff., 83 ff., 91 og 92 ff. og de ovfr. s. 168 note 45 citerede arbejder. – Foruden de allerede nævnte kan her anføres Knud Henriksen Gyldenstjerne, der døde 1627, og den vidtløftige svoger Falk Brahe. Om Knud Gyldenstjerne, RA. D. kanc. B. 213, Omslagsskriver Søren Rasmussens regnskaber over K.Mt.s udestående kapitaler 1625-39 og 1641; jf. også NRR V, s. 9 ff., 591 f.; VI, s. 47 f., 95, 182; Chr. IV EgB I, s. 63 med henvisningerne i noterne. Enken måtte sælge gods til velmenende slægtninge for at magte gældsforpligtelserne – herunder en stor lensrestance – over for kongen.

62. RA. Kgl. Kieleromslagsregnsk. 1620-24; Kanc. Brevb. 1620-24, s. 615. Forloverne, Holger Rosenkrans, Frederik Quitzow, Lauge Urne til Sjellebjerg og Just Høeg til Bjørnholm fik samtidig varsel.

63. Kanc. Brevb. 1624-26, s. 93; Chr. IV Kal., s. 512. – Vi hører ikke mere til denne gældspost.

64. E. Ladewig Petersen (1974B), s. 99-101, 102 ff. og 158 ff.

Ejler Quitzows hænder, og sit eget gods Orebygård på Lolland.⁶⁵ Allerede 1617 pantsatte Falk Brahe tillige Pederstrup gods på Lolland til Jørgen Grubbe som dækning for dennes forløfter for i alt 16.000 dr. således, at 600 dr. af renten sikres i godsets afkastning; de resterende 120 dr. skulle Falk Brahe årligt »kontentere« Jørgen Grubbe således dog, at der skulle foretages en udligning efter godsets driftsudbytte.⁶⁶ 1620 havde Jørgen Grubbe imidlertid viderepantsat godset til sin broder, landsdommer Jesper Grubbe på grund af dennes forløfter for ham i Holsten for 13.000 dr. plus renter og skadegæld for 608 dr., »huor vdi for^{ne} hans broder Jesper vdi stoer schade (er) geraeden«, så stor at han på dette formelt meget spinkle grundlag forlangte Pederstrup gods udlagt som ejendom under henvisning til, at kontrakterne var blevet misligholdt.⁶⁷

Det viste sig blot, at også Ejler Quitzow og Holger Rosenkrans med krav på Falk Brahe for 6.500 dr. (som værge for Holgers afdøde svoger Henrik Gøye til Turebys børn) lod sig indføre i Pederstrup »for huis det kan beløbe sig videre end det lovligt er pantsat for«. ⁶⁸ Ved indførselen lykkedes det dem at foregribe Jesper Grubbes juridisk tvivlsomme, men givetvis fuldt overlagte manøvre; rettertingets kendelse, som først blev afgivet efter at en speciel rådskommission havde foretaget likvidation, og efter indbyrdes forhandlinger mellem parterne, gik ud på, at Holger Rosenkrans og Ejler Quitzow skulle overtage godset, men udrede Jesper Grubbe de 13.250 dr., han kunne have krav på, og en anden kreditor

65. SDA II, s. 58. – Falk Brahe, der 1609 havde for lidt gods til at kunne lignedes for rostjeneste (RA. D. kanc. B 96, Rostj. taks. 1609), ægtede Morten Skinkels (d. 1610) enke, Anne Andersdatter Galt. Godset sælges 1616 til Ebbe Andersen Galt; det er bemærkelsesværdigt, at også disse transaktioner fører os tilbage til det »klientel«, Frederik og Ejler Quitzow tidligere havde været i forbindelse med. Vedel Simonsen, Rugaard II, s. 79; 1618 købte Ejler Quitzow Søholt af Falk Brahe; RA. Rigens forfølgingsbog 1615-18, fol. 216v-17r, 219r-v; 1624 har han solgt godset, men skønt betalingen var faldet, havde han ikke villet udlevere det til den nye ejer; Kanc. Brevb. 1624-26, s. 161.

66. RA. Herredagsdomb. nr. 27 1621, fol. 312v-13r.

67. Sst., fol. 311r-v. – I 1618 optog Jesper Grubbe selv et lån i det kgl. kammer på 6.500 dr. (Chr. IV's kal. 1618 11/12, s. 444), som det senere holdt kongen hårdt at få tilbage; jf. RA. Kgl. Kieleromslagsregnsk. 1621-26; RA. D. kanc. B. 213 Rgsk. over K.Mt.s udestående kapitaler; Nyerup, anf.udg., s. 480 og 510; Kanc. Brevb. 1621-23, s. 392, 711; 1624-26, s. 553, 777; Chr. IV EgB I, s. 229; jf. også E. Ladewig Petersen, (1974B), s. 63, 105 og 135 note 24. Jesper Grubbe, der var dybt engageret i gods- og gældsspekulation, har formentlig selv skullet bruge pengene til formål af denne art.

68. RA. Herredagsdomb. nr. 27 1621, fol. 312r, 316r; jf. også RA. Stævningebog 1619-21, fol. 234.

2.500 dr. samt søge dækning heri for deres egne krav på 6.500 dr., alt sammen under – den næppe realistiske – forudsætning, at affæren ikke inden et fjerdingår var blevet afviklet bagfra ad naturlig vej.⁶⁹ Hvorledes de to herrer har arrangeret sig med Falk Brahe eller med Pederstrup ved vik ikke; at det har været et kostbart forlig, Holger Rosenkrans og Ejler Quitzow har indgået – det stod dem samlet i 22.250 dr. – fremgår dog af, at godset med 305 td. htk. kom til at stå dem i ca. 73 rd. pr. td. htk., selv om det for Holger Rosenkrans' vedkommende foregik i hans egenskab af værge for Henrik Gøyes børn.⁷⁰

Konsekvenserne af Ejler Quitzows – og et helt galleri af andre, gælds-bundne slægtninges – ulykkelige økonomiske situation i 1620'erne og 1630'erne kan vi følge i enkeltheder i forholdet til Holger Rosenkrans igennem fru Sofie Brahes regnskabsbog 1627-40, som i meget høj grad helliger sig disse komplicerede gældsforhold og deres afvikling.⁷¹ Fra 1627 måtte Holger Rosenkrans påtage sig at dække i hvert fald en del af gældsbrevene; allerede i august 1632 opgjordes Ejler Quitzows gæld til familien til 9.307 rd. og 1640 er den sejt vokset til 13.282 rd.⁷²

Trods en herredagsdom og en kommissariesag 1637 – som tilkendte Holger Rosenkrans pant i Lykkesholm – vægrede Ejler Quitzow sig fortsat ved at give afkald på godset, og endnu i juni 1639 måtte Holger Rosenkrans udvirke en skarp kancellihenstilling til den genstridige debitor om at bringe sagen til afslutning.⁷³ Først da synes han at have måttet bekvemme sig til en ordning, hvorefter han – efter at Holger Rosenkrans havde forhandlet med forskellige liebhavere – i marts 1640 enedes med

69. RA. Herredagsdomb. nr. 27 1621, fol. 315v-17v; jf. Kanc. Brevb. 1621-23, s. 289.

70. Da. Mag. 5.r.I, s. 168; jf. låsebrevet 1614 i RA. Rigens forfølgingsbog 1609-15, fol. 216. Endnu i 1637 rekvirerer Holger Rosenkrans ved kancelliets mellemkomst Pederstrup gods' regnskaber 1611-25 efter en afdød foged; Kanc. Brevb. 1637-39, s. 192.

71. Regnskabet analyseres af Egon Hasselgreen i en desværre endnu upubliceret speciale-afhandling (Odense Universitet 1977). – Om den komplicerede og sejlivede affære med Margrethe Gøye (Sofie Brahes moster), E. Ladewig Petersen (1974B), s. 83 f.; den synes at have været afsluttet på dette tidspunkt. – Slægtningen, Falk Gøyes forløfter for Otte Christoffer Rosenkrans for 19.000 dr. bragte ham allerede 1621-22 i perifer berøring med dette fallitbo; RA. Herredagsdomb. nr. 28 1622, fol. 153r-56r og ndfr. note 85. I sommeren 1623 måtte Falk Gøye selv gøre opbud; RA. Herredagsdomb. nr. 29 1623, fol. 329-30, 237-39 (hvor den holstenske gæld opgøres til 40.700 rd.); Kanc. Brevb. 1621-23, s. 630 f., 678; E. Ladewig Petersen (1974B), s. 91 og 95.

72. RA. Herredagsdomb. nr. 40 1636, fol. 276r-v; jf. SBR, s. 79, 98, 138, 156, 175, 195, 207.

73. Kanc. Brevb. 1637-39, s. 114, 846 f.; jf. SBR, s. 165, 178. I maj 1638 var der tillige blevet indgået en ny kontrakt mellem de to parter om gældens afvikling og Lykkesholms salg; i 1638 blev dog kun strøgods solgt fra; sst., s. 168, 207.

kansler Christen Thomesen Sehested, Rosenkrans' svigersøn, om at mageskifte Lykkesholm mod Tanderup gods i Lundenæs len; Christen Thomesen skulle udligne forskellen mellem de to gårde med en pengeydelse på 11.000 rd. for bygning, gård og gods samt 60 rd. pr. td. htk. for »hvis Løckessholmss gaard och goedtz kunde løbe sig høire end Tanderupgaard och goedtz«. Pengene skulle anvendes til at »fornøje« Holger Rosenkrans og – først derefter – de øvrige kreditorer, Jørgen Brahe til Hvedholm, der har haft en del af godset i pant, kirkerne i Odense provsti og sidst – hvis der blev noget tilovers – Flemming Ulfeld til Gunderslevholm, der ligeledes havde gods i pant.⁷⁴

Ved sin eminente – men næppe enestående – evne til at manøvrere sig udenom kontrakter, kommissariafegørelser og domme lykkedes det således Ejler Quitzow ikke blot at fastholde Lykkesholm helt frem til 1640, da tvangssalget omsider fuldbyrdede det økonomiske forlis, hvis rødder ligger i 1620'ernes gods- og gældstransaktioner, og i realiteten takket være krediten på Rosenholm. Tilsyneladende havde han også trods alle domme formået at sikre sin eksistens som godsejer ved mageskiftetransaktionen med Tanderup gods. Endnu i rostjenestetaksationen 1638-39 ansættes han til 782 td. htk.⁷⁵ Da han døde i april 1640 – mindre end en måned efter opgøret – havde han måttet give afkald på sit vigtigste gods, og de følgende år smuldrede tilsyneladende også resten bort. Til gengæld kan vi notere os, at det først efter kanslerskiftet 1639 lykkedes at gennemtvinge et arrangement; Christen Thomesens indgriben må givetvis have været af afgørende betydning for Ejler Quitzow, som blot ikke kapitulerede betingelsesløst, men fik et mere fordelagtigt arrangement end han havde kunnet forvente.

Tanderup gods måtte enken, Anne Brahe og sønnen Erik Quitzow i 1642 delvis afstå til kronen til dækning af en restance på 2.608 rd. samt 1173½ rd. renter fra Ejler Quitzows sidste lensmandstid på Rugård.⁷⁶

74. LA. Fyen. Lykkesholms godsarkiv, Div. dokumenter, Overdragelsesforretning 1640 25/3 (Elvedgård); K. Uldall i DSH, red. af A. G. Hassø III, 1943, s. 328; jf. SBR, s. 207 og Da. Atlas III, s. 572. Endnu i efterårsmånederne 1640 var kansleren engageret i strid om godsets taksation med Ejler Quitzows arvinger; Kanc. Brevb. 1640-41, s. 270 f.

75. Vedel Simonsen, Jørgen Brahe, s. 153. 1625 takseres han for 772½ td. htk.; Da. Mag. 5.r.I, s. 170.

76. Kanc. Brevb. 1640-41, s. 173 f., 232, 241, 255, 538; 1642-43, s. 77 f., 164 f., 341 f. – Det er tænkeligt, at det halve kompromis, Ejler Quitzow havde opnået, var nødvendigt for at få dækning for kronens krav.

Dernæst viste opgørelsen af boet, at han havde efterladt sig så vidtløftig gæld, at der måtte foretages en ny kommissarieopgørelse og udlæg i arvingernes fællesbo til likvidation, inden der overhovedet kunne skiftes.⁷⁷ Skiftet blev afsluttet 1643, men at fru Anne Brahe, der kun beholdt Elvedgård, ikke har haft for gode kår fremgår af, at hun i 1647 måtte optage nye lån – eller dække andre fordringer? – på i alt 7.303 rd., heraf 4.000 rd. hos Gunde Rosenkrans mod pant i godset; samme år skødede hun Elvedgård til sin svigersøn, ritmester Levin v. Bülow, men uden at der tilsyneladende kom noget ud af det; tre år senere skødede Gunde Rosenkrans, der må have overtaget godset helt eller delvist, det til Henrik Gyldenstjerne til Skovsbo.⁷⁸ Anne Brahe synes herefter en overgang at have spist nådsensbrød hos denne på Lykkesborg, indtil hun 1660 flyttede til Bogense, hvor hun døde 1663 og blev fulgt til graven af kreditorer.⁷⁹

Såvidt slægtens videre skæbne efter 1640 lader sig forfølge, præges den i langt højere grad end i Frederik Quitzows sønners tilfælde af nedadgående social mobilitet, men også af den samme – socialhistorisk karakteristiske – tendens til at søge militær karriere.⁸⁰ Den begrænses i dette tilfælde blot til Torstenssonsfejden og den efterfølges for flere vedkommende af en åbenbart fortvivlet kamp for at redde stumperne af Tandrup gods; de sidste stumper synes at være blevet afviklet efter Erik Quitzows død 1646 eller 1647.⁸¹ Kun datteren Karen Quitzow var fortsat i stand til at opretholde status af godsejer; hun kunne endda udlåne

77. Sst. 1640-41, s. 266, 352 f. Endelig synes der at være opstået strid mellem Anne Brahe og hendes brødres børn om hendes morgengavebrev; sst., s. 334 f. – Jf. også Jens Bircherods maliciøse karakteristik af Anne Brahe i sin dagbog, s. 87.

78. FLSP, nr. 13, 19, 46, 169; Vedel Simonsen, Elvedgård I, s. 120 ff.

79. Vedel Simonsen Rugaard II, s. 113 f.; jf. Sv. Larsen (1965) I, s. 134, 136, 222 f.; II, s. 164; en dom mellem Kathrine v.d. Amersfort og Ejler Quitzow 1633 efterlader et ubehageligt indtryk af hul arrøngance; RA. Stævningbog 1639, fol. 473v-74v; Herredagsdomb. nr. 41 1639, fol. 523-28; H. Matzen, anf. arb., tillæg nr. 61. Jf. også Aa. F. Blomberg (1973), s. 201, 222.

80. Jf. SDA VII, s. 208 ff. – Erik og Otte Quitzow gjorde officerstjeneste under krigen 1643-45; deres svoger Levin v. Bülow (g.m. Ide Quitzow), som først synes at være kommet til landet som hvervet officer 1643, opsagde sin tjeneste 1647, da rigsrådet af besparelsesgrunde forlangte, at hans kompagni »skal skaffe deris heste aff«; Chr. IV EgB VI, nr. 269-70 med noterne; jf. Kanc. Brevb. 1642-43, s. 553; 1644-45, s. 23, 31; Kr. Erslev, RR III, s. 2. – En stabil karriere som godsejer synes han ikke at have kunnet skaffe sig; VLSP II, s. 120 f., 153 f., 256 f., 260.

81. Jf. sst. II, s. 34, 120 f., 135, 173, 209 f.; jf. Sv. Larsen (1965) I, s. 133; II, s. 137, 167 f.

større beløb, bl.a. til sin moster, fru Birgitte Brahe, efter hvem hun overtog Bækmark hovedgård (Skodborg h.).⁸² Der kan dog ikke være nogensomhelst tvivl om, at den omtrent totale opløsningsproces, vi har været vidner til, meget nøje hænger sammen med det vidt forgrenede net af gældsstiftelse og økonomiske vanskeligheder i slægten, som vi har fulgt fra de tidlige årtier af 1600-tallet, men som først i 1640'erne fuldbyrdes med ubønhørlig konsekvens.

Hele den næsten endeløse serie af ekstraordinære betalinger, Holger Rosenkrans igennem 1630'erne måtte udrede for sine genstridige slægtninge, skabte uundgåeligt ustabilitet i hans egne økonomiske cirkler. Der er tale om et samspil af omstændigheder, som må have været af ganske særlig betydning, men som på den anden side heller ikke er særfænomener for denne kreds. De samme komplicerede forhold optræder *legio* i kancelliets kopibøger, privat brevmateriale og i dombøger.⁸³ Slægtskabsbåndene har utvivlsomt i denne forbindelse spillet en væsentlig rolle som tilskyndelse til at påtage sig kautionsforpligtelser som de her behandlede, ligesom den instinktive og socialt bestemte følelse af nødvendigheden af at bevare slægtens gods intakt kan have øget indflydelse. Undertiden kunne man fristes til at tro, at også psykologiske virkninger af udsigten til, at en slægtning skulle begive sig i ærligt indlæger kan have motiveret en kaution.

Selv om vi ikke længere kan udelukke helt, at politiske årsager eller udsigten til en godsgevinst også kan have spillet en rolle for Holger Rosenkrans, tyder alt på, at »enfold og fromhed« og en stærk slægtsolidaritet må have været afgørende. Det har næppe været med sin gode vilje, at Holger Rosenkrans i kompagniskab med sin vidtløftige svoger havde måttet beholde den store og kostbare indførsel i Pederstrup gods 1623 på Henrik Gøyes børns vegne. Kun engagementet i Otte Christoffer Rosenkrans' affærer kunne tyde på, at han delte sine standsfællers hartkornsinstinkter, men i dette tilfælde kan hans politiske placering have øvet indflydelse i afviklingsfasen; i hvert fald er det påfaldende, at han netop samtidig fik lån i det kongelige kammer af samme størrelse som hans personlige forpligtelse over for Otte Christoffers kreditorer.

Som helhed dokumenterer både denne og Egon Hasselgreens analyse først og fremmest, at gældsstiftelsen (bortset fra lånene under krigen og i

82. VSLP II, s. 54, 94 f., 201 f. – Hun ægtede 1653 den sønderjydske lavadelsmand Hans Jørgen v. Andersen; SDA I, s. 19 og VII, s. 269.

83. Jf. Egon Hasselgreen, anf. arb. (note 71).

forbindelse med afviklingen af gælden i det kongelige kammer) ikke er drifts- eller konsumlån til privat forbrug, men skyldes Holger Rosenkrans' kautionsforpligtelse for Ejler Quitzow og andre, fortrinsvis slægtninge. Endvidere er det bemærkelsesværdigt, at selv ikke disse helt ekstraordinære udgifter bragte ham i varig økonomisk afhængighed, hverken af borgerlige eller af Kielermarkedet, ligesom han overhovedet undgik pantsættelser ved de stadige omplaceringer af gælden; de sidste år inden 1640 bragte tværtimod en tydelig bedring på grund af gunstige landbrugskonjunkturer og opbygningen af en kvægproduktion på Rosenholm. Men først og fremmest kan vi af regnskabsbogen aflæse, at familien – på samme måde som Quitzowerne – ikke sjældent har manglet rede penge; likviditeten synes at have været yderst knap, og det har ganske åbenbart krævet omstændelige manøvrer overhovedet at tilvejebringe balance mellem udgift og indtægt; omvendt taler alt for, at familien havde kunnet klare sig endda, om ikke kautionsforpligtelserne og indløsninger af Ejler Quitzows gæld havde forstyrret dens cirkler – også uden lensindtægter.

Sammenfatter vi de detailanalyser, vi har kunnet anstille over den quitzowske kreds' og Holger Rosenkrans' formuesforhold, er det mest iøjnefaldende træk naturligvis de kaleidoskopiske konsekvenser, gældsforhold kunne få; den blev let mere end et mellemværende mellem debitor og kreditor. Disse fænomeners omfang lader sig ikke længere forklare alene ved den enkelte herremands personlige forhold eller hans bristende evner til at sætte tæring efter næring, ligesålidt som sådanne betragtninger kan gives generelt – endsige moralsk – sigte. Den enkelte persons gældsstiftelse bredte sig som ringe i vand, bl.a. af den simple grund, at hele lånesystemet led af fundamentale brist; hans gældsstiftelse inddrog ved kautionerne automatisk andres pengeforhold, herunder også arvingernes, og i sidste instans måske tillige dissers gods.⁸⁴

Den paradigmatisk undersøgelse af denne kreds' formuesforhold giver os imidlertid tillige muligheder for at anskue gældsstiftelsens strukturelle og funktionelle dimensioner, i mere begrænset omfang også et indblik i dens baggrund og formål. Enkeltundersøgelserne dokumenterer, at gælds- og kautionsforholdene lader sig lokalisere til regionalt eller slægtsmæssigt afgrænsede grupper; i mange tilfælde tilhører debitorerne

84. Sammenfatningen inddrager også resultaterne af de øvrige foreliggende case-studies (jf. ovfr. 168 note 45) og af mine egne undersøgelser i Christian IV's pengeudlån, *passim*, jf. specielt sammenfatningen, s. 109-14.

de middelstore hartkornskategorier, i andre hører debitorerne (ligeledes indbyrdes sammenhængende) hjemme i lavadelskredse, men det »klientforhold«, der kan iagttages i forhold til kreditorer eller kautionister er sjældent blot ensidigt; det præges tværtimod af indbyrdes konkurrerende grupper. Quitzow'erne er blot én, men den optræder undertiden i konkurrence med kredsen omkring den stridbare rigsmarsk Peder Munk, omkring Børge Rosenkrans til Ørup, Frederik Munk til Krosgård, Claus Brockenhuus til Broholm eller Lindenowerne.

Omstændighederne tyder på, at adelige ved lån til lavadelige slægter – men også til mere velbjegete standsfæller – bevidst har søgt at vinde indpas på deres gods ved pant eller indførsel for indfrieede gældsforpligtelser over for trediepart, transaktioner hvis holdbarhed undertiden nok kunne anfægtes, både juridisk og sagligt, forsåvidt som slægten selv eller andre kreditorer lejlighedsvis indbragte disse sager for domstolene for at værge sig selv over for trediepartens dispositioner. Hvor Quitzowerne selv havde måttet låne penge, som de havde vanskeligt ved at tilbagebetale, eller hvor de som kautionister blev præsenteret for krav på andre, er det tydeligt, at de såvidt og sålænge det overhovedet lod sig gøre unddrog sig pant eller indførsel, men i stedet søgte at manøvrere udenom ved at rejse kapital andetsteds. Denne interesse i at bevare jordegodset intakt eller helst forøge det på andres bekostning forklarer, at kaution senere i forbindelse med sikkerhed i underpant, der kun trådte i kraft, hvis renteforpligtelserne blev misligholdt, netop fra overgangen til 1600-tallet afløser det tidligere anvendte, men økonomisk kostbare, brugelige pant.⁸⁵ Kun i tilfælde af, at kautionisten indtrådte i gældsforholdet, trådte underpantet i kraft, og kun i tilfælde af, at pantets afkastning ikke stod i rimeligt forhold til fordringens størrelse, kunne kautionisten opnå ejendomsbrev på pantet. Holger Rosenkrans overtog – som det synes – kun modstræbende den dyre indførsel i Pederstrup gods, men andre har utvivlsomt været villige til at begive sig ind i denne kostbare indsats – finansieret ved lån – for at bjærge en godsgevinst; under alle omstændigheder kan spekulation og niveauforskellen mellem panteværdi og jordværdi meget vel have bidraget til den jordværdistigning, vi konstaterer på det privilegerede, men overophedede godsmarked i de første årtier af 1600-tallet.⁸⁶

85. Jf. H. Matzen, *Privatret II*, s. 151 ff. og ndfr. kap. 5.

86. E. Ladewig Petersen (1982A), s. 56 ff.

Mulighederne for godsgevinst har utvivlsomt spillet en afgørende rolle som incitament. Dette gælder med sikkerhed de allerede nævnte grupper, men også så statelige skikkelser som rigsråd Esge Brock eller fru Ellen Marsvin, der alle fortrinsvis opererede i Jylland og som alle med forkærlighed kastede sig over forarmede adelsslægter eller adelsenker. På den anden side undså selv smågodsejere sig ikke for at begive sig ud i den hårde kamp om det adelige hartkorn; enkelte havde vel succes, andre forliste uhjælpeligt. Ligesålidt begrænses spekulationens ofre blot til lavadelige kredse; det mere anselige hartkorn hvirvles også ind i kampen om gældsforpligtelser og gods. Det afgørende moment ligger åbenbart ikke blot i den enkelte persons eller kreds' absolutte kapitalstyrke (der naturligvis spillede en rolle, og som på forhånd favoriserede det store hartkorn, der også omtrent havde monopol på lensmandsposterne, eller Rantzauerne), men utvivlsomt også i, om kautionister, debitorer og kreditorer var i stand til at manøvrere tilstrækkeligt hurtigt og smidigt for at rejse den kapital, der var nødvendig for at sikre sig et ønskede resultat.

Denne smidighed havde Esge Brock, hvorimod Peder Munk strandede uhjælpeligt i sidste instans. I denne sammenhæng spiller det en væsentlig rolle, at det traditionelle og dyre pengemarked i Kiel i årene umiddelbart efter 1600 og 1618-23 suppleres med de meget betydelige midler, det kongelige kammer kunne stille til rådighed. Efter alt at dømme er den kongelige udlånsvirksomhed baseret på politiske aftaler på regeringsplan 1603-04 og begrundet med disse års økonomiske og kreditmæssige vanskeligheder; det har blot næppe været enhver adelsperson beskåret at få andel i de kongelige pengemidler. Majestætens kammer kom således jævnsides med pengemarkedet i Kiel og andre lånekilder til at fungere som finansieringsinstitut for den adelige godspekulation, men det kom også til at begunstige grupper af højadelige storgodsejere, deriblandt Peder Munk, Esge Brock, den quitzowske kreds og Holger Rosenkrans,

Alligevel synes Frederik Quitzow at være standset op, når det tegnede til konfrontation med den formidable rigsmarsk ved århundredskiftet. Forklaringen ligger næppe blot i den aversion, der tydeligvis omgav hans skikkelse, men formentlig også i svære økonomiske vanskeligheder i den kreds, der omgav Frederik Quitzow selv, Johan til Møgelkjær, Knud Rud til Sandholdt, Otte Banner til Løgismose og de unge Gyldenstierner på Aagård; årene omkring 1600 bærer præg af svær krise og likviditetsknaphed, men selv under disse omstændigheder fornægter

godssamlerinstinkterne sig ikke. For Frederik Quitzows eget vedkommende har undersøgelserne tillige kunnet sandsynliggøre, at én af de komponenter, der indgik i krisesituationen omkring 1600 har været virkningerne af vanskelige landbrugskonjunkturer i 1590'erne og omkring århundredeskiftet.

Den strukturelle bestemmelse af gældsstiftelsen fordrer med andre ord ikke blot en nærgående nuancering i hvert enkelt tilfælde, men også en sondring mellem gældsstiftelsens årsager og mål, selv om disse komponenter ikke lader sig skille ad. Økonomiske kriser og godsspekulation ledsager hinanden uden præcis afgrænsning; de lader sig følge gennem hele perioden; det er åbenbart, at situationen skærpes drastisk netop i årene omkring århundredeskiftet, men påny under de internationale kriser 1618-25, som mærkes af særlig gældsaktivitet og godsspekulation; at der kan bestå en årsagssammenhæng er indlysende sandsynligt.

I kronologisk perspektiv viser denne og andre undersøgelser, at gældsstiftelsen og gældsafviklingen kunne strække sig over flere slægtled, og at slægtssolidaritet og interesse i at bevare slægtens godsbestand intakt også må have spillet en rolle, som rækker langt udover de direkte implicerede. Ved seje låne-manøvrer, ved opbygningen af øksneproduktion på Rosenholm i 1630'erne og ved gunstige landbrugskonjunkturer lykkedes det Holger Rosenkrans at redde sig gennem skærene, omend næppe uden svære tab; andre kuldsejlede ubarmhertigt undervejs. Størst interesse har den sociologiske effekt af gældsstiftelsen, at tredje generation forsøgte at skabe sig en militær eller civil embedskarriere. Forsøget lykkedes for Henning og Erik Quitzow til Sandager, hvorimod Ejler Quitzows sønners og svigersønners militære løbebe begrænses til en kortvarig episode under Torstenssonsfejden, uden at de heller havde held til at genskabe sig en godsejertilværelse; forløbet forbindes her med tydeligt nedadgående social mobilitet. Det sidste slægtled af familien finder vi i købstæderne, i gårde eller boliger på landet, en enkelt endog i servicefunktioner på en herregård.⁸⁷

Indløsning af kautionforpligtelser kunne kræves ved skifte efter dødsfald eller endda efter skifteopgørelsen med kautionistens arvinger, ligeledes med en vis adgang til sikkerhed i jord, eller – hvor man kunne undgå dette – ved fornyet gældsstiftelse. Sådanne krav var naturligvis i overensstemmelse med den gældende arvelovgivning, hvis ikke arvingerne fragik arv og gæld, men man kan ikke se bort fra, at forpligtelserne

87. SDA VII, s. 268 ff. – Jf. generelt Sv.Aa. Hansen (1964), s. 211 ff. med tabel 8.4-5.

kunne – eller endda var beregnet på at skulle – ramme sagesløse, og at de kunne rejse uforudsete og urimelige erstatningskrav, som lovgivningen først gradvis tog stilling til; ikke helt sjældent synes indfrielse af kautioner, hægtelser eller skadesløsbreve af en enkelt person på andres vegne at være velberegnete manøvrer, som kunne bevæge sig på det juridiske overdrev. Den familieretlige og formueretlige lovgivning blev sikkert omkring 1600 ganske forældet og utilstrækkelig. Den indeholdt meget begrænsede muligheder for at hindre vilkårlig udnyttelse af gældsinstitutionerne og meget snævre muligheder for likvidering eller konsolidering af gæld. Ajourføringen af lovgivningen kom først meget sent, sikkert ikke blot på grund af lovgivningens inertie, men måske nok så meget, fordi adelen ikke selv ønskede hindringer for godsspekulationen.⁸⁸ Rettertingets domspraksis kunne nok afbøde de værste og mest oplagte misbrug, men kunne ellers kun gribe regulerende ind.

Endvidere har det været karakteristisk, at den adeliges økonomi bærer præg af meget begrænset likviditet. Mangelen på kontant kapital fremtræder særlig tydeligt i Frederik Quitzows og Pernille Ruds korrespondance 1600-01, hos hans broder i 1630'erne og i fru Sofie Brahes regnskabsbog. Det er næppe ganske tilfældigt, at 100 af de 250 rd. af Lykkesholms indtægter, som Ejler Quitzow i 1633 indbetalte til Holger Rosenkrans, bestod i skillemonter, som måtte veksles i Kiel mod betaling af en betydelig opgæld.⁸⁹ Vi bør naturligvis være os for at generalisere for hårdt; i visse rigsrådsgrupper møder vi tværtimod stor kapitalstyrke både da og i det efterfølgende slægtled. Alligevel er likviditetsknapheden, som naturligvis også hænger sammen med det danske kapitalmarkeds specielle struktur, et karakteristisk træk i denne og andre grupper, og selv kapitalstærke godsejere som Peder Munk og Esge Brock manøvrerede regelmæssigt med lån og kredit til finansiering af godserhvervelser.⁹⁰ Kæder vi disse resultater sammen med analysen af gældsstiftelsens mekanisme, er det uden videre klart, at den omfattende gældsaktivitet må have krævet meget betydelig manøvredegytighed for at lykkes, men også at der kun har skullet forholdsvis ringe forstyrrelser til for at rokke den adelige økonomi i sin grundvold; forstyrrelserne og den begrænsede likviditet er blot i sig selv symptomer på fundamental, økonomisk usundhed.

88. Om lovgivning, doms- og administrativ praksis, se ndfr. kap. 5 og ovfr. s. 42 ff.

89. RA. Herredagsdomb. nr. 40 1636, fol. 277v.

90. E. Ladewig Petersen (19744874B), s. 79 f.

Kapitel 4

Gældsstiftelsens perspektiver og konsekvenser

I en ligprædiken 1609 revsede viborgbispens Niels Lauridsen Arctander med manende bibelcitater adelen for »at drage det ene hus til det andet og legge den ene ager til den anden og bruge vold met huer mands hus og huer mands arff, indtill der er icke mere rum, at de kunne ene besidde landet ... thi gud raaber it forskrecktligt vee offuer dem, som dette giøre, oc hand er en heffnere offuer alt dette som skrifften vidner«. ¹ Trods sin forsigtigt kryptiske form er dette citat, såvidt bekendt, det eneste samtidige udsagn, som kunne tyde på – omend nok så uklare – fornemmelser af, at godssamling i denne periode bar frem mod en stigende grad af koncentration til gunst for et fåtal af større godsejere, og at denne proces kunne have uheldige sider. Dette betyder ikke, at man i 1620'erne ikke var opmærksom på, at der i det forløbne årti havde fundet hastige ændringer sted i den privilegerede godsbesiddelse. ² Samtiden har blot næppe gjort sig omfanget eller forklaringerne på disse processer klart.

Vidnesbyrdene om koncentrationen i den adelige godsbesiddelse har været tilgængelige, siden Kr. Erslev 1887 publicerede den komplette og meget detaillerede rostjenestetaksation 1625, ³ blot uden at de er blevet udnyttet. Systematisk er rostjenestetaksationerne 1587-1652 først blevet inddraget i diskussionen i de seneste årtier, og først dr. Knud J. V. Jespersens kritiske undersøgelser over rostjenestens påligningsgrundlag og over taksationernes vidneværdi til belysning af adelens indbyrdes ejendomsfordeling har godtgjort, at byrden er blevet pålignet den adelige godsbesiddelse proportionalt og efter ensartede normer senest fra den landsdækkende taksation 1609, med en vis margin for degression endda snarest fra 1587/88. ⁴ Med de nødvendige reservationer giver kompara-

1. Niels Lauridsen Arctander, *Ligprædiken over Hans Lange til Bredning*. Kjbh. 1610, bl. C ij recto.

2. Jf. Knud J. V. Jespersen (1977), s. 120, 124 f.

3. *Da. Mag.* 5.r.I, s. 163-78; jf. den ukommenterede tabelopstilling sst., s. 162.

4. *Sammenfatningsvis* Knud J. V. Jespersen (1977), s. 179 f.

tion af taksationerne os således midler til at følge den interne, adelige godsfordeling over det lange tidsspand 1587-1652.

Som helhed karakteriseres udviklingen fra 1587/88 til 1625 af flere træk, mest iøjnefaldende nok af den stigende grad af godskoncentration og af »differentiering« (dr. Jespersen) af godsbesiddelsens indre struktur (måske især umiddelbart efter Kalmarkrigen), men også af hastigere mobilitet på det adelige godsmarked navnlig i årtiet forud for 1625.⁵ På dette tidspunkt sad knapt en sjettedel af samtlige, 491 ejere inde med knapt tre femtedele af det registrerede hartkorn, en trediedel af alle hartkornsbesiddere ejede 78% af det registrerede gods, medens knapt halvdelen af alle bogførte godsbesiddere (48.2%) måtte lade sig nøje med knapt 10% af hartkornsbesiddelsen. Går vi omvendt ud fra ejendomsbesiddelsen, ejedes 90% af lidt over halvdelen af ejerne. Der er således i 1625 tale om en overordentlig høj grad af godskoncentration til fordel for et fåtal af de største hartkornskategorier; denne situation ændres næppe fundamentalt frem mod midten af 1600-tallet og udover dette skel lader den sig desværre endnu ikke forfølge.

Uden at det her er nødvendigt længere at gå i enkeltheder, synes den koncentrations- og differentieringsproces, som finder sted i løbet af dette tidsrum, først og fremmest karakteriseret ved polarisering; ifølge dr. Jespersens undersøgelser karakteriseres udviklingen indtil 1609 af moderat koncentration, indtil 1614 af kraftig eskalering, som efter en kortvarig opbremsning påny forceres efter 1617.⁶ Som helhed karakteriseres processen ved ganske stærk reduktion af de adelige »mellemvægts«-grupper; medens 37% af alle godsejere i mellemgrupperne (2-3 rostjenesteheste) 1587/88 endnu svarede for 52% af rostjenesten er tallene 1625 reduceret til henholdsvis 16% og 21%. Jævnside hermed kan vi iagttage en tilsyneladende forarmning af »lavadelen«; i en række landskaber synes det at være gået hårdt ud over den lavættede og godsfattige adel således, at der mere eller mindre bliver tale om isolering af et »adelsproletariat«. Det mest markante træk i udviklingen synes dog at have været væksten i antallet af storgodsejere og storgodser, en linie som understreges ved, at disse processer først og fremmest kom højadelen og magnatadelen tilgode.⁷ Til karakteristiken polarisering og reduktion af mellem-

5. Jf. E. Ladewig Petersen (1974C), s. 66 f., 84; Knud J. V. Jespersen (1977), s. 182.

6. For dette og det flg. sst., kap. IV-VII, især konklusionen s. 151 f., og E. Ladewig Petersen (1980D), s. 135-39.

7. Om definitionerne sst., s. 163 note 40.

grupperne kan vi da roligt føje: aristokratisering af godsbesiddelsen omkring et eksklusivt adelsaristokrati, eller – når man tager i betragtning, at lenspolitikken og rekrutteringen til højere embeder ligeledes begunstige de højættede slægter – adelsoligarki. Til gengæld synes situationen i nogen udstrækning at være stabiliseret efter 1625.⁸

Meget forenklet kan disse processer illustreres ved de efterfølgende grafiske oversigter, som lægger skellene ved rostjeneste af indtil 1½ heste (1625 og 1638: 500 td.htk.) og 3½ heste (1.000 td.htk.), og som (udregnet procentvis) kaster lys over processerne:⁹

	-1½ heste		-3½ heste		4- heste	
	personer	heste	personer	heste	personer	heste
1587/88	55%	28%	37%	52%	8%	20%
1614	57%	18%	29%	40%	14%	42%
1587/88-1614 ejere heste	+ 2%	÷10%	÷ 8%	÷12%	+ 6%	+22%
1614	57%	18%	29%	40%	14%	42%
1625	67%	23%	20%	28%	13%	49%
1614-25 ejere heste	+10%	+ 5%	÷ 9%	÷12%	÷ 1%	+ 7%
1625	68%	22%	15%	20%	17%	58%
1638	65%	21%	19%	23%	16%	56%
1625-38 ejere gods	÷ 3%	÷1%	+ 4%	+ 3%	÷ 1%	÷ 2%

Storgodsejergruppen, hvis vilkår efter de senere års undersøgelser er relativt bedst kendt, kan vi her stort set forbigå. Kun bør det understreges, at ikke så få godsejere i de første årtier af det 17. århundrede passerede de 6 heste, der endnu 1587/88 havde været et isoleret maksimum; rekorderne havde Ellen Marsvin, Esge Brock og den rantzauske

8. Benyttelsen af taksationen 1587/88 må dog stadig tage hensyn til den beskatningsmæssige depression; jf. H. Chr. Johansen i HT 78. Kbh. 1978, s. 536 ff.

9. Beregnet på basis af tabellerne hos Knud J. V. Jespersen (1977), s. 294; jf. s. 154 ff.

»klan« som bekendt. Klarest fremgår denne side af forløbet ved at udregne antallet af personer, som stiller seks eller flere heste, og deres godsbesiddelse i pct. af den samlede godsejergruppe og godsbesiddelse:

	personer	heste
1587/88	0,2%	0,7%
1609	2,2%	9,4%
1617	4,6%	18,3%
1625	7,0%	35,2%

Karakteristiken af den adelige godsejerbestand udpeger derimod tydeligt mellemgrupperne som de mest udsatte. Men også den godsfattige adel rejser problemer, som blot endnu næppe er kortlagt, og som tillige har ganske stor social rækkevidde. Den lavest takserede gruppe er utvivlsomt yderst heterogen, statusmæssigt sammensat af lavættede slægter, højadelige på hartkornskarrierens begyndelsesstadier, adelige i økonomisk *déroute*, adelige jomfruer, børn osv.; uanset gruppering synes denne uensartede gruppe blot at have været underkastet ringere betingelser end de bedrestillede grupperinger, demografisk såvel som med hensyn til sociale mobilitetsmuligheder, hyppigheden af generationsskifte osv.¹⁰ Alligevel kendetegnes denne gruppe, som det vil fremgå af den følgende tabelopstilling, i tidsperspektiv dels ved fremadskridende vækst og forarmelse, dels ved at mellemgruppens deklassering mellem Kalmarkrigen og Kejserkrigen når ned i lavadelens rækker, hvorimod situationen efter alt at dømme atter stabiliseres efter 1625.

	takserede i alt		heraf u. 1 hest		heraf 1 hest	
	personer	heste	personer	heste	personer	heste
1588	486	812	60 = 12.3%	22 = 2.7%	209 = 43.0%	209 = 25.7%
1614	479	856	158 = 33.0%	35 = 4.1%	101 = 21.1%	101 = 11.8%
1625	474	870	204 = 43.0%	69 = 7.9%	89 = 18.8%	89 = 10.2%
	personer htk.		heraf u. 250 td. htk.		heraf - 500 td. htk.	
1625	100%	100%	48.2%	9.8%	19.8%	12.3%
1638	100%	100%	45.2%	8.9%	19.8%	12.3%

10. Jf. Sv. Aa. Hansen (1964), s. 178 ff.; Knud J. V. Jespersen (1977), s. 168-73; HT 78, s. 547-50.

Selv om disse processer altså ikke er absolut entydige vidner materialet om betydelig godsmobilitet og om, at tendensen bar i retning af forstærket godskoncentration i de første årtier af 1600-tallet, indtil forholdene stabiliseres noget efter 1625. Forandringerne er meget vanskelige at måle statistisk, ikke mindst om opgørelsen foretages med udgangspunkt i de enkelte hartkornskategorier; selv mindre forandringer i den lavest takserede gruppe vil give uforholdsmæssige udslag i modsætning til de højst takserede. Et første mål for godsmobiliteten kan vi få ved sammenligning af personer, som lader sig identificere i taksationerne 1609, 1617 og 1624 (her udregnet i p.Ct.):

Rostj.	antal pers.		uforandret gods		godstab		godsgevinst	
	1609	1617	1609-17	1617-24	1609-17	1617-24	1609-17	1617-24
- 1 hest	159	111	79%	52%	8%	24%	13%	24%
-4.5 -	146	122	71%	32%	13%	34%	16%	34%
5- -	37	26	38%	19%	35½	42%	27%	39%
tils.	342	259	71%	39%	13%	31%	16%	30%

Som det vil fremgå af tabellen, underbygger den antagelsen af langt større ustabilitet i perioden 1617-24 end i de foregående otte år, men også at den lavttakserede gruppe vidner om størst stabilitet gennem hele perioden. Mest iøjnefaldende er atter forandringerne i mellemgruppen; mobiliteten stiger markant i den sidste periode, men antallet af tabere og vindere er i hver af de to intervaller af nogenlunde samme størrelsesorden. Mindst uforanderlighed møder vi i de højest takserede kategorier – hvis antal dog er meget lille således, at forandringernes størrelsesorden næppe er tilstrækkelige til at drage sikre slutninger fra.

Udmåler vi forsøgsvis de bruttoforandringer, som i løbet af de to omtrentligt lige store perioder fandt sted, og under hensyntagen til, at omplaceringer af gods implicerer to parter, vil den procentvise årlige forandring i godsbesiddelsen i dette materiale være:

rostjenest	1609-17	1617-24
- 1 hest(e)	1.8%	2.8%
-4.5 -	0.8%	3.2%
5- -	1.5%	3.4%
tils.	1.2%	3.2%

Under forudsætning af ræsonnementets holdbarhed og repræsentativitet røber det således også fra denne synsvinkel den voksende ustabilitet efter 1617; under disse præmisser firedobles omsætningen af gods i de adelige mellemkategorier og fordobles i de højst takserede grupper. Der må blot til disse overvejelser knyttes det forbehold, at sammenligningsmaterialets repræsentativitet (identifikationen af personer og gods) er noget lavere i disse sidste af de to perioder end i den første, omend ikke alarmerende.¹¹ En årligt omsætning af 1.2% af det adelige hartkorn i perioden 1609-17 ville således involvere ca. 3.250 td.htk. til en værdi af måske 180.000 dr. årligt, i perioden 1617-24 henholdsvis ca. 8.650 td.htk. og 475.000 dr. Ifølge ræsonnementets struktur blot snarest i underkanten af det realistiske, snarest 3-5% årligt i årene 1617-24,¹² og samtidig tyder omstændighederne på, at omsætningen af privilegeret gods forceres meget voldsomt i de kritiske år 1623-25.¹³

I princippet anfægtes disse beregninger naturligvis ikke af udskiftningen af godsejere – generationsskifte – men angår alene den fri omsætning på det privilegerede godsmarked. I bred almindelighed synes analyser af godsejerbestandens aldersfordeling at underbygge antagelsen af gennemsnitligt højere alder for de større godsbesiddere, men derimod næppe tiltroen til en entydig eller varigt lav alder for de lavest takserede; det

11. Identifikationen af personer og gods i forhold til den samlede registrering fordeler sig således:

	1609-17		1617-24	
	pers.	gods	pers.	gods
rostjeneste				
- 1 heste	68%	69%	50%	54%
-4.5 -	77%	80%	67%	68%
5- -	97%	98%	60%	63%
i alt	79%	84%	61%	64%

Den lavere identifikationsprocent 1617-24 kan bero på, at der i denne periode har fundet en større udskiftning af godsejere sted end i den foregående; jf. HT 78, s. 548 f.

12. Jf. E. Ladewig Petersen (1974B), s. 120.

13. Knud J. V. Jespersen (1977), s. 124-29, 235; jf. også Sv. Aa. Hansen (1964), s. 39-41, 142-46, 179-82.

sidste ville være socialt urimeligt at vente for de lavættede godsejere. 1614 er 38% af de godsejere, som takseres for indtil 2 heste op til 35 år, andre 38% over 50 år; 1625 er tallene henholdsvis 54% og 21% således, at generationsskiftet må have været ganske stort. Blandt de større godsejere – de, som takseres for 4 eller flere heste – er 16-18% både 1614 og 1625 indtil 35 år, 45-46% 50 år eller derover på begge tidspunkter. Undersøgelserne af godsejernes aldersfordeling bør da formentlig kombineres med beregninger af dødsfrekvenser, generationsskifternes styrke og ensartethed og fordelingen af arv. En beregning på tiårsbasis over perioden 1614-52 giver følgende resultat for dødsfrekvensen:

	- 1 hest (-250 td. htk.)	6-heste (2000-td. htk.)
1614-25	24-27%	62%
1625-38	20-23%	28%
1638-47/52	30-34%	42%

Under alle omstændigheder vidner talmaterialet således om godsmobilitet af ganske betragtelig størrelsesorden og om, at mobiliteten – bortset fra årene nærmest efter Kalmarkrigen – forværres stærkt, navnlig i begyndelsen af 1620'erne. Det andet hovedresultat af analyserne – den overordentligt høje grad af godskoncentration i 1625 – hører ligeledes hjemme i denne sammenhæng. Talanalyserne fastslår imidlertid blot omfanget af den mobilitet, som har fundet sted over denne tidsperiode og giver også holdepunkter for udskillelse af de enkelte faser af udviklingen. De giver derimod ikke umiddelbart mulighed for forklaring af de sammenhænge, som ligger bag forandringerne, sammenhænge, som ikke nødvendigvis er entydige.

Om rigsråd Predbjørn Gyldenstiernes (d. 1616) enke Mette Hardenberg til Skjoldemose hedder det således i taksationen 1617, at hun skal holde tre heste, den ene for Broløkke, som var bortforlenet til fru Anne Krafse; de resterende seks af de otte heste, Predbjørn Gyldenstjerne var takseret for i 1614, er nu fordelt på hans sønner. Jomfru Dorte Quitzow til Falde – Frederiks og Ejlers søster – havde 1614 skullet stille en halv hest, men efter hendes død (senest 1617) var hendes gods blevet skiftet i fem parter, hvoraf »to er siden bortfaldet, så man ikke kunde regne samme halve hest«. Endelig kan det anføres, at Johan Norby til Tågemosegård, tilforn havde været takseret for en halv hest; efter hans død 1614 var forleningsgodset lagt under Hagenskov og »det øvrige kan ikke tåle

rostjeneste«. Problemerne er i disse tilfælde både taksationstekniske og arvemæssige, men gælder først og fremmest den lavere ende af hartkornsskalaen. I andre tilfælde synes man netop i det lavtættede adelsmilieu undertiden længst muligt at have forsøgt at holde slægtsarven intakt, ved familiekontrakter om fællig eller ved at udsætte skifter længst muligt.¹⁴

En række mobilitetsfaktorer må i denne forbindelse tillægges betydning for den enkelte adeliges – eller adelsslægts – hartkornskarriere, men faktorer, som tillige forbindes med sociale barrierer.¹⁵ Adgangen til uddannelse spiller, som vi ved nu, en afgørende rolle; dette gælder ikke blot den akademiske uddannelse, som regeringen siden 1580'erne synes at have tillagt afgørende vægt som ét af kriterierne for udvælgelse af embedsmænd i centralforvaltningen og lokalforvaltningen (lensmænd, landsdommere).¹⁶ At også militærudannelse og karriere som *military enterprisers* banede vejen for investering i fast ejendom og politisk indflydelse bevidner Henrik Holcks og Anders Billes karrierer fuldtud. Direkte engagement i erhvervsvirksomhed synes derimod kun undtagelsesvis at have været af betydning som mobilitetsfaktor.¹⁷

Andre mobilitetsfaktorer kan ligeledes have spillet en rolle. Sammenfattende kan det her kort konstateres, at karriererne ikke fuldstændigt afskar *homines novi* fra socialt og økonomisk avancement, men at den herskende struktur på forhånd begunstigede de velbjergede slægters adgang til givtige statsembeder og investering. Alle disse overvejelser kan således tjene til nuancering af de koncentrationsprocesser, som finder sted i løbet af perioden 1580-1625; de kan blot næppe give en udtømmende forklaring af den abnormt høje godsmobilitet, vi har kunnet

14. Det synes f.eks. at gælde Glorup, som brødrene Walckendorff efter Sidsel Friis' død 1535 vistnok fastholdt som fælleseje; godsets videre udvikling var hovedsageligt Christoffer Walckendorffs værk. Selv om han efter sine brøders død blev enejer af godset, sørgede han for at det ved hans egen død (ved en slags fideikommissarisk substitution) gik udelt over til brodersønnen Henning Walckendorff d.æ.; Sv. E. Green-Pedersen, Af Glorup gods' historie 1551-1601 (Utrykt seminarafhandl., Kbh. 1966). – 1625 takseres brødrene Jørgen, Viffert og Enevold (Christoffersen) Seefeld, to ugifte søstre, moderen og to ugifte mostre, Abel og Johanne Benderup tilsammen (for 524 td. htk.); selv efter de to mostres død 1627 synes familien at have undladt skifte.

15. Jeg håber senere at kunne redegøre mere udførligt for godsejergruppens demografiske forhold og for de anførte mobilitetsfaktorer.

16. Jf. E. Ladewig Petersen (1974B), s. 69 og 71.

17. Jf. foreløbig HT 78, s. 549 f.

konstatere i de første årtier af 1600-tallet og navnlig i årene 1617-25. Virkningerne af gældsstiftelse og godsspekulation må inddrages i denne sammenhæng, men bør også vurderes på baggrund af de internationale landbrugskriser 1618-23.

Allerede rostjenestetaksationen 1617 bærer så tydelige spor af godsmobiliteten, at de jydsktaksatorer fandt sig foranlediget til at bilægge en kommenteret fortegnelse over de ændringer, der havde fundet sted siden 1614.¹⁸ På Sjælland forklarede taksatorerne, at »huis, som findis korttett, att nogen af adelen icke holder, heller er sett for saa mange heste, som di stode for vdi nest forige taxerings zeddell (1609), de befindes att affhendett deres gotz, en pardt till andre, och derfor icke kunde holde flere heste end ephther thenne for^{ne} taxeringh«. Alle lister har ved marginalantegnelser kommenteret de stedfundne ændringer.

Om Johan Ruds enke, fru Anne Hardenberg hedder det i 1617: »Er tilforne taxeritt for 3 heste, men beretter nu, att hun siden haffuer soltt till attschillige møgett att hindis gods, saa hun icke kanndt holde mere end heste ij«. Om Ejler Quitzow og Anne Brahe: »Belangendis Eluidt, som hannd haffuer kiøbt, beretter hand, att haffue derimodt affhendt aff sitt och sin høstrues goedsz mere end Eluidt sig beløbes«. Frands Due til Oxholm, som før 1614 havde købt Halkjær, nedsættes 1617 til 2 heste, »effterdj handt haffuer soltt meget goedsz; Jacob Lykke til Tanderup ansættes til 4 heste, »och enndog hand haffuer kiøbt Estvadgaardt medt noget der tillegendes goeds, saa befindes der dog, adt handt deremodt haffuer soltt et stor støcke goeds, och derfor icke kunde høgere anbett enndt j till de try, handt haffde tilforne«. Otte Christoffer Rosenkrans til Boller, »som haffuer soltt megitt aff hans godtz«, reduceres fra 7 til 5 heste, hvorimod Aksel Rosenkrans til Glimminge takseres for én hest mere »aff Langtenndt, hand haffuer arffuit och tilforhandlth«.

Køb og salg – undertiden også arv – begrunder således normalt forandringerne. Endnu tydeligere udtrykker taksatorerne sig 1624-25. De sjællandske taksatorer, Sten Basse, Laurids Grubbe, Frederik Reedtz og Aksel Urne bemærker afslutningsvis i sept. 1624: »Huis, som findes korthett vitt nogen aff adelen icke holder, heller er satt for saa mange heste, som de stode for wdj neste førige thaxeerings seddell, de befindes att haffue affhandlett deres goeds, en part thill andre; de fynske taksatorer, Marquard Bille, Hans Lindenow, Corfitz Rud og Jørgen Brahe

18. RA.D.kanc. B 96: Rostjenestetaksationer på adelen; jf. Knud J. V. Jespersen (1977), s. 124 ff.

konstaterer i april 1624 ligeledes forandringerne »formedelst diße manngfoldigh jnndførBeller och i andre maader«; og endelig fastslår Holger Rosenkrans og Christen Thomesen Sehested i september 1625, at der allerede siden taksationen 1624 havde fundet væsentlige forskydninger sted; »en deel (jordebøger er) forbedret, en deel forringet, mange gandske foranderte och till adskillig baade wdlandiske och indlandiske formedelst kiøb, indførsell och pand wdj mangfoldig deell wdskiftett«.

Allerede samtiden hæfter sig således ved sammenhængen mellem den hastige godsmobilitet og salg, indførsel eller pant. En række af de personer, som optræder i galleriet 1617, er da også fra andre kilder velkendt som veteraner i gældstransaktioner og godsspekulation.¹⁹ Etableringen af årsagssammenhænge mellem gældsstiftelse, godsstabilitet og godskoncentration rejser imidlertid stadig problemer, som kræver diskussion. En konfrontation af rostjenestetaksationen 1617 med de vidnesbyrd, der kan hentes i herredagsdombøger, kancelliets korrespondance, regnskabsmateriale, private breve osv., opnår vi følgende resultat:²⁰

rostj. heste	personer i alt	heraf engageret i gældsforhold		
		antal	p.ct.	hyppighed
-1	243	43	18%	14%
-4	181	127	70%	65%
5-	42	23	54%	21%
i alt	466	193	41%	100%

Opgørelsen hviler på kasuistik og er altså behæftet med de usikkerhedsmomenter, der knytter sig til denne metodik; dertil kommer, at det i betragtning af gældsstiftelsens mekanismer ikke heller tjener noget formål at forsøge at opstille en sontring mellem debitor-, kreditor- og kautionistfunktionen. Alligevel tyder tabellens hovedtendens på, at engagementet i gældsaktiviteten både i forhold til gruppen som helhed og hyppigheden af transaktioner har sit tyngdepunkt i mellemgrupperne. Tilbøjeligheden til at engagere sig i gældstransaktioner aftager, jo mindre gods man sad inde med; sandsynligvis en håndfast realitet, selv om der i disse grupper nok kan have været økonomiske behov tilstede, men også snævre grænser for, hvor meget hartkornshungrende standsfæller

19. Jf. E. Ladewig Petersen (1974B), passim.

20. Jf. hertil også HT 75, s. 144 f. om forholdene i Jylland, med de kritiske reservationer.

har kunnet hente der. Til gengæld kan vi blot ikke udelukke, at kildematerialet på dette punkt ikke er fuldt repræsentativt.

Under alle omstændigheder underbygger tabellen dog antagelsen af, at der har bestået en meget nær sammenhæng mellem den adelige gældsstiftelse og den meget intense mobilitet på det privilegerede gods-marked i disse årtier, og at gældstransaktionerne her tjente en væsentlig funktion i spekulationsøjemed. Afgørende er det, at sammenfaldet mellem mobilitet og gældsstiftelse på individuelt plan er så stort, at det underbygger – eller endda godtgør – antagelsen af årsagssammenhænge; undersøgelsen involverer hele galleriet af prominente spekulanter i denne periode, og forbindelsen med godsmobiliteten synes sikret:

rostj. heste	uændret gods:		godstab:		godsgevinst:	
	i alt pers.	engageret i gæld	i alt pers.	engageret i gæld	i alt pers.	engageret i gæld
-1	57	9 = 16%	27	14 = 52%	27	16 = 59%
-2	29	6 = 35%	24	16 = 67%	14	9 = 64%
-3	8	3 = 37%	13	9 = 69%	13	9 = 69%
-4	7	3 = 43%	16	11 = 69%	24	17 = 71%

Speciel interesse knytter sig til forholdene omkring Ejler Gyldenstjerne til Rygård og Nielstrup og svogeren, landsdommer Aksel Urne til Aarsmarke. Allerede 1622 indledte Ejler Gyldenstjerne forhandlinger med denne om salg af sit og sin hustrus, Sofie Barnekows gods for at dække deres fælles gæld. Forhandlingerne der karakteristisk nok blev ført via kancelliet og med stor forsigtighed fra Aksel Urnes side for at afværge senere kreditorkrav, førte i januar 1624 til opbud, hvorved Aksel Urne overtog Rygård gods på Sjælland for 16.630 rd. mod at afvikle en del af Ejler Gyldenstjernens gæld.²¹ Kancelliets to kommissarier opgjorde (inklusive renter) gælden således:

21. Kanc. Brevb. 1620-24, s. 390, 440 f., 624; 1624-26, s. 5 ff. Aksel Urne har – som én af de første – forlangt salget tinglyst i henhold til forordningen 1622 22/8, der altså gav ham en betryggelse; jf. ndfr. s. 254. – I den følgende opstilling opgør kancelliets skrivelse i januar 1624 differencen mellem gælden og salgsprisen til 2.214 rd., hvor en sammen-tælling giver 100 rd. mindre. Differencen afregnede Ejler Gyldenstjerne kontant.

Holstensk gæld (3 kreditorer)	7.406 rd.	39.5%
danske adelige (2 kreditorer)	280 -	1.5%
borgerlige kreditorer	11.058 -	59.0%
i alt	18.744 -	100.0%

Sagen har interesse under flere synspunkter. For det første må Aksel Urne have fået godset, der 1638 opgives til 327 td.htk.²² for ca. 50 rd. pr. td.htk., en pris, som i betragtning af spekulationsperiodeaktiviteten må have været moderat og lettet afviklingen af gældsbyrderne på økonomisk forsvarlig måde. For det andet er det iøjnefaldende, at begges enker trods den tydelige økonomiske forskel i disse tilfælde kommer i økonomiske vanskeligheder. Ved sin død vistnok 1624 efterlod Ejler Gyldenstierne Sofie Barnekow 356 td.²³ Allerede 1623 havde Ejler Gyldenstierne søgt og fået cancelliets tilladelse til at sælge Nielstrup gods på Lolland for at tilfredsstille sine og sin hustrus kreditorer.²⁴ Hvornår salget har fundet sted ved vi ikke, men endnu 1627 besværer enken sig over, at både hendes adelige og borgerlige kreditorer (i Næstved) betinger sig ublu forrentning ved pantsættelse af hendes jordegods og løsøre;²⁵ hun levede i armod – hun nævnes senest 1627 – og »tog efter mandens død ilde afsted og ødte, hvis hun havde«. For Aksel Urnes vedkommende synes skiftet ved hans død 1626 at have decimeret enkens, fru Birgitte Gyldenstiernes godsgrundlag væsentligt,²⁶ og i slutningen af 1630'erne træffer vi hende på det sjællandske lånemarked. Disse affærer rejser med andre ord nye spørgsmål, specielt om betydningen af den borgerlige gæld, som man har tillagt en væsentlig vægt.²⁷

22. Da. Mag. 5.r.I, s. 180.

23. Sst., s. 169.

24. Kanc. Brevb. 1620-23, s. 609. Nielstrup, hvori den københavnske købmand Balduin Blanckefort havde indførsel, sælges – vist 1624 – til Aksel Urnes broder Christoffer Urne; DSH VI. 1965, s. 181; Trap, Danmark (5) IV. 1955, s. 861.

25. SDA XI:1, s. 138; jf. IV, s. 88. – 1625 fik Otte Brahe Steensen ordre til at gøre arrest i sin gæld til hende for Ejler Gyldenstiernes (og afd. Sigvard Becks til Førsløv) forløfte til kongen for 3.000 rd. for Herluf Daae til Sninge; RA. Kgl. Kieleromslagsregnsk. 1624; Kanc. Brevb. 1621-23, s. 615, 680; 1624-26, s. 302.

26. 1625 takseres Aksel Urne for 1.041 td.htk., Birgitte Gyldenstierne, der ved skiftet fik Rygård og strøgods i Jylland og på Fyn, i 1638 for 417 td.htk.; Da. Mag. 5.r.I, s. 167 og 180; jf. også SDA VI, s. 218.

27. Joh. Jørgensen (1957), s. 20-23, om den aktuelle sag s. 21 f., hvor det overses, at Aksel Urne kun overtager en del af Ejler Gyldenstiernes gæld.

1638-40 optog – eller rettere: konsoliderede – Birgitte Gyldenstierne lån på 6.211 rd., heraf 4.611 rd. (74%) hos borgerlige, universitetspoliti-keren Thomas Fincke, Jørgen Fuiren og – af udpræget konsumptionska-rakter – hos Herman Eggers i Holbæk;²⁸ af Ejler Gyldenstiernes registre-rede gæld er den overvejende del – 59% – borgerlige fordringer hos københavnske matadorer som Henrik Fuiren d.æ. og d.y., Verner Klou-mand, Hans Trægaard og Steffen Rode, formentlig anbragt i faste gælds-breve på store og afrundede beløb, medens andre fordringer – ligesom for Holger Rosenkrans' vedkommende – blot har været håndskrifter eller »beviser«. Opgørelserne beviser blot ikke en overvejende afhængig-hed af købmandsaristokratiske kapitalmidler, fordi den ikke udtømmer gældsstiftelsen. Alligevel har sagen principielle aspekter, netop på grund af det danske kapitalmarkeds specielle karakter, og fordi den jydsk borgeropposition som bekendt i 1629 netop besværer sig over, at de adelige kommissarier ved indførsler for borgerlig gæld takserede det adelige gods så højt, at kreditorerne ifølge loven måtte afhænde det med tab; enten måtte der takseres rimeligt, eller også måtte borgerne have ret til at besidde adeligt gods.²⁹

Betydningen af den borgerlige gæld er – på baggrund af det meget mangelfulde kildegrundlag – ganske overordentlig vanskelig at vurdere. I den quitzowske kreds møder vi ikke borgerlig gæld før 1620'ernes slutning hos det odenseanske patriciat, Cornelius Hamsfort, der vides at have haft ikke så få adelige fordringer,³⁰ Thomas Brodersen Riisbrigh og andre; 1628 må fru Anne Lykke bede om henstand, og i 1630'erne overtager Thomas Brodersen en del af forvaltningen af Ejler Quitzows gæld til Holger Rosenkrans. Endnu i 1639 indstævnes Ejler Quitzow for herredagen for en gæld mod pant til Cornelius Hamsforts enke på 800 rd., en sag, der i øvrigt næppe har været altfor behagelig for enken, der ikke var i stand til at dokumentere sin påstand tilstrækkeligt, og som derfor pådrog sig hele den hule indignation, Ejler Quitzow var i stand til

28. SLSP I, fol. 33v-34r, 37v-38r, 41r-v, 46v-47r, 51v-53r. Birgitte Gyldenstierne, der først døde 1675, nævnes ikke senere som debitor, men solgte 1640 Rygård til Niels Trolle; Trap, Danmark (5) II, s. 1158. – Der synes 1638-40 at være tale om en statusopgørelse og konsolidering af hendes akkumulerede gæld.

29. Kr. Erslev, RR II, s. 208.

30. RA. Håndskriftsamlingen 14.L.III Cornelius Hamsforts enkes bog over tilstandendes gæld. Jeg skylder bibliotekar Harald Illsøe tak for at have gjort mig opmærksom på denne kilde; beklageligvis er den bortkommet på rigsarkivet.

at opbyde.³¹ Allerede 1637 sagsøgte Hans Holst i København hans svoger, Falk Brahe for gæld på 8.038 rd., af hvilke han havde pant for 3.105 rd.; en del af pantet var solgt »til godt folck«, hvorimod Falk Brahe havde unddraget sig betalingen af resten af sin gæld.³² I den københavnske rådmand Laurids Hansens bo 1628 optræder derimod kun fire adelige, Sigvard Beck til Førlev, Knud Gabrielsen Akeleye til Krenkerup, Anne Urne s. Sten Maltesens til Löberöd og Inger Urne, s. Wulff Breides til Voergård med en samlet gæld på 3.382 dr., dvs. 15-16% af boets samlede aktiver.³³

Under alle omstændigheder synes faste gældsbreve til borgerlige kun at optræde sporadisk inden 1620'erne, og de får først – under ændrede vilkår – større betydning i årtierne frem mod århundredets midte. Alligevel består der principielle forskelle. For det første bør man nemlig nok sondre emellem faste gældsbreve og de mindre formelle »beviser« og »håndskrifter«, og for det andet lykkedes det netop – som vi senere vender tilbage til – gennem 1620'ernes og 1630'ernes lovgivning at kanalisere det danske kapitalmarked ind i roligere baner, således at der blev mulighed for konsolidering af gæld, derunder også borgerlig. Forud for dette tidspunkt er det derimod netop karakteristisk, at det danske kapitalmarked – i stærk modsætning til f.eks. det engelske, franske og svenske – på grund af den adelige godsbesiddelses absolutte isolering var uhyre usmidigt og ikke gav nogensomhelst muligheder for investering af borgerlige kapitalmidler i den adelige storgodsdrift.

Bemærkelsesværdigt nok foregriber den vidtløftige og vel noget tvivlsomme godsspekulant Frederik Munk til Krogsgaard i 1623 begivenhederne ved at søge kancelliet om bevilling til at sælge af sit og sin svigerindes, jomfru Lisbet Friis' til Vosnæsgårds (for hvem han var værge) gods til dækning af gæld; i en efterskrift føjer han til, at pengene ikke lod sig rejse hos adelen uden store forlovere (dvs. på ufordelagtige betingelser), men at det måske kunne ske hos købmænd, om de fik kongens bevilling.³⁴ Kancelliets behandling af sagen vidner imidlertid endnu om en vis usikkerhed, men – med god grund – parret med utryghed over for Frederik Munk, der blev frataget værgemålet; i første instans gik kancel-

31. H. Matzen (1869), s. 515 ff.

32. Sst., s. 513 ff.

33. H. H. Fussing (1952-53), s. 24 f.

34. Frederik Munk t. øverstesekretær Niels Friis 1623 23/8; RA. D. kanc. B. 160 Indlæg m.v.

liet med til bortforpagtning af godset til uadelige eller adelige, senere tales der derimod om bortforpagtning og salg,³⁵ trods tilløb i den retning, udviklingen senere tog, har kancelliet endnu stået usikker over for den radikale udvej, Frederik Munk havde anvist, måske også under indflydelse af 1620'ernes kaotiske situation. På den anden side må det konstateres, at både Frederik Munks ansøgning og den jydsk borgeroppositions besværinger foregriber udviklingen; købstadsaristokratiet havde da både kapitalstyrke og sociale ambitioner, tendenser vi jo også kender fra udlandet; sociale og økonomiske modsætninger mødes her, men dokumenterer blot ikke adelig afhængighed af borgerlig kapital på dette tidlige tidspunkt.

Under alle omstændigheder må der lægges et skel ved lovgivningsarbejderne i 1620'erne og 1630'erne, når der er tale om mulighederne for investering af borgerlig kapital og den adelige gældsstiftelse hos borgere, dvs. købmandsaristokratiet. Men medens der under de økonomiske kriser fra 1580'erne og lejlighedsvis også senere foreligger vidnesbyrd om købmandsgæld på herregårdene,³⁶ tyder dombogsmaterialet fra de første årtier af 1600-tallet snarest på ombytning af rollerne. Rettertinget måtte tage stilling til ikke helt få gældssager for vareleverancer fra borgerlige, ofte leverancer, som åbenbart sikres ved kontrakter om leverancer af herregårdenes produktion eller som indgik i afregninger med mellemrum. Mellem 1606 og 1613 registrerer rettertingsdombøgerne 58 sager af denne art (53 personer), hvis gæld fordeler sig således.³⁷

låns- størrelse	antal sager	saml. lån	gennem- sn. lån
- 99 dr.	17	609 dr.	35.8 dr.
100-499 -	25	5.657 -	226.3 -
500-999 -	6	3.856 -	642.6 -
1000- -	10	21.696 -	2169.6 -
tilsammen	58	31.818 dr.	548.6 dr.

35. Kanc. Brevb. 1621-23, s. 680 f., 705-07; 1624-26, s. 52 f., 202, 359, 416; jf. Bue Kaae (1906-61), s. 38 f., 173 ff., 181, 186; E. Ladewig Petersen (1974B), s. 84 ff., 101 f. – Sagen involverede konkurrencen om Haraldskjærs køb, men havde udløbere til flere af disse års mest celebre sager, Otte Christoffer Rosenkrans' og Truid Bryskes fallitboer.

36. J. Kinch (1884) II. 436; Sv. Larsen (1965) I. s. 131-39, 222-28.

37. Beregnet på grundlag af KRD II.

Langt den overvejende part beror på meget små gældsposter, for hvilke debitor har givet »bevis«, uden at dens herkomst oplyses; om Peder Bille hedder det dog, at opgørelsen på 441 dr. 2 mr. 15½ sk. er Maren sal. Niels Baggers saldo i regnskabsbogen;³⁸ for Dorthe Daae til Gjerdrups vedkommende skyldes gælden en leverance i 1574 (!) af 26 pund havre.³⁹ Meget kuriøst sagsøger Hagen Hansen i Svendborg 1610 Birgitte Grubbe til Skovsbo for levering af slibesten, møllesten og træ for 6 rd. 4½ mr. 4 sk. samt 42½ mr. 14 sk. for leverance af klæder efter fru Birgittes ordre til Hans Urne og hans hustru til hendes ægtefælles, Kjeld Baads begravelse 1598; begravelsesgæsterne har skullet være standsmæssigt klædt til lejligheden.⁴⁰ Endelig kan det nævnes, at Mogens Gyldenstjerne til Bjersgård, der 1609 havde for lidt gods til at stille rostjeneste, i 1613 sagsøges af Ditmar Haar og Anders Olufsen i Flensborg for betaling af klæder og silke til familien for 1.263 dr.⁴¹

Selv om det kun nævnes udtrykkeligt i et enkelt tilfælde må der oftere også være tale om regulære lån. Birgitte Rosenkrans til Ryomgård, der vitterligt befandt sig i økonomiske vanskeligheder, skylder diverse kreditorer 5.316 dr. + en uspecificeret post, den herostratisk berømte Bendix Rantzau d.y. 1.413 dr. udover sin faste gæld og sidst og værst Esge Billes enke, fru Elsebe Skram til Urup i alt 10.644 dr. Det vil derimod næppe være muligt at relatere gælden til debitorernes formuesforhold; om 28 af de 53 debitorer savnes der oplysning om i rostjenestetaksationerne; af de resterende 25 var 7 ubemidlede, 10 stillede indtil 1 hest, 5 stillede 2-3 heste og tre mere end 4 heste. I de sidste tilfælde er der kun tale om små gældsposter, men den meget mangelfulde dækning beror næppe blot på rostjenestetaksationernes mangler; formentlig er der i de fleste tilfælde tale om uformuende adelige, stunddom – som Peder Bille o.a. – bosat i købstæderne.⁴² Der kan næppe være nogen tvivl om, at disse retssager fører os ind i ét udpræget lavadeligt mileu eller i adelsgrupper, der befinder sig i klar dérouté (Stygge, Kaas, Baad, Gere, Rytter osv.); til gengæld er kreditorklientelet meget broget, selv om enkelte optræder

38. Sst. II, s. 73; jf. s. 496 f.

39. Sst. II, s. 103.

40. Sst. II, s. 352 f.

41. Sst. II, s. 431.

42. Af navnene kan anføres Aksel Aagesen (Gere) til Flinterup, Anders Rytter til Kabel, Birgitte Grubbe sal. Kjeld Baads til Skovsbo (hvortil også flere Kaas'er skriver sig), Anders Mogensen (Vognsen) til Hessel og Hans Nielsen Tornekran.

adskillige gange, Maren Niels Bagers i Odense, Berndt v. Øsede, Katri-
ne Evert Vettes, Ditmar Haar og Anders Olufsen i Flensborg; derimod
med undtagelse af Claus Condevin ingen af de københavnske mata-
dorer.

Som helhed repræsenterer rettertingsdombøgerne – med undtagelse
af de helt store fallitboer som Elsebe Skrams og Birgitte Rosenkrans’ – et
forholdsvis snævert socialt lag, hvorimod de bedre stillede grupper
mellemværender med borgerlige ikke kendes; kildematerialets repræsen-
tativitet dækker ikke disse grupper, hvis borgerlige gæld først bliver
mærkbar – og akut – i 1620’erne og 1630’erne, også i rettertingsdombø-
gerne. Kildematerialet giver os først og fremmest et indblik i gældsstif-
telsens funktionelle sider, men alligevel er det iøjnefaldende, at den
voldsomste aktivitet samler sig om to hovedperioder, årene omkring og
efter århundredeskiftet samt årene efter 1618, indtil situationen i
1620’erne udartede til kaos. Disse to perioder falder så nøje sammen
med korndepressionen og kreditkriserne efter århundredeskiftet og den
dermed forbundne genopbygning af øksneproduktionen og i det sidste
tilfælde med de katastrofale, internationale landbrugskriser 1618-23, at
der utvivlsomt består en årsagsmæssig sammenhæng; den kan i hvert
fald delvis forklare gældsstiftelsen og dens udnyttelse i godsspekulations-
øjemed.

Hverken den økonomiske ustabilitet, gældsstiftelsen eller den høje
grad af godskoncentration er dog specielt danske fænomener, men snarere
alment europæiske. For Englands vedkommende har Lawrence Stone
netop udpeget generationen efter 1580 som bærer af højadelens
egentlige krise; hans forklaring – adelens »conspicuous consumption« –
er næppe absolut fyldestgørende og i hvert fald for insulær engelsk, men
det mest bemærkelsesværdige træk i den engelske udvikling er utvivl-
somt, at højadelen overvandt krisen ved en ekstraordinær indsats i kom-
mercielle og industrielle investeringer, ved embedsmæssig karriere (eller
korruption), som ifølge Stone efterlod dyb social aversion blandt skatte-
yderne mod højadelen, eller ved andre former for økonomisk aktivitet.⁴³
Sammenstillingen med England har først og fremmest interesse på
grund af den meget forskellige kapitalmarkeds- og produktionsstruktur,
den meget uligeartede mulighed for social mobilitet og de helt forskellige
reaktionsfænomener. Den danske adel engagerer sig aldrig i andre for-
mer for erhvervsaktivitet, men sammenligningen giver trods alt det hol-

43. L. Stone (1965), passim; jf. dog SEHR XVI. 1969, s. 181 f.

depunkt, at vi kan antage, at kriserne i hvert fald for de hårdest ramte grupper af den danske adel har været medvirkende til, at det efterfølgende slægtled ikke har formået at opretholde sin status som godsejere, men i en vis udstrækning har måttet søge ind i civile eller – navnlig – militære embedskarrierer; i den udstrækning det er tilfældet, kan der således være tale om, at gældsstiftelsen og de økonomiske kriser kan have medvirket til overgangen fra godsejeradel til embedsadel.

Også i hertugdømmerne præges situationen af markant ustabilitet i disse årtier uden, at forholdene her foreligger forskningsmæssigt klarlagt.⁴⁴ Rostjenestetaksationerne 1626 vidner også her om en høj grad af godskoncentration, men tilsyneladende ikke om forcering af processen i sammenligning med taksationen 1565; i begge tilfælde andrager den maksimale udjævningsprocent 35-36, mod mindst 27% i kongeriget 1587/88, 38.5% i 1614 og 45% i 1625.⁴⁵ Materialet illustrerer imidlertid kun de adelige godsers »bonderigdom«, fordi hovedgårdene ikke var kontributionspligtige, og der består meget væsentlige forskelle mellem de to hertugdømmer; Holsten domineres af store godser samlet på få hænder, medens endnu rostjenestetaksationen 1638 registrerer et forholdsvis stort antal små godser i Sønderjylland med ringe tilliggende, men også af en del middelstore besiddelser med næsten halvdelen af de rostjenestepligtige heste.⁴⁶

Vi må formode, at økonomiske konjunkturer overalt har spillet en afgørende rolle for den krisesituation, der indtræder omkring 1600; godskoncentrationsprocessen er ligeledes mærkbar i Polen, men i modsætning til Danmark var de polske storgodsers masseproduktion af korn jo mindre sårbar over for depression end det danske produktionssystem. Formodentlig beror koncentrationsprocessen her da netop på, at de store godsejeres kapitalstyrke og monopoler har givet dem en økonomisk

44. Jfr. dog H. Kellenbenz (1978), s. 21 ff.

45. Taksationen 1565 i ZGSHG IV. Kiel 1873, s. 185-89; 1626 i F. Seestern-Pauly (1825), s. 102-08; jf. Knud J. V. Jespersen (1977), s. 146. – Af fiskale grunde krævede kronen og hertugerne fra 1610 restitution af de i de to forløbne generationer inddragne, kontributionspligtige fæsteplovta; resultatet var, at det kontributionspligtige plovtal i landsmatriklen 1652 voksede med 18% sammenlignet med 1626, hvorimod det er vanskeligt at vurdere konsekvenserne af øvrighedens krav forud for 1626; jf. P. Ipsen (1852), s. 100 ff., 252 ff.; J. Jessen (1921), s. 63 f., 190 ff.; I. Leister (1952), s. 66 ff.

46. ZGSHG 25. Kiel 1895, s. 219 ff. Rantzauernes dominerende position illustreres ved, at Johan Rantzau i 1565 registreres for 100 plove, sønnen Heinrich Rantzau i 1597 for 281.5; 1626 besidder Gert Rantzau 387 plove, 231 i Holsten og 147.5 i Slesvig; 1638 skal hans gods stille 25 heste, dvs. af ca. 375 plove.

overlegenhed i konkurrencen om produktionsmidlerne.⁴⁷

Selv om der endnu ikke foreligger fyldestgørende sammenligningsmateriale, synes omstændighederne at lade formode, at det særegne danske produktionssystem og kapitalmarked ikke blot har været særdeles sårbart for de økonomiske kriser, der nåede landet udefra, men også at den meget specielle, danske situation må have medvirket til den hårde godskamp omkring 1600 og den spekulationsvirksomhed og gældsstiftelse, der forcerede 1620'ernes krisesituation. Økonomiske kriser omformes med andre ord til godsspekulation ved udnyttelse af naboers og frænders trængsler. De sociale skel i godskampen tegner sig nogenlunde klart: vi kan antage, at det er gået ud over de middelstore godsbesiddere, og vi synes at måtte konstatere, at den meget høje grad af godskoncentration, som rostjenestetaksationen 1625 registrerer i detaljer, har været et produkt af de foregående årtiers godskamp. Konfrontationen af rostjenestetaksationerne 1614, 1617 og 1624-25 røber en meget høj grad af mobilitet og en meget høj årlig omsætning af privilegeret gods (under alle former).

I sammenligning med vore dage – da ca. 5% af landets faste ejendom omsættes årligt – er tallet ikke stort; sammenligningen kan blot ikke holde. Tallet lader sig ikke som nu bringe i relation til andre økonomiske normer, og i betragtning af det privilegerede godsmarkeds monopolpræg og på baggrund af kapitalmarkedets specielle struktur er omsætningen abnormt høj; muligheden for konsolidering af gæld for investeringer (ved realkredit) var endnu ikke tilstede. Omsætningen lader sig ikke på nogen måde relatere til den adelige kapitalstyrke, men det er uden videre klart, at den beregnede størrelsesorden på 3.0-3.5% årligt i 1620'erne nærmede sig betænkeligt til, hvad det adelige storlandbrug overhovedet kunne afkaste årligt. Vi har da også gang på gang kunnet fastslå, at godstransaktioner finansieres ved lån, selv i højadelige kredse, mellem adelige indbyrdes, i det kongelige kammer⁴⁸ og i Holsten, men endnu næppe i nogen væsentlig udstrækning af borgerlige midler, selv om man allerede da begyndte at diskutere mulighederne for borgerlig investering og godsbesiddelse. Konsekvenserne af gældsstiftelse og godsmobilitet blev aristokratisering og kamp for den sociale prestige og politiske indflydelse, der var så nært forbundet med det privilegerede hartkorn.

47. A. Maćzak (1967), s. 111 ff.; samme (1976), s. 87-102.

48. E. Ladewig Petersen (1974B), s. 28 f., 49 ff.

Kapitel 5

Gældslovgivning og regeringsindgreb

Viborgbispens manende advarsler 1609 mod at »bruge vold med huer mands hus och met huer mands arff, indtil der er icke mere rum, at de ene kunne besidde landet«, forblev spildte guds ord; godsspekulationen og opbruddet i den adelige godsbesiddelse fortsatte uanfægtet. Allerede rostjenestetaksatorerne 1617 havde fundet det nødvendigt at motivere de ændringer, der havde fundet sted siden 1614, og de samme tendenser til opbrud konstaterede taksatorerne uden omsvøb i deres kommentarer til rostjenestetaksationerne 1624-25.¹ En sammenstilling af seneste rostjenestetaksationer inden 1625 vidner om, at 3.0-3.5% af det samlede adelige hartkorn blev omsat på den ene eller den anden måde årligt under de herskende forhold.² Selv om det store udbud af privilegeret gods og regeringsindgreb fra 1623-24 muligvis kan have medført en stabilisering af jordværdien i forhold til de rekordpriser, vi kender fra de foregående årtier – og dermed også risiko for tab – har de dermed forbundne investeringer haft en væsentligt alvorligere størrelsesorden end kriserne i sig selv kunne betinge; men selv om de involverede ressourcer aldrig har skullet mobiliseres kontant, er det indlysende, at finansieringen af denne store omsætning under kritiske ydre forhold – specielt landbrugskriserne 1618-23 og kreditrestriktionen – må have medvirket til at dræne storlandbrugets kapitalressourcer. Den logiske konsekvens blev en lang serie adelige fallitter af meget betydelige dimensioner i 1620'erne.³ Situationen nærmede sig da ubestrideligt den apokalyptiske, Niels Lauridsen Arctander havde profeteret 1609. Ikke desto mindre var der da på det nærmeste forløbet en generation siden Anders Sørensen Vedel fremdrog det ønskelige i regeringsindgreb mod gældsstiftelsen i Kiel til en nogenlunde fyldestgørende gældslovgivning blev

1. RA. D. kanc. B.96 De sjællandske taksators liste 1624 9/4 og Rostj. taks. 1625, de fynske taksators indledende bemærkninger 1625 26/9; jf. Knud J. V. Jespersen (1977), s. 120, 124 f.

2. E. Ladewig Petersen (1974B), s. 120; Knud J. V. Jespersen (1977), s. 11 med note 15.

3. E. Ladewig Petersen (1974B), kap. 6-7.

udformet 1622-24. At regeringen har været på det rene med den økonomiske mekanisme i sagen kommer flere gange frem, tydeligst måske i rigsrådets store og i øvrigt velovervejede betænkning ved herredagsmødet i Odense i august 1604 under den politiske krise i forholdet til kongen; rådet advarede – formentlig med rette – indtrængende den unge konge mod at kaste sig ud i krig mod Sverige, fordi »adelen her udi riget er meget forarmed saa, at de ikke kunde formaa at lide synderlige be- kostning, og en stor part af dem er store penge skyldige til lante Hol- sten«. ⁴ I betragtning af den vægt, regeringen – kongen og rådet – under indtryk af de tidlige merkantilistiske strømninger tillagde den nationale kapitalstyrke og velstandsvækst, kunne man vel på et tidligere tidspunkt have forventet regeringsindgreb mod den kapitaleksport og investerings- fordyrelse, som Kielerlånene implicerede. Allerede Vedels betoning af »selvhave« – selvforsyning af kapital på rimeligere vilkår end det hol- stenske marked kunne byde – vidner klart om tankebaner af denne støbning; regeringsindgrebene lod blot vente på sig, indtil situationen i virkeligheden stod på gloende pæle.

Regeringens tilbageholdenhed udelukkede ikke, at den punktvis gen- nem begge de første årtier af 1600-tallet greb ind mod enkelte af de misbrug, gældstransaktionerne førte med sig; på den anden side tøvede den også tydeligvis over for radikale forholdsregler. ⁵ Umiddelbart efter opgørelsen af sine tilgodehavender i november 1605 klagede kongen i sin proposition til herredagen over, at han ikke havde nogensomhelst sank- tionsmuligheder over for sine adelige debitorer, som ofte er forgældet udover formåen; håndfæstningen forbød ham at tage indførsel hos debi- torer eller kautionister; skønt han »ganske gerne vilde tilføje ... (sine) undersætter af adelen alt, det de kunde have gavn af«, kunne han dog ikke »eventyre« så store summer og udbad sig rådets betænkning om, hvorledes ham burde forholde sig »udi slige casibus«. ⁶

4. Kr. Erslev, RR I, s. 127.

5. Der savnes med en enkelt undtagelse moderne, retshistoriske undersøgelser af perio- dens formuesretlige lovgivning og praksis; grundlæggende er stadig H. Matzens frem- stilling, *Retshistorie I*. Indledning: *Retskilder I*, s. 268, 274 ff.; *Privatret II*, s. 84 ff., 130-44, 182 ff., hvortil der generelt henvises; jf. dog nu (1982) Ole Fengers afhandling i nærværende værk.

6. Kr. Erslev, RR I, s. 139; jf. E. Ladewig Petersen (1974B), s. 31 f.; for det flg. sst., kap. 5 – Sådanne indførsler synes dog lejlighedsvis at have fundet sted; endnu i 1619 synes rigsmarsk Jørgen Lunge til Odden at have rejst indvendinger mod denne praksis; Erslev, RR I, s. 252.

Kongens formål med sine udlån til adelige synes først og fremmest – omend ikke udelt – at have været frugtbar kapitalanbringelse, når ikke andre, højere prioriterede mål beslaglagde hans midler. I den aktuelle situation kunne hans betænkeligheder være formelt og sagligt berettigede; propositionens udformning lader blot formode, at majestæten har ønsket at øve en vis pression mod rådet. Trods den stærke betoning af kongens personlige velvilje, synes det kgl. kammers omfattende udlånsaktivitet, vi kender 1605, nemlig at være kommet i stand ved forhandlinger på regeringsplan og med tydelig favorisering af adelige, der stod kongen og regeringen nært; det er derfor muligt, at han har sigtet mod en kollektiv rådsgaranti (som han ikke fik) for sine udlån eller endda tilladelse til godserhvervelse; det kan blot heller ikke udelukkes, at formålet har været det snævre, men ikke mindre problematiske, at sikre sine tilgodehavender ved overførelse af den holstenske indlagerret til kongeriget; rentemestrene havde nemlig allerede i oktober 1605 fået ordre til at indmane de kongelige debitorers forlovere til indlager i København, såfremt renterne ikke faldt rettidigt, og med tillæg af skadegæld.⁷

Har majestæten forventet politisk dækning af sine udlån eller en stramning af gældslovgivningens sanktionsmuligheder, har den forordning, der blev udstedt i april 1606 med rådets udtrykkelige medvirken, skuffet hans forventninger. Det kongelige mandat fastslår, at adelige og uadelige kreditorer ofte lader deres fordringer henstå, så længe, at det forvolder »stor urichtigkeit oc vidtløftig klammer«; alle gældsbreve skal derfor fornys senest tyve år efter mandatets udstedelse, og alle nye gældsbreve omfattes ligeledes af præskriptionsreglerne.⁸ Sagligt set er forordningen lidet radikal; den er den første, der siden recessen 1558 behandlede adelig gæld. I bedste fald har den saglig relevans for rettertingets behandling af de ofte komplicerede gældsansliggende, og den kunne – som den selv antyder – siges at tjene adelsarvingers beskyttelse mod at blive præsenteret for uforudsete gældskrav fra kreditorer eller kautionister.

7. Sst., s. 32 og 37; jf. ndfr. s. 246. Først gældsforordningen 1623 fastslår udtrykkeligt kronens pligt til at afhænde gods, som kommer i dens besiddelse, til adelige; CCD IV, nr. 73 § 1.

8. CCD III, 1891, nr. 226. Forordningen kan være en forklaring på, at rettertinget de følgende år må behandle så mange, meget gamle gældsbreve, også borgerlige; jf. ovfr. s. 175. – Præskriptionsreglerne optages i den lille reces 1615 31/3; sst. III nr. 414 § 24.

Omstændighederne kunne således tale for, at adelens gældsforhold er blevet drøftet på dette herredagsmøde, men mandatet dækker slet ikke det specielle forhold, kongen havde fremdraget eller det mål – uanset hvilket – han havde sigtet imod. Det må være rimeligt heraf at slutte, at rigsrådet ikke har kunnet gå med til de indrømmelser, der var lagt op til, og at det ikke har ønsket en afklaring af gældslovgivningen. De følgende femten års lovgivning bærer da netop også præg af improvisation, rettet mod de mest åbenlyse misbrug i den bestående gældspraksis. En forordning 1616 tillod – ligeledes efter regeringsforhandlinger – forlovere at indsætte forsømmelige debitorer i gældsfængsel, indtil gælden var blevet afviklet med påløbne omkostninger, en regel der kun kan have været importeret fra holstensk ret, hvor den trods forbuddet i den tyske rigspolitiorning 1577 blev opretholdt og kodificeret i drastisk form i fyrsternes Haderslev-konstitution i 1604.⁹ Endelig skred man i 1619 ind mod umyndiges gældsstiftelse, mod den herskende tilbøjelighed til i Kielerbrevene at reservere sig mod de danske retsnormer og mod at forebringe rettertinget gældssager, der angik småbeløb (under 20 rd.).¹⁰

Hver især retter disse forbud sig mod åbenlyse misforhold af begrænset betydning; man kunne anføre, at fastsættelsen af den anførte minimumstakst for gældssager, kunne være betænkelig over for den borgerlige gæld, men rettertingets praksis havde jo konsekvent tilgodeset ethvert berettiget krav og har formentlig været normgivende for de lavere instanser.¹¹ Vigtigst er utvivlsomt forordningen 1616 om indmaning, et retsinstitut, der vel havde været kendt tidligere, og som var blevet reguleret allerede ved præjudicerende domspraksis i 1602.¹² Anordningen

9. CCD III, nr. 430. Forordningen indeholder ingen direkte reminiscens af Haderslev-konstitutionen; Sammlung Schleswig-holst. gemeinschaftl. Verordn., s. 407 ff., jf. i øvrigt henvisn. i E. Ladewig Petersen (1974B), s. 130 note 26.

10. CCD III, nr. 534-35; jf. Kr. Erslev, RR I, s. 252 f. Forbuddet mod umyndiges gældsstiftelse er efter rigsrådsbetænkningens form tilføjelse til det oprindelige svar, der kun angik værgers indsigt med salg af umyndiges gods. Om omgælsen af de danske renteregler, se A. Rubow (1914), s. 105 ff.

11. Ordningen udelukker dermed næppe heller absolut appel, hvor der fra de laveste instansers side foreligger procedurefejl eller tilsidesættelse af den gældende praksis. Kancelliets praksis var ligeså entydig.

12. Jf. A. Petersen (1893), s. 167 f., 169 ff., 174, 182. – Af interesse er det, at forlover- og indlagerretten i 1612 behandles af kancelliembedsmanden og juraprofessoren Leonhard Metzner, der stod kongen nært, i en nu tabt disputats, *Ex jure gentium et civile disputatio accomodato, foro et usui fideiussoribus et jure obstagii, quod vulgo appellant indlager*, Hafniæ 1612; A. Petersen (1893), s. 179 med note 1.

betydning ligger da snarest i, at den fastlægger regler, som – utvivlsomt bevidst – er mindre drastiske end Haderslevkonstitutionens. Fælles for forordningerne er det derimod, at de kun angår rammerne omkring gældsstiftelsen, ikke dens funktioner; de gør intet forsøg på som senere at regulere kapitalmarkedet selv, et træk, som umuligt kan bero på tilfældigheder.

Den påfaldende mangel på virkelige lovgivningsinitiativer indebærer sikkert, at rådet ikke har set noget odiøst i den aktuelle godsspekulationsvirksomhed (eller ikke har følt sig politisk kaldet til at gribe ind over for en virksomhed, der begunstigede dens egen kreds), selv om rostjenestebetænkningerne 1624-25 vidner om, at det ikke har været blind for dens effekter; adskillige rådsmedlemmer – Peder Munk, Esge Brock o.a. – deltog selv aktivt, og selv majestæten undså sig ikke fra på overdrevet af det lovlige at investere pengemidler i godssamling med henblik på Kirsten Munks forsørgelse.¹³ De udeblevne lovgivningsinitiativer betyder dog heller ikke, at regeringen helt har ladet stå til. Sagen må gentagne gange have været genstand for forhandling på regeringsplan, mest akut 1602-06 under landbrugs- og kreditkriserne og ved flere senere lejligheder. Inden man fælder en for negativ dom over regeringens inert, må man dog fremfor alt være opmærksom på, at den notorisk forældede lovgivning netop i disse årtier på væsentlige punkter suppleres af rettertingets domspraksis, af opbygningen af kancelliets dispensations-, bevillings- og forordningsmyndighed og af en vis lovgivning på andre formuesretlige områder.

I flere henseender synes specielt herredagsmødet i København i april 1602 at udmærke sig ved en række domme af principiel rækkevidde. Af samtlige 52 kendelser 12.-24. april angik de 16 adelige gældsmellemværender for forløfter, indførsler eller betaling af ejendomssalg til et samlet beløb af ca. 45.600 dr. foruden fire borgerlige gældskrav for vareleverancer og kontante lån på i alt 1.850 dr.¹⁴ Allerede ved domssessionens åbning fastslog en dom kautionisters *pro-quota*-ansvar for indløsning af debtors gældsforpligtelser i en sag, hvor Aksel Rosenkrans t. Glimminge havde rejst en sådan refusionspåstand over for sin broder, Børge

13. E. Ladewig Petersen (1974B), s. 72 f., 75, 89.

14. KRD I, s. 334-408. – Der havde (bortset fra de ret få kongens og rigens domme 1600-01) da været en pause siden 1599.

Rosenkrans til Ørup.¹⁵ Regreskravet havde jo sædvanemæssigt – og ikke blot af bekvemmelighedshensyn – kunnet rettes mod en enkelt kautionist, når forloverne hæftede én for alle, et princip, som allerede *Rigens ret* havde knæsat, når der forelå »samborgen« (*manu coadjuta*); den kautionist, som nævnes først, havde pligt til at udrede gælden.¹⁶ Retsopfattelsen ændres først 1584, da en rettertingsdom fastslog, at kautionisterne kun hæftede for hver sin anpart (*beneficium divisionis*), med mindre gælds-brevet havde truffet andre bestemmelser.¹⁷

Retssædvanen synes dog fortsat – bl.a. vel af praktiske grunde – at have anerkendt, at forlovere betalte én for alle, men formentlig uden præjudicerende virkning for en påfølgende kvotafordeling af udlægget (om ønskeligt). Først dommen 1602 fastslår udtrykkeligt, at en forlover kan manes én for alle, men at den forlover, der har betalt på debtors vegne, har regreskrav over for sine medforlovere for deres anpart; »efterdi de alle have lovet tilsammen, da bør de at lide samme last og brast med hverandre«, hedder det. På den anden side er der helt klart tale om en ret, men også om en regel, indløseren måtte bøje sig for, om hans medkautionister fordrede det således, at alle parter fik regreskrav mod debitor. Den aktuelle retskendelse udledes her af meget generelle og helt principielle domspræmisses, som rettertingsdommen 1584 havde forbedret, og de blev siden opretholdt konsekvent. Denne dom medførte imidlertid også konsekvenser for indmaningsretten; en kendelse den 23. april overførte maningsretten til den regressøgende over for debitor og medkautionister, blot afhængigt af, om pligten var fastslået ved gælds-brevet selv, og allerede dagen forinden havde en anden dom fastslået, at regreskravet og maningspligten også bandt arvingerne, forudsat at de havde vedgået arv og gæld; endelig synes denne serie af domme at have skærpet kravene til gælds-brevens præcision af de implicerede forpligtelser.¹⁸

Pro-quota-principets knæsættelse 12. april 1602 synes at være kommet

15. Sst. I, s. 334-36; PhT 1970, s. 16 f. – Rettertinget fastholdt 1608 sit standpunkt, selv om Børge Rosenkrans synes at have villet manøvrere sig udenom til privat fordel; jf. også E. Ladewig Petersen (1974B), s. 82.
16. Da. Mag. 3.r.I, s. 191 f., 215; jf. GdD II, s. 114; PhT 1970, s. 15. – Regreskrav mod de øvrige kautionister nævnes ikke.
17. KRd II, s. 144; jf. frdg. 1616 4/7 og 1619 1/7 samt rec. 1643 II, 18 og 7 (CCD III, nr. 430, 534; IV, nr. 143), der synes at forudsætte denne retsopfattelse; jf. også H. Matzen, *Privatret II*, s. 230 ff.; PhT 1970, s. 15.
18. KRd I, s. 401-06; jf. Arent Berntsen (1650-56) III, s. 339 f.; A. Petersen (1893), s. 167 f., 169 ff., 174.

overraskende for de tilstedeværende sagsøgere (der i en vis udstrækning nåede at tilrettelægge deres procedure efter de ændrede normer), og de senere forordninger synes stadig at forudsætte de nu fastslåede principper. Det er umiddelbart indlysende, at regreskravene af kautzionisterne – undertiden endda i indbyrdes konkurrence – havde ladet sig udnytte til ensidig indløsning af gældsforpligtelser med efterfølgende ensidigt regreskrav og indførsel i debtors eller endog medkautzionisternes gods som følge. Den juridiske konsekvens i dommen 12. april fastslår altså nu partsansvaret som en ret, hvis den betalende kautzionist krævede det; dommen kunne derved begrænse eller fordele indførselsmulighederne, men den tager derimod ikke udtrykkelig stilling til, om medforloverne kunne gøre krav på en fordeling (det fastslog rettertinget først 1608) eller det tilfælde, at hverken den indløsende part eller hans medforlovere ønskede en fordeling. Rettertingets indsats koncentrerer sig med andre ord om de formelle juridiske krav, men anfægter heller ikke gældstransaktionernes substans.

Regreskrav, gældsforpligtelser og indførsler vedblev da at beskæftige rettertingets jurister; variationer over samme tema, men åbenbart også med en vis tilbøjelighed til at lempe sig efter forholdene. En dom over fru Margrethe Gøye 1615 tillod udtrykkeligt Holger Rosenkrans til Rosenholm, at gøre sig det gods, han blev indført i, så nyttigt som han kunne; recesbestemmelsen fra 1547 tillempes her efter nye omgivelser.¹⁹ Principielt mere betænkeligt er det vel, at rettertinget 1615 respekterede arvingernes fordelingskontrakt efter Johan Ruds død, men året efter tilsidesatte den på grund af Otte Banners insolvens, der må være indtruffet 1610; den seneste dom følger nok den præcedens, der var blevet fastslået 1602, men den føjede nu en tilfældig insolvens til de juridiske kriterier for at respektere en privatretlig aftale, formodentlig fordi sager af denne art ellers ville få uoverskuelige, økonomiske konsekvenser.²⁰

Viljen til tillempning af retspraksis efter ydre omstændigheder, men også begrænset af snævre, adelige interesser, gælder også andre formuesretlige og arveretlige områder. Som helhed fjernede lovgivning og domspraksis i løbet af det 16. og begyndelsen af det 17. århundrede sig fra begreberne således, som de var nedfældet i landslovene, eller rettere omformede middelalderens begreber. Institutter som hovedlod og fællig blev radikalt ændret, og selv om man navnlig skabte fastere regler for

19. Jf. ovfr. s. 207 f.

20. Jf. ovfr. s. 208.

delingen af fælles gæld, der efter Christian III's recesser skulle udredes af fællesboet, inden der blev foretaget skifte,²¹ kendetegnes denne periode dog af tiltagende begrænsninger af dispositionsretten over boet i flere retninger (livgeding, bebrevelse osv.). En forordning 1604, der er forbedret gennem 1500-tallets domspraksis, brød endelig staven over det middelalderlige fælligbegreb ved forskrifter om, at en kvinde efter sin ægtefælles død ikke længere kan forblive i uskiftet bo, men skal skifte såvel fast ejendom som løsøre med børnene og andre arvinger. Skiftet skal foretages i overværelse af repræsentanter for begge ægtefæller, børnenes bo registreres nøjagtigt; og først derefter kan enken disponere på deres vegne, hvorimod lovgivningen ikke pålagde enkemanden tilsvarende restriktioner, medmindre han indgik nyt ægteskab.²²

I alle disse situationer begrænses især enkers økonomiske rettigheder og juridiske udfoldelsesmuligheder mærkbart, måske som Stig Iuul mente under indflydelse af reformationstidens syn på kvinders formåen og placering, men snarere tillige på grund af den fundamentale vægt, adelen tillagde den faste jordbesiddelse og den rationelle godsdrift. Ligesom i gældslovgivningen er det fremfor alt de arveberettigedes tarv, regeringen varetager, selv om man bør være varsom med at generalisere for hårdt, hvad angår enkers muligheder for at etablere en standsmæssig tilværelse, og selv om skiftepåbuddene vitterligt i ikke så få tilfælde er blevet ignoreret. I andre kan vi iagttage, at smågodsejerfamilier forsøger at holde deres gods samlet under en art fællesbo længst muligt,²³ og i hvert fald i et enkelt tilfælde har myndighederne vendt det blinde øje til overtrædelse af skiftereglerne. Pernille Gyldenstiernes økonomiske transaktioner 1616-22 stred åbenlyst mod forordningen 1604; arvingerne var formelt i deres fulde ret til at fordre boet retableret i den skikkelse, det havde haft ved hendes ægtefælles, Jacob Rosenkrans' død 1616, men forklaringen ligger utvivlsomt i hendes tilknytning til hoffet og til Ellen Marsvin, og i at hun tilsyneladende fungerer som formidler af de ellers ulovlige kongelige godserhvervelser.²⁴ I andre tilfælde synes det hurtigt at være blevet klart, at værgemålsreglerne ikke lod sig opretholde, selv om baggrunden ikke er klar.

21. Rec. 1547 § 29, 1551 § 21 og 1558 § 53; For det flg. tillige især Stig Iuul (1940), s. 247-302.

22. CCD III, nr. 199; Stig Iuul (1940), s. 252, 276 ff.; jf. også frdg. 1623 1/7 og 1632 27/4, der regulerer gældsforhold i denne situation.

23. Jf. ovfr. s. 231 note 14 om Walckendorfferne på Glorup og Seefeld'erne på Refsnæs.

24. E. Ladewig Petersen (1974B), s. 72 f., 75.

Endelig har det væsentlig betydning, at centraladministrationen både i gældssager og i formuesretlig henseende i øvrigt i løbet af perioden, og da navnlig fra 1620'erne udvikler en administrativ kongelig bevillings- og dispensationspraksis, såvidt vi endnu ved, blot uden fastere retningslinier.²⁵ Kancelliets dispositioner har utvivlsomt haft stor betydning som supplement til lovgivningens utilstrækkelighed og som sikring af formuesretlige dispositioners gyldighed eller til værn mod arvingers overgreb; og dets forordnende (og måske præjudicerende) myndighed supplerede på sin vis rettertingets domspraksis. Af betydning for sammenhængen er det navnlig, at dispensationsretten foregriber 1620'ernes gældslovgivning ved hyppige tilladelser til likvidation af gæld ved frasalg efter ansøgning af ægtefællers fællesbo eller af den ene ægtefælles – hyppigst hustruens – gods.

I ikke så få tilfælde opnår enker eller jomfruer fra slutningen af 1620'erne ligeledes ret til at disponere juridisk uden værge. Det gælder flere af den fallerede Ejler Quitzows døtre 1640, utvivlsomt efter ansøgning, men også jomfru Lisbet Friis til Vosnæsgård i 1623-24, her snarest på grund af regeringens utryghed ved hendes værge, Frederik Munk, eller fordi man ikke kunne finde en værge, der ville påtage sig det komplicerede bos forvaltning.²⁶ I andre tilfælde – fru Sofie Brahe til Odden, sal. Jørgen Lunges (d. 1657) og fru Ingeborg Parsberg sal. Iver Juuls (d. 1665) – er der tale om forretningsvirksomheder af stort format, uden at der kendes administrative dispensationer. Endelig kan vi minde om Frederik Munks ansøgning om at måtte sælge eller pantsætte gods til kapitalstærke købmænd til gældslikvidering. Også her foregriber ansøgningen en senere udvikling, selv om kancelliet ikke imødekom den.

Mange komponenter indgår således i den gældende praksis, som skulle suppleres på lovgivningsplan. Og selv om man ikke kan frikende hverken rettertingets domspraksis eller kancelliets bevillinger fra hensyntagen til adelige godsinteresser, har begge faktorer utvivlsomt øvet en regulerende indflydelse på den mangelfulde lovgivning, men heller ikke mere. Både rettertingets domspraksis og kancelliets bevillinger udmærker sig ved betydelig smidighed uden, at det ændrer noget ved den kendsgerning, at den formuesretlige og især obligationsretlige lovgivning var ufyldstgørende og utidssvarende, eller ved at regeringen umuligt kan have levet i uskyldig uvidenhed derom. Men først 1620'erne's

25. Stig Iuul (1940), s. 253 f., 274, 279, 285, 295.

26. Jf. ovfr. s. 237.

kaos aktualiserede gældsanliggenderne så meget, at de blev taget op til seriøs overvejelse på bredere basis.

På herredagen 1621 rejste regeringen spørgsmålet om kautionsforpligtelserne, og rådets betænkning indrømmer, at »der ikke alleneste findis stor besuering og vidtløftighed ved alle herredage om forløfter, men ogsaa (at) adelen her udi riget tager stor skade formedelst de det ogsaa ofte ingen visse kundskab vide om de løfter, som de er udi«. Sandt nok, men rådet kunne uden at være gået sandheden for nær have tilføjet, at gældsstiftelsen fungerede som redskab i en socialt og økonomisk usund hartkornsjagt. Betænkningen, der kun angår retsmaskineriets overbelastning og gældsforholdenes formelle uoverskuelighed, men slet ikke økonomiske eller funktionelle realiteter, indskrænker sig til at foreslå skærpede krav til gældsbreves formulering og præcision samt mulighed for kautionisten til at udtræde af sin forpligtelse med et vist varsel.²⁷ Også dette kun halve forholdsregler; rettertinget havde fuld mulighed for at regulere gældsbrevenes præcision, og en udtræden som den foreslåede, kunne give individuelle beskyttelsesfordele, men omvendt også den eller de mest velbjergede kautionister chancer for at samle kravene på debitor på egne hænder.²⁸

Betænkningen gav da heller ikke anledning til nogen lovgivning; fratrædelsesprincippet anvendes dog de følgende år af rettertinget som regulerende princip, formentlig for at afværge katastrofer i kølvandet af disse års store konkursboer. Både 1622 og det følgende år blev gælds-spørgsmålene påny forebragt herredagsmøderne; 1622 nåede man så vidt, at en forordning foreskrev tinglæsning af alle skøder og pantebreve, angiveligt for at komme svigagtighed ved antedatering af gælds- og adkomstbreve til skade for ældre kreditorer til livs, men utvivlsomt også til betryggelse af godssalg overfor trediepart eller uformodede kreditorer.²⁹ Bemærkelsesværdigt nok havde hertug Frederik III af Gottorp allerede året forud udstedt en tilsvarende forordning for Ejdersted, men

27. Kr. Erslev, RR I, s. 316, 326 f.

28. Dette var tilfældet, da Holger Rosenkrans i 1623 samlede krav på Otte Christoffer Rosenkrans' bo på (efter *pro-quota*-princippet) 46.000 rd. og tillod 12 andre kautionister at fratage deres forpligtelser; kun Esge Brock og Holger Bille til Hørbygård opretholdt deres kautioner; RA. Herredagsdomb. nr. 29 1623, fol. 638v-39r; jf. ndfr. s. 254. Sagen kan i dette tilfælde dog have haft politiske aspekter som en del af opgørelsen af det berømte fallitbo.

29. Kr. Erslev, RR I, s. 334, 337; CCD IV, nr. 27 (1622 26/8); jf. HT 75, s. 141 note 1.

denne optog udover forskrifter om rentenormerne tillige regler, der tillod debitor at afhænde fast ejendom til kreditorer til likvidering af gæld.³⁰ Den kongerigske regering kan umuligt have været uvidende om denne vigtige – og i sig selv logiske – anordning; den må blot endnu engang være vejet tilbage fra de drastiske muligheder, den ville åbne for den danske adels monopoliserede godsbesiddelse.

Først på den vigtige herredag i juni 1623 lod sagen sig ikke udskyde længere; krisen var blevet akut og vakte i øvrigt så stor opsigt, at den svenske resident indberettede ganske udførligt om den danske adels insolvens. Formodentlig udgik initiativet denne gang endda fra rigsrådets, forsåvidt som den kongelige proposition end ikke selv tangerer emnet.³¹ Forordningen 1623 1. juli, der blev resultatet af forhandlinger, hvis forløb vi ikke kender i detaljer, tillod ligesom den ejderstedske opbud af løsøre og fast ejendom til likvidering af gæld fra 25. januar 1624 – dvs. efter udløbet af den forestående omslagstermin – selv om den stadig fastholder kreditors ret til at søge kautionisterne fremfor at modtage opbudet, og selv om den ikke binder opbud og gældslikvidering til kreditor. Samtidig knæsætter den i overensstemmelse med ældre retsregler principielt den norm, at gæld forlods skal udtages af fællesboet ved skifte, således dog, at man såvidt muligt skal skåne fast ejendom.³²

Denne forordning, som kancelliets og rettertingets domspraksis i sommermånederne 1623 synes at have foregrebet, griber omsider ondet om roden. Sammenstillet med ældre lovgivning og med 1500-tallets doms- og administrationspraksis er den vel ikke umiddelbart revolutionerende. Lovgivningen i Christian III's tid havde jo fastslået, at gæld i dødsbo skulle udredes af fællesboet. Senere praksis havde tillige været tilbøjelig til at hævde, at gæld i en tvangssituation kunne dækkes ved salg af arveladerens gods, men omvendt også fastslået, at salg af ejendom under økonomisk tvang kun kunne ske af købegods; i modsat fald kunne arvingerne rejse krav på erstatning i boets arvegods.³³ Fremdeles havde kancelliets bevillingsmyndighed de foregående årtier forberedt opbud; det er bemærkelsesværdigt, at forordningen overhovedet ikke berører uade-

30. Hertug Frederik III's deklaration 1621 27/9 af den nu tabte forordning 1621 17/7; Corpus statutorum Slesvicense I, s. 246 f.

31. E. Ladewig Petersen (1947B), s. 90 f.

32. CCD IV, nr. 73.

33. Jf. ovfr. s. 250 med note 24: Stig Iuul (1940), s. 281 ff. – Jf. også frdg. 1632 23/4; CCD IV, nr. 425.

liges krav eller deres adgang til at tage pant udover at gentage opbydelsespligten i absolut form. Pantet i sig selv nævnes som en lidet praktisk og dyr institution, men kautionistens kår lettes på ingen måde således, som rådet havde foreslået det foregående år, og endelig forudsætter den, at opbydelsen af gods skal ske til standsfæller.

Først senere forordninger 1632 og 1641 banede vejen for optagelse af lån med sikring af debtors og kautionisters rettigheder i underpant.³⁴ Selv om praksis også her punktvis foregriber disse forordninger, er det dog karakteristisk, at de opbud, der blev forberedt under og umiddelbart efter herredagsmødet i sommeren 1623 foregik således, at en udenforstående person – slægtning eller ikke – overtog gældsforpligtelserne mod indførsel til ejendom i debtors gods. Det gælder tydeligst Aksel Urnes overtagelse af Rygård fra sin forgældede svoger Ejler Gyldenstjerne i vinteren 1623/24,³⁵ men også de øvrige opbud i sommeren og efteråret 1623. Motiverne ligger utvivlsomt i regeringens standsbevidste aversion mod at lempe adelens godsmonopol; Frederik Munks forslag om at tillade kapitalstærke købmænd at opkøbe gods var endnu for radikalt og lod sig endnu ikke formelt formidle ved anvendelsen af de embryoniske former for hypotek, som underpantet indeholder. Forslaget varslers blot om sociale og politiske problemer af stor rækkevidde.

Forordningen 1623 sonderer derimod slet ikke mellem danske og holstenske kreditorer; den betoner tværtimod udtrykkeligt, at reglerne gælder omslagsgæld på lige fod med hjemlig. Alligevel er det bemærkelsesværdigt, at herredagsdomstolen ved den samme herredag i maj-juni helt ændrede kurs over for de kielske gældsbreves rentesatser, og at regeringen ved politiske indgreb ordnede afviklingen af de mest opsigtsvækkende konkursboer. Medens herredagen hidtil havde afvist klager over »ukristelige« renter under påberåbelse af, at »gælden udi vort fyrstedømme og ikke her i riget er giort«,³⁶ underkendte en dom 1623 et rentekrav på 10% p.a., men først det følgende år – sikkert for at afværge kaos – afviste domstolen udtrykkeligt ubillige renter.³⁷ Standpunktet blev det, at retten i tilfælde af, at debitor rejste indvendinger mod ren-

34. Jf. ndfr. s. 261 ff.

35. E. Ladewig Petersen (1974B), s. 91 ff.

36. F.eks. RA. Herredagsdomb. nr. 24 1615, fol. 273 r; jf. også rigsrådets betænkning 1621 8/7 § 8; Kr. Erslev, RR I, s. 326; A. Rubow (1914), s. 122 f.

37. RA. Herredagsdomb. nr. 29 1623, fol. 484v; A. Rubow (1914), s. 124 f.; jf. også Fr. Meidell (1887-89) II. 1, s. 56 f.

tens lovlighed – og kun da – accepterede 7% p.a. som maksimalsats, dvs. den norm, der var almindeligt fremherskende for disse lån, hvorimod højere rentesatser underkendes.

Den ændrede retspraksis synes i 1623-24 at have fremkaldt et usædvanligt stort antal besværinger over ubillige renter for herredagen; disse sager blev naturligvis påkendt efter de nye retningslinier. Der kendes kun en enkelt indigneret holstensk protest under henvisning til, at gældsvilkårene var blevet aftalt udenfor dansk rets kompetenceområde,³⁸ hvorimod den nye praksis i forbindelse med gældsforordningens regler udløste et antal holstenske indførsler i Jylland i disse år; men til gengæld tvang ændringerne renten på kielerbrevene ned og reducerede også i det følgende årti omfanget af den holstenske gældsstiftelse.³⁹ Grænsen for »ukristelige« rentesatser beror imidlertid næppe på tilfældigheder eller erhvervsetiske overvejelser; den svarer meget nøje til det aktuelle, holstenske renteniveau og indrømmer samtidig vel en risikomargin for kreditorerne i forhold til det almene, danske renteniveau på 6% p.a.

Både ved gældsforordningen og ved renterestriktionerne undgik regeringen med andre ord på én gang risiko for holstenske kreditrestriktioner og hindrede kapitalflugt udover det rimeliges grænser. Hverken forordningen eller den ændrede domspraksis indeholder derimod nogensomhelst antydning af aversion mod de holstenske godsejere, således som man har antaget; forholdsreglerne røber tværtimod bestræbelser for at regulere uden at udløse kaos eller kreditrestriktioner og ganske velgenemtænkte, men endnu såre begrænsede forsøg på at regulere og normalisere det danske kapitalmarked. Den restriktive gældslovgivning og ændrede domspraksis har utvivlsomt været ubetinget nødvendige forholdsregler over for det truende gælds- og spekulationskaos. Flere grunde taler blot for, at lovgivningen – og bag den, rådets overvejelser – kan have haft videre økonomisk baggrund og sigte end kilderne formulerer. Den falder nemlig kronologisk sammen med de alvorlige landbrugskriser 1618-23 og trediveårskrigen internationale mønt- og kreditkriser.

Hvad angår kreditkriserne – der jo ledsages af handelskriser og likviditetsknaphed – er det endnu vanskeligt at formulere sig med altfor stor sikkerhed. Der kan bestå en sammenhæng mellem de kontinentale

38. RA. Herredagsdomb. nr. 33 1630, fol. 662 v; A. Rubow (1914), s. 124 f.

39. H. Matthiessen (1946), s. 32 f. med noterne 97-99; A. Rubow (1914), s. 124 ff.; HT 75, s. 145 f. og ndfr. s. 275 f.

møntfóringelser fra 1618 og de svigtende eksportmuligheder også for landbrugsprodukter, men der kan næppe være tvivl om, at kriserne har haft internationale dimensioner.⁴⁰ Pengemarkedet i Sydtyskland var svundet ind sammen med de store handelshuses sammebrud 1580-1620, og de ledsages både i Sydtyskland og andetsteds af pengematadorernes tilbøjelighed til at investere deres kapital i fast ejendom.⁴¹ Endelig satte kriserne sig naturligt spor i stigende rentesatser på de internationale pengemarkeder. Vi har derimod ikke tilsvarende eller blot fyldestgørende efterretninger om Kielermarkedet udover, at også det allerede fra omkring 1600 præges af kreditvanskeligheder og konkurser; dets kapitalmængde har været utilstrækkelig, og det beherskes af en snæver gruppe af højadelige matadorer, af godskoncentration og af det gottorpske hofs finansielle kvaler.

I årene 1619-25 måtte rigsrådet gentagne gange tage stilling til disse problemer; vanskelighederne gjaldt navnlig den tyske skillemønts forringelse, der også nødvendigvis krævede en nedsættelse af den danske, og rådet anviste flere gange en møntaftale med hansestæderne som en udvej.⁴² Af stor betydning i denne sammenhæng er det imidlertid, at kongen i 1619 synes at have foreslået forbud mod eksport af dansk mønt, hvad rådet frarådede af hensyn til omslaget i Kiel, hvorimod forringelser af hensyn til omslaget og udenrigshandelen vanskeligt kunne undgås.⁴³ Vi kan blot ikke udelukke, at de usikre pengeforhold og kapitalknapheden i riget, som der klages over før og under krigen 1625-29, kan have indholdt incitamentet til regeringens indgreb i adelens gældsstiftelse i disse år.

Umiddelbart væsentligere er det blot, at reguleringen af kapitalmarkedet falder sammen med landbrugskriserne, afsætningskrisen for korn 1618-20 og det følgende omslag til produktionskrise 1621-23 (ledsaget af fare for social uro), og med en lang serie adelige konkurser af meget store dimensioner, hvis afvikling ville medføre yderligere kapitalflugt. Med hensyn til landbrugskriserne ved vi, at regeringen forsøgte at afbøde dens virkninger ved lovindgreb, der gjorde produktionen mulig uden at

40. Jf. for det flg. R. Ehrenberg (1922) I, s. 178 ff.: 209 ff.; II, s. 259 ff.; R. Ashton (1960), s. 1-30; W. Abel (1966), s. 142 ff.

41. Jf. f.eks. R. Mandrou (1969), s. 59 ff., 74 ff., 239 ff.

42. Kr. Erslev, RR I, s. 252, 277, 283, 313, 324, 329 f.; om mangelen på rigsdaler sst. II, s. 13 og 17.

43. Sst. I, s. 252. Om den tyske mønt, se F. Friedensburg (1926), s. 111 ff.

stille krav til større kapitalinvesteringer,⁴⁴ og på mange måder supplerer denne kriselovgivning da også fra økonomiske synspunkter gældslovgivningen 1622-23. De adelige fallitter beror ganske vist i en vis udstrækning på ubejligede dødsfald blandt de mest prominente debitorer, Otte Christoffer Rosenkrans 1621, Pernille Gyldenstjerne og Frederik Quitzow 1622 osv., men i almindelighed mærker vi kapitalknapheden allerede 1618, da den anden store bølge af udlån til adelige fra det kongelige kammer tog fart og nåede sin kulmination med 424.000 rd. i 1621/22,⁴⁵ selv om majestæten netop 1620-21 begyndte den omprioritering af sine investeringer, der gav hans udenrigske engagementer fortrinnet.

I sig selv fremtræder gældsforordningen som et tydeligt forsøg på decentralisering. Afgørelser i gældssager lægges som hovedregel i landsdommernes hænder, som efter debitores anvisning skal beskikke værger til at forestå eksekutionsproceduren, medens kancelliet kun forbeholder sig ret til at udpege værger, når de oprindeligt beskikkede viser sig »uvederhæftige eller utjenlige«, og rettertinget kun inddrages, når der foreligger »(lands)rettens fornægtelse og voldsom tvang eller forurettelse«. På tilsvarende vis delegeres eksekutionsmyndigheden i sager om uadelig gæld til herreds- og byting, endskønt også disse sager oprindeligt – som det fremgår af kansler Christen Friis' koncept – havde været tiltænkt landsdommeren. Det er derimod næppe led i denne decentraliseringsproces, at retten til at udpege værger til landsdommerens formelle beskikkelse overlades til debitor, hvor forordningsretten i konceptet uden videre havde været tillagt landsdommeren. Korrektionen lader formode, at rådets forhandlinger bl.a. har drejet sig om at skabe en vis beskyttelse af debitor over for øvrighedsmyndigheden. Som helhed fremtræder forordningen blot stadig som et omhyggeligt og velgennemtænkt arbejde, men også som et forsøg på en nødvendig aflastning af de centrale instanser; og alligevel synes herredagen, rettertinget og kancelliet meget nøje at have overvåget den kaotiske situation fra sommeren 1623.

De adelige fallenters dødsboer havde i flere tilfælde sådanne dimensioner, at de krævede regeringsindgreb for at undgå, at fallitboerne drog andre adelige med sig i faldet, at der blev tale om abnorm kapitaludførelse og for at kompensere for vitterlige lovstridigheder, som hoffet selv ikke var uden andel i fru Pernille Gyldenstiernes tilfælde. Otte Christoffer Rosenkrans' »mærkeligt store gæld« kan anslås til 200-250.000 rd. og

44. Jf. SEHR XVIII, 1970, s. 77 ff.

45. E. Ladewig Petersen (1974B), s. 29 og kap. 7.

Pernille Gyldenstiernes til mindst 350.000 rd.⁴⁶ For Rosenkrans' vedkommende afvikledes gælden ved kamouflerede, kongelige lånetransaktioner med Ellen Marsvin som formidler, men bagved dem kan vi stadig iagttage sporene af bevidste godssamlings- og finansieringsformål af hensyn til Kirsten Munks underhold. Formelt bevæger Christian IV's manøvrer sig på grænsen af håndfæstningens forbud, men reelt adskiller hans færden – og hans økonomiske horisont – sig ikke fra den, der var gængs i adelskredse.⁴⁷ Tilsvarende kamouflerede, kongelige transaktioner kan vi endnu iagttage i den komplicerede opgørelse af Pernille Gyldenstiernes bo, hvis aktiver næppe har kunnet dække fordringerne. Trods arvingernes protester mod Pernille Gyldenstiernes transaktioner siden Jacob Rosenkrans' død 1616, måtte regeringen gennemtvinge et kompromis, der skulle udskille Jacob Rosenkrans' bo i den skikkelse, det havde haft før ægtefællernes fællig (1599) til fordeling blandt arvingerne; fællesboet og Pernille Gyldenstiernes transaktioner skulle gøres op separat og anvendes til *pro-quota*-likvidation af hendes gæld, såvidt aktiverne rakte.⁴⁸

Gældsforordningens gyldighed blev fastsat således, at man undgik paniksalg *in octauis trium regum* 1624; men allerede under herredagsforhandlingerne traf andre adelige forberedelser til deres opbud og gældslikvidation, men allerede da efter de nye retningslinier, som forordningen 1. juli anviste. 29. juni meddeles det, at Falk Gøye Falksen ønskede at akkordere med sine kreditorer på basis af en hartkornspris af 60 rd., og en herredagsdom stadfæstede likvidationen. Under herredagsmødet arrangerede regeringen under pres af kreditorerne tillige en kontrakt mellem disse og den tvivlsomme Frederik Munk til Krogsgård. I sommerens og efterårets løb fulgte ved kancelliordrer endnu en række mindre omfattende – men for de implicerede naturligvis lige katastrofale – afgørelser, likvidation af rigsråd Mogens Kaas' forløfter for Lauge Urne til Beltebjerg, opgør af Anders Friis til Hungstrups mellemværende med Anne Friis til Steensballe, likvidation af Niels Gyldenstjerne til Gelskovs fallitbo, tilløb til opgør af Truid Bryske til Langesøs skibbrud, likvidation af Ejler Gyldenstiernes opbud på Rygård og Nielstrup osv.⁴⁹

Fælles for en række af disse sager er det, at de implicerede stod rege-

46. Sst., s. 73 og 93.

47. Sst., s. 73-75; jf. også ovfr. note 7.

48. Sst., s. 92-94.

49. Sst., s. 91 f.; jf. rettelsen HT 75, s. 147 note 13.

ringskredsen nært, men også, at kancelliet og rettertinget nu meget nøje overvågede de økonomiske vilkår for likvidationerne; ved kommissarie-opgørelser eller rettertingsdomme fastsættes omhyggeligt hartkornspriser for opbudet af fast ejendom, hyppigst 50-60 rd. Der er her tale om satser, der er langt mere moderate end de rekordpriser, vi kender fra højadelige kredse i disse årtier, men som omvendt også synes at have skullet tjene til bl.a. at bremse det prisfald, som det abnormt store udbud af gods let ville kunne udløse. Endnu i januar 1622 advarede kansler Christian Friis sin broder, øverstesekretær Niels Friis til Krastrup mod forhastede godsopkøb hos den tredje broder, Anders Friis til Hungstrup fra Otte Christoffer Rosenkrans' fallitbo; kansleren vil ikke betale godset dyrere end Anders Friis havde erhvervet det; thi der var jo gods nok til fals på markedet, føjer han til.⁵⁰ De administrative og domsmæssige ingreb hører med andre ord med til regeringens regulerende indgreb 1622-23 og skulle tjene til at afværge et prisfald til skade for debitorerne eller omvendt – men mindre realistisk – udnyttelse af spekulatøren til skade for kreditorerne.

Landbrugskriserne og de adelige kapitalvanskeligheder og opbud havde altså nu antaget så omfattende dimensioner, at regeringsindgreb var uomgængeligt nødvendige for at bremse den truende lavine. Det fremgår meget tydeligt af kancelliets virksomhed, at regeringskredsen har behandlet alle sagerne med stor omhu og vogtet meget nøje på udviklingen; og det fremgår ligeledes af både arrangementet af Pernille Gyldenstiernes fallitbo og en dispensation til Hans Lykke til Krabbesholm om godsudlæg til partiel dækning af hans gæld, der oversteg aktiverens værdi,⁵¹ at *pro-quota*-princippet, der i 1602 var blevet fastslået for at fordele smerten mellem forloverne internt, nu også anvendes som hovedregel til en proportionel likvidation af gæld i insolvente boer. Vigtigt er det endelig, at herredagsdomstolen synes at have anlagt en meget nuanceret hartkornspris til grund for opgørelsen for at undgå vilkårligheder.

Gældsaktiviteten omkring 1620 og likvidationerne efter 1623 medførte som tidligere nævnt et voldsomt opbrud i den adelige godsbesiddelse og en omfordeling af hartkornet, der kan registreres i den meget høje grad af godskoncentration i rostjenestetaksationerne i 1625. På den anden side er regeringens indgreb i betragtning af situationen egentlig for-

50. Chr. Friis t. Niels Friis 1622 28/1; RA. D. kanc. B. 160 Indlæg.

51. E. Ladewig Petersen (1974B), s. 91 f.

holdsvis moderate og velovervejede, men stadig begrænset af den adelige godsejers horizon; man undgik samtidig kreditrestriktioner i Kiel og urimelig kapitaludførsel fra landet. At det lykkedes at føre det danske kapitalmarked ind i roligere baner i løbet af 1630'erne kan da bl.a. bero på regeringens moderation, men forudsatte også andre faktorer.

Kapitel 6

Kapitalmarked og lånevilkår 1625-60

Gældslovgivningen i midten af 1620'erne bidrog utvivlsomt til at smiddiggøre det adelige kapitalmarked; selv om den endnu ikke anviste udveje for at kanalisere uadelig kapital ind i den adelige landbrugsproduktion og godsomsætning, har adelens *beneficium cessionis* sikkert bidraget væsentligt til mulighederne for likvidering af enkeltpersoners gældsophobning. Smiddiggørelse er – måske som et udtryk for kapitalbehovet – fremdeles karakteristisk også for de følgende årtiers lovgivning, specielt forordningerne 1632 og 1641 om underpant og om borgerlig opbydelse af adelsgods.

Forordningen 1632 23. april om underpant,¹ udstedt efter samråd med rigsrådet og sandsynligvis efter omhyggelige forarbejder i kancelliet, motiveres i ingressen udtrykkeligt ved kapitalknaphed og vanskeligheder ved at skaffe kapital og kautionister mod brugeligt pant på anstændige vilkår; den tillader (mod tinglæsning) underpant i fast ejendom, således »at den pantsettende det niuder« mod faste renter og således, at der gives mulighed for – om parterne kan enes derom – konsolidering (»uopskrivelighed«), sålænge renteydelsen falder regelmæssigt; underpant skal gå forud for al pant, og underpanthavere skal udløses forud for alle andre kreditorer, endog hvis en sådan får brugeligt pant; i så fald tiltræder underpanthaveren sit pant som brugeligt, ligesom han i tilfælde af misligholdelse af renteforpligtelserne er berettiget til indførsel til pant eller ejendom efter lovbydelse og frist til ejeren og mod afregning af gælden i pantet efter taksation. Endelig tillader forordningen transport af underpant til tredje part.

Ingressens påberåbelse af kapitalknaphed og vanskeligheder ved at opnå rimelige vilkår ved etablering af brugeligt pant støttes af den kendsgerning, at forordningen tillader en rentesats af 6% p.a., én p.ct. mere end recessen foreskriver.² Forordningen legaliserer vel kun en ren-

1. CCD IV, nr. 425.

2. Rec. 1558 § 66.

tesats, der længe havde været normen for indenlandske lån,³ men nok så vigtigt for sammenhængen er det, at dens ingres understreger, at den sigter mod muligheder for at rejse lån uden kautionister, en forudsætning, der også ligger bag dens enkelte forskrifter. Uden at sige det udtrykkeligt giver den med andre ord adgang til at rejse rentebærende lån også udenfor adelige kredse og endda for konsolidering af lånet uden tidsbegrænsning, ligesom det åbenbart er væsentligt, at underpantet får en juridiske præferencestilling og gøres overdrageligt.

Forordningens svageste punkt ligger naturligvis i risiko'en for misligholdelse af renteforpligtelserne, men den anviser klare og for begge implicerede parter betryggende regler for dette tilfælde. Den griber endnu ikke ind i de gældende forbud mod vanbyrdiges besiddelse af fri ejendom, anliggender der formentlig foreløbig har været anset for dækkende reguleret (senest ved gældsforordningen 1623). Men i sig selv er dens grundlæggende idé bemærkelsesværdig nok; uden at vi er i stand til at udpege forbilleder, giver den nemlig for første gang, omend i embryoniske former, adgang til faste hypoteklån; netop muligheden for uopsigelig for varige, rentebærende lån mod markedsrente og sikkerhed i underpant er formelt helt afgørende; underpanteinstituttet stilles juridisk stærkt; men reglerne åbner samtidig også vejen for friere kapitalinvestering i den adelige godsproduktion – det ligger i dens forudsætninger, og det synes reelt at have været regeringens egentlige hensigt.

Ikke mindre betydningsfuld i denne retning er en forordning 1641 29. november,⁴ som på den ene side i sin hovedregel indskærper det generelle forbud mod, at uadelige tilforhandler sig frit jordegods ved pant eller køb (§ 3), men som fremdeles pålægger vanbyrdige, som er kommet i besiddelse af adeligt gods ved indførsel og udlæg pligt til at afhænde det igen til adelige ved årligt opbud på landstinget (§ 4). Betydningsfuld er denne forordning først og fremmest, fordi den så klart opstiller en sondring mellem overlagt – og ulovlig – erhvervelse af frit gods og den situation, der opstod ved ikke tilsigtet indførsel. I det første tilfælde mildnes den kategoriske regel kun ved, at majestæten egenhændigt til anvisningen om »at afhænde det« har føjet, »for sin byllig werd«, hvorved man hindrede vilkårlige tvangsafhændelser for underbud fra påtaleberettigede. Også den følgende paragraf foreskriver, at afhændelsen skal ske »for sin verd«, en regel, der – som det fremgår af skøde- og pantepro-

3. Jf. A. Rubow (1914), s. 192.

4. CCD V, nr. 116 §§ 3-4; jf. Erslev RR II, s. 575 f., 584 og 587.

tokollernes vidnesbyrd – blev fortolket således, at værdien fastsættes af opbyderen til indførselssummen. På den anden side er det betydningsfuldt, at opbudsforskriften ikke er kategorisk – opbydelsen skal, i modsætning endnu til gældsforordningen 1623, jo netop finde sted årligt – og at der pålægges godsets ihændehaver vedligeholdelses- og erstatningspligt over for den potentielle køber.

Doubletheden i disse forordningsforskrifter 1641 er påfaldende. Det er første gang overhovedet, at lovgivningen omtaler bevidst borgerlig gods-erhvervelse, et socialhistorisk vigtigt træk, men også et fænomen, der bremses af regeringen. Medens den jyske borgerstand formentlig med rette havde besværet sig over vanskelighederne ved at inddrive sine fordringer hos adelen i 1629, fordi privilegierne beskyttede adelige debitorer og deres jordegods,⁵ besværer den menige adel sig på stændermøderne 1639-41 højlydt over, at »ufri folck sig frit jordegods af adelen ved hans kong. mayt^s tilladelse ... tilforhandle«; den begærede, at regeringen greb drastisk ind;⁶ da adelen 1641 påny vender tilbage til emnet, oprettholder den nok klagen over kancelliets dispositioner (de måtte jo bero på vrang undervisning), men den sonderer nu selv mellem indførselsgods og bevidst tilforhandling af gods; i det første tilfælde søger ihændehaverne at fastholde godset ved overpriser, i det andet anbefaler adelen tvangssalg efter uvildig taksation.⁷

Insinuationen om kancellibevillinger til uadelige har ingen realistisk baggrund; dispensationer forekommer yderst sporadisk og da altid ledsaget af pligt til opbud. Større rimelighed kan der være i påstanden om, at borgerlige forlangte for høje priser; i den jyske skøde- og panteprotokol forekommer faktisk tilfælde af opbud år efter år af gods, som først blev solgt efter prisafslag og højlydte klager fra sælgerens side over tab. Reel betydning har den borgerlige jordbesiddelse ikke, og adelens klager bør nok snarest tolkes som vidnesbyrd om en vis nervøsitet for borgerstandens kapitalstyrke og sociale ambitioner. Holdepunktet giver rostjennestetaksationerne, der åbenbart meget nøjeregnende registrerer sådant gods; til gengæld registreres en række uadelige personer og deres arvin-

5. Sst. II, s. 203-08; P. F. Suhm, *Nye Saml. I*, 1792, s. 214-20. Akterne fra oppositionsbewælgelsen er stærkt korruperet; det af Erslev aftrykte aktstykke synes at reproducere den samlede sekvens af borgerlige besværinger; jf. også Rudi Thomsen (1944-46), s. 602 ff.

6. Erslev *RR II*, s. 532, 557.

7. Sst. II, s. 575 f., 584.

ger for mindre godsmængder over lange tidsspand. I 1625 besad uadelige i alt 313 td. sjællandsk, 398 td. fynsk og ca. 875 td. jydsk hartkorn, i alle tre landsdele ca. 0.7% af det samlede, registrerede hartkorn; 1638 er tallene om muligt endnu ringere, på Sjælland 0.5%, på Fyn 0.6% og i Jylland 0.1%.

Den kongelige forordning 1641 følger i princippet de adelige besværing; den imødekommer blot ikke den menige adels fordring om pristvang (omend efter taksation) og tvangssalg over for ihændehaverne, og forordningen institutionaliserer på en måde indirekte ihændehaverens ret og sikkerhed i tilfælde af indførsel til forskel fra bevidste godshandler. Andet havde næppe heller været realistisk, såfremt man ville undgå, at indgrebene fik prohibitiv virkning for kapitaltilførslen. Regeringens foranstaltninger vidner – i højere grad end adelens indlæg i sagen – netop om regulering og institutionalisering; økonomiske hensyn til godsernes og produktionens kapitalkrav har formentlig været udslaggivende for dens holdning; begge forordninger 1632 og 1641 dokumenterer, at regeringen bevidst har lagt vægt på at tilføre storlandbruget kapital og på at smidiggøre kapitalmarkedet, at bryde de praktiske restriktioner uden at give afkald på de gældende, formelle privilegiebarrierer.

Lovgivningen, som altså formes efter nøje afvejede, økonomiske hensyn, tillægger landstingene en central funktion i kapitalformidlingen: Tinglæsningen og registreringen af adkomster og stiftelsen af underpant bindes til landstingene, reguleringen af opbydelsen af frit gods 1641 ligeledes. En forordning i januar 1643 om indførelse af et særligt omslag for Sjælland og Skåne i København fortsætter denne linie. Under henvisning til den »merkellig bekvemmelighed« ved provinsvise terminer og til, at Jylland og Fyn ved sædvanen »fast uformerket udi gavnlig brug (har) indført og endnu beholder« denne bekvemmelighed, indføres et tilsvarende omslag i København, hvor alle terminsforretninger for at opnå legalitet skal foretages »den fiortende dag for julehelligt«. ⁸

Allerede henvisningen til det jydsk snapsting og det traditionelle adelsmøde i Odense *in octavis trium regum* viser, at regeringen i begyndelsen af 1640'erne har anset de provinsvise terminer for fast indarbejdede kapitalmarkedsfunktioner. ⁹ Anordningen af et københavnsk omslag anfægter naturligvis ikke det sjællandske landstings funktioner, og selv om

8. CCD V, nr. 142 1643 21/1.

9. Om det jydsk pengemarked, se H. Matthiessen (1946), kap. I; om de fynske adelsmøder Sv. Larsen (1954), s. 23 ff., 40 ff.; Aa. F. Blomberg (1973), s. 411.

der tidligere har været gjort tilløb til etablering af et københavnsk omslag – Christian IV havde oprettet et sådant for sine private mellemværender med sine adelige debitorer 1603-04 – institutionaliseres det først 1643. Valget af København er næppe blot geografisk begrundet, men markerer vel også hovedstadens voksende, økonomiske betydning, også på bekostning af provinsbyernes. Vidensbyrdene om det københavnske omslags virksomhed er blot sparsomme; at det har fungeret som adeligt kapitalmarked fremgår ved, at Christen Skeel i 1650'erne flere gange omtaler det som et fast indarbejdet begreb i redegørelsen for sine pengeforretninger på børnenes vegne og selv indgår flere af sine låneforretninger på det københavnske omslag.¹⁰

Det jyske snapsting i januar og i anden række Laurentii landsting i september havde derimod allerede gamle traditioner bag sig, men gældslovgivningen befæstede snapstinget funktioner af institutionaliseret termin; mellem 1624 og 1637 tinglæses i alt 42% af samtlige breve ved årets første fem sessioner, og dette forhold ændres ikke i perioden 1645-52.¹¹ Fordeles de registrerede jyske og sjællandske gældsbreve efter disse kriterier og inddrages afstanden mellem brevenes udstedelse og tinglæsning (som efter forskriften 1622 skulle finde sted inden én måned), når man følgende resultat:

	Jyske gældsbreve		heraf tinglæst inden		Sjællandske gældsbreve		heraf tinglæst inden	
	i alt	jan.-febr.	1 måned	i alt	jan.-febr.	1 måned		
1624-27	103	46 = 45%	71 = 69%	-	-	-	-	
1630-37	204	70 = 34%	156 = 76%	33	3 = 11%	19 = 58%		
1638-45	-	-	-	52	14 = 27%	26 = 50%		
1646-52	272	145 = 53%	226 = 83%	40	15 = 32%	13 = 42%		
1653-57	-	-	-	43	9 = 21%	14 = 33%		

På Fyn er forholdene dårligere oplyst; af i alt 86 pantebreve 1646-52 er kun 42 dateret; heraf tinglæses 34 (dvs. 40%) i januar-februar måned og 29 (dvs. 69%) tinglæses inden for den lovfæstede frist; heller ikke her

10. RA. Privatarkiver nr. 6340 Christen Skeels tegnebog.

11. VLSP I, indledn., s. IX og II, indledn. s. XIII. Tallene varierer mellem 34% i 1624 og 52% i 1634.

synes forholdene at være blevet ændret i 1650'erne.¹² Opgørelserne bevidner de rodfæstede traditioner i Jylland og delvis også på Fyn. Tendensen til koncentration i årets første måneder mærkes også på Sjælland, hvor der ikke var nogen tradition at bygge på, men mest påfaldende – og uforklarligt – er det unægteligt, at tinglæsningsfristen, der overvejende og i stigende omfang blev respekteret i Jylland, i voksende omfang ignoreres på Sjælland frem mod 1660; en mulig forklaring kan være, at den københavnske termin og det københavnske kapitalmarkeds nærhed kan have spillet en rolle.¹³ Allerede lovgivningen forudsætter et hjemligt kapitalmarked; dens implicite hensigt synes efter de analyser, som lader sig anstille, endda at have været at stabilisere rammerne provinsvis og at anvise formelle og praktiske regler for kapitallån. Forordningen 1632 banede vejen for etableringen af underpant og realkreditlignende institutioner således, at lovgivningens normative påbud altså i sig selv blev nyskabende.¹⁴

Underpantinstittuttet optræder dog sporadisk tidligere og endda længe inden forordningen 1632, men det jyske landstings skøde- og panteprotokol dokumenterer med stor sikkerhed, at anvendelsen af dette kreditinstitut først vinder fast fodfæste i 1630'erne; ofte henviser brevene endda selv udtrykkeligt til forordningen som hjemmel. Af protokollerne fremgår det, at man indtil da oftest betjente sig af brugeligt pant eller – som en art overgangsform – af fast forrentede lån med fikseret forfaldsdato, men med ret til brugeligt pant (evt. ejendom) i tilfælde af misligholdelse. Udtrykkeligt optræder underpanteformen vistnok kun én gang før 1632, nemlig da Niels Rosenkrans til Buderupholm i 1624 lover at holde sin moder, fru Anne Styggedatter Høeg og sine søskende skadesløs for faderens forløfter for 1.600 sp. dr.;¹⁵ hendes ret til underpant i to fæstegårde kan vel endda hævdes at ligge juridisk i yderkanten af begrebet.

På Fyn er forholdene endnu uafklarede, men på Sjælland optræder

12. Manglerne beror atter på pantebogens/udgavens ufuldkommenheder; jf. HT 75, s. 141. – 1653-57 foreligger 48 pantebreve, hvoraf kun 14 er dateret; 4 af disse tinglæses i januar-februar måned og 7 inden for månedsfristen.

13. Gældsbrevene dateres her oftest 11. december eller 11. juni. Forordningen 1643 om det københavnske omslag, der kun tillægger gældsbreve stiftet her gyldighed, er ikke blevet respekteret; jf. dog CCD VI, 151, 245 og 255.

14. H. Matzen (1869), s. 405 ff.; Privatret II, s. 152-60; HT 75, s. 147 ff.

15. VLSP I, nr. 181.

underpantet regelmæssigt fra første færd.¹⁶ Normen blev, at adelige, borgerlige eller institutioner med den sikkerhed, forordningen bød, allerede i 1630'erne i stort omfang og uden større risiko investerede kapital til fast forrentning (som regel 6% p.a., undertiden dog de »kristelige« 5% og en enkelt gang 7% p.a.) i den adelige godsdrift og godsomsætning. Kun på to punkter afviger den praksis, der udviklede sig, fra forordningens maksimale regler. For det første var langt den overvejende part af lånene formelt absolut tidsbegrænsede; der fastsættes normalt en forfaldsdato eller amortiseringsforskrifter, og det stipuleres oftest udtrykkeligt, at forordningens sanktionsregler træder i funktion ved misligholdelse af aftalen; en anden ting er det, at fristerne snarest skal opfattes som minimumsløbetid for lånene, da lånene ofte uanfægtet af tidsfristerne synes at have løbet videre, når renterne faldt regelmæssigt og kreditor ikke selv opsagde sin fordring; egentlige uregelmæssigheder i større omfang optræder først i 1650'erne, men reguleres under svenskekrigene ved regeringsindgreb.¹⁷ For det andet optræder kautionister hyppigt, men ikke altid som mellemed mellem debitor og kreditor således, at denne i tilfælde af misligholdelse overtager kreditors rettigheder eller selv kan nyde gavn af forordningens sanktionsregler; at dette hyppigt sker, når kreditor er borgerlig, kræver ingen dybsindig forklaring.

Ingen af disse modifikationer begrænser formelt forordningens intentioner, men vidner om smidig tillem্পning til situationen. Omstændighederne taler i dette tilfælde for, at regeringens indgreb – og den udvikling, der ligger bag dem – både har haft til hensigt og virkelig har formået at etablere større smidighed på det danske kapitalmarked og har vidst at udnytte de muligheder, der forelå for inddragelse af uadelig kapital; de senere forordninger 1641 og 1643 støtter kun denne antagelse, og under alle omstændigheder har man i modsætning til udlandet, hvor merkantilistisk farvede anfægtelser øvede sin indflydelse i højere grad, ikke set noget odiøst i, at handelskapital investeredes i fast ejendom eller i lån, blot uden at regeringen kunne gå på akkord med adelens godsprivilegier. Skøde- og pantebogsmaterialet underbygger videre antagelse af, at forordningen har været normgivende: den fastlagde retningslinier for nye former, den blev udmøntet i praksis og endelig ikke mindst, det lykkedes at skabe en tidlig form for realkredit med fast forrentede hypo-

16. Forordningen er til overflod indført *in extenso* som indledning til landstingets skøde- og panteprotokol; SLSP I, fol. 2r-3r.

17. CCD VI, nr. 408 1660 24/7.

teklån i privilegeret hartkorn. Med den indskrænkning, som ligger i, at lånene normalt var formelt, omend ikke reelt tidsbegrænsede, er der her tale om en overordentlig væsentlig fornyelse, ikke mindst i betragtning af, at realkreditlån og hypoteklån også på internationalt plan endnu da kun befandt sig i sin spædste vorden og først fik betydning for alvor i slutningen af 1600-tallet.

Omstruktureringen af kapitalmarkedet rejser imidlertid stadig væsentlige problemer, som skøde- og panteprotokollernes vidnesbyrd kan bidrage til at afklare. Mest nærliggende er det at spørge, om udformningen af underpant og »realkreditlån« ændrede de økonomiske vilkår for stiftelsen af lån. Det står fast, at pengereniveauet for indenlandske lån ikke påvirkes, hvorimod det meget spredte, kasuistiske materiale forud for 1632 taler for, at lån mod brugeligt pant fra slutningen af 1500-tallet har budt debitor barske lånevilkår;¹⁸ forordningen 1632 forsøgte rimeligvis at imødegå den notoriske kapitalknaphed – og de deraf næsten uundgåeligt skærpede lånevilkår – og kreditrestriktionerne under krigen, og endelig kan det have spillet en rolle, at de enorme, fyrstelige lån på pengemarkedet i Kiel efter krigen 1625-29 beslaglagde kapital i et sådant omfang, at det virkede restriktivt for det private kapitalbehov. Antagelserne lader sig blot vanskeligt underbygge statistisk.

At man har skelnet mellem jordværdi og belåningsværdi fremgår med al tydelighed af konkrete tilfælde – sagen om betalingen af Pederstrup gods på Lolland 1623 er blot ét¹⁹ – og af hele forordningssuiten, som foreskriver principregler for taksation af godsets værdi i tilfælde af indførsel. At man skelnede præcist fremgår dog særligt tydeligt af et enkelt tilfælde i 1647, da Sten Rodsten pantsatte Lerbæk hovedgård med mølle og afbygger med tre læster hartkorn til Gregers Høeg for et lån på 1.330 rd. at betale til snapsting 1648; blev pengene ikke betalt, kunne Gregers Høeg uden videre lade sig indføre i 33 td. 3 skp. htk., »hvor ham synes bedst«, til evindelig ejendom til en værdi af 40 rd. pr. td. htk.²⁰ Afstanden er i dette tilfælde meget stor, men den efterlader tillige en margin for forhøjelse af pantet, således som det jo ofte er tilfældet. I denne henseende er transaktionerne omkring Ovegård i 1650 ganske oplysende; Jørgen Christoffersen Seefeld placerede først 8.000 rd. og senere yderligere

18. Jf. ovfr. s. 178-80.

19. Jf. ovfr. s. 214.

20. VLSP II 1647, nr. 39.

1.300, medens Jacob Seefelds broder, Jørgen Enevoldsen Seefeld dog afkøbte ham godset for 15.500 rd., blot – i overensstemmelse med forordningen – med navnefællens lån som en art førsteprioritet.²¹ Vi nærmer os med andre ord den grænse, hvor investeringen i prioriteter antager karakter af spekulation, som gjorde panteværdien meget elastisk.

Den jydsk skøde- og panteprotokol mangler systematisk registrering af fæsteafgifter, men spredte notitser lader formode, at normerne for »pantepriisen« – dvs. prioriteringsgrænsen – har ligget på et niveau af 20-25 rd. pr. td.htk., undertiden ledsaget af klausuler om fikseret afhændelsesværdi. På Sjælland giver en beregning af pantevilkårene (ved hartkornsomregning af fæsteafgifterne) følgende resultat:²²

	panteværdi rd. pr. td.htk.
1634-37	29.6
1638-42	26.9
1643-47	29.3
1648-52	27.8
1653-57	34.5

Normalniveauet synes på Sjælland at have andraget 27-34 rd. pr. td.htk. ved pantsættelse (underpant), dvs. 50-60% af jordværdien, men som man kunne vente med ganske stor spredning (10-55) rd.). Selv med en forholdsvis lav forrentning af godset – som dog forblev i debtors besiddelse – opnåede kreditor således betydelig sikkerhed for sin investering. I mange tilfælde optog gældsbrevene som nævnt tillige en taksation, hvortil kreditor eller kaudionist kunne overtage godset, om låneren misligholdt sine forpligtelser. Både i Jylland og på Sjælland lå vurderingspriserne på et niveau af 40-50 rd., ikke blot i underkanten af den gældende markedspris for jord, men også under de taksationsgrænser, herredagsdomme normalt foreskrev i tilfælde af indførsel. Selv når vi tager hensyn til den elastiske pantsættelsesværdi og til den sikkert ringe

21. Jf. sst. II 1650, nr. 3, 53 og 55.

22. Beregningerne af hartkorn følger Arent Berntsens anvisninger. – Om Jylland, se f.eks. VLSP I, 1629 nr. 3, 1631 nr. 119, 1634 nr. 130, 1635 nr. 117, 1636 nr. 2, 24, 82, 83; II, 1645 nr. 18, 20, 1646 nr. 14, 16, 19, 20, 29, 63, 146, 1647 nr. 39, 70, 84, 1648 nr. 124, 1649 nr. 39, 71, 116, 117, 137, 1650 nr. 34, 57, 1651 nr. 136, 1652B nr. 46 og 68,

risiko for tab, som kunne være forbundet med sådanne udlån, begunstigede lånevilkårene således kreditor, men blev omvendt dog også væsentligt lettere for debitor end tidligere; vejen til salg til trediepart stod – i henhold til forordningen – stadig åben for debitor – og tilværelsen som kreditor kunne, som rigsråd Jørgen Seefeld måtte sande, stadig byde på overraskelser.

Beregningerne støtter antagelsen af, at det lykkedes at opbygge et kapitalmarked med tilløb til realkreditformer og med visse – omend meget variable – økonomiske normer. Men de jydsk skøde- og panteprotokoller vidner tillige om væsentlige forskydninger i sammensætningen af de registrerede brevttyper i 1640'erne:²³

	1624-27	1630-33	1634-37	1645-48	1646-52
	%	%	%	%	%
skøder, mageskifter	75	77	79	44	55
gældsbreve/pantebreve	17	18	17	32	23
likvidationer	3	1	1	5	0.3
opbydelse	-	0.1	-	17	19
proklama	2	0.3	0.2	1	0.3
andet	3	3	3	3	2
absolut antal	657	749	602	571	615

Tilsvarende forskydninger lader sig iagttage i det sjællandske materiale, og på Fyn andrager skødningerne²⁴ 1646-60 59-67% af samtlige transaktioner (433), gældsbrevene 27-31%, hvorimod opbydelse af gods kun registreres i beskedent omfang. Opstillingen dokumenterer gældsbrevenes voksende, relative betydning efter Torstenssonsfejden; omfanget af gældslukvidationer 1624-27 ifølge gældsforordningen 1623 og påny efter krigen 1643-45 falder også i øjnene, men de er næppe af alarmerende omfang. Og endelig vidner tallene tydeligt om eftervirkningerne af forordningen 1641 ved det store antal borgerlige opbydelser af frit gods, blot overeksponeret, fordi der oftest er tale om små godsmængder, og fordi det samme gods ofte opbydes gang på gang.

Alt i alt vidner skøde- og panteprotokollerne altså om strukturel befæstelse af rammerne om de interne, danske pengemarkeder i perioden

23. Krongodsudlæg og transport af krongods holdes udenfor beregningen.

24. Stadig med forbehold for udgavens mangler.

efter 1625. Alligevel rejser kildematerialet stadig kritiske problemer, specielt hvad angår protokollernes repræsentativitet. En undersøgelse af 57 jydsk debitorer, hvis hartkorn kendes, og deres lån 1624-30 fordeles procentvis således:²⁵

htk.-skala	per-soner	antal lån	låne-masse
- 250 td.	46%	42%	8%
- 500 -	33%	37%	28%
-1.000 -	14%	13%	15%
1.000- -	7%	8%	49%

En umiddelbar betragtning aftegner den struktur, man på forhånd kunne forvente, et relativt stort antal smågodsejere med forholdsvis ubetydelige lån og voksende ustabilitet jo højere vi kommer i rangklasserne. Sammenholdt med en undersøgelse på kasuistisk basis, røber disse tal imidlertid væsentlige afvigelser; en sådan undersøgelse underbygger ganske vist antagelsen af de mindste hartkornsbesidderes livlige engagement, men absolut og relativt dominerer de større låntageres antal og lån i langt højere grad.²⁶

Alligevel afspejler begge beregningsmetoder formentlig reelle forhold, og de store afvigelser beror på kildematerialets forskelligtarterede repræsentativitet. I det sidste tilfælde, hvor beregningerne bygger på kasuistik, spiller transaktionerne på Kieleromslaget en væsentligere rolle end i skøde- og panteprotokollerne, og ifølge sin natur giver materialet en overvægt af nødlidende lån; kilderne præges i høj grad af Tordenskiolds soldater, men vi kan heller ikke udelukke, at det klientel, hvis gælds-transaktioner nåede frem til rettertingsafgørelse eller kancellibehandling, eller som har haft adgang til de rigelige pengemidler i det kgl. kammer, er lidet repræsentativt for den adelige gældsstiftelse som helhed. Meget tyder på, at de mindste godsejeres gældsansliggender fortrinsvis nåede højeste retsinstant, når det gjaldt deres mellemværender med borgerlige kreditorer.

Omvendt kan det antages, at skøde- og panteprotokollerne i højere grad er repræsentative for den lokale gældsstruktur, men til gengæld

25. For detaljer og beregningsgrundlag, se HT 75, s. 144 f.

26. Jf. også ovfr. s. 233 f.

ikke indfanger alle de holstenske lån, højedeliges indbyrdes lån og slet ikke lånene i kongens kammer, og heller ikke de mindre forpligtende håndskrifter eller »beviser«; ligesålidt har vi nogensomhelst garanti for at protokollerne er udtømmende. Denne konstatering indeholder derfor også et memento mod at overvurdere den tendens, vi netop på basis af panteprotokolmateriale kan iagttage til, at det holstenske pengemarked efter kejsertiden trænges i baggrunden til fordel for indenlandske lån på landstingene.

Fyrstelige lån og Hamburgs gæld beslaglagde i denne periode i langt højere grad end tidligere det holstenske pengemarkeds kapitalressourcer. Christian IV, hvis kammermidler nu var elimineret for bestandig, havde 1630 en gæld på 318.000 rd. på pengemarkedet i Kiel;²⁷ 1648 var gælden vokset til 0.9 mill. rd., hovedsageligt krigsomkostninger, der blev konverteret til faste, holstenske lån mod pant, og 1652 nåede den 2.17 mill. rd.²⁸ På tilsvarende vis voksede den gottorpske gæld til 1.25 mill. rd. i 1658.²⁹ Den fyrstelige gæld synes ikke at have ændret lånevilkårene på det holstenske marked,³⁰ men den »offentlige sektors« enormt voksende kapitalbehov har sandsynligvis øvet indflydelse ikke blot på danske adeliges muligheder for at opnå lån i Kiel, men sikkert også på regeringens dispositioner i formueslovgivningen, ikke mindst i betragtning af kapitalknapheden efter kejserkrigen.

27. E. Ladewig Petersen (1974B), s. 48 og 108; (1975B), s. 26.

28. J. A. Fridericia (1894), s. 194 f. – 1656-63 indstilles betalingerne på omslaget; Neues staatsbürgerl. Magazin IV, s. 333.

29. Andresen u. Stephan (1928) II, s. 425-31; jf. Johanne Skovgaard (1939-40) III, s. 50 f.

30. A. Rubow (1914), s. 192.

Kapitel 7

Adelige debitorer 1625-60

De første og endnu meget kaotiske år efter 1624 domineres helt af de store, holstenske lånebeløb. Iøjnefaldende er ikke mindst Heinrich v.d. Wisch, som Frederik Meidell og Hugo Matthiessen samstemmende har udpeget som den jyske adels plageånd.¹ Bag v.d. Wisch synes flere konsortier af holstenske terminsspekulanter at tone frem, men hans dominerende stilling beror utvivlsomt på, at han – ligesom Rantzauerne – har stræbt mod at etablere sig og sin familie som kongerigske godsejere. Allerede rostjenestetaksationen 1625 anslår Heinrich v.d. Wisch's gods »Margård, Vrejlev, Basnæs og meget andet mere«, til »ungefærlig« 1.000 td.htk.² Bag taksationens lakoniske registrering anes irritation over for den holstenske matador, som end ikke havde fremsendt fuldstændige jordebøger, men alene i årene 1624-29 tegner han sig i de jyske skøde- og panteprotokoller for transaktioner til et nominelt beløb af 96.500 rd. af de holstenske lån. Kampen gjaldt specielt Vrejlev kloster, som fru Sofie Brahe, den stærkt forgældede rigsmarsk Peder Munks enke, havde måttet afhænde 1624-25.³ Godset skiftede hænder flere gange i løbet af disse år, men v.d. Wisch's hovedmodstander var kanslerens broder, Anders Friis til Hungstrup, som endnu i slutningen af 1630'erne blev hjem søgt af processer om disse transaktioner af v.d. Wisch's egne kreditorer.⁴ Basnæs overtog den kapitalstærke rentemester Aksel Arenfeld – stadig altså en person fra den nærmeste kreds omkring regeringen – 1625 eller 1626 via v.d. Wisch fra Falk Gøyes fallitbo.⁵

1. Fr. Meidell (1887-89) II.1, s. 52, 55, 77 og 382-86; H. Mathiessen (1946), s. 32. Den resterende part af de holstenske lån på landstinget i Viborg (44.000 rd.) befinder sig hos statholder Gert Rantzau og hans hustru, Dorothea Brockdorff.
2. Da. Mag. 5.r.I, s. 170; jf. Kanc. Brevb. 1624-26, s. 271. At der er tale om en kometkarriere som godsejer netop disse år, fremgår yderligere deraf, at endnu rostjenestetaksationen 1624 kun takserer ham for én hest.
3. E. Ladewig Petersen (1974B), s. 75 ff., især s. 78.
4. RA. Herredagsdomb. nr. 41 1639, fol. 671r-77r; jf. Fr. Meidell (1887-89), s. 382-86.
5. Kanc. Brevb. 1624-26, s. 203 f., 848.

Også Heinrich v.d. Wisch synes nemlig i væsentlig udstrækning at have været finansieret gennem holstenske bagmænd og formentlig med sønnen Adolf Filip v.d. Wisch, der 1630 optræder som ejer af Krabbesholm, som stråmand. Rettertingsdommen 1639 gælder bl.a. netop forholdet til disse kreditorer, men også sønnen optager i disse år gang på gang større eller mindre lån og må lejlighedsvis »vnderphändlich dafur verhypotheciren« så meget gods som nødvendigt.⁶ Hovedparten af disse års uro synes blot at have direkte eller indirekte forbindelse med likvideringen af en række af de mest markante fallitboer, først og fremmest naturligvis Otte Christoffer Rosenkrans' og lidt fjernere Pernille Gyldenstiernes og Falk Gøyes affærer som regeringen synes at have grebet ind i på forskellig vis.⁷ Det kan heller ikke udelukkes, at regeringskredsen i det skjulte står bag Anders Friis' jydsk godserhvervelser og konflikterne med Heinrich v.d. Wisch i disse år; både han og brødrene, kansler Christen Friis og øverstesekretær Niels Friis til Krastrup havde været involveret i Otte Christoffers transaktioner, ligesom de senere også begge engagerede sig i afviklingen og de dermed forbundne gods-transaktioner. En anden skikkelse, som også – omend endnu kun i uklare konturer, men næppe blot ved skæbnens luner – toner frem i disse sammenhænge, er den rige rigsråd Mogens Kaas til Støvring, trekløverets svoger.⁸

6. RA. Privatarkiver nr. 2255 Ad.Ph.v.d. Wisch. Gældsbreve og kvitteringer. 1639-42 foreligger breve på i alt 7.900 rd., hvorimod de senere lån er mindre og åbenbart bl.a. konsumtionslån. Kreditorer er ikke blot adelige (Buchwald, Brockdorff, Sehested osv.), men også borgerlige, Marcus og Joachim Kholblatt, omslagsforvalter Heinrich Holst og ritmester Joachim Debber. – 1639-54 sad han inde med 6 plove gods (Kvitteringer for plovskat sst. 1639 19/1 – 1654 18/1).

7. Jf. ovfr. s. 253 f.

8. E. Ladewig Petersen (1974B), s. 74 og 91. Både Anders Friis og Mogens Kaas befandt sig i vanskeligheder i sommeren 1623, men at indsatsen ikke var forgæves fremgår allerede af flg. opstilling:

	heste		td.htk.			
	1617	1624	1625	1627	1638	1652
Anders Friis	1	2	1.394	-	-	-
Chr. Friis	2	3	1.046	-	1.924	-
Niels Friis	-	1	385	652	621	-
Mogens Kaas	2	5	1.261	1.296	1.827	2.831

Anders Friis' indsats 1624-27 androg nominelt 107.412 rd.; jævnsides hermed figurerer fru Sofie Brahe med et lån på 30.000 rd., men transaktionerne afspejler i dette tilfælde tillige afrundingen af de rantzauske godser omkring Gjessingholm, som Gert Rantzau havde overtaget allerede 1616, men nu næppe heller uden forbindelse med regeringsindkredsens indgreb i øvrigt. Som helhed kan regeringsindgrebene altså nok anskues som en stabiliserende faktor, men meget tyder jo dog tillige på, at indsatsen ikke har været ganske altruistisk. Hovedparten af disse transaktioner og langt den overvejende del af de holstenske lån i Viborg 1624-27 – 140.500 rd. (82%) af 171.000 rd. nominelt – koncentrerer sig om denne snævre kreds; på den anden side synes det dog også at fremgå af sammenhængen, at der i holstenske kreditor kredse spores en vis nervøsitet over for deres udestående fordringer, men også at den danske regeringskreds udover varetagelsen af sine private interesser har lagt en vis vægt på at undgå invasion af holstenske godsejere – af v.d. Wisch's type – som af økonomiske grunde kan have fundet den kongerigske godsbesiddelse attraktiv; og endelig undgik man ved regeringsindgrebene det truende kapitalkaos i kongeriget.

En opgørelse af det reelle omfang af de holstenske lån på det jydsk landsting vanskeliggøres ved, at dobbelttransaktioner, omposteringer og gældsfornyelser ikke lader sig udskille, ligesom næppe alle lån er blevet registreret. Beløbene må opfattes som nominelle; men selv med dette forbehold fremgår det klart, at de holstenske lån efter kejserkrigen hurtigt taber deres betydning for det jydsk kapitalmarkeds omsætning. 1624-27 tegner 22 holstenske kreditorer – 21% af alle – sig for 63% af den nominelle lånemasse, i 1630'ernes begyndelse spiller de stadig en ikke uvæsentlig rolle – også når deres indsats, som den bør, anskues i relation til den ekstraordinære situation 1624-27 – men det mest bemærkelsesværdige træk er dog, at de helt fortrænges efter krigen 1643-45, da man tværtimod kunne have forventet en tendens i modsat retning. Det er muligt, at krigen har tæret på holstenernes kræfter, og navnlig, at de kongelige, hertugelige og hamburgske lån på omslaget har bundet så store beløb, at det har virket restriktivt for andre udlån, men for Jyllands vedkommende må vi konkludere, at selv om de holstenske lån stadig forekommer, har pengemarkedet i Kiel i 1640'erne udspillet sin rolle som dominerende faktor (jf. tabellen ndfr.).

	ant.		over					
	lån	lånebeløb	lån	5.001 rd.	uadelige lån	holstenske lån		
1624-27	103	281.229	12	174.082	9	9.223	22	171.055
1630-33	111	204.506	10	105.387	6	5.300	15	79.802
1634-37	93	82.885	3	14.890	10	8.067	13	28.371
1645-48	153	260.297	11	109.813	30	42.560	12	30.882
1649-52	134	148.540	5	39.719	37	27.072	4	7.100
1624-27	-	-	11.6%	63.2%	8.7%	3.3%	21.4%	63.0%
1630-33	-	-	9.0%	51.5%	5.4%	2.6%	13.5%	39.0%
1634-37	-	-	3.1%	18.0%	10.8%	9.7%	13.5%	34.2%
1645-48	-	-	7.2%	42.2%	19.6%	16.4%	7.8%	11.8%
1649-52	-	-	3.6%	26.7%	27.1%	18.2%	3.0%	4.7%

Medens holstenske kreditorer almindeligvis lod deres danske gældsbreve tinglæse på landstinget i Viborg, har vi ingen garanti for at det også var tilfældet i samme udstrækning på øerne og i Skåne. Udskiller vi af det fynske og sjællandske materiale de holstenske adelsslægter, der allerede ved slutningen af 16. århundrede var fuldt assimilerede i Danmark (samt naturaliserede, tyske adelige som Wöllich v. Westhofen til Lindenum, Wentzel Rotkirch til Krogsgård, Alexander v. Papenheim o.a.), er der i skøde- og panteprotokollerne på øerne kun registreret forholdsvis små beløb for holstenske kreditorer; på Fyn drejer det sig i årene 1647-60 om maksimalt 18.385 rd. og på Sjælland om i alt 8.479 rd., dvs. henholdsvis 10.7% og 2.3% af de tinglæste beløb. Under alle omstændigheder kan vi konkludere, at situationen trods regionale forskelle i det væsentligste synes at være den samme som i Jylland: at de holstenske pengemidler i 1640'erne – på Sjælland snarere tidligere – havde udspillet deres rolle som lånekilde. Det er som nævnt muligt, at de offentlige låns betydning i Kiel kan have haft betydning, men også, at regeringens foranstaltninger – ikke blot forordningen 1632, men måske nok så meget forordningen 1641 om årlig opbydelse af frit gods og 1643 om det københavnske omslag – bør anskues i denne sammenhæng; det kan have været økonomisk nødvendigt at sikre det danske storlandbrug alternative lånekilder.

Uden at drage linierne for hårdt op synes pengemarkedet i Kiel altså hurtigt at have mistet sin betydning. Endnu 1631-40 havde dog alene Holger Rosenkrans måttet optage 10.-15.000 rd. i Kiel, og endnu i denne periode synes han at have haft vanskeligt ved at opdrive tilstrækkelige lån i Viborg eller hos danske standsfæller, men det er karakteri-

stisk, at han snarest muligt søgte at konvertere de dyre holstenske lån til danske og i alt væsentligt havde held til gennemførelsen af denne sanering og til at opfylde sine omstændelige forpligtelser over for trediepart. Konstateringen af det holstenske pengemarkeds svindende betydning rejser på den anden side blot spørgsmålet om, hvilke alternative lånekilder, adelen havde at trække på og – i bredere perspektiver – om dens behov for lån. Skøde- og panteprotokollernes materiale kan sammenfattes således:

Sjælland 1632-60 (Beløb i rd.)

	antal lån	saml. lån	gsn. lån	heraf uadelige beløb	pct.
1631-35	24	37.121	1.547	10.322	27.8%
36-40	41	56.891	1.388	7.800	13.7%
41-45	20	31.347	1.567	23.771 ⁹	76.0%
46-50	34	95.350	2.803	31.459 ¹⁰	33.0%
51-55	23	52.981	2.304	13.300	25.1%
1656-60	26	92.236	3.548	42.350	45.9%

Fyen 1646-60

1646-50	26	52.301 ¹¹	2.016	24.601	47.0%
51-55	49	51.550	1.052	17.231	33.4%
1656-60	36	71.824	1.995	9.262	12.9%

Tabellerne aftegner tilsyneladende ingen konsekvente linier; alligevel er flere træk bemærkelsesværdige. For det første er det ikke muligt uden videre at korrelere låntagningen direkte til periodens økonomiske konjunkturer udover, at de stigende tal i slutningen af 1650'erne bl.a. kan afspejle det slettere, økonomiske vejr. Mere bemærkelsesværdig er stigningerne i låntagningen umiddelbart efter krigene, i begyndelsen af 1630'erne og i sidste halvdel af 1640'erne. På Sjælland, hvor balancen dog forrykkes af et enkelt stort lån 1650, og i Jylland fordobles lånenes gennemsnitsstørrelse efter Torstenssonsfejden, skønt tendensen synes at have været faldende gennem 1630'erne, og først begyndelsen af 1650'er-

9. Heraf Gunde Rosenkrans i 1645: 19.229 rd. (rest: 7.136 rd.).

10. Heraf samme 1650: 27.216 rd. (rest: 17.570 rd.); jf. ndfr. s. 297 f.

11. Heraf Henrik Gyldenstjerne til Skovsbo 15.000 rd. (rest: 9.601 rd.).

ne bragte påny et fald over hele landet. Alle omstændigheder synes altså at tale for, at krigene øvede en afgørende indflydelse på låntagningen, næppe blot i kraft af direkte ødelæggelser, men formentlig nok så meget på grund af de økonomiske belastninger og den kapitalmangel, de efterlod.

Selv om der som anført må knyttes kritiske forbehold til materialets repræsentativitet og det klientel, der opsøgte landstingene, er det for det andet iøjnefaldende, at den uadelige kapital med delvis undtagelse af Fyn spiller en voksende rolle; selv om den aldrig nåede at blive dominerende, forbereder de gennemgæede voksende procentsatser for uadelige lån de strukturelle ændringer af godsbesiddelsens sociale sammensætning, som enevælden legaliserede. I Jylland synes det afgørende skred i udviklingen at være indtruffet allerede i 1630'erne, da forordningen om underpant åbenbart har været afgørende og forordningen om (årlig) opbydelse af frit gods normaliserer en bestående tilstand. På Sjælland efterlader tallene et meget uroligt indtryk, og de beror delvis på tilfældigheder, fordi Gunde Rosenkrans' meget store lån 1641-46 og 1650 forstyrrer balancen. Fradrager vi hans lån, vil procentsatsen blive ikke 76%, men kun 14% for de borgerlige lån således, at der også på Sjælland fandt en jævn stigning sted i de sidste årtier inden enevældens indførelse.

Uvist hvorfor røber de fynske tal modgående tendenser. Det er muligt, at den fynske adel – med skikkelser som Jørgen Brahe og Mogens Kaas i spidsen – har haft tilstrækkelig kapitalstyrke til selv at kunne dække sit behov, men det holstenske islæt spiller også en lidt større rolle på Fyn end andetsteds,¹² og at Gunde Rosenkrans' transaktioner 1650 også gør sig gældende her. Fradrages det store lån på 15.000 rd., som Henrik Gyldenstjerne til Skovsbo dette år optog på Frederiksborg stats-skole, ændres den borgerlige andel af lånene da også fra 47 til 26%. Men andre faktorer synes også at have spillet en rolle således, at det fynske materiale næppe er absolut repræsentativt.

Ikke blot godsprivilegierne, men også kautionsinstituttet i sig selv hindrede foreløbig borgerliges adgang til privilegeret gods, bl.a. fordi kautionsisterne overvejende synes at have været kapitalstærke højadelige. Sammenlignet med de beløb, adelen i Christian IV's første år skyldte i det kongelige kammer og på omslaget i Kiel, er de summer, panteprotokollerne kan opvise over en hel generation forholdsvis beskedne, og selv

12. Endelig er det også muligt, at det fynske materiale er mere mangelfuldt end det øvrige.

om de ingenlunde er udtømmende eller absolut repræsentative, lader de dog formode, at adelens gældsforhold i den sidste generation inden enevældens indførelse er kommet ind i noget fastere baner, utvivlsomt bl.a. takket være regeringens reformer, men formentlig også af andre grunde, konjunkturmæssige og andre.

Det betyder dog ikke, at de komplicerede gældssituationer, vi har truffet før 1625, forsvinder. Virkningerne af Quitzowernes og andres lån og kautioner finder vi stadig med al tydelighed ikke blot i fru Sofie Brahes regnskabsbog, men også i mangfoldige andre tilfælde. I praksis synes man nu blot at have foretrukket indenlandske lån hos standsfæller eller hos borgerlige, og kun i nødsfald søgt til Kiel. Det gælder Holger Rosenkrans og adskillige andre; et andet eksempel er Ernst Normands enke, Ingeborg Arenfeld til Selsø, der i 1656 måtte rejse i alt 9.750 rd., vistnok alle i København; for hendes vedkommende er der tydeligt tale om økonomiske vanskeligheder, men først det følgende år måtte hun supplere med et holstensk lån på 2.000 rd., hentet hos Nicolaus Holst i Kiel.¹³

Bag de lån, skøde- og panteprotokollerne registrerer, kan vi imidlertid i omrids skelne en vis struktur i gældsstiftelsen både i Jylland og på øerne. Det klientel, der søgte landstingene for at lade gælds- eller pantebreve tinglyse er nemlig øjensynligt ikke ganske tilfældigt. Det er karakteristisk, at det stadig er den samme kreds, der optager lån. På Sjælland kan vi nævne Otte Gøye til Turebygård, Jacob Grubbe til Røgle (i Skåne) og Vincens Bille til Valdbygård.¹⁴ På Fyn mærker man fra første færd Sidsel Høeg til Fjellebro og Ejler Høeg til Dallund,¹⁵ og på tilsvarende måde f.eks. Gunde Rostrup og lidt senere Jørgen Marsvin til Avnsbjerg i Jylland.¹⁶

På tilsvarende måde spores der i 1630'erne og 1640'erne stadig uro omkring Rønnbæksholm og Grevensvænge ved Næstved, hvor Knud Paslich og hans moder, fru Magdalene Gabrielsdatter Akeleye først sidst i 1630'erne foretog skifte efter hans fader, Frederik Paslich (d. 1627) og

13. SLSP I, fol. 207r-08r, 214r-15v, 220v-22v.

14. Om denne, se Fr. Meidell (1887-89) II.1, s. 341 ff. Hans øksneopdræt på Valdbygård synes ikke at have betinget toppriser hos de københavnske købmænd; SEHR XVIII, s. 82 f. og Det kgl. Bibl. Gl. kgl. saml. 992 fol, Steffen Rodes regnskabsbog over øksnehandel.

15. Om Ejler Høeg, se H. Land Hansen (1969-70).

16. Om Jørgen Marsvin, se K. Gjerding (1881), s. 342-63.

farbroderen, Claus Paslich (d. 1634). Denne lavadelige familie ejede kun meget lidt gods,¹⁷ og det var normalt ikke særligt store beløb, den måtte låne, oftest hos Pros Mund til Birkevold eller senere hos dennes enke, fru Edele Urne. I 1637 fik Knud Paslich kongelig bevilling til at sælge af sit jordegods for at dække sin gæld, og Pros Mund, der allerede havde en del heraf i pant, opkøbte det »som den, der har mest at fordre«. Grevensvænge må have været blandt det gods, der blev solgt i disse år, og endelig 1646 måtte Knud Paslich sælge Rønnebæksholm til Edele Urne, der selv synes – helt eller delvis – at have finansieret overtagelsen ved lån.¹⁸ Virkningerne af et par skifter efter forgældede slægtninge har åbenbart gjort sin virkning, her og i andre tilfælde.

Heller ikke kan vi undgå at bemærke, at adelskernerne spiller en fremtrædende rolle som debitorer. Det gælder f.eks. rentemester Aksel Arenfelds enke, fru Maria Ulfeld til Basnæs, muligvis ikke uden sammenhæng med, at han havde bekostet store summer på organisationen af sit gods og på byggearbejder på Basnæs. Aksel Arenfelds godsejerkarriere hænger tilsyneladende meget nøje sammen med hans embedskarriere, hans familieforbindelser og hans nære tilknytning til regeringskredsen; at han ansås for – og var – velstående ved sin død 1647 fremgår af, at Oluf Daac langt senere under en proces hævdede, at han efterlod sine arvinger 80.000 rd.¹⁹ Allerede i 1650'erne begynder fru Maria Ulfeld imidlertid at optage lån, og i det følgende årti måtte hun udlægge for ca. 15.-20.000 rd. gods til sine kreditorer.²⁰ På samme måde må svigerinden, fru Ingeborg Arenfeld, Ernst Normands enke, i 1650'erne låne anseelige summer – ca. 12.000 rd. – skønt hendes afdøde mand synes at have kunnet nyde gode indtægter af sit gods og samtidig havde solide lensindtægter.

Netop lensindtægternes bortfald ved Ernst Nordmands og Aksel

17. Da. Mag. 5.r.I, s. 167 f., 180. – Om skiftet Kanc. Brevb. 1637-39, s. 239, 828 f.; jf. i øvr. F. Carlsen (1861), s. 226-32, 273 ff.

18. Kanc. Brevb. 1637-39, s. 240, 284 f.; SLSP I, fol. 94r.

19. Jf. J. A. Fredericia (L. Laursen) i DBL (2) I, s. 471 f. Hans moder var søster til Ellen Marsvin og den rige Otte Marsvin til Dybæk; om hans milieu, se Da. Mag. 3.r.II, s. 79 f. – 1625 registreres han for 245 td. htk., men 1638 – efter købet af bl.a. Basnæs – for 1.007 td.; sst. 5.r.I, s. 173 og 179. Om Oluf Daacs påstand, se Chr. Bruun (1885), s. 32 note 2. Fridericia oplyser (uden at kilden kan fastslås), at rygter beskyldte Aksel Arenfeld for underslæb og korruption som krigskommissær.

20. SLSP III, fol. 84r-85r, 196r-97r, 198r-v, 202v-04r, 219v-21v osv.; jf. jordebog over Basnæs 1665 16/1; RA. Rtk. ark. 311.3.

Arenfelds død, henholdsvis 1645 og 1647, kan have øvet en afgørende indflydelse på familiernes økonomiske situation. I 1642 registrerer rentekammeret Koldinghus len, som Ernst Normand indehavde, for visse indtægter af 2.480 rd., Stiernholm len, hvor Aksel Arenfeld residerede, for 1759 rd.²¹ Til sammenligning kan det antages, at Ernst Normands 1.325 td.htk. har kunnet indbringe ham årligt 2.-3.000 rd.: og med rimelig sikkerhed kan det beregnes, at hans hovedbesiddelse, Selsø med sine 1.007 td.htk. 1633/34 – i de gode år – alene indbragte ham ca. 2.900 rd.²² Tilsvarende kan Aksel Arenfelds 966 td.htk. have skaffet ham godsindtægter af størrelsesordenen 1.500-2.000 rd. årligt. Lensindtægterne vejede således tungt i disse budgetter. Men selv om Ernst Normand havde været velstående, synes han i sine sidste år – han døde 1645 – at være kommet i økonomiske vanskeligheder,²³ som hans enke altså ikke har kunnet magte. Uden at generalisere for hårdt, kan bortfaldet af ægtefællens lensindtægter og – dog næppe i de foreliggende tilfælde – decimeringen af fællesboet ved skifte formodes at have forringet enkerne eksistensvilkår, navnlig når hun også som her har måttet overtage gæld eller denne forlods blev udtaget af boet inden skiftet kunne finde sted.

Noget klarere skillelinier synes at fremtræde ved statistisk bearbejdelse af det materiale, som foreligger i de tre landstings skøde- og panteprotokoller (stadig naturligvis med de nødvendige forbehold over for kilde-materialets repræsentativitet). I Jylland bærer situationen 1624-30 endnu meget tydelige spor af den foregående periodes kaotiske forhold; de mindste godsejere (-250 td.htk.) tegner sig vel for 49 af 118 lån, som dog til gengæld kun andrager 8.6% af den samlede lånemasse, og som i gennemsnit har ligget på knapt 550 rd.; intet af de kontraherede lån overstiger 5.000 rd. Samles lånene i denne gruppe på personer har 9 af 26 debitorer hæftet for tilsammen godt 20.000 rd. Hovedvægten ligger i dette tidsrum så afgjort på de største hartkornsbesiddere; 43 af lånene falder på gruppen 250-500 td.htk. (med 27.9% af lånemassen), og 16

21. Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1872, s. 120; jf. Kr. Erslev, Len II, s. 97; om Stiernholm, se H. H. Fussing (1951), s. 91 og 170 f.

22. RA. Top. samling på papir, Horns herred: Selsø gods' jordebog og regnskab 1633/34.

23. SDA VI, s. 337. Ægtefællernes død 1645-47 decimerede ikke umiddelbart enkerens godsbestand; Ernst Normand takseres 1638 for 1.325 td.htk. (Da. Mag. 5.r.I, s. 184), fru Ingeborg Arenfeld for 1.336 td. i 1647 og endda 1.531 td. i 1652 (RA.D.kanc. B. 115 Rostj.taks. 1646/47 B. 96 Rostj.taks. 1652). Aksel Arenfeld havde 1642 966 td.htk., Maria Ulfeld 1647 mindst 800 td. (RA. Mil. regnsk. Sjæll. 1642-47). Om der er nogen sammenhæng mellem de to affærer ved vi ikke.

lån på de største hartkornskategorier, der hæftede for 63.4% af lånemængden; til overflod skyldte disse grupper overvejende store beløb; af lånene over 1.000 rd. hæftede de for 88%.

I 1630'erne – da lånene overvejende er indenlandske – synes situationen at være ændret væsentligt på Sjælland og i Jylland. Af den samlede gældsstiftelse i Jylland 1630-37 på godt 195.000 rd. (hvor debitorernes gods tillige kendes) fordelt på 138 lån, hæfter de mindre og middelstore godsejere – denne gang hartkornskategorierne indtil 500 td. htk. – for ca. 144.000 rd., dvs. 73.8% fordelt på 100 lån; der synes at bestå en vis korrelation mellem lånenes størrelse og debitorernes hartkorn, således at de større lån overvejende placeres i gruppen 250-500 td. htk. I alt optræder 51 adelige i denne gruppe, medens kun 10 af de største godsejere er repræsenteret, henholdsvis med 73.5% og 26.5% af lånemassen; lånenes gennemsnitlige størrelse synes derimod ikke at være ændret. Lignende skel træffes på Sjælland i perioden 1632-45, hvor 58 af 75 lån falder på de mindre hartkornbesiddere med ca. 66.500 rd. af i alt 94.200 rd., dvs. 70.6%; af de 22 personer, der i denne periode søgte landstinget i Ringsted hører 15 til disse kategorier, og tilsammen hæftede de for 67.039 rd. af lånemassen, dvs. 71.1%, fordelt på lån af nogenlunde samme størrelsesorden som i Jylland.

Inddrages perioden efter Torstenssonsfejden, da alle tre landsdele er repræsenteret, synes de skillelinier, som aftegner sig i den foregående periode, i væsentlig udstrækning at være blevet udvisket; det er ikke længere muligt at opstille nogen sondring mellem større og mindre godsejere. De 214 lån, som i perioden 1645-52 indgås på det jydsk landsting, fordeler sig med 132 og 82 på hver sin side af skellet ved 500 td. htk., medens lånemassen fordeler sig med henholdsvis 40.5% og 59.4% på de to kategorier. Af de 76 debitorer, som optræder, hører stadig 56 til de mindre hartkornskategorier, 20 til de største godsejere, men fordelt på personer beløber gældsbyrderne sig nu til henholdsvis 45.2% og 54.8%; alene 6 af de største godsejere (dvs. 7.9% lånerne) hæfter for 132.933 rd., svarende til 43.6% af lånemassen. På Sjælland synes forholdene at have været tilsvarende. 21 og 58 lån er placeret hos de mindre godsejere, men kun 43.7% af lånene; de resterende 52.3% er anbragt i højadelige lån. Af de 28 personer, som optræder, tilhører nu 17 de største godsejere, ligesom lånenes størrelse og de samlede gældsbyrder på enkeltpersoner synes at være steget væsentligt. På Fyn, hvor gældsstrukturen som tidligere nævnt har været noget mere speciel, og hvor materialet er mere mangelfuldt, tegner 17 storgodsejere (af i alt 34) sig for 109 lån af i alt

144; forsåvidt lånenes størrelse er oplyst, hæfter de 17 storgodsejere (dvs. halvdelen af lånerne) for 158.900 rd., 81.5% af lånemassen 1646-60.

Hertil svarer det helt, at vi i løbet af perioden kan konstatere en stigning i lånenes gennemsnitlige størrelse og den enkelte låners gennemsnitlige gældsbyrder på Sjælland (hvorimod noget tilsvarende ikke kan iagttages på Fyn og i Jylland):

	Sjælland	Fyn
1631-35	1.547 rd.	-
36-40	1.388 -	-
41-45	1.567 -	-
46-50	2.803 -	2.016 rd.
51-55	2.304 -	1.052 -
1656-60	3.548 -	1.995 -

I Jylland androg lånene i de tre tidsperioder 1624-30, 1630-37 og 1645-52 henholdsvis 2.645 rd., 1.413 rd. og 1.426 rd. i gennemsnit, men stigningen synes både på Sjælland og Fyn at falde på de største hartkornskategorier, og noget lignende vil – med en stærkere differentiering af tallene – også kunne iagttages i Jylland. Det er med andre ord iøjnefaldende, at vi ved midten af 1640'erne foruden de anførte grupper af mindre godsejere, der stadig hører til landstingenes faste gæster, nu også finder en række større godsejere med større lån i alle tre landsdele.

Selv om en sikker forbindelse mellem gældsstiftelsen og de løbende konjunkturer ikke lader sig fastslå, tyder den omstændighed, at de større godsejere efter 1645 også inddrages i låntagningen unægtelig på almindelig forværring af indtægtsmulighederne af deres godsdrift, og at navnlig Torstenssonsfejden (sikkert også beskatningen) har øvet væsentlig indflydelse på produktionsapparatet og dets økonomiske muligheder. Det er muligt, at de forholdsvis beskedne summer, der optages i Jylland og på Sjælland i de første år af 1640'erne (inden Torstenssonsfejden) kan skyldes stabile prisforhold, navnlig for øksne, og ligeledes at nedgangen i låneaktiviteten i alle tre landsdele 1649-55 kan hænge sammen med, at både øksne- og kornpriser nåede ekstraordinære højder i disse (krise)år, men herudover kan der ikke etableres nogen påviselig korrelation mellem konjunkturer og gældsstiftelse.

Sammenfattende tyder skøde- og panteprotokollernes materiale således på, at det faste og vedvarende klientel på landstingene hele perioden

igennem må søges i gruppen af mindre eller middelstore godsejere. For de større godsejerkategoriens vedkommende vidner kilderne som vi kunne vente på en ganske høj grad af stabilitet (efter den foregående kaotiske periode, hvis virkninger vi dog kun direkte kan måle i Jylland) gennem 1630'erne og første halvdel af 1640'erne; først efter dette skal spores begyndende og voksende ustabilitet også i højadelige grupper. Endelig er det muligt, at forværringen af det økonomiske konjunkturvejr efter 1645 kan have spillet en generel rolle; givet er det, at Torstenssonsfejden har øvet en væsentlig indflydelse, næppe blot ved krigsødelæggelserne og kontributionerne i Skåne og Jylland, men formentlig også og navnlig i kraft af skattestatens hastige vækst, den forværrede statsfinansielle situation og de tilbagevendende og hastigt voksende skatte- og kontributionsbyrder, som hvilede på såvel adelen som dens fæstebønder. Beskatningstærskelen nås næppe før midten af 1640'erne, men allerede forinden kan vi jo på anden måde følge sporene af adelens forsøg på at værne sit gods mod de voksende skattebyrder.²⁴

Der kan altså være grund til at lægge vægt på, at ydre konjunkturer fra midten af 1640'erne forringede det danske storlandbrugs vilkår fundamentalt; men hertil kunne man tilføje, at der – med få undtagelser – fra godsejernes side næppe generelt og under alle omstændigheder kun meget langsomt er blevet gjort forsøg på at imødegå krisevirkningerne ved omlægning af godsernes drift (f.eks. til kvægbrug eller mejeribrug), rationalisering eller omstrukturering af driften, formentlig bl.a. på grund af kapitalknaphed, men sikkert også i forventning om, at de gode tider ville vende tilbage.

24. Jf. E. Ladewig Petersen (1980A), s. 324-402.

Kapitel 8

Højadelige og borgerlige matadorer 1625-60

Ligesom debitor kredsen præges af Tordenskiolds soldater på de tre landsting, tyder materialet på, at også kreditorerne danner særlige grupper. I Jylland svarer i de urolige år 1624-30 22 af 46 kreditorer med mere end 500 td. htk. som indehavere af 63 af i alt 99 danske lån for en samlet fordring på 185.126 rd. eller 79.8% af den samlede mængde af danske lån; 1630-37 tegner 31 store godsejere sig for 77.492 rd., dvs. 65.8% af lånemassen, 1645-52 48 personer for i alt 216.827 rd., svarende til 79.5%. På Sjælland synes koncentrationen at have været tilsvarende stærkere. 1632-45 står 13 kreditorer for i alt 87.0% af lånemassen, fordelt på 42 lån, 1646-57 dog 20 personer med 35 lån for 105.493 rd. eller 84.5% af lånemassen. På Fyn udelukker materialets mangler en udtømmende beregning, men af de lån, om hvilke vi har fyldestgørende oplysninger, sidder 16 personer 1646-60 inde med krev på 76.790 rd. eller 54.5% af de nominelle lån i alt således, at der også her må være tale om en høj grad af koncentration blandt de højt takserede adelige kreditorer.

I sammenligning med rostjenestetaksationernes og kontributionslisternes vidnesbyrd om kreditorernes godsbesiddelse, skiller de sig næppe ud, bortset fra at der i Jylland synes at være en overvægt af de absolut største hartkornsbesiddere.¹ På Sjælland dominerer Frederik Parsberg til Vognserup (senere Knabstrup; 1632-45 i alt 22.220 rd.) og Wentzel Rotkirch (11.200 rd. i samme periode), men også Otte Brahe Steensen til Næsbyholm og Niels Trolle til Trolholm er prominente blandt kreditorer og kautionister; i den følgende periode har fru Hilleborg Bille samlet lån på 18.200 rd. og Knud Ulfeld til Svendstrup 14.000 rd., medens

¹ På Sjælland repræsenterer kreditorgruppen af store godsejere 1632-45 50% af den samlede gruppe i forhold til taksationen 1638 og 51% i forhold til dens hartkorn; i Jylland repræsenterer disse kreditorer 1624-30 35% af godsejergruppen, men 41% af dens lån, 1630-37 46% af gruppen og 64% af dens hartkorn. En korrelering af debitorers og kreditorers lån med lens- og andre indtægter giver naturligvis ingen mening, da kvinder jo var udelukket fra lenene.

Lauge Beck til Førslev, Joachim Gersdorff og fru Ingeborg Parsberg, enke efter rigsråd Iver Juul til Villestrup hver registreres for 10.000 rd.; i Jylland registreres Gersdorff for yderligere 15.900 rd. i perioden 1645-52, Erik Juul til Hundsbæk for 18.680 rd., Jørgen Brahe til Hvedholm for 12.000 rd., Christian Rantzau til Gjessingholm for 11.138 rd. og Gregers Krabbe til Torstedlund for 15.117 rd.; den samme kan på Fyn mønstre udlån på 21.500 rd. i årene 1646-56, medens Iver Vind og fru Anne Margrethe v. Götzen står for henholdsvis 15.200 rd. (+ 2 uoplyste lån) og 10.000 rd.

Vi er ikke i stand til på grundlag af det foreliggende materiale at danne os noget indtryk af helheden i disse højadelige gruppers låneforretninger; fælles for dem alle er det netop, at de tilhørte landets højeste aristokrati af store godsbesiddere, rigsråder og lensmænd, dvs. personer, der forenede flere af de grundlæggende, sociale og økonomiske funktioner. I alt væsentligt fremtræder de samme hovedtræk i registreringen – vel at mærke på grundlag af selvangivelse – af adelige nettotilgodehavender i regnskaberne over de militære kontributioner 1638-47,² men endnu et træk synes at have en vis betydning; der er nemlig her i flere tilfælde næppe alene tale om tilfældige, individuelle kapitalophobninger, ligesålidt som i de borgerlige kredse, vi tidligere har beskæftiget os med.

Den mest iøjnefaldende kreds af adelige matadorer samler sig om slægterne Brahe, Lunge, Skeel, Krabbe og Trolle, som gennem indbyrdes ægteskaber nærmer sig en sluttet gruppe. Af den gamle rigsråd Steen Brahes (d. 1620) sønner tilhører Otte Steensen Brahe til Næsbyholm (d. 1651) og Jørgen Brahe til Hvedholm (d. 1661) gruppen; til overflod er Jørgen Brahe gift med rigsrådsdatteren Anne Predbjørnsdatter Gyldenstjerne og dermed svoger til Henrik Gyldenstjerne til Skovsbo. Af Steen Brahes døtre var Birgitte Brahe gift med den rige Frederik Reedtz, der sammen med sine svogre Otte Brahe og Frederik Parsberg dominerede det sjællandske pengemarked. Den anden datter, Sofie Brahe udfoldede i sin lange enkestand efter rigsmarsk Jørgen Lunge til Odden (d. 1619) flittige og omfattende pengeforretninger, indtil hendes faste ejendom og formue – da i hvert fald 50.000 rd. – blev skiftet mellem børnebørnene 1656.³ Af Sofie Brahes døtre (som på én nær alle blev rigsrådsfruer) ægtede Lisbet Lunge, der 1638 registreres for 20.000 rd. rentepenge, Palle Rosenkrans til Krenkerup, en anden Christen Albertsen Skeel,

2. RA. Mil.rgsk. III c.

3. RA. Privatarkiver nr. 6340. Christen Skeels tegnebog.

som gennem sit første ægteskab var blevet svoger til Gregers Krabbe, Niels Krabbe til Skjellinge og Niels Trolle. Christen Skeels to farbrødre rigsråd Otte Skeel til Hammelse og rigsmarsk Jørgen Skeel (der i sit første ægteskab havde fået en datter af rigsmarsk Jørgen Lunge og hans første hustru, i sit andet den velstående Jytte Esgesdatter Brock); dennes søn Christen Jørgensen Skeel »den rige« ægtede Birgitte Rosenkrans, datter af Lisbet Lunge og Palle Rosenkrans til Krenkerup.

Kredsen sluttes, men den har åbenbart mere end genealogisk interesse. For det første og umiddelbart mest iøjnefaldende er det, at vi bevæger os i det snævrere oligarki af rigsråder, hovedlensmænd og storgodsejere, som forende alle de politiske og sociale funktioner, der karakteriserer den sene adelsvælde; for det andet fremgår det af materialet, at kredse af denne type udmærker sig ved solid økonomisk, social og slægtsmæssig kontinuitet, der giver dens funktioner et dybere perspektiv over flere slægtled. Den kreds, vi har beskæftiget os med, er ikke den eneste i sin art – andre grupperer sig om Thott'erne i Skåne, Juul'erne og Lange'erne i Jylland – men det synes dog på den anden side nok bemærkelsesværdigt, at flere af dens mest prominente medlemmer først sent, enkelte aldrig nåede frem til politikens centre. Frederik Reedtz, Gregers Krabbe og Jørgen Brahe blev først 1644 – vist efter interne rådsønsker – rigsråder, Christen Skeel først 1650, Otte Steensen Brahe aldrig; andre – den gamle og højt fortjente landsdommer Erik Juel og Niels Trolle – fik sæde i rigsrådet under de ændrede vilkår efter 1645, trods deres økonomisk og socialt dominerende stilling over længere tidsperioder. De nærmere årsager kender vi ikke; reservationerne ændrer blot ikke den kendsgerning, at kreditorgruppen på de lokale pengemarkeder i ganske stor udstrækning præges af snævre grupper af det storgodsejende rigsrådsoligarki og af stærk, social, økonomisk og politisk koncentration og kontinuitet.

Selv om skøde- og panteprotokollernes materiale ikke udtømmer omfanget af disse kapitalstærke adelsgruppers låneforretninger, kan der næppe være tvivl om, at de store forstrækninger, der under alle omstændigheder er tale om her, af dem selv har været betragtet som kapitalinvestering, enten for at opnå en fast forrentning eller som middel til erhvervelse af fast ejendom. I sin oversigt over forvaltningen af sine børns arvemidler bemærker Christen Skeel da også, at visse indgåede, kontante pengemidler blev opbevaret, indtil de havde nået en sådan størrelsesorden, at de med fordel kunne udsættes på rente på det københavnske omslag; i andre tilfælde fremgår det, at han ligefrem har bevilget stands-

fæller – Hans Lindenow 1656 – et stort lån af disse midler efter ansøgning, og i atter andre, at formuesmidlerne er blevet bevidst investeret i fast ejendom for at undgå forringelse af slægtens besiddelser eller for at opnå en rationel godsarrondering.⁴ Grænserne mellem disse investeringsformer som hver især kunne have økonomiske fordele, kan være vanskelige at drage, men kunne debitorerne ikke magte deres lån, opnåede fordringhaverne som de, »der havde mest at fordre« indførsel i vedkommendes gods; det gælder ikke blot Pros Mund, men som et eksempel også landsdommer Lauge Beck til Førsløv (d. 1659). Grundstrukturen er næppe anderledes end under de foregående årtiers godsspekulation, og godskoncentrationsmekanismen fungerede stadig, selv om den – såvidt vi kan skønne – ikke længere havde samme kraft som i årtierne omkring århundredskiftet; aristokratiseringsprocessen slår blot igennem med fuld styrke.

Strukturen i denne situation belyses klart af skifterne efter rigsråd Gregers Krabbe (d. 1655), uheldigvis det eneste bevarede, som med fordel lader sig underkaste en statistisk bearbejdelse, selv om det i bred almindelighed næppe er typisk. Gregers Krabbe hørte i udpræget grad til højaristokratiet, selv om han i 1655 ikke hørte til dets største godsbesiddere. Udover sin oligarkiske baggrund havde han en ganske normal kancelli- og lensmandskarriere bag sig, da han i 1640 blev optaget i rigsrådet, hvortil han i 1644 føjede posten som jydsk landkommissær. Som rigsråd gjorde han sig til talsmand for en mådeholden udenrigspolitik, og efter Hannibal Sehesteds fald 1651 udpegede regeringen ham til Norges statholder uden, at han dog i samme grad som sin forgænger fortrængte eller fik mulighed for at præge styret personligt.⁵ Skiftet i december 1656 må altså formodes at afspejle en af de mest prominente adeliges økonomiske situation ved midten af århundredet; det influeres vel af statholderposten, men således, at de norske indtægter lader sig udskille. Dets balance kan opgøres til 151.750 rd., der fordeles således (beløb i rd.):

4. RA. Privatakiver nr. 6340 Christen Skeels tegnebog.

5. J. A. Fridericia (C. O. Bøggild-Andersen*) i DBL (2) XIII, s. 172 f. Skiftet findes i RA. Privatakiver nr. 1089 Gregers Krabbe og hustruer B: Skiftesager 1656 og 1676. Engbergs tal (1969-71, s. 402 f.) bygger kun på skiftets summarier og er derfor misvisende.

<i>aktiver:</i>		<i>passiver:</i>	
jordegods	30.848 rd.	G. K.'s begravelse	3.950 rd.
udstående fordringer:		gæld	4.592 rd.
adelsgæld	47.061 rd.	diverse	280 rd.
borgerlige	3.919 rd.	boets passiver	8.822 rd.
kongen	4.400 rd.	skiftets overskud	142.928 rd.
renter:	2.440 rd.		
tilsammen	57.820 rd.	57.820 rd.	151.750 rd.
rede penge	40.300 rd.		
klenodier, smykker	11.033 rd.		
bygninger, inventar	11.749 rd.		
boets aktiver	151.750 rd.		

Procentuelt fordeler aktiverne sig således:

1. Jordegods	20.3%
2. Udestående fordringer	38.1%
3. Rede penge	26.6%
4. Klenodier	7.3%
5. Bygninger, inventar	7.7%
i alt	100.0%

Hverken godsernes bygninger og inventar eller værdigenstande vejer tungt i opgørelsen; snarest er de forbavsende små og – som så ofte i samtidens kilder – udtryk for altfor lave taksationer. Hovedgården Torstedlundns beholdning ansættes til 5.816 rd., hvoraf klæder og inventar for 3.000 rd. og øksne for 1.250 rd., medens gårdens bygninger regnes for 600 rd., et tal der utvivlsomt er altfor lavt ansat i forhold til bygningsinvesteringen. De øvrige hovedgårde, Enggård, Jerstrup og Fuglsang viser tilsvarende forhold, og heller ikke familiens bohave på Akershus – 2.-3.000 rd. – imponerer. De ydre rammer er altså beskedne, men næppe absolut realistiske. Posten »rede penge« dækker ikke, hvad man havde forhånden i december 1656. Foruden næsten en trediedel af beløbet, som hidrører fra tilbagebetaling af forfalden gæld (og som overført til posten »udestående fordringer« ville forhøje den til 46.5% af boets aktiver; jf. ndfr.) ligger fogederne inde med knapt 4.000 rd. Hertil kommer endelig indkomsten af statholderembedet, i alt 11.586 rd. »af sidste års indkomst«, altså sikkert kun fogedernes restancer; alligevel er beløbets størrelsesorden sådan, at det røber en solid, kontant indtægtskilde af væsentlig (men ikke typisk) betydning. Kun 12.000 rd. af de ca. 40.000 rd.

pengebeholdning lå enken, Dorthe Daae inde med i rede penge – reelt ca. 8% af boets aktiver – da hun forlod Norge. Det var vel en betragtelig sum på et tidspunkt, da godsindtægterne næppe var fuldt indgået – i hvert fald forestod øksnesalget jo endnu – men det vil næppe være for dristigt at antage, at Gregers Krabbes velstand og de omfattende udlån, skiftet registrerer, først og fremmest beroede på statholderposten, sekundært på godsindtægterne; allerede 1647 registreres han for nettotilgodehavender af 6.350 rd.

Grundstammen i boet var uden sammenligning jordegodset og udlånene, der bandt henholdsvis ca. 1/5 og 2/5 af aktiverne, et forhold, som er ganske interessant, omend sikkert ikke enestående. Skiftets opgørelse af den faste ejendom til ca. 561 td. htk. kræver blot den reservation, at det ikke er helt repræsentativt for Gregers Krabbes placering som godsejer. 1627 havde han betalt kontribution af 360 td. htk. og takseres 1638 og 1647 for henholdsvis 1.515 og 1.708 td.⁶ Decimeringen af godsbestanden mellem 1647 og 1656 beror utvivlsomt på skiftet efter hans første hustru, Helvig Rud til Enggård (d. 1638); derimod fremgår det af skifteakterne, at Dorthe Daae har fået 182 td. af boets 561 td. htk.⁷ Rent *en passant* kan vi notere os, at Gregers Krabbes egen jordefærd må have været imponant.

Af skiftets aktiver havde som anført to femtedele – eller snarest op mod halvdelen i praksis – været investeret i kontante udlån til standsfæller. Blandt debitorerne finder vi først og fremmest Gregers Krabbes og Dorthe Daaes slægtninge, men også en række af de navne, der hyppigst optræder i landstingenes panteprotokoller. Gunde Rosenkrans til Vindinge skylder 2.500 rd., Jacob Grubbe til Røgle i alt 2.375 rd. og Hilleborg Krafse i alt 10.500 rd.⁸ Hvor langt tilbage i tiden Gregers Krabbes

6. Da. Saml. 2.r.III, s. 132; Vedel Simonsen, Jørgen Brahe, s. 153; RA. Mil. regnsk. Jylland 1647. – I 1645 betalte han på Fyen kontribution af 232 td. htk. (sst. Fyen 1645). – Om slægtskabsforholdene, se SDA XI:2, s. 119 og 122 f. Sit andet ægteskab med Dorthe Daae til Jerstrup indgik Gregers Krabbe 1646; arvingerne fra det første ægteskab må være tilgodeset ved det første skifte, da skiftet 1656 ikke tager hensyn hertil.

7. I praksis afstod dog i hvert fald svigersønnerne fra al arv mod affindelse i gældsbreve på 6.500 rd., sikkert for at Dorthe Daae kunne videreføre sin ægtefælles forretning; G. Bang (1893-95), s. 386.

8. SLSP fol. 29r-30r, 197r-99r; FLSP, nr. 318, 320; VLSP II, 1646 nr. 149-50; 1647 nr. 138, 196; 1648 nr. 75; 1651 nr. 167, 1652B nr. 74-75. – Om Hilleborg Krafse ovfr. s. 000.

pengefretninger rækker, lader sig ikke afgøre; de første større transaktioner kan dateres til midten af 1640'erne, da han begynder at optræde på alle tre landsting; ligesålidt er det på grundlag af skiftet, der kun anfører terminsdato, muligt at bestemme de enkelte udlåns alder. Skøde- og panteprotokollerne registrerer kun en lille del af fordringerne; af skiftet fremgår det da også, at kun en beskedent del af formuen har været »udsat på rente« mod pant eller underpant; hovedparten – ca. 48.000 rd., dvs. 83% – beror formodentlig på »håndskrifter« eller obligationer. Af gældsregistret fremgår det tillige, at kun ca. 4.500 rd. var udlånt til borgere; langt den overvejende del er anbragt hos adelige standsfæller, og det fremgår tillige, at disse lån fungerer som frugtbar, rentebærende kapitalanbringelse. Et sted bemærkes det, at borgmester Peder Pedersen på Gregers Krabbes vegne har inkasseret 7.000 rd. fra svigersønnen Oluf Rosenkrans og påny »udsat« en del af dette beløb på rente hos Ebbe og Mogens Rosenkrans; undertiden har han også overtaget andres gældsfordringer, og endnu i det år, der forløb mellem hans død og skiftet, har Dorthe Daae »udsat 7.700 rd. på rente«.

Tilgodehavender, som Gregers Krabbe »med egen hand haffuer anschriffuit wdj en liden huidbog«, og som skiftets sammentællinger altså ikke udtømmer, fordeler sig således (i rd.):

skala (rd.)	håndskrifter		pant		andre		i alt	
	lån	beløb	lån	beløb	lån	beløb	lån	beløb
- 500	31	10.558	4	1.504	5	1.058	40	13.120
-1.000	23	18.570	6	6.000	-	-	29	24.570
-5.000	7	16.022	1	1.279	1	3.000	9	20.301
5.001-	2	14.000	-	-	-	-	2	14.000
i alt	63	59.150	11	8.778	6	4.058	80	71.991
- 500	49%	17.8%					50%	18.2%
-1.000	37%	31.4%					36%	34.1%
-5.000	11%	27.1%					11%	28.2%
5.001-	3%	23.7%					3%	19.5%
i alt	100%	100.0%					100%	100.0%

Fordelt efter låntagere giver beregningerne dette resultat:

skala (rd.)	pers.	antal lån	samlet lånebeløb
- 500	15	15	4.450 rd.
-1.000	14	18	11.650 rd.
-5.000	6	12	11.545 rd.
5.001-	7	30	43.988 rd.
ialt	42	75	71.633 rd.
diverse	-	-	298 rd.
- 500	36%	20%	6.2%
-1.000	33%	24%	16.3%
-5.000	14%	16%	16.1%
5.001	17%	40%	61.4%
ialt	100%	100%	100.0%

Selv om kapitalen således har været spredt ud over et stort antal lån og mindre enkeltlån (indtil 1.000 rd.) dominerer i antal (85% af antallet og 50% af beløbet), viser den sidste beregning alligevel en ganske høj grad af koncentration; tre fjerdedele af fordringerne samles på knapt en trediedel af lånerne. Med andre ord, nuanceringer er nødvendige.

At Gunde Lange skylder 4.278 rd. fordelt på seks breve mod underpant i Kjølbjergård med fæstegårde, »som ikke enten ved dom eller indførsel er annammet«, og Palle Rosenkrans 4.500 rd. på seks breve mod pant og rentebetaling delvis *in natura*, beror utvivlsomt på akut lånebehov; noget lignende gælder sikkert også Gunde Rosenkrans' to breve på 2.500 rd. og fru Hilleborg Krafes to på i alt 10.500 rd. – det største beløb overhovedet. Men når Frederik Reedtz på ét brev har lånt 7.000 rd., kan man få mistanke om, at lånet har været beregnet til reinvestering. Og når svigersønnen Oluf Rosenkrans skylder 7.610 rd. fordelt på 12 breve og Christian Daae 5.600 rd. på tre breve, er der som det fremgår af teksten tale om arbejdskapital til videre udlån eller til godsopkøb. I det forløbne år er der da også blevet afbetalt 5.450 rd. (heraf et brev på 2.000 rd. fra »Marsilius«), som sammen med andre midler og bl.a. netop med Oluf Rosenkrans som mellemed »udsættes på rente«, i alt 7.300 rd. Der arbejdes rent forretningsmæssigt med kapitalen og under mere komplicerede former end skiftet umiddelbart lader formode.

Som helhed kan der ikke være tvivl om, at pengeforretninger har

været en fast indarbejdet bestanddel af Gregers Krabbes – og af andre adeliges af hans støbning – normale økonomiske aktivitet; kapitalen er ikke blot blevet investeret i fast ejendom, men også regelmæssigt i kontante udlån til fast forrentning, vist altid 6% p.a.; videres synes han ligesom svogeren Christen Skeel også at have kunnet manøvrere med sin kapital til støtte for sine nærmeste slægtninges økonomiske transaktioner. Og endelig kan der være grund til at understrege, at hans position som godsejer næppe er tilstrækkelig til at forklare en formuesophobning af denne størrelsesorden; hans slægtsmilieu og embedsindtægter må nødvendigvis inddrages.

Allerede en fiktiv beregning underbygget dette; afkastningen af en godsbesiddelse på 1.700 td. htk. (som han havde 1647) ville skønsvist kunne indbringe ham 3.700-4.000 rd. årligt, de 561 td., han registreres for 1656 kun 1.250-1.300 rd., hvorimod Hindsgavl len, som han sad inde med 1627-39, afkastede 1.596 rd. i 1650, Riberhus, som han havde 1639-51, 2.664 rd. og Akershus i hvert fald ca. 12.000 rd. årligt.⁹ På den anden side havde hans svigermoder, fru Sofie Brahe uden lensindtægter kunnet opbygge en kapital, der netop 1656 må have andraget mindst 50.000 rd. således, at milieu, slægtssolidaritet og kontinuitet stadig må tillægges en væsentlig betydning for den snævert afgrænsede kapitalophobning i denne kreds.

I årene umiddelbart efter Gregers Krabbes død kan vi da også se, at Dorthé Daae fortsat har været i stand til at yde anselige lån og også til at forøge sit jordegods ad denne vej.¹⁰ Endnu 1662 erhvervede hun fra de kgl. kommissarier, der opgjorde Kay Lykkes bo, Hverringe hovedgård og gods for et tilgodehavende på 11.400 rd.,¹¹ 1666 fik hun indførsel i 44 td. htk. hos Jørgen Kruse på Hjermindslevgård for 2.007 rd. og 1668 pant for 1.893 rd. i Niels Langes Rønnowsholm,¹² men allerede i 1667 begynder hun selv at optage mindre lån.¹³ I længden synes hun ikke at have været i stand til at opretholde den tidligere velstand. Da hun døde 1676, efterlod hun sig en gæld på ca. 31.240 rd., hvoraf 14.225 rd. i faste gældsbreve til sine nærmeste slægtninge, der havde frafaldet deres arv i 1656 (der er altså tale om en arbejdskapital til videreførelse af firmaet),

9. Jf. Kr. Erslev (1879), s. 96 f.; jf. 25, 39, 78.

10. FLSP, nr. 490, 524.

11. Sst., nr. 630.

12. G. Bang (1893-95), s. 389 f., 393 f.

13. Sst., s. 391 ff., 396.

hvorimod hendes godsers indtægt og beholdning kun kunne beløbe sig til ca. 750 rd.¹⁴ Vi kan formode, at tilbagegangen hænger sammen med ikke blot kapitalknapheden efter 1660, men også at skiftet 1656 trods alt havde forringet hendes udfoldelsesmuligheder, specielt fordi lensindtægterne var faldet bort.

Lignende strukturelle forhold møder vi også hos Corfitz Ulfeld, der ved sit ægteskab med Leonore Christine i 1636 havde opgjort sin gæld til 36.000 rd., et beløb, der yderligere voksede, da han efter sin udnævnelse til statholder i København det følgende år også måtte føre hus der.¹⁵ Da hans udestående fordringer blev gjort op 1662, nåede de – *mirabili dictu* – et beløb af 558.700 rd., hvoraf hovedparten faldt på svenske tilgodehaver, men 161.441 rd. på obligationer fra danske adelige fra årene 1638-58, således fordelt:¹⁶

1636-42	13.000 rd.
43-47	41.525 rd.
48-52	81.650 rd.
1655-58	19.997 rd.

Hvorledes Ulfeld er kommet i besiddelse af disse midler har mindre interesse i denne forbindelse; hovedsagen er, at kapitalen også her har været anvendt til investeringsformål til fast forrentning. De første år synes det især at have været slægtninge, fru Kirsten Munk og Ebbe Ulfeld, fru Elisabeth Ulfeld og Hans Lindenow, eller den kreds, han selv var knyttet til, den norske kansler Jens Bielkes sønner, der har kunnet nyde godt af hans lån. Senere møder vi tillige en række af tidens mest prominente adelige; rentemester Aksel Arenfeld og hans hustru lånte 1642-45 6.800 rd., Jørgen Seefeld 1.700 rd. i 1645-46 og endda Frederik Parsberg 1.450 rd. 1650-51. De iøjnefaldende store lån til rentemester Oluf Daae og Ove Bielke i sommeren og ved terminstid 1651 på i alt 50.000 rd. og 10.000 rd. beror derimod snarest på Ulfelds forsøg på at konservere den disponible, rede kapital inden flugten.¹⁷

14. RA. Privatarkiver nr. 1089. Gregers Krabbe og hustruer B: Skiftesager 1656 og 1676.

15. Leonora Christina grevinde Ulfelds franske levnedsskildring 1676, s. 14 f.

16. RA. Privatarkiver nr. 6473 Corfitz Ulfeld F-c: Fortegnelse over obligationer; trykt af Chr. Molbech (1842), s. 459-76; jf. også opgørelserne i RA. Rtk.ark. 216. 309-10.

Kommissionsakter vedr. realisationen af Corfitz Ulfelds konfiskationsbo 1664-73.

17. Jf. Chr. Molbech (1842), s. 460.

En meget grov fordeling af Ulfelds formuesmidler – opgjort af Leonore Christine ved 1660 – giver følgende resultat:

1. obligationer	
danske 180.572 rd.	
udenlandske 370.935 rd.	
tilsammen 551.007 rd.	551.007 rd. = 51.0%
2. smykker, juveler, rariteter	131.319 rd. = 12.2%
3. rede penge, møntet ædelmetal	74.197 rd. = 6.9%
4. klæder, inventar	14.378 rd. = 1.3%
5. fast ejendom	308.500 rd. = 28.6%
i alt	1.079.401 rd. = 100.0%

Uanset kapitalens herkomst er det påny karakteristisk, at hovedparten af den rørlige formue investeres i fast forrentede obligationer; afkastningen af den faste ejendomsbesiddelse har skønsvist kunnet indbringe ham ca. 12.000 rd. årligt, men lensindtægter, erhvervsprofit og korruptionsindkomster har vel utvivlsomt været afgørende for formuesdannelsen, der efter de foreliggende data må være startet netop omkring 1640. Opgørelsen af obligationerne er jo i øvrigt ikke absolut udtømmende; trods Ulfelds kategoriske benægtelse blev der under processen 1651 fremdraget obligationer, udstedt af Albert Baltzer Berns og Leonhard Marselis i Hamburg til pålydende af 26.500 rd., og herudover rådede Ulfeld over en konto i Amsterdams vekselbank 1651-52.¹⁸

Markante skillelinier i den adelige gældsstiftelsesstruktur fremtræder således endnu i den sidste generation inden enevælden. De holstenske kreditorer dominerede ikke længere som forud for kejserkrigen, hvorimod de komplicerede gældskombinationer stadig eksisterede, selv om de nu ikke fremtræder så prægnant og med samme hektiske tempo som forud. Kreditorerne finder vi først og fremmest i højadelige kredse – snævert knyttet til det herskende rigsrådsoligarki – blandt personer, der har forenet store godsbesiddelser med rigets højeste embeder eller andre indtægter, men tillige en kreds, der kendetegnes af eksklusivitet, af indre sammenhæng og af kontinuitet over flere slægtled, principielt vel endda tilbage til 1500-tallet, men omvendt også med stærke udløbere til den tidlige enevælde. Et særkende ved rigsrådsadelens udlånspolitik var det vel stadig, at den normalt synes at have sikret sig ikke blot fordelagtige

18. Sst., s. 461; V. Barbour (1950), s. 47 note 18.

udlånsvilkår, men også ganske gunstige indførselsvilkår. En væsentlig del af udlånsvirksomheden havde endelig åbenbart også fortrinsvis karakter af bankiervirksomhed; den kapital, som akkumulerer fra embedsindtægter og godsindtægter, investeres i fast forrentede lån og under hypoteklignende former.

Blandt de borgerlige långivere optræder naturligvis først og fremmest Københavns og købstædernes købmandsaristokrati. På Fyn dominerer Thomas Brodersen Riisbrigh og Cornelius Hamsfort i Odense, men det er påfaldende, at hverken disse eller de større Odensekøbmænd, Erik Jørgensen og hans enke, Peder Gaas osv. optræder i væsentligt omfang på landstinget i Odense; flere af de fynske matadorer synes da også allerede fra 1640'erne at have bogført en god del af deres adelige tilgodehavender som uvisse fordringer.¹⁹ Selv om det undertiden kan være vanskeligt at drage sikre grænser mellem kontantlån og varekredit,²⁰ er der højst sandsynligt tale om lokal tilbageholdenhed over for udlån til adelige eller – mindre sandsynligt – at låntagningen har fulgt andre kanaler. Den fynske låntagning karakteriseres tværtimod ved, at mindre lån dominerer, og at gejstlige og institutioner spiller en fremtrædende rolle. Meget nær en trediedel af de uadelige lån hentes hele perioden igennem fra Odense hospital, byens gymnasium, af de fattiges midler og hos byens lærde med Odensebispen Laurids Jacobsen Hindsholm i spidsen.²¹ Materialet synes således her at røbe en noget speciel struktur.

På det sjællandske landsting præges billedet blandt de uadelige kredi-

19. Jf. Sv. Larsen (1965) I, s. 39, 222 ff.

20. Dette forhold fremtræder særligt tydeligt i forbindelserne mellem Erik Jørgensen (senere hans enke) og Quitzowerne, der havde hørt til hans største debitorer; efter Ejler Quitzows afhændelse af Lykkesholm og overflytningen til Jylland fik Erik Jørgensen og hans enke gang på gang indførsler i hans arvingers jyske gods for deres tilgodehavender.

21. Til belysning heraf kan følgende tal anføres:

lån (rd.)	1646-50	1651-55	1656-60
- 500	10(2)	10(4)	7(1)
-1.000	7	9	6(2)
1.001- uoplyst	5(3) 7	3 -	2(1) -
tilsammen	29(5)	22(8)	15(4)

Tallene i parentes angiver institutionslånene, der i de tre perioder androg henholdsvis

terer ubetinget af københavnske matadorer og akademikere. Blasius Møller, Hans Hagensen og hans enke, Margrethe Rosenmeyers og Hans Christensen Humblek optræder adskillige gange,²² og blandt akademikerne universitetspolitikeren Thomas Fincke som den mest prominente, en mand der navnlig i sit otium helligede sig sådanne forretninger. Iøjnefaldende er det videre – ligesom på Fyn – at den nyoprettede Frederiksborg skole og magister Christen Clemmesen på Herlufsholms skole har været i stand til at stille meget store beløb til disposition på både Fyn og Sjælland. Frederiksborg skoles fundats fastslog udtrykkeligt, at skolens formue, der i vid udstrækning synes at hidrøre fra afgifter for dispensationer til ægteskab i forbudne led, skulle udsættes på rente. 1631 beregnes skolens formue til 4.000 rd., 1633 til 9.115 rd. og 1643 til 18.335 sp. dr. og endelig 1649 til 24.245 sp. dr.²³

Hovedparten af skolens fordringer, som i 1645 opgøres til 19.229 rd. beroede på den da netop afdøde skoleherres, Hans Ulrik Gyldenløves gæld til skolen og Frederiksborg lens kirker.²⁴ Fordringerne blev ordnet ved, at Gunde Rosenkrans påtog sig forpligtelserne således, at enken, Regitze Grubbe blev frigjort, og således, at gælden blev sikret ved underpant i hans godser, Skaføgård og Vindingegård.²⁵ Uden at kende årsagerne, synes Rosenkrans – muligvis i forbindelse med sin overflytning til Jylland – 1649-50 at have forsøgt at foretage en sanering af sine pengesager. Efter hans udtrykkelige anmodning overtog Henrik Gyldenstierne til Skovsbo (med underpant i Brolykke) 15.000 rd. af Gunde Rosenkrans' forpligtelser over for skolen;²⁶ til gengæld solgte denne Henrik Gyldenstierne Elvedgård i februar 1650.²⁷ De resterende 4.300

35,5%, 33,6% og 36,9% af lånemassen; medregnes Henrik Gyldenstiernes store lån 1650 (jf. note 11) når procenten i den første periode op på 67,0%. Lånenes gennemsnitsstørrelse andrager i de tre perioder henholdsvis 563 rd. (med Henrik Gyldenstiernes lån 1.060 rd.), 744 rd. og 653 rd.

22. Om disse, se Joh. Jørgensen (1957), passim.

23. Fundatsen hos F. Dahl (1836) I, bilag s. VII; Bj. Kornerup (1933), s. 39 ff. og 60; jf. dog s. 46.

24. Sst., s. 46. – I februar 1645 opgøres gælden dog til 11.000 rd.; kgl. åb. brev t. Gunde Rosenkrans 1645 24/2; RA. D. kanc. B. 167 Div. orig. lensbreve med missiver til lensmænd; Kanc. Brevb. 1644-45, s. 233 f.

25. Sst., s. 309; jf. s. 257 f.; SLSP I, fol. 74v-75r (1645 6/4); jf. Kornerup (1933), s. 59.

26. Henrik Gyldenstiernes og Gunde Rosenkrans' ansøgninger til kancelliet 1649 18/11 og 28/12; RA. D. kanc. B. 160 Indlæg; FLSP, nr. 174 1650 24/5.

27. Sst., nr. 169 1650 16/2. Gunde Rosenkrans afvikler samtidig andet fynske strøgods; jf. Vedel Simonsen, Elvedgaard I, s. 120 ff.

rd. sikrede Gunde Rosenkrans ved en ny obligation til Frederiksborg skole mod underpant i fæstegods under Vindingegård.²⁸ Sin øvrige gæld konsoliderede Gunde Rosenkrans i august 1650 ved en obligation til svogeren Otte Thott til Næs, der »aff et gaat hierte« havde kautioneret for ham for et samlet beløb af 27.250 rd.:²⁹

<i>borgerlige:</i>		<i>adelige:</i>	
Margr. Jørgen Fuirens	7.100 rd.	Arent v.d. Kuhla	1.000 rd.
Marg. Henrik Rosenmeyers	3.837 rd.	Chr. Skeel t. Fussingø	3.000 rd.
Anne dr. Hans Veyrs	3.180 rd.	Niels Krabbe t. Skjellinge	6.000 rd.
Bispen i Lund	1.000 rd.		
Borgm. Niels Jørgensens arv., Lund	1.200 rd.		
Hans Nielsens arv.,	933 rd.		
<hr/>		<hr/>	
i alt	17.250 rd.	i alt	10.000 rd.

Det københavnske akademikeraristokrati og lokale akademikere spiller altså en væsentlig rolle; deres forbindelser med det københavnske (og odenseanske) pengearistokrati er på forhånd velkendt,³⁰ og gældsbrævmaterialet synes kun at underbygge disses økonomiske betydning, også i længere perspektiv. Thomas Finckes placering som kreditor bevidnes meget klart af skøde- og panteprotokollernes materiale, og det samme gælder hans datter, Margrethe Fincke, der var gift med lægen og botanikeren, professor Jørgen Fuiren; nærmest symbolsk for udviklingstenden- sen er det, at Thomas Fuiren overtager Vindingegård, som nevøen Diderik Fuiren omdøbte til Fuirendal og fik omdannet til baroni i 1677.³¹ Forbindelseslinierne fra guldsmede- og købmandsslægten til akademikeraristokratiet, længere ude også til den senere rentemester Henrik Müller, hvis datter 1660 havde ægtet professor Finckes nevø af samme navn, amtmand Thomas Fincke er tankevækkende, men også symbolske for købmands- og akademikeraristokratiets sociale forvandling.

28. SLSP I, fol. 115r-16r; jf. ansøgningen til kancelliet 1649 28/12 ovfr. note 26.

29. SLSP I, fol. 100v-02v. Som underpant stilles Vindinge gods (nu Fuirendal) med ca. 629 td. htk. Gældens størrelse er trods omplaceringer uforandret endnu 1659; sst. I, fol. 230r-31v.

30. Alb. Fabritius (1950), s. 315-39 med forbeholdene; Sv. Larsen (1965) I, kap. III.

31. DBL (2) VII, s. 507 og 510.

Der synes i det hele taget at være grund til at understrege denne velstand i borgerlige og akademiske kredse. På Sjælland, hvor vi er i stand til på grundlag af de impliceredes selvangivelser at måle dette forhold, registreres tre købstæder – Køge, Holbæk og Kalundborg – 1638 for udestående fordringer på netto 46.050 rd., de fire lollandske købstæder for 67.854 rd. og de sjællandske præster for udestående nettofordringer på 19.700 rd. At København kun registreres for 28.750 rd. beror på betydningen af de inden- og udenlandske kreditforbindelser.³² Både 1638 og atter 1642 registreres medlemmerne af Roskilde domkapitel for fordringer på 14.050 rd., medens sytten professorer ved Københavns universitet tilsammen har betalt kontribution af ikke mindre end 185.932 rd.³³ I spidsen ligger Margrethe Henrik Fuirens med en udestående nettoformue på 57.500 rd. og Thomas Fincke med 35.000 rd.; af de øvrige professorer har fem – dr. Jesper (Brochmand), Hans Resen, dr. Esben (?), Peder Charisius, Hans Matthiesen og fru Anne Hans Resens – tilsammen fordringer på 69.300 rd., medens de resterende ni »højlærde« kunne gøre krav på 25.650 rd. i alt. Og de »højlærde« begravede ikke deres talent, i hvert fald ikke materielt. Efter bevillingerne af formuesskat på Odensemødet i februar 1657 registreres universitetsverdenen – »de højlærde« og deres familie – for nettoformuer på næsten 439.000 rd. Fincke-Fuiiren-Bartholin-Brochmand-Worm-klanen ejede netto 295.000 rd. (67%), Jørgen Fuirens to sønner – Henrik og Thomas – alene 139.000 rd. (32%); den næste i rækken – Thomas Finckes søn og absolut uproduktive nepot Jacob – 34.000 rd.; 13 af 17 professorer tegnede sig for formuer på netto 105.500 rd. (24%).³⁴

Selv om adelen ikke – som statsmagten – faldt i dominerende afhængighed af borgerstanden, kan vi altså som helhed fastslå, at udviklingen i Danmark bærer i samme retning som på kontinentet. Både borgerlige og akademikere betragtede utvivlsomt investeringen som indbringende og betryggende, omend næppe i samme omfang som investeringer i erhvervslivet eller i statsleverancer. Godsprivilegier og kautionsinstitut hindrede indtil statsomvæltningen, at borgerstanden fik en absolut dominerende placering; langt størsteparten af de lån, skøde- og panteprotokollerne registrerer, forblev anliggender mellem adelige indbyrdes; adelsgodset var fremdeles omgærdet af privilegier, som fungerede effek-

32. RA. Mil. regnsk. Sjæll. 1638 og 1642; om præsterne KhSaml. 5.r.IV, s. 411-13.

33. RA. Mil. regnsk. 1642 23/11, Sjæll.

34. Da. Mag. 5.r.II, s. 325-27; jf. Joh. Jørgensen (1957), s. 26-28, 32.

ti tv endnu ved midten af 1600-tallet, selv om de – med den aktuelle økonomiske og sociale situation in mente – ikke længere var tidssvarende.

Der kendes en del eksempler på betydelige adelige gældsforhold til borgerlige ved midten af 1600-tallet,³⁵ men denne mekaniske konstatering rækker blot ikke til karakteristik af gældsforholdene og deres funktioner. Vi har tidligere konstateret, at borgerlig gæld næppe har spillet nogen væsentlig rolle forud for 1629, og at de borgerlige fordringer, der kendes fra rettertingets dombøger i stor udstrækning angår et lavadeligt, men atypisk klientel. Mere nærgående analyser ville fordre, at vi tillige var i stand til at fastslå gældens oprindelse og art, dens varighed og smidighed; til sådanne formål er det foreliggende kildemateriale ikke blot absolut utilstrækkeligt, men vi kender heller ikke dets repræsentativitet. Vi må lade os nøje med visse hovedtræk af udviklingen.

I det fynske købmandsaristokratis boer dukker den adelige gæld op i 1620'erne som »vis tilstandendes gæld«, og foreløbig uden tegn på principielle afviklingsvanskeligheder (beløb i sletdr.):³⁶

	Mathias Dideriksen 1639	Erik Jørgensen 1644	Peder Gaas 1645
Boets aktiver	47.725	63.233	29.383
heraf udest. fordr.	24.464 = 52%	37.109 = 59%	18.554 = 64%
heraf adelige	17.352 = 71%	19.668 = 53%	3.941 = 21%
Boets gæld i p.Ct.			
af aktiver	- 71%	- 71%	- 67%
heraf adel. fordr.	- 9%	- 8%	- 1%

Adelig gæld optræder i mindre målestok også i andre boer; af Hans Mikkelsens likviderede fordringer på ca. 4.000 sl. dr. skyldte adelige 1.334 sl. dr. (= 33%) i 1634, i hans enkes bo 1653 kun 689 sl. dr., dvs. 10% af de udestående fordringer; endelig er den adelige gæld i Peder Gaas' enkes bo 1652 reduceret til 469 sl. dr. (dvs. ca. 10%) af de udestående fordringer. I andre købmandsboer – Peder Samsings 1634, Jørgen Friis' 1641 og Henrik Terkelsens 1650 – forekommer ingen eller kun meget ringe adelsgæld. I Mathias Dideriksens og Erik Jørgensens skifter fordeler gælden sig således:

35. Jf. sst., s. 20-23.

36. Beregningerne er opstillet på grundlag af Sv. Larsen (1965) I, s. 114 ff., 132 ff., 154 f.

lånstørrelse sletdr.	Mathias Dideriksen	Erik Jørgensen
- 100	25	54
100- 350	14	24
350-1.000	7	8
1.000-	4	4
i alt	50	90
	4.076 = 23.5%	7.267 = 17.1%
	4.005 = 23.1%	2.345 = 31.8%
	9.269 = 53.4%	10.056 = 51.1%
	17.352 = 100.0%	19.668 = 100.0%

Antallet af små lån – håndskrifter og varekreditter – dominerer, men de store gældsposter vejer tungest, ofte snarest regulære lån; Sidsel Høeg til Fjellebro og Laurids Ulfeld til Egeskov skylder Erik Jørgensen henholdsvis 1.355 sl. dr. og 1.100 sl. dr., Henning Pogwisch skylder Mathias Dideriksen 5.700 sl. dr., Claus Brockenhuus 1.378 sl. dr. (900 rd. + 6%?) og Henning Walckendorff 1.098 sl. dr. (700 rd. + 3%?). Der har dog – som Svend Larsen har vist – været tydelig forskel i de fynske købmænds vilje til at tilstå adelige kreditter eller lån, men vigtigt for sammenhængen er det, at det klientel, vi træffer i skifterne, i retteringsprotokollerne og i panteprotokollerne i stor udstrækning er identisk med veteranerne fra gældsaktiviteten før 1625 eller den følgende generation; der kan med andre ord – som i den quitzowske kreds – bl.a. være tale om eftervirkninger af denne situation; derimod synes der ikke før midten af århundredet at have været vanskeligheder forbundet med afviklingen af gælden; de fleste af gældsposterne er i skifterne endnu i 1640'erne af forholdsvis ny dato; først i det følgende årti melder betalingsvanskelighederne sig, og efter 1660 forsvinder de adelige debitorer helt fra skifterne.³⁷

De samme perspektiver kan vi følge gennem Ribekøbmanden Hans Friis' regnskaber og professor Ole Worms skifte 1655. Friis' fordringer kan opgøres således:³⁸

	i alt	adelig	p.Ct.
1626	5.123 sl. dr.	2.234 sl. dr.	43.5%
1631	9.211 sl. dr.	3.835 sl. dr.	41.6%
1639	13.881 sl. dr.	4.125 sl. dr.	29.8%
1644	17.560 sl. dr.	5.172 sl. dr.	29.6%
1650	17.245 sl. dr.	6.210 sl. dr.	36.1%

37. Sst. I, s. 132 ff., 220 ff.

38. Ole Degn (1974), s. 121.

Hverken væksten i det samlede tilgodehavende eller de adelige behøver at tolkes som stigende armod; den kan være et produkt af voksende omsætning eller af højkonjunktur i 1630'erne og begyndelsen af 1640'erne; bemærkelsesværdigt nok reduceres adelsgælden netop i mellemkrigsperioden til et beskednere niveau end i krigsårene, men stiger atter efter 1644. Denne iagttagelse underbygges ved en procentvis fordeling af gældens alder efter stiftelsesår over perioden 1625-50:³⁹

stiftelsesår	i alt	adel
1625-29	6.9%	13.4%
1630-34	15.7%	20.8%
1635-59	15.8%	13.0%
1640-44	21.4%	10.5%
1645-50	40.2%	42.3%

I modsætning til Hans Friis' tilgodehavender som helhed synes adelsgælden i krigs- og efterkrigsårene at have været sejlglivet, hvorimod tendensen er tydeligt faldende i tiåret efter Torstenssonfejden, atter snarest et symptom på virkningerne af den kaotiske situation i 1620'erne og 1630'ernes højkonjunktur; vanskelighederne og varekredit i større omfang opstår først efter krigen 1643-45.

Tilsvarende resultater giver en analyse af Ole Worms udlånsvirksomhed, der ifølge skiftet i 1655 i hvert fald strækker sig tilbage til 1632. 1642 betalte »dr. Oluf Orm« kontribution efter selvangivelse af en nettoformue på 6.000 rd.,⁴⁰ hvorimod skiftet 1655 opgør de udestående fordringer til 38.220 rd., der fordeler sig således:⁴¹

lån stiftet	adelige		borgerlige	
	lån	beløb	lån	beløb
1634-39	2 = 5%	1.700 = 5.2%	1 = 11%	100 = 1.8%
39-44	6 = 15%	6.100 = 18.7%	- -	- -
44-49	10 = 24%	7.970 = 24.5%	2 = 22%	250° = 4.5%
49-54	23 = 56%	16.800 = 51.6%	6 = 67%	5.300 = 93.7%
1639-54	41 = 100%	32.570 = 100.0%	9 = 100%	5.650 = 100.0%

39. Sst., s. 123.

40. RA. Mil. regnsk. Sjæll. 1642 23/12.

41. Skifteforretning efter Dr. Ole Worm 1655. P. F. Suhm, Nye Saml. II, 1793, s. 90-116. 1657 svarer enken, Magdalene Motzfeld »for sig og sine sex smaae børn« formuesskat af 20.400 rd., sønnerne (af Worms andet ægteskab) Matthias og Willum af henholdsvis 5.000 rd. og 3.000 rd.; Da. Mag. 5.r.II, s. 327.

En væsentlig del – først og fremmest af de adelige og de største lån – havde Ole Worm ved kautionister som mellemed. Debitorerne, af hvilke enkelte havde flere lån, fordeler sig endelig således:

lånestørrelse	-499 rd.		500-999 rd.		1.000 rd.		i alt	
adelige	3	900	13	6.500	17	25.370	33	32.570
borgerlige	5	850	1	500	3	4.300	9	5.650
i alt	8	1.750	14	7.000	20	29.870	42	38.330
adelige	7%	2.2%	31%	16.8%	40%	65.8%	78%	84.9%
borgerlige	12%	2.2%	2%	1.3%	7%	11.6%	22%	15.1%
i alt	19%	2.2%	33%	18.1%	47%	77.4%	100%	100.0%

Klientellet er i 1650'erne naturligvis helt overvejende et andet end i det tidligere materiale, men en række af debitorerne optræder også i landstingenes skøde- og panteprotokoller, og beregningerne, viser, at langt den største del af lånene i den løbende bankiervirksomhed er af forholdsvis ny dato, og at de ældre lån, der har været fast forrentet med 6% p.a., må være afviklet regelmæssigt og uden at efterlade sig spor.

Under alle omstændigheder vil det blot være forhastet heraf at drage den konsekvens, at adelen som helhed gradvis blev afhængig af borgerlige pengemidler. Holger Rosenkrans måtte i stigende udstrækning ty til borgerlige – omend mere tilfældige – lån, og landstingenes skøde- og panteprotokoller røber i 1630'erne og 1640'erne ligeledes en absolut og relativt voksende andel af borgerlig kapital; den blev blot aldrig dominerende. Først i perioden efter Torstenssonfejden iagttages spor af mere almene økonomiske vanskeligheder i adelskredse og stigende sendrægtighed i afviklingen af den borgerlige gæld, tydeligst i Hans Friis' regnskaber, i mindre grad i Ole Worms skifte. Analyserne lader blot formode, at det vil være nødvendigt at sondre mellem en række faser i udviklingen.

Adelig gæld til borgerlige forekommer naturligvis i en vis udstrækning før 1625, men der var ingen mulighed for konsolidering, og gælden domineres ensidigt af lavadelige, i hvert fald indtil omkring 1620. Efter kejserkrigen ændrer situationen derimod karakter; regeringens politik sigtede åbenbart bevidst mod at gøre det muligt at kanalisere borgerlig (og anden) kapital ud i den adelige godsdrift uden at ville give afkald på det adelige godsmonopol, men med muligheder for konsolidering, og de analyser, der kan anstilles, underbygger, at dette mål blev nået. På den

anden side har købstædernes og især Københavns aristokrati og akademikere haft både kapital og vilje til at investere i denne form for udlån, formentlig både rent forretningsmæssigt og som udtryk for spirende, sociale og politiske ambitioner.

Borgerlige kreditorer spiller således en betydelig rolle, omend mere indirekte, for så vidt som standsprivilegierne indtil 1660 afskar dem fra varig godsbesiddelse. På den anden side bør man for det første næppe undervurdere effekten af regeringens reformer af gældslovgivningen 1623-41 og etableringen af hypoteklignende lån, der gjorde det muligt at kanalisere borgerlig – ligesåvel som adelig – kapital i større mængder og til fast forrentning mod sikkerhed i underpant ind i den adelige godsdrift og godsomsætning; lettelsen og smidiggørelsen af mulighederne for kapitaltilførsel synes netop at have været et hovedpunkt i regeringens politik. For det andet er det påfaldende, at de borgerlige kredse, der investerer i udlån til adelige, ikke blot rekrutteres fra Københavns og købstædernes købmansaristokrati, men i høj grad også blandt akademikeraristokratiet; som den højadelige kreditorreds har disse to grupper snævre indbyrdes slægtsmæssige og økonomiske forbindelser, der ligeledes bærer spor af kontinuitet; pengearistokratiet dominerer i begge tilfælde. I sidste instans bærer den udvikling, vi kan iagttage efter 1630, tydeligt frem mod enevældens omfordeling af landets faste ejendom.

Ubetinget adelig afhængighed af borgerlige kapitalmidler blev der ikke tale om, når materialet betragtes som en helhed; kautionforpligtelserne hvilede stadig hos adelige, og indtil 1660 synes regelen at have været, at disse overtog pantet eller fik indførsel mod samtidig at likvidere den borgerlige gæld. Alligevel kunne det uadelige pengearistokrati med en vis ret føle urimeligheden i, at jorden – og den dermed forbundne prestige og privilegering – var forbeholdt en fåtallig stand, der endda var splittet af stærke økonomiske og sociale skel. Det var netop bl.a. denne barriere, det københavnske borgerskab ønskede fjernet 1658 ved at kræve lige adgang med adelen til *honores et officia*.⁴² Medens man i udlandet ofte så en hindring for erhvervslivets vækst efter merkantilistiske retningslinier i investering af handelskapital i embeder og fast ejendom, har man herhjemme næppe lagt nogen modsætning i dette; afgørende var det, at stænderbarriererne i samtidens øjne satte for snævre grænser for det merkantile samfunds ekspansion, og at de hindrede byernes pengearistokrati i at opnå den sociale status og den politiske

42. Kbh. D. IV. Kjbh. 1882, s. 454.

indflydelse, der – jævnsides individuelle evner – var så snævert forbundet med besiddelsen af privilegeret ejendom og statsembeder. Borgerstandens krav er ikke udtryk for ønske om demokratisering, men om andel i adelens privilegering.

Væsentligt er det endelig, at regeringens reformer for første gang bærer vejen for mere moderne realkreditformer, der virkelig fik afgørende betydning for kapitalkanaliserings, og at analysen af gældsstiftelsens struktur efter kejserkrigen afdækker nogenlunde klare mønstre, blot med tydeligt skel ved 1645. Indtil dette tidspunkt er det på debitorsiden tydeligt, at den overvejende del af de adelige låntagere skal søges i de mindre hartkornskategorier, der altså må antages at have haft vanskeligheder af økonomisk art (vanskeligheder, der når alt kommer til alt formentlig må føres helt tilbage til den sidste generation af 16. århundrede). Efter Torstenssonfejden udviskes dette skel delvis; de mindre adelige hører stadig til landstingenes faste klientel, men herudover træffer vi nu også i stigende omfang større godsejere, som tillige gennemsnitligt synes at have optaget lån af en noget større størrelsesorden. 1645 synes således at lægge et skel, og det er på denne baggrund muligt, at både økonomiske faktorer – konjunkturedgangen og andre, sociale, beskatningsmæssige osv. – kan have øvet indflydelse; afgørende er det blot, at samfundet efter 1630 føres ind i en omformningsproces, der både har fiskale, økonomiske og politisk-administrative årsager.

Kapitel 9

Sammenfatning og perspektiver

Periodedeling er af helt indlysende grunde nødvendig for historikerens strukturering af sit stof, men også et uomgængeligt onde. Den rummer en fare for at den kronologiske skematisering, historikeren udpeger retrospektivt influerer vurdering af forudsætningerne for den begivenhed, der vælges som skel. Statsomvæltningen i 1660 sætter utvivlsomt i mange henseender skel i dansk-norsk historie, og den har derfor også haft en tilsvarende placering i den historiske diskussion. Men den udformning, absolutismen fik i det dansk-norske monarki, blev formentlig mere radikal end de implicerede parter havde tænkt sig, kongemagten og måske enkelte andre undtaget; allerede samtiden påpegede med rette, at den danske absolutisme var den eneste retligt kodificerede i Europa og på mange måder også den mest rigoristiske. Vælger man da enevældens indførelse som skel, risikerer man også forskningsmæssigt, at dens ekstreme udformning kommer til at påvirke vurderingen af den sociale og politiske forudsætninger og dens rækkevidde i højere grad end berettiget.

Den adelsvælde, som absolutismen afløste, har gennemgående været genstand for samstemmende negativ vurdering; det fossile adelsstyre i 1600-tallet var blevet en hindring for den naturlige, historiske udvikling, først og fremmest for monarkiets vækst og borgerstandens ekspansion. Ernst Sars har formuleret dette synspunkt ganske prægnant, og som bekendt mandede hans analyse ud i betoning af historikerens ret til med århundredernes erfaring at fælde en sønderlemmende dom over undertrykkelsen af de upriviligerede stænder. J. A. Fridericia gjorde uforbeholdent Ernst Sars' ord til sine; han fremhævede meget stærkt adelsvældens indre – moralske og sociale – forfald, men som flertallet af datidens (posivistiske) historikere var han bundet af et funktionelt udviklingsskema, der samlede opmærksomheden om de organiserede samfundsformer og statens vækst. Fridericia nærede ingen sympati for absolutismen, men det korrupperede adelsvælde stod simpelthen i vejen for det ekspanderende monarki og for borgerskabets vækst, og det fik i 1660 kun løn for forskyldt.

Aristokratfordømmelsen har dybe rødder i europæisk forskningstradition; moderne historikere kan blot ikke lade sig binde til at anskue adelsvælden fra reformationen til enevældens indførelse som en proces, der alene skal tjene til at forklare, at enevælden blev historisk mulig. Anlægger vi internationale perspektiver på den danske adelsvældes historie, så må vi nødvendigvis først og fremmest standse op ved den diskussion, der i de forløbne femten-tyve år har beskæftiget forskningen om de kriser, der ramte Europa i 1600-tallet efter det foregående århundredes agrare og kommercielle ekspansion. Også her må vi tage det forbehold over for denne debat, at det er uhistorisk at anskue problemerne under synspunktet: hvorfor førte det 16. århundredes agrare og kommercielle ekspansion ikke umiddelbart over i den industrielle revolution, men blev standset af social nedgang og politiske konflikter i 1600-tallet.¹ Dette medfører nemlig, at det historiske forløb reduceres til marionetteater og historikeren til blot og bar exeget.

En absolut entydig kronologi og indholdsbestemmelse for krisefænomenerne har det været vanskeligt at opstille; de ramte vidt forskelligt i Europas forskellige egne og gav sig vidt forskellige udslag. Så meget står fast, at symptomerne først og fremmest iagttages på »efterspørgselsiden«, i demografisk stagnation eller fald og med konsekvenser, som fremfor alt synes at have ramt en række europæiske landes landbrugsproduktion, faldende produktivitet og faldende priser for landbrugsvarer.² De lande, der som England, Nederlandene og delvis Frankrig havde en solid og kapitalstærk overbygning af handel og industri undgik derimod helt eller delvist de økonomiske krisefænomener, bl.a. formentlig ved at lede kapitalen fra den interne europæiske handel over i oversøisk ekspansion.

Nok så væsentlig rækkevidde fik de sociale virkninger – eller med Joseph Schumpeters terminologi: de finans-sociologiske effekter – af monarkiets og bureaukratiets vækst og af skattestatens ekspansion. At der fandt en endda meget stor overførsel sted af kapital fra den private sektor til den offentlige er på forhånd givet;³ vi kender blot endnu ikke i

1. Således E. J. Hobsbawm i T. Aston (1965), s. 5 f. og oftere.

2. N. Steensgaard (1969-70), s. 477 ff., 487 f., 493.

3. Sst., s. 500 f. og 504; E. Ladewig Petersen (1975B), s. 1-7 og 10 f. Hertil bør nok føjes Pierre Jeannins sondring mellem arkaiske og avancerede samfundsstrukturer og politiske systemer; L'Europe du Nord-ouest et du Nord aux XVIIe et XVIIIe siècles. La nouvelle Clio 34. Paris 1969; jf. Annales ESC 1974, s. 195-98.

konkrete detaljer omfanget af de sociale konsekvenser i form af omdannelse af samfundets struktur, som skattestatens ekspansion kan formodes at have haft. Den forestående forskningsindsats fordrer blot endnu klarere distinktioner mellem virkningerne i de meget forskellige, europæiske samfundstyper (agrare, kommercielle og industrielle eller kombinationer af disse), og den fordrer tillige, at der etableres bindende organiske sammenhænge mellem de økonomiske, demografiske og statslige komponenter og deres indbyrdes virkninger, som fører fra kronologisk sammenfald til historisk forklaring.

For sammenhængen er det vigtigt at betone købstadsaristokratiets økonomiske vækst, dets stigende kapitalstyrke og dets sociale ambitioner, der fra økonomiske synspunkter ligestillede det med adelen, og som netop gjorde standsbarrierne i produktionssystemet og adgangen til statsembeder urimelige i det 17. århundrede. Borgerstandens økonomiske vækst forceres formentlig fra omkring 1560, men de tidligste spor af sociale og politiske spændinger mellem adel og købmansaristokrati mærker vi i 1620'erne. Regeringens bevidste gælds- og kapitalmarkedslovgivning i 1630'erne og 1640'erne gjorde det nu vel muligt for borgerlige at investere kapital til fast forrentning under hypoteklignende former i den adelige godsproduktion, men den har formentlig tillige bidraget til at fremskynde købstadsaristokratiets behov for social og administrativ-politisk ligestilling, som det københavnske bystyre i 1658 formulerede så klart i kravet om lige adgang med adelen til *honores et officia*.

Kravene har intet med demokratisering at gøre, men bryder standsprincippet ved fordring om socialt og økonomisk betinget privilegering af landets overklasser. På denne måde følger landet almeneuropæiske mønstre (omend sent), men nuancering er nødvendig i flere retninger. For det første spores der ikke – som f.eks. i Frankrig – i Danmark nogen merkantilistisk farvet aversion mod investeringen af handelskapital i fast ejendom, og der fandt vitterligt vigtige ændringer sted af ejendomsfordelingen efter 1660 efter standsprivilegiernes bortfald. Privilegierne 1661 bød vel også adelen omfattende og værdifulde rettigheder, ofte endda gentaget efter håndfæstningerne. Men den personlige skattefrihed og friheden for hovedgårde og ugedagsmænd bortfaldt (indtil 1682), og skønt godsprivilegierne formelt ikke berørtes, mistede adelen i praksis alle standsmæssige krav på sikring af sine besiddelser; eneretten til at besidde fri jordejendom bortfaldt, og 1682 bortfaldt også ufrelse persons pligt til årligt opbud af adelsjord. Enevælden fjernede formelt de gamle standsbarrierer mellem adel og borgerskab, den gjorde mulighe-

den for social og administrativ mobilitet til et økonomisk og evnemæssigt spørgsmål, men den gjorde ikke op med privilegiesystemet selv. Principielt var mulighederne til stede for godsmobilitet og omstrukturering af ejendomsfordelingen, som registrerede og justerede adelsvældens bo i 1660. For det andet komplicerer skattestatens vækst situationen efter 1630. Skattekravene har sandsynligvis allerede fra 1630'erne fået sociale konsekvenser for så vidt, som tendenserne til storgodsdrift, til voksende hoverikrav til fæstebønderne og til kameral omklassificering af fæstebøndernes status må formodes at røbe finanssociologiske reaktionsfænomener; men dybtgående økonomiske og sociale virkninger for herregårdene og adelen som helhed sporer vi først fra midten af 1640'erne, da både ekstraordinært høje skattepræstationskrav og international, økonomisk depression kom til at øve en afgørende indflydelse.

Afgørende for den aktuelle sammenhæng er det imidlertid, at udgiftspresset tvang statsmagten til grundlæggende ændringer af landets finansielle struktur, atter med tydelige europæiske paralleller. Domænestatens økonomisk-finansielle elasticitet synes at være udtømt i det 17. århundrede, og den indeholdt ingen muligheder for at tilfredsstille de udgiftskrav, »den offentlige sektor« stillede til forsvarsformål eller udenrigspolitiske opgaver;⁴ og den unge enevældes opbygning ændrede intet ved denne situation.

Kildesituationen udelukker endnu en holdbar og fuldt kommensurabel sammenligning mellem »rigens« udgiftsstruktur over det 17. århundrede (og selv grundbegrebet »riget« ændrede i øvrigt også indhold), men visse træk kan dog understreges som karakteristiske.

Medens udgifterne til flåden og de få faste garnisoner i 1602 (bortset fra uregistrerede naturalieleverancer) havde andraget ca. 87.400 dr. (ca. 35%) af en samlet budgetteret »rigens udgift« på 246.700 dr. (dvs. 21%) af de samlede nettodispositionsbeløb), er denne post i 1642 steget til 278.100 rd. eller 45% af de budgetterede udgifter på 618.400 rd. og 67% af nettoindtægten. Stående hærstyrker fik landet først ved reformerne 1637-43, finansieret ved unionsskatter således, at sammenligninger over dette skel ikke er helt rimelige, selv om udviklingen nok er symptomatisk; i perioden 1661-75 kan udgifterne til militære formål (hær og flåde) ansættes til ca. 12.3 mill. rd., dvs. 66% af statens samlede udgifter; hof, civiletat og diplomati beslaglagde i 1602 159.300 rd. (65% af rigens budgetterede udgifter), 1661-75 derimod 5.5 mill. rd. (30% af udgifter-

4. E. Ladewig Petersen (1975B), s. 17 ff.

ne). Til gengæld hidrørte 1661-75 kun knapt 3% af indtægterne fra jordebogsafgifter, 1.2% fra regaleindtægter og statsaktiver, medens 81% indgik fra ordinære direkte og indirekte skatter og 14.5% fra ekstraordinære indtægter (skatter, forbrug af formue, gældsstiftelse og subsidier). Endnu i 1602 var meget nært halvdelen af »rigens« disponible indtægt indgået fra kronens domæner, 15% fra told og byskatter og 34% fra Øresundstolden.⁵

Omstruktureringen af landets finansielle organisation over perioden 1600-1680 fremtræder klart af disse få tal, så unuancerede de er. Den indledes allerede i mindre skala ved krongodsudlæggene 1649-51, men udviklingen forceres af de omfattende krongodssalg i de første årtier af enevælden. Indtil 1681 blev der udlagt i alt 130.-150.000 td.htk. krongods til en samlet værdi af ca. 5.9 mill. rd., heraf dog allerede inden 1664 for ca. 4 mill. rd.⁶ Af de samlede udlæg synes købstadsborgere indtil 1669 at have modtaget ca. 75.000 td.htk., modtagere på landet – adelige, fogeder, gejstlige osv. – måske 45.000 td. Med en lidt usikker terminologi og et ikke fuldt sikkert kildegrundlag har Carl S.Christiansen opgjort Danmarks »nationalformue«, dvs. den samlede værdi af fast ejendom til ca. 31 mill. rd. i 1682, heraf 25 mill. rd. (80%) på landejendom og 6 mill. rd. på købstadsejendom, ligeligt fordelt mellem København og provinsbyerne. Den mobile pengeformue ved år 1700 kan stadig med usikkerhed anslås til ca. 3 mill. rd., altså forholdsvis ubetydelig, fordelt med godt 28% på landbefolkningen, 14% på provinskøbstæderne og – karakteristisk nok – 58% på København.⁷

Disse tal kræver justering, der tager hensyn til jordværdiudviklingen således, at den samlede formue i fast ejendom 1661/64 kan anslås til 25 mill. rd. og i 1682 til 17.8 mill. rd. Langt mere afgørende er det, at kronen og private i begyndelsen af 1660'erne sad inde med henholdsvis ca. 62% og 38% af værdierne, hvorimod 72% af den faste ejendom i 1682 befandt sig på private hænder og kun 28% i kronens. Vældige formueaktiver er blevet overført fra »den offentlige sektor« til den priva-

5. Talmaterialet 1661-75 er hentet fra Carl S.Christiansen (1908), jf. de principielle synspunkter hos E. Molnár, *Les fondements économiques et sociaux de l'absolutisme. XII Congrès international des sciences historique, Rapports IV*, Wien 1965, s. 155-69 og diskussionen sst. V, 1967, s. 675-703.
6. C.S.Christiansen (1907) I, s. 441 ff.; samme (1941), s. 99, 390 ff. – Analyser af hartkorn og modtagerkategorier savnes endnu, ligesom Christiansens anvendelse af rentekammerets priser og markedspriser er vakkende.
7. C.S.Christiansen (1941), s. 55 f., 359 f., 362 ff.

te, i øvrigt til tvangspriser, der lå absolut over markedsværdien for fast ejendom,⁸ og kronens indtægtstab var blevet kompenseret ved hartkornsskatter, der hvilede tungt på landbruget. På flere måder afviger processerne således fra udviklingen i Sverige, hvor reduktionerne fra 1655 og systematisk fra 1680 tværtimod overførte store faste værdier til »den offentlige sektor« og medførte en vis mobilisering af den hidtil immobile formue, private havde bundet i fast ejendom, og kapitalflugt.⁹ Til gengæld kan der nok udpeges paralleller til kontinentet, men blot intet sted, hvor omvæltningen er forløbet så hastigt som i Danmark. Konklusionen må være, at den vældige overførsel af fast formue fra kronens ressourcer og fra adelen teoretisk burde have ført med sig, at privilegiebarrierernes bortfald 1660 skulle have omstruktureret den hidtil så stabile ejendomsfordeling i landet fundamentalt.

Adelen havde ved midten af århundredet ejet ca. 42% af landets faste ejendom (fraset de skånske provinser) og formodentlig en lidt større procentdel af det samlede hartkorn, hvori også herlighedsrettigheder, patronatsrettigheder, hovedgårdsrettigheder osv. indgik. Sammenholder vi disse tal med de – endnu for summariske – meddelelser, om ejendomsbesiddelsen i 1680'erne, vil vi nok kunne konstatere, at kronen og adelsslægterne har lidt alvorlige tab til nye ejerkategorier:

kategori:	td. htk.	p.Ct.
kronen	88.683	24.2%
universitetet, kirken	36.719	10.3%
kongelige personer	2.582	0.7%
gammel adel	106.106	29.7%
ny adel	28.026	7.9%
grever, friherrer	29.874	8.3%
borgerlige	59.555	16.7%
jordegne bønder	5.947	1.7%
i alt	357.494	99.5%

Selv om den ændrede hartkornsberegning ved matrikuleringen i 1680'erne udelukker detailleret sammenligning er der sket betydelige ændringer, men næppe helt så store omvæltninger, som man kunne have forventet; den egentlige »taber« er kronen, og hvis man har forestillet sig

8. Jf. HT 74, Kbh. 1974, s. 445 med henvisningerne.

9. Sv. A. Nilsson (1964), s. 86 ff.; A. Kullberg (1973), s. 147 ff.

– som skatmester Hannibal Sehested udtrykte det – at krongodsudlæggene ville drage »rige og erfarne« danske og navnlig udenlandske købmænd til at investere i landbrugsproduktionen, har man i nogen grad forregnet sig. Regeringens ublu betingelser ved krongodsudlæggene kan indeholde en del af forklaringen på, at den sociale omvæltning i godsbesiddelsen trods alt forblev forholdsvis begrænset, og at godsmarkedet – således som bl.a. dr. Blomberg har påvist det – fik så stor ustabilitet i generationen efter 1660.

At den gamle adel – dvs. de adelslægter, som eksisterede i 1660 – har lidt alvorlige tab er naturligvis ubestrideligt; en grov sammenligning 1650 og 1682 lader formode, at tabene kan have andraget omved en trediedel af den adelige godsbesiddelse, på Sjælland dog 39%, på Lolland-Falster endda 58%, men på Fyen-Langeland kun 27% og i Jylland 30%. Situationen kompliceres blot ved, at en del af den gamle adel var gledet over i kategorierne grever og friherrer, som regeringen havde opbygget med adelsprivilegierne 1671 (måske bl.a. for at gøre den privilegerede godsbesiddelse attraktiv under ugunstige økonomiske og fiskale vilkår), og en del af det gamle, adelige gods ved ægteskab eller arv til gruppen af ny adel. Tallene repræsenterer altså maksimumsgrænsen for de bruttoomvæltninger, der havde fundet sted indtil 1680'erne.¹⁰

Navnlig på Syd- og Vestsjælland og på Lolland havde den nye adel og borgere vundet indpas; på Fyen forløb processen noget langsommere og i hvert fald særdeles kaotisk. I Jylland var det især borgerlige – fogeder, præster, købmænd osv. – der trængte frem i Himmerland og på Randers-Skanderborgegnen.¹¹ Disse tal kræver imidlertid korrektiver i flere retninger. For det første er de gængse definitioner af de forskellige adelsgrupper fra vore synspunkter ikke fyldestgørende. For det andet kan vi hertil føje, at kronens konfiskationer af gods efter Kaj Lykke og Corfitz Ulfeld, der havde hørt til landets største godsbesiddere, dens inddragelser af gods for skatterestancer og dens småopkøb af jord kan henføres til det godstab, der fulgte efter standsprivilegiernes bortfald; disse konfiskationer og opkøb androg allerede 1660-64 i alt ca. 9.000 td.htk. til en samlet værdi af ca. 445.000 rd.¹² Og endelig komplicerer krongodsud-

10. H. Pedersen (1928), s. 354-60; E. Ladewig Petersen (1974C), s. 85 tabel II og kommentarerne s. 67 f. – For det flg. se også Aa. F. Blomberg (1973), s. 533-42; HT 74, s. 444 f.

11. Jf. K. Fabricius (1942), s. 492.

12. C. S. Christiansen (1908) I, s. 456 ff.

læggene situationen, thi selv om både adelige og andre figurerer som modtagere og selv om en del atter afhændede deres godsbesiddelser, forrykker disse udlæg på afgørende måde balancen i tabellen. Det synes nemlig ikke helt sjældent, at borgerlige, der havde modtaget udlæg af krongods eller var blevet indført i adelsgods hurtigt skilte sig af med disse besiddelser, både fordi de var urentable (også i forhold til den ublu investering), og fordi modtagerne ikke havde interesser i at blive godsbesiddere.¹³

Fra anden side ved vi, at »den gamle adel« på Sjælland, Fyen, i Vendsyssel og på Randerseggen indtil 1720 tabte i alt 196-197 af 271 herregårde eller ca. 73%.¹⁴ Disse tal er ikke blot lidt usikre, men omfatter også herregårde, der ved ægteskab, eller ved arv eller på anden naturlig måde gik over til nye ejere; den gamle adels tab har snarest været en smule mindre; af de gårde, der havde været i dens besiddelse i 1660 besad den på følgende tidspunkter endnu:¹⁵

	Danmark p.Ct.	Skåne p.Ct.
1660	100	100
1670	71	70
1680	62	63
1690	49	46
1700	41	40
1710	35	30
1720	33	27

Hertil kan vi endnu føje, at medens endnu 85% af adelige mænd i hele perioden 1640-80 ægtede adelige kvinder, sank denne procent i årene

13. Jf. f.eks. den fynske skøde- og panteprotokol, hvorefter det synes, at mellem 50 og 60% af det gods, borgerlige modtog ved krongodsudlæg eller indførsel i adelsgods, atter er gået over i adeligt eje; jf. nu også Blomberg (1973), s. 539 ff., 562 f.
14. K. Fabricius (1942), s. 489 ff.
15. Sv. Aa. Hansen (1964), s. 169 ff. Forf. påpeger, at udviklingen i Skåne foregår ligeså hastigt som i det øvrige Danmark, hvortil naturligvis må føjes virkningerne af privilegiebortfaldet ved Skånes afståelse og den svenske krones gods- og privilegiepolitik; jf. J. Rosén (1944), s. 33 ff. – Den lange regnskabsserie fra Torup gods 1648-84 (LA. Skåne. Skånska generalguvernementets arkiv vol G VII a:4), giver formentlig muligheder for at iagttage effekterne af privilegiebortfaldet, selv om godset (opr. i Corfitz Ulfelds eje med ca. 400 td.htk.) næppe er absolut typisk.

1700-1720 til 50%, således at der samtidig med godstabet finder en vis standsopløsning sted.¹⁶ Den voldsomste tilbagegang i besiddelsen af herregårdene falder mellem 1660 og 1670, medens den hastige nedgang mellem 1680 og århundredeskiftet snarest hænger sammen med landbrugskriserne i 1690'erne. Som helhed må vi efter disse tal antage, at den gamle adel som en konsekvens af den situation, som eksisterede i 1660 har mistet 30% af sine hovedgårde, hovedsageligt på grund af økonomiske vanskeligheder.

Omvendt er det efter en noget bredere definition af adelsbegrebet end det gængse blevet fremført, at godsmassen pr. adelsslægt har holdt sig nogenlunde uforandret fra 1650 til 1750.¹⁷ Dette resultat lader sig måske opretholde for enevældens tid, selv om gennemsnitstillene udelukker differentiering og kan skjule betydelige forandringer. Som helhed kan vi antage, at hovedgårdstabet på ca. 30% mellem 1660 og 1670 nogenlunde repræsenterer konsekvenserne af den gamle adels situation og standsprivilegiernes bortfald; blot gik alt det tabte gods ikke over i borgerlig besiddelse; adelige kreditorer har fået deres andel, og de nye adelsgrupper bør heller ikke isoleres over for den gamle adel.

Underbygningen af dette bruttoresultat forudsætter endnu konkrete undersøgelser på grundlag af skøde- og panteprotokollerne, sammenlignet med den ejendomsbesiddelse og ejendomsstruktur, der lader sig udlæse af matrikelarbejderne, og med skatte- og kontributionsregnskaber; omformningsprocesserne bør blot tillige anskues som social og økonomisk cirkulation under de nye vilkår, enevælden bød godsbesidderne, i forbindelse med hele den sociale omstrukturingsproces, som skattestatens ekspansion medførte, og endelig i forbindelse med periodens vanskelige, men internationalt betingede konjunkturforhold.

På den anden side er reservationer også nødvendige, selv om bruttgodstabet på indtil 30% næppe kan siges i sig selv at være absolut katastrofalt, specielt ikke når kreeringen af ny adel med bestemte funktioner kan anskues som nyrekruttering til den forhåndenværende adelsbe-

16. Sv. Aa. Hansen (1964), s. 216 ff.

17. K. Prange (1966B), s. 11-14. Matrikelshartkornet fra 1680'erne lader sig ikke umiddelbart anvende som målestok før 1660, og det gennemsnitlige hartkornstal på 994-1155 td. htk., som Prange når frem til, er snarest for lavt. Anvender vi rostjenestetaksationen fra 1625 og antager, at denne godsmængde som helhed ikke er forandret før 1660, vil man nå et gennemsnit på 1.750 td. htk. pr. slægt i 1660, og selv med forbehold for de herlighedsrettigheder osv., der er indregnet heri, vil det implicere, at der har fundet en nedgang sted på ca. 20-30%, når den gamle adel betragtes isoleret.

stand, eller når de mest velstående kredse af den gamle adel dog formåede at hævde sig økonomisk og socialt. Af skøde- og panteprotokollerne fra Sjælland og Fyn fremgår det meget klart, at adelige af de gamle slægter optræder side om side med borgerlige og nyadelige ved indførsler, men blandt de, der rammes mest føleligt i de første år efter enevældens indførelse, vil vi især finde de navne, der allerede træffes hyppigt i årene forud for 1660; på Sjælland gælder det Stygge Høeg til Gjorslev, Jacob Grubbe til Espe (Røgle), fru Maria Ulfeld til Basnæs, på Fyen f.eks. Ejler Høeg til Dallund osv.

I første omgang synes det da netop at have været de kredse af den gamle adel, der længe havde befundet sig i økonomiske vanskeligheder, som havde mindst modstandskraft, og som måtte afvikle gods og gæld.¹⁸ Til gengæld synes en række af repræsentanterne for det snævre, kapitalstærke og godsstærke rigsrådsoligarki, som vi har kunnet indentificere i alle landsdele, stadig at have formået at hævde sig økonomisk og socialt og at få fodfæste i det nye régime (Skeel, Gersdorff, Juul, Reedtz); det samme træk har Knud Fabricius også kunnet iagttage i Skåne efter dets afståelse 1658/60.¹⁹ Ikke så få af disse personer kunne fortsat stille kapital til rådighed for udlån på landstingenes kapitalmarkeder. Overklassen synes at have haft betingelser for og at have været i stand til at hævde sig på lige fod med købstædernes og især Københavns pengearistokrati.

Endnu et par træk har væsentlig betydning for vurderingen af disse årtiers udvikling. For det første må nedgangen i jordens værdi i årtierne efter 1660 have været en afgørende faktor for sammenhængen. Efter 1500-tallets og det begyndende 1600-tals voldsomme stigninger var den privilegerede ejendoms værdi forblevet nogenlunde stabil indtil midten af århundredet, men efter 1660 – da privilegiebeskyttelsen, som formentlig indeholder en del af forklaringen på de foregående årtiers stabilitet, faldt bort eller blev ændret – indtrådte et markant prisfald. En anden side af forklaringen ligger utvivlsomt i det meget store udbud af fast ejendom efter 1660 og de nærmest kaotiske mobilitetsforhold på gods-markedet. Medens vi i årtierne ved midten af 1600-tallet kan ansætte handelsværdien af en td. privilegeret hartkorn til 50-55 rd., faldt prisen

18. Om udviklingen i Jylland, se Carl S. Christiansen (1928-30), s. 21-179; Hugo Matthiessen (1946), s. 35 f., 53 ff.; om Fyn nu Aa. Fasmer Blomberg, (1973), s. 533 ff., 539 ff.

19. K. Fabricius (1906) II, s. 49 ff.; IV (1958), s. 189 ff., 239 ff.

på Sjælland i årtiet 1661-70 til et gennemsnit af 47.4 rd. og i det følgende årti til 42.4 rd. pr. td. htk.²⁰

Prisfaldet i løbet af de to første årtier af enevælden andrager således 20-25%, og det fortsatte (selv med forbehold for den ændrede hartkornsberegning) med uformindsket styrke ind i det 18. århundrede; på Sjælland nåede prisen i det kritiske årti 1731-40 ned på 30 rd. pr. td. htk., i Jylland formentlig noget lignende.²¹ Endnu i de første år af 1660'erne opererer man med de samme priser som i det foregående årti – formentlig i forventning om bedre tider – men allerede 1664 fastsætter rentekammeret for første – men ikke for sidste – gang faste minimaltakster for gods ved privat handel; da »disse besværlige tider forårsager, at mange må jordegods i betaling såvel søge som give ... skulle en tønde hartkorn, hvor godset var ved magt og vel besat i hovedgårde såvel som i bøndergods taxeres for 40 rd., og hvor godset var øde og ubesat for 25 rd.«²² Det fremgår af statskollegiets forestilling, der er affattet af Peder Reedtz, at det først og fremmest er udlæg og indførsel i gods, der tages sigte på, og at forordningen altså skulle tjene bl.a. til beskyttelse af godsejende debitorer.

Det hastige opbrud, som fandt sted efter 1660 satte sig da også spor i en langt hastigere cirkulation af hovedgårde (med de nødvendige reservationer over for denne utilstrækkelige målestok). Medens 15-18% af landets herregårde i den sidste generation af adelsvælden havde skiftet ejer pr. årti, steg denne procent i tiåret 1660-69 til 40%, hvorefter den påny faldt noget, nemlig til 25-35% gennem resten af det 17. århundrede.²³ Omstændighederne tyder imidlertid på, at strukturændringerne i den danske adels godsbesiddelse efter 1660 ikke står isoleret. Også i hertugdømmerne steg godscirkulationen i løbet af det 17. århundrede. Krige og økonomiske kriser i forbindelse med skattebyrden tvang allerede i 1640'erne en række godssalg frem, og efter svenskekrigene sank jordprisen også her; men modsætningsvis gav de faldende priser her forgældede godsejere muligheder for at forblive ved deres gods; først under landbrugskriserne i 1690'erne nåede godscirkulationen påny et højdepunkt.²⁴ Også i Frankrig indtraf der ved midten af det 17. århun-

20. Beregnet på grundlag af den sjællandske skøde- og panteprotokol II-III (LA. Sjæll.).

21. V. A. Falbe-Hansen (1888) I, s. 98-101.

22. Henrik Giøde (1664), s. 154 ff.; jf. J. Lindbæk (1903-04) I, s. 182 f.

23. Sv. Aa. Hansen (1964), s. 142, 143-45, 165 ff.

24. M. Sering (1908), s. 348 ff.; v. Arnim (1957), s. 51 ff.

drede fald i jordværdi, jordrente (rente foncière) og i forpagtningsrenter og også her synes krisen at have givet anledning til hastigere omsætning af jord; Pierre Gouberts undersøgelser af Beauvaisis – der såvidt det kan skønnes, synes at have gyldighed for store dele af Nordfrankrig – understreger tillige effekterne af de statslige skattebyrder.²⁵ Som helhed må forholdene i Danmark således anskues på baggrund af de almindelige krisefænomener i sidste halvdel af 1600-tallet og af skattestatens ekspansion, der efter alt at dømme forstærkede de tendenser, der allerede var til stede inden 1660, men hvis fulde udløsning standsprivilegierne havde hindret.

Agrarkriserne, det unormalt store udbud af gods i den første generation af enevælden og standsprivilegiernes bortfald udløste altså en nedgang på mindst 20-25% i jordværdien, formentlig også mere end konjunkturtilbageslaget i sig selv kunne betinge.²⁶ Hertil kommer tillige bortfaldet af adelens eneret til højere embeder, som hidtil havde været en solid indtægtskilde i højadelige kredse. Et jordværdifald af sådanne dimensioner fik måske ikke umiddelbart konsekvenser, men i tilfælde af udlæg af gods til kreditorer måtte det uundgåeligt have gjort de adelige debitors gældsbyrder ulige tungere ved likvidation og givet opbruddet videre rækkevidde. Væsentlig betydning for vurderingen af godsejernes økonomiske og sociale situation i begyndelsen af 1660'erne har endelig ødelæggelsen af landets produktionsapparat under svenskekrigene og det enevældige styres uforstående holdning til genopbygningsarbejdet efter krigens afslutning.²⁷

Uden at gå i enkeltheder kan det her anføres, at regeringen allerede i efteråret 1660 udsendte ordre til landets godsejere om fremsendelse af jordebøger som grundlag for de forestående kontributioner, men med anvisninger for specificering af ødelæggelserne på godserne (ved sondring mellem fæstere ved magt, forarmede fæstere og ødegårde). Det indkomne materiale afslører et trøsteløst billede af tilstanden; besværingerne over situationen vender tilbage fra jordebog til jordebog; på den anden side er variationerne påfaldende store fra gods til gods, selv inden for den samme egn. Sammenligninger med de senere jordebøger det

25. Abel (1966), s. 155 ff. (om depressionen i almindelighed, sst., s. 152-81); om Beauvaisis, P. Goubert i T. Aston (1965), s. 141-65.

26. Jf. Sv. Aa. Hansen (1964), s. 160.

27. Jf. HT 74, s. 445-47; Å. F. Blomberg (1973), s. 539-42. – Hertil kommer virkninger fra 1650'erne; A. Lassen (1965), passim.

følgende forår tyder umiddelbart snarest på forværring af forholdene i vinterens løb, og endnu i jordebøgerne i 1662 fremtræder ødelæggelsernes omfang med ikke meget ringere styrke, hvor de specificeres.²⁸

Sammenlignet med de jordebogssammendrag, generalkrigskommissær Otte Pogwisch udarbejdede for Fyn i 1662,²⁹ er forskellene ligeledes iøjnefaldende. Pogwisch's talmateriale tyder umiddelbart på langt mindre omfattende ødelæggelse end de adelige jordebøger og tager slet ikke hensyn til »forarmelse«. Sammenligninger med jordebøgerne fra kronens lens 1660-61 kunne ligeledes underbygge antagelsen af, at de private godsejere har overdrevet noget i vinteren 1600/61, men forklaringerne ligger utvivlsomt på flere fronter. For det første indeholder de adelige jordebøger en selvangivelse, hvis tendens ganske naturligt lå i mulighederne for at tegne i dystre farver, så meget mere som de klassifikationskategorier, kancelliet havde anvist, var meget elastiske for fortolkning. På den anden side tjente – den meget militante – Otte Pogwisch's materiale primært militært-fiskale formål, og der kan – hans holdning i almindelighed taget i betragtning – næppe heller være tvivl om, at også hans talbehandling af det tilgrundliggende jordebogsmateriale har været tendentiøs. Skatteproblemerne skal naturligvis anskues på baggrund af den nyetablerede enevældes statsræson og finanspolitik, blot har det næppe været uden betydning, at den samfundsgruppe – den gamle adel – der af egen interesse kunne og ville varetage fæstebøndernes og storlandbrugets tarv, nu ikke længere havde udvej for at gøre sig politisk gældende.

Den unge enevælde udformede fra formelle synspunkter et rangbestemt adelsbegreb, der indgik som et bærende element i selve det enevældige politiske og sociale system; den rangbestemte adel fik en afgørende placering i landets sociale struktur og betydning for den sociale mobilitet i det meget rigoristiske enevældige system.³⁰ Elementer af rangbestemt, social rekruttering af embedsmandskorpset kan vel ikke siges at have været fremmed for adelsvældets snævre oligarki, men det socialt afgørende ligger i, at byernes og specielt Københavns erhvervs-

28. RA. Rtk. 311.3-66. En undersøgelse af ødelæggelserne på Rantzausholm er nu foretaget af Th. Ringsmose (1976).

29. RA. Rtk. 311.2.

30. N. G. Bartholdy (1971-72), s. 578 ff., 647 f. – Det kan vel heller ikke udelukkes, at økonomiske og sociale hensyn kan have spillet en rolle for udformningen af rangfordelingen 1671.

ristokrati og akademikeraristokrati – omend på usikre vilkår – nu også fik adgang til embeder og godsbesiddelse, ikke fjernt fra de rationelle betragtninger, Jørgen Seefeld havde anlagt 1661 som medlem af lovkommissionen.³¹ På den anden side ved vi – i modsætning til f.eks. Sverige, hvor standsrammerne vedblivende spillede en væsentlig rolle – endnu ikke tilstrækkeligt om de sociale sider af embedsrekrutteringen under enevælden, hvorimod det synes at måtte stå fast, at omstrukturen af ejendomsbesiddelsen fra sociale synspunkter næppe har fået den rækkevidde, man kunne forvente, og som regeringen øjensynligt har forventet ved sit håb om at drage erfarne, danske og udenlandske erhvervsdrivende og større kapitalstyrke til landet med adgang til investering i fast, privilegeret ejendomsbesiddelse og social rang; og heller ikke rangforordningen 1671, som vel bl.a. skal anskues i denne sammenhæng, fik den forventede effekt.

Enholder vi os til 1680'ernes matrikelsarbejder, sad borgerlige proprietærer inde med godt 17% af landets hartkorn og et halvt århundrede senere – i 1730 – med omtrent 15%.³² Medens de gamle adelige slægter ved midten af det 17. århundrede (bortset fra Skåne) havde siddet inde med 42% af landets jord, var deres besiddelser i 1682 reduceret til 34%, men med de nye adelsgrupper (Grever, friherrer, nyreciperet adel og i begrænset omfang nobiliterede borgerslægter) rådede den samlede adel i 1682 over 47% af landets jord og i 1730 over 51%. Selv om vi tager hensyn til naturalisation, reception og nobiliteringer kræver rækkevidden af begivenhederne 1660 fra funktionelle og sociale synspunkter altså omhyggelig proportionering; borgerstandens sejr havde forholdsvis begrænsede dimensioner på dette plan, selv om regeringen formentlig netop havde ventet en mere omfattende nyrekruttering af godsejerbestanden og tilførsel af kapital inden for det nye regeringssystems politiske og sociale rammer. Ejendoms- og formuesfordelingens socialt og økonomisk eksklusive struktur under den ældre enevælde bør næppe undervurderes.

Undersøgelsen har efter sagens natur været koncentreret om en samfundselite, hvis positioner defineres ved social status, velstand og magt, og i sidste instans om dens forhold til den nye elite, købstandsaristokratiet og i forhold til dens ekspanderende statsmagt. En afgørende mangel

31. Nyt HT VI. 1856, s. 211 ff.; jf. dog Sv. Aa. Hansen (1964), s. 199 ff., 207 ff.

32. A. Linvald (1913), s. 152 ff.; jf. E. Ladewig Petersen (1980A), s. 385 ff.

er det fra socialhistoriske synspunkter, at vi endnu kun i meget begrænset udstrækning er i stand til at placere disse samfundsstrukturer i forhold til de øvrige og absolut mest talstærke grupperinger i det danske samfund, som adelen – senere også sammen med købstadsaristokratiet – udgjorde en ringe brøkdel af. Mest afgørende for sammenhængen er det dog, at det danske produktionsapparat og den sociale og erhvervsmæssige struktur gennem hele perioden har været af så ensidigt agrar støbning, at adelen (og kronen) helt beherskede produktionsapparatet, og at produktionssystem, social status og magtfordeling har været så nøje forbundet, som tilfældet var. Vigtigt er det også, at den standsdelte erhvervs- og arbejdsfordeling, vi kender fra reformationstidens formelle rammer, og som vel kan siges at afspejle en rationel fordeling inden for de givne rammer, sprænges af sociale skel.

Det har været nødvendigt at opbygge undersøgelsen på grundlag af strukturelle og funktionelle retningslinier med hovedvægten på analytisk plan. Afgørende er det, at den økonomiske, sociale og politiske udvikling i reformationstiden begunstiger en tendens, der – uden at tabe forbindelsen til den politiske magtfordeling – i europæisk sammenhæng meget markant gør den danske adel til godsejeradel *par excellence* (senere også embedsadel), som helt og holdent helliger sig produktionen en gros af landbrugsvarer, øksne og korn; normalt og støttet af erhvervslovgivningen gav den danske adel afkald på erhvervsvirksomhed af anden art, handel, industrivirksomhed, pengeforretninger osv. Der forekommer naturligvis undtagelser, men som helhed adskiller dens vej sig i denne henseende meget tydeligt fra almene, europæiske tendenser; den forener ikke sin produktion med »entrepreneurial activities«, men koncentrerer sig om storlandbrugets produktion.

Afgørende er det utvivlsomt, at den økonomiske og demografiske situation i Europa begunstigede en udvikling i denne retning; selv om Danmark som kornproducent var af sekundær betydning, men som producent af kvæg gunstigere stillet, må den internationale efterspørgsel og den langtidspriisstigning, der nåede vore breddegrader ved midten af 1500-tallet, have været faktorer af udslagsgivende betydning for den økonomiske struktur og som velstandskilde. Den adelige godsdrift tilrettelægges under disse synspunkter rationelt, ved arrondering af godskomplekserne, ved økonomisk bevidst tilrettelæggelse af godsernes drift og ved overlagt, rationel udnyttelse af langtidss- og korttidskonjunkturer, sigtende mod profitmaksimering; driftstekniske forbedringer i væsentligt omfang forekommer ikke i denne periode, men et forløb, der indeholder

stærke elementer af profitinflation. Konjunkturudviklingen implicerer også, at fæstestrukturen (specielt dens naturalieafgifter) bevares intakt, og at storgodsdrift i østeuropæisk form og målestok ikke fik nogen virkelig gennemslagskraft.

På den anden side er denne struktur i meget høj grad baseret på forventninger om fremadskridende, økonomisk vækst, men givetvis også sårbar for økonomisk stagnation eller tilbagegang. På længere sigt afspejles vækstforventningerne og 1500-tallets »fièvre agricole« meget tydeligt i den hastige jordværdistigning, som lader sig fastslå mellem 1540'erne og 1600-tallet; men den langsigtede prisstigning for kornprodukter synes statistisk set at være afdæmpet allerede i de sidste årtier af 16. århundrede, selv om akutte kriser stadig med stor styrke hærgede Europa, og vilkårene skærpes ved de usikre afsætningsvilkår, som den nederlandske revolte udløste, og ved den drastiske afsætningskrise for kvæg, som indtraf af samme grund i 1579.

De meget vekslende konjunkturforhold i perioden mellem 1580 og 1625 og det kapitalbehov, som driftsomlægninger og tilpasning til konjunkturvilkårene krævede, synes under alle omstændigheder at have begunstiget de grupper af adelen, som på forhånd havde de største ressourcer i gods, embeder eller politisk position. Selv om det foreliggende kildemateriale helt overvejende er af »højadelig« observans, taler omstændighederne for, at de mindre begunstigede grupper af adelen fra omkring 1580 er kommet ud i varig nedgang. Specielt de internationale kriser umiddelbart efter århundredeskiftet og – mest alvorligt – 1618-25 må have været af væsentlig betydning, men under alle omstændigheder kan der næppe være tvivl om, at den adelige gældsstiftelse for alvor tager fart i de sidste årtier af 16. århundrede, og at den har haft forbindelse med den adelige godsejeradels økonomiske vanskeligheder under de langvarige kriseforhold og investeringskrævende driftsomlægninger; lånekilden var vel overvejende indbyrdeslån eller det holstenske pengemarked i Kiel, men også det kongelige kammer spillede under de mest akutte kriseforhold en væsentlig rolle. På den anden side synes der endelig – og ikke mindst betydningsfuldt – at bestå en nær forbindelse mellem den adelige gældsstiftelse og den udnyttelse af gældsstiftelsens indhold og mekanisme, som forelå, i spekulationsøjemed, nemlig med henblik på godssamling. Den materielle udvikling begunstigede sandsynligvis den stærke spekulation i gældsstiftelse og godsopkøb, og den forklarer ligeledes den ganske markante gods koncentrationsproces, som finder sted mellem 1580 og 1625, tydeligst afspejlet i rostenestetaksatio-

nerne 1625, da situationen tydeligvis truede med at udarte til kaos.

For udviklingen mellem 1560 og 1625 må det altså antages, at den almeneuropæiske konjunkturudvikling – og dens autonome og interne effekter – har været af afgørende betydning både på strukturelt og funktionelt plan. I det lange perspektiv kan det videre formodes, at den har forceret en social og økonomisk polarisering på tværs af standsenheden (en polarisering, som vi også kan iagttage i købstæderne og København i købstadsaristokratiets stærke vækst). Selv om godsbesiddelsen har været overordentlig labil, tyder materialet dog på en ganske kraftig materiel polarisering, men også på tendenser til social og politisk aristokratisering af adelssamfundet; rekrutteringen til landets højeste embeder vidner ikke blot om en meget tydelig ensidighed til fordel for et snævert oligarki af adelsslægter (eller adelsgrupperinger) af høj, social status og med stor materiel velstand i ryggen, men også om, at denne udvikling i meget høj grad blokerede mulighederne for social mobilitet i andre og mindre begunstigede eller velstående adelsgrupper. Forløbet præges altså af stærke aristokratiseringstendenser og af økonomisk, social og politisk-administrativ magtkoncentration til gunst for et snævert oligarki af rigsrådsslægter, og denne udvikling bremses næppe før 1660, måske end ikke af statsomvæltningen.

Det vil næppe – som der er stærk forskningsmæssig tradition for – være absolut korrekt at placere det økonomiske vandskel mellem 1500-tallets vækstperiode og 1600-tallets nedgang ved 1625. Efter dette tidspunkt foreligger herregårdsregnskabsmateriale i større omfang end tidligere, og selv om materialet er ensidigt højaristokratisk og dets bearbejdelse forbundet med kritiske og tekniske vanskeligheder, tyder omstændighederne tværtimod på, at krigskonjunkturerne under trediveårskrigen og den svenske Østersøpolitik har begunstiget højaristokratiet, skabt en profitinflation 1629-43, som er kommet både det adelige og borgerlige aristokrati til gode.

På den anden side er det også vigtigt, at regeringen fra 1620'erne ikke blot bremser den ukontrollable gældsstiftelse og godsspekulation, men også gennem sin gælds- og kapitallovgivning gør det muligt for første gang at kanalisere borgerlige kapitalmidler ind i den adelige godsproduktion. Analyserne af landstingenes skøde- og panteprotokoller synes at underbygge konklusionen, at forsøget ikke blot lykkedes, men at det reorganiserede rammerne om købstadsaristokratiets og det snævre adelsoligarkis lånetransaktioner på kapitalmarkedet. Kreditorgrupperne karakteriseres af stor kapitalstyrke, men også af indre sammenhæng,

kontinuitet og høj social status i begge grupper. Til gengæld vidner materialet også om, at debitorgruppen indtil midten af 1640'erne overvejende har bestået af mindre hartkornbesiddere, men at dette skel i stor udstrækning udviskes i de sidste femten år af adelsvældens tid og senere.

Forklaringen ligger imidlertid her næppe blot på materielt plan, selv om den internationale depression og kapitalknaphed fra midten af 1640'erne utvivlsomt har øvet en væsentlig og sikkert også kumulativ indflydelse på produktionsapparatets afkastning; beregninger over herregårdsregnskaberne synes at underbygge denne antagelse. Ligeså afgørende er det dog nu, at forklaringskomplekset i det halve århundrede mellem 1630 og 1680 må inddrage andre faktorer; købstadaristokratiets økonomiske vækst og sociale og politisk-administrative ambitioner, dets krav på privilegering på lige fod med adelen, snarere end demokratisering; vigtig er også væksten i statsmagtens myndighedsområde og periodens absolutistiske strømninger, men helt afgørende tillige, at skattestatens og bureaukратиets eksplosive vækst fra Christian IV's senere år ikke blot sprænger adelsvældens struktur, men også i sig selv synes at have udløst dybtgående, sociale og materielle omformningsprocesser, hvis rækkevidde vi endnu ikke kender til bunds.

Udviklingen indebærer først og fremmest stærke spændinger mellem den eksklusive, adelige elite, rigsrådsoligarkiet og byernes elite, modsætninger, som statsomvæltningen 1660 bragte til en politisk udløsning. De nye, adelige og andre elitegrupper skal utvivlsomt først og fremmest betragtes fra funktionelle synspunkter i det enevældige system, men udviklingen synes såvidt vor viden på nuværende tidspunkt rækker på ny blot at have begunstiget landets sociale og økonomiske overklasser. Statsomvæltningen var i meget høj grad netop et overklasseopgør, mellem privilegerede, der ønskede at fastholde deres fordele (omend næppe absolut usmidigt) og uprilegerede, der fordrede andel i den adelige fortrinsstilling på en sådan måde, at man opnåede en justering af det sociale system i overensstemmelse med de bestående, materielle realiteter; en konflikt mellem »outs and ins«, om man vil.

Der kan næppe være tvivl om, at skattestatens vækst har øvet en indflydelse på produktionsstrukturen og tendensen til storgodsdannelse efter 1630 og da navnlig efter enevældens etablering, og det er muligt, at den også har været af stor betydning for fæstebøndernes sociale status og materielle kår, men statsomvæltningen i 1660 har blot næppe i første instans medført den omfordeling af landets kapitalressourcer og af ejendomsfordelingen, som man på forhånd havde kunnet forvente, selv om

det endnu ikke er muligt at fastslå dens rækkevidde i enkeltheder.

I en situationsrapport fra foråret 1666 understreger den svenske resident, Gustav Lilliencrona den danske befolknings ulyst til revanchekrig mod Sverige; bøndernes armod er stor, præsterne kan ikke »få deres ophold af landet, og de må ligefuldt erlægge den skat, som uden skånsel opkræves«, og »adelen må i disse tider tilsætte det meste af, hvad den ejer; thi den må for sine ødegårde betale al den pålagte kontribution, foruden hvad den af sine egne sædegårde må give i landgilde, og forøvrigt bidrage til soldaternes underhold. Mange adelige sælger derover deres godser for halv værdi og bosætter sig i stæderne. Borgerskabet havde troet, fremfor alle andre, ved denne forandring i regeringsformen at have fundet vejen til sin opkomst og næring. Men den står nu også tilbage, da dens håndtering aldeles ligger i disse urolige tider, og den, medens afgifterne er så høje, kun lidet kan hæve sig. Alle disse stænder skulle derfor gerne se, at de fik fred og rolighed«.³³

Lilliencrona lægger i sin depeche afgørende vægt på hoffets og militærets prioritering af statsmagtens politiske opgaver, men også på, at befolkningen ikke »sigh aff dessa uthdelta förslagh någon förbättring att tillsläga, uthan beklage, att the snarare till större nödh och armodh dragna bliffva«, fordi de har indset at revanchepolitikken på forhånd er omsonst. Den »organiserede voldsudfoldelse« medfører med andre ord i Lilliencronas øjne reaktionsfænomener, passiv modstand og materiel – og formålsløs – armod eller endda anstrengelser for at unddrage sig byrderne. Det er muligt, at man for borgerstandens – eller i hvert fald for Københavns – vedkommende overdriver vanskelighederne – men i almindelighed kan der ikke være tvivl om, at han sammenfatter situationen korrekt, blot med svenske øjne. Skattestatens og voldsstatens fødsel og vækst 1630-80 og dens effekter er måske de mest markante træk i denne periode, men de ledsages af andre faktorerens virkning, først og fremmest den økonomiske udvikling, den internationale depression fra midten af 1640'erne, som for Danmarks vedkommende ligeså utvivlsomt er en faktor af autonom eller i hvert fald delvis autonom betydning; i fællesskab kan disse elementer antagelig have øvet en selvforstærkende, social og materiel effekt på samfundet, men hertil kommer endelig de demografiske katastrofer i 1650'erne og senere, hvis årsager ikke direkte kan søges i statsmagtens ekspansion, men som meget vel kan være forstærket af den, såvel som af den økonomiske depression.

33. P. W. Becker (1857), s. 143.

Kilder og litteratur

1. Utrykte kilder

1. Rigsarkivet (RA), København

Danske kancelli:

- A. V.1b (139 Aktstykker og forarbejder til Christian V's danske lov 1661-82 nr. 36.
- B. 96 Rostjenestetaksationer på adelen 1574-1652.
- B. 115 Jordebøger afleveret til kommissarierne for rostjenestens taksation i henh. til kgl. miss. 1646 15/12.
- B. 139 Stævningebøger 1592-1632.
- B. 140 Stævninger til kongens og rigens råds retterting, koncepter og ansøgninger 1582-1656.
- B. 160 Indlæg til registre og tegnelser samt henlagte sager 1572-1660.
- B. 186 Rentemester Oluf Daaes optegnelsesbog 1635-50.
- B. 188 Diversen til efterretning og oplysning 1588-1660, I-III.
- B. 202 Overslag over rigens indtægt og udgift 1600-56.
- B. 211 Register og fortegnelse anlangende K. Mt.s eget omslags udretning 1605.
- B. 213 Omslagsskriver Søren Rasmussens regnskaber over K. Mt.s udestående kapitaler 1625-39 og 1641.
- B. 215 Diverse efterretninger, overslag m.m. 1588-1660.

Rettertingets arkiv:

- Rigens dombog 1554-58.
- Herredagsdombøger nr. 6-41 1572-1639.
- Rigens forfølgningebøger 1609-11.

Tyske kancellis udenrigske afdeling (TKUA): Speciel del

- Braunschweig-Lüneburg A.II.32 Akter og dokumenter vedr. det politiske forhold 1567-89.
- De spanske Nederlande A.II.8 Akter og dokumenter vedr. statholder i hertugdømmerne Slesvig og Holsten Henrik Rantzaus fordring på staden Antwerpen 1570-1606.

Rentekammeret (RtK. ark.):

- 216.302-08 Dokumenter vedr. realisation af Kay Lykkes konfiskationsbo 1661-68.
- 216.309-10 Kommissionsakter vedr. realisationen af Corfitz Ulfelds konfiskationsbo 1664-73.
- 311.2 Ekstrakter af indkomne jordebøger og andre summarier over og forarbejder til Frederik III's jordebogsmatrikel 1660-65.
- 311.3-66 Jordebøger indsendt i henhold til Kgl. miss. 1660 28/9, 1661 10/1 og 1662 4/7.

Diverse lens- og godsregnskaber før 1660-
Skinnerups (Ulriksholms) regnskaber 1616/17-50/51.

Registrant 108b:

Kgl. Kieleromslagsregnskaber 1563-1630.
Overslag over rigens indtægt og udgift 1642.

Militære regnskaber (Milrsgk.):

III.c.3 Unionsskatteregnskaber 1637-45.
III.c.3a Unionsskatteregnskaber 1637-40.
III.c.4b Generalkrigskommissær Knud Ulfelds regnskab 1639-47.
III.c.4c Skånske krigskommissariers regnskaber 1629-43.
III.c.5 Landkommissær på Sjælland Frederik Reedtz' regnskab 1636-48.
III.c.6 Fynske landkommissariers regnskaber 1642-48.
IV.d.2 Sjællandske kommissarieregnskaber 1647-53.
IV.d.2b Skånske landkommissarieregnskaber 1647-58.
IV.d.3 Fynske kommissarieatsregnskaber 1647, 1649-51.
IV.d.5 Jydske kommissarieregnskaber 1645-56.

Privatarkiver (før 1660):

nr. 136 Lauge Beck til Førlev (d. 1659).
nr. 191 Esge Jørgensen Bille t. Ellinge (d. 1619).
nr. 197 Henrik Bille t. Billeskov (d. 1655).
nr. 349 Ejler Gertsen Bryske t. Dallund (d. 1614) og Karl Gertsen Bryske t. Langesø (d. 1613).
nr. 678 Ove Giedde t. Tommerup (d. 1660).
nr. 753 Henrik Knudsen Gyldenstjerne t. Aagaard (d. 1592) og hustruer.
nr. 5503 Knud Pedersen Gyldenstjerne t. Tim (d. 1552) og Sidsel Ulfstand (d. ca. 1575).
nr. 1089 Gregers Krabbe t. Torstedlund (d. 1655) og hustruer.
Lucas Glob Krabbe (-1535-) (pergament).
nr. 6086 Peder Oxe t. Gisselfeld (d. 1575).
nr. 1483 Alexander Rabe von Papenheim (d. 1631).
nr. 1562 Frederik Quitzow t. Quitzowsholm (d. 1622) og hustruer.
nr. 1738 Knud Eriksen Rud t. Sandholt (d. 1611).
nr. 1739 Knud Jørgensen Rud t. Vedby (d. 1615).
Viffert Enevoldsen Seefeld t. Refsnæs (d. 1662) (pergament).
nr. 6340 Christen Albertsen Skeel t. Fussingø (d. 1659).
nr. 1937 Christian Sparre t. Sparresholm (d. 1658).
nr. 6473 Corfitz Ulfeld (d. 1664).
nr. 2255 Adolph Philip v.d. Wisch t. Krabbesholm (d. 1668).

Håndkriftsamlingen:

14.L.III Cornelius Hamforts enkes bog over tilstandendes gæld.

2. *Landsarkivet for Sjælland m.m. (København):*

Det sjællandske landstings skøde- og panteprotokoller I-III (1632-82). (SLSP).

3. *Landsarkivet for Fyn (Odense):*

Godsarkiver:

Lykkesholm.

Roepstorff (Kørup).

Scheelenborg.

Karen Brahes bibliotek, håndskriftsamlingen:

C.IV.45 Registrering over, hvis ridderskabet til rigens defension hafver bevilget 1652.

C.IV.46 Fortegnelse over, hvad der til landekisten i Fyen vil indgå af den bevilgede kontribution 1652-53.

C.IV.47 Fortegnelse over, hvad der til landekisten vil indkomme af den bevilgede kontribution 1652-53.

D.II.169 Oversigt over, hvorledes Jørgen Quitzow til Sandager er beslægtet med kongen af Sverige.

Pergamentsamlingen:

Lykkesholm.

4. *Det kgl. Bibliotek (København):*

Ny kgl. saml. 616, fol. Samlinger til Danmarks historie i Christian IV's tid.

5. *Uppsala universitetsbibliotek (Uppsala):*

Nr. S.51 Jacob von Engeströms samlingar till Skånes historia.

6. *Stadsarchieff Antwerpen:*

Fonds tresorij nr. 1272, 1276-81, 1288-93, 1304, 1311 og 1432.

2. Trykte kilder

Aktstykker for Størstedelen hidtil utrykte til Oplysning især af Danmarks indre Forhold i ældre Tid I-II. Samlede og udgivne af Fyens Stifts litterære Selskab ved C. Paludan-Müller m.fl. Odense 1841-45.

Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid. Udg. af C. Rise Hansen I-II:1-2. Kbh. 1959-75. (Rise Hansen RR).

- Aktstykker* og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid I-III. Udg. af Kr. Erslev. Kbh. 1883-90. (Erslev RR).
- Aktstykker* og Oplysninger til Statskollegiets Historie 1660-76 I, udg. af J. Lindbæk (Kbh. 1903-04).
- Archtander, Niels Lauridsen* (1610), Ligprædiken over Hans Lange til Bredning, Viborg.
- Becker, P. W.* (1857), Samlinger til Danmarks Historie under Kong Frederik den Tredies Regiering af udenlandske Archiver II. (Kbh.).
- Bidrag* til nordjydske Herregaardes Historie i det 16. og 17. Aarhundrede. Ved G. Bang. Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 2.r.IV. Aalborg 1893-95.
- Uddrag af *Jens Bircherods* historisk-biographiske Dagbøger for Aarene 1658-1708. Udg. af Chr. Molbech. Kbh. 1846.
- Bidrag til Lehnsmændene paa Hagenskov, Rigsraad og Ridder Hr. *Jørgen Brahes* Levnetsbeskrivelse. Ved L. S. Vedel Simonsen. Odense 1845 (Jørgen Brahe).
- Fru *Sofie Brahes* regnskabsbog 1627-1640. Udg. af H. P. Paulsen. Århus 1955. (SBR).
- Esge Brocks* Dagbog for Aarene 1611 og 1617. Ved C. F. Bricka. Da. Mag. 4.r.V. Kbh. 1884.
- Rigsraad *Esge Brocks* Dagbøger 1604, 1609, 1619 og 1622. Udg. af L. Moltke. Da. Saml. 2.r.II-III og IV. Kbh. 1872-74 og 1877-79.
- Bidrag til Lensmanden paa Dronningborg Rigsraad *Esge Brocks* Levnetsbeskrivelse med hans egenhændige Dagbøger I-II. Ved L. S. Vedel Simonsen. Odense 1842-43. (Esge Brock).
- Calendar of State Papers. Foreign Series* (Elisabeth) XXI:4 ed. by S. Crawford Lomas and A. B. Hinds; XXII ed. by R. B. Wernham. London 1931-36.
- Prins *Christian* (V)s Breve I-II. Udg. af Selskabet for Udgivelser af Kilder til dansk historie ved E. Marquard og J. O. Bro-Jørgensen. Kbh. 1952-56.
- Kong *Christian* IVdes egenhændige Optegnelser i hans Skrive- og Rejsekalendere 1618, 1619, 1620, 1625 og 1635. Ved R. Nyerup. Magazin for Reiseiagttagelser IV. Kbh. 1825 (*Chr. IV Kal.*).
- Kong *Christian* den femtes Danske Lov af 15. april 1683. Udgivet paa Grundlag af V. S. Sechers Tekststudgave ved Stig Iuul. Kbh. 1949 (*DL*).
- Consiliorum sive Responsorum D. Jacobi Menocii Papiensis, Divini atque Humani Iuris Peritissimi.* Frankfurt 1605.
- Corpus constitutionum Daniae.* Forordninger og Recesser og andre kongelige Breve Danmarks Lovgivning vedkommende 1588-1660 I-VI. Ved V. A. Secher, Kbh. 1887-1918. (*CCD*).
- Corpus statutorum Slesvicense I.* Slesvig 1794.
- Danmarks gamle Købstadlovgivning* I-V. Ved E. Kroman, Kbh. 1951-61 (*DgK*).
- Danmarks gamle Landskabslove* I-VIII. Udg. af Johs. Brøndum-Nielsen og P. Johs. Jørgensen. Kbh. 1932-61 (*DgL*).
- Danmarks gamle Love* paa Nutidsdansk I-III. Ved E. Kroman under medvirken af S. Iuul. Kbh. 1945-48.
- Danmarks Riges Breve* 1.-3. række. Udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab under ledelse af F. Blatt. Kbh. 1939-80 (*DRB*).
- Den *danske* Adel i det 16de og 17de Aarhundrede. Samtidige Levnetsbeskrivelser

- udtagne af trykte og utrykte Ligprædikener I-II. Ved C. F. Bricka og S. M. Gjellerup. Kbh. 1874-1913.
- Den danske Adels Hartkorn i Kristian IV's Tid. Ved Kr. Erslev. Da. Mag. 5.r.I. Kbh. 1887.
- Danske Domme 1375-1662. De private domssamlinger I- Ved E. Reitzel-Nielsen under medvirken af O. Fenger. Kbh. 1978- (DD).
- De danske Landbrug fremstillet på Grundlag af Forarbejderne til Christian V's Matrikel 1688. Ved H. Pedersen. Kbh. 1928 (Optryk 1975) (Da. Landbr.).
- Danske Magazin indeholdende Allehaande Smaa-Stykker og Anmerkninger til Historiens og Sprogets Oplysning. Udgivet af Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie I- . Kbh. 1745- (Da. Mag.).
- Danske Recesser og Ordinanser af Kongerne af den Oldenborgske Stamme. Ved J. L. A. Kolderup-Rosenvinge. Samling af gamle danske Love IV. Kbh. 1824 (D. Rec).
- Den danske Rigslovgivning indtil 1400. Ved E. Kroman. Kbh. 1971 (DdR).
- Danske Samlinger for Historie, Topographie, Personal- og Litteraturhistorie. Udg. af Chr. Bruun m.fl. I-VI og 2.r.I-VI. Kbh. 1865-79 (Da. Saml.).
- Erslev. Kr. (1879), Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede (1513-96). Kbh. (Erslev, Len I).
- Erslev. Kr. (1885), Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596-1660. Kbh. (Erslev, Len II).
- Familiefterretninger om de danske Ruders for 200 Aar siden uddøde Adelssælt I-II. Ved L. S. Vedel Simonsen. Odense 1845. (Fam. Rud).
- Forarbejderne til Kong Kristian V's Danske Lov. Udg. ved V. A. Secher og Chr. Stöchel. Kbh. 1892.
- Kong Frederik den Førstes danske Registranter. Ved Kr. Erslev og W. Møllerup. Kbh. 1879 (Fr. I Reg.).
- Uddrag af Fyenbo Landstings Skøde- og Panteprotokol. Ved N. Rasmussen-Søkilde. Odense 1880 (Også i Samlinger til Fyens Topografi og Historie X) (FLSP).
- Udvalg af Gamle danske Domme, afsagte paa Kongens Retterting og paa Landsting I-IV. Ved J. L. A. Kolderup-Rosenvinge. Kbh. 1842-48 (GdD).
- Gamle Kongelige Forordninger og Privilegier udgivne for Kongeriget Norge. Ved Paus. Kbh. 1751.
- Giøde, H. Forordninger, som ere udgangne siden Recessen Anno 1643 8. Martil oc til 1666. (Kbh.).
- Grotius, H. (1625), De jure Belli ac Pacis. The Classics of International Law, ed. by J. Brown Scott. Oxford and Washington 1913.
- Sigvard Grubbes Dagbog. Udgivet H. F. Rørdam. Da. Mag. 4.r.II og IV. Kbh. 1873-78.
- Rådmand Laurids Hansens bo 1628. Ved H. H. Füssing. PhT 9.r.I Kbh. 1952-53.
- Hedemann und Heespen, P. v. (1902-05), Zum Ländregister und zur Landesmatrikel der Herzogthümer. ZGSHG XXXII und XXXV. Kiel.
- Hedemann und Heespen, P. v. (1906), Eine neue Landesmatrikel. ZGSHG XXXVIII. Kiel 1908.

- Den af den *jydske* og *fynske* Adel i Aaret 1627 betalte Kornskat. Meddelelse ved V. A. Secher. Da. Saml. 2.r.III. Kbh. 1873-74.
- Kancelliets* Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1551-1645. Udg. ved C. F. Bricka o.a., Kbh. 1885-1968 (*Kanc. Brevb.*).
- Kjøbenhavns* Diplomatarium I-VIII. Samling af Dokumenter, Breve og andre Kilder til Oplysning om Kjøbenhavns ældre Forhold før 1728. Udg. ved O. Nielsen. Kbh. 1872-87 (*Kjbh. D.*).
- Kong *Kristian IV's* egenhændige Breve. Udgivet ved C. F. Bricka, J. A. Fridericia og J. Skovgaard I-VIII. Kbh. 1887-1947 (*Chr. IV Eg. B.*).
- Landregister* (ca. 1565). Mittgeteilt von L. Petersen. ZGSHG IV. Kiel 1873.
- Malmø* Rådstueprotokol (Stadsbok) 1503-1548. Ved E. Kroman. Kbh. 1965.
- Den *fynske* Biskop Mester *Jacob Madsens* Visitatsbog paa Grundlag af A. Crones Udgave ved A. R. Idum. Odense 1929.
- Meddelelser* fra Rentekammerarchivet. Udgivet af Joh. Grundtvig. Kbh. 1872-77 (*Medd. Rtk. arch.*).
- Missiver* fra Kongerne *Christiern I's* og *Hans's* Tid. Udgivet ved W. Christensen I-II. Kbh. 1914 (*Missive*).
- Norske* Rigsregistranter tildeels i Uddrag I-XII. Udgivne efter offentlig Foranstaltning af C. A. Lange o.a. Kria. 1861-91 (*NRR*).
- Nye* Danske Magazin, se *Danske* Magazin.
- Overslag* over Rigens Indtægt og Udgift 1608. Medd. Rtk. arch. Kbh. 1872.
- Kort *Overslag* over Rigens Indtægt og Udgift 1642. Meddelelse af Chr. Bruun. Da. Saml. VI. Kbh. 1870-71.
- Peder Oxes* Liv og Levnets Beskrivelse. Ved A. N. Ryge. Kbh. 1765 (Ryge 1765)).
- Peder Oxes* Løsøre. Et Bidrag til Danmarks Kulturhistorie i det 16de Aarhundrede. Ved T. Troels-Lund. Da. Saml. 2.r.VI. Kbh. 1877-79.
- Pufendorf, S.* (1672), *De Jure Naturae et Gentium Libri Octo*. The Classics of International Law, ed. by J. Brown Scott. Oxford 1934.
- Pufendorf, S.* (1673), *De Officio Hominis et Civis Juxta Legem Naturaliter, Libri Duo*. The Classics of International Law, ed. by J. Brown Scott. Oxford 1927.
- Det kgl. *rettertings* domme og rigens forfølgninger fra *Christian III's* tid I-II. Ved T. Dahlerup. Kbh. 1959-69. (Dahlerup *RD*).
- Ribe* Rådstuedombøger 1527-1576 og 1580-1599. Ved E. Kroman Kbh. 1974.
- Sagregistre* til Herlufsholms birks tingbøger. Ved O. Fenger, C. Rise Hansen og J. Kousgård Sørensen. Kbh. 1979.
- Sagregistre* til Skast herreds tingbøger 1636-1640. Ved O. Fenger, C. Rise Hansen, E. Hjorth og J. Kousgård Sørensen. Kbh. 1980.
- Samling* af gamle danske Love I-V. Udg. ved J. L. A. Kolderup-Rosenvinge. Kbh. 1821-46 (*SgL*).
- Samling* af Kongens *Rettertings* Domme 1595-1614 I-II. Udg. ved V. A. Secher. Kbh. 1881-86 (*KRD*).
- Samlinger* af publice og private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve I-XI. Ved H. de Hofman. Kbh. 1755-80.
- Sammlung* der hauptsächlichen Schleswig-Holsteinischen gemeinschaftlichen Verordnungen. Hrsg. v. C. Chr. Michelsen u. C. H. Johansen. Kiel 1773.

- Schleswig-Holsteinische Land-Gerichts-Ordnung.* Hrsg. v. M. Tönsen. Slesvig 1821.
- Seestern-Pauly, F.* (1825), Beiträge zur Kunde der Geschichte sowie des Staates und Privatrechts des Herzogthums Schleswig II. Slesvig.
- Sjællands landstings panteprotokoller 1632-1761.* Registre fremstillet ved EDB. Udgivet af Landsarkivet for Sjælland m.m. Kbh. 1974.
- Skast Herreds Tingbog 1636-40, I-V.* Ved P. Rasmussen. Kbh. 1955-69.
- Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark fra Reformationstiden til Nutiden. I Uddrag udg. ved L. Laursen o.a. I-V, 1535-1765.* Kbh. 1892-1955.
- Leonora Christina grevinde Ulfelds franske levnedsskildring 1676.* Udg. af C. O. Bøggild-Andersen. Kbh. 1958.
- Viborg landstings dombøger 1:1616.* Sagsreferater og domskonklusioner. Ved P. Rasmussen. Viborg 1965 (*VLD*).
- Viborg landstings dombøger II:1617A.* Udtog af domme. Ved P. Rasmussen. Viborg 1971 (*VLD*).
- Viborg landstings skøde- og pantebog 1624-37.* Ved J. Holmgaard. Kbh. 1966-70 (*VLSP*).
- Viborg landstings skøde- og pantebog 1645-52 og 1653-57.* Ved P. Rasmussen. Kbh. 1969-73 og 1978 (*VLSP*).
- Skifteforretning efter Doctor Ole Worm 1655.* Ved P. F. Suhm. Nye Samlinger til den danske Historie II:1-2. Kbh. 1793.
- Aarsberetninger fra det kgl. Geheimearchiv.* Udg. af C. F. Wegener II og V. Kbh. 1856-71 (*ÅGA*).
- Aasum herreds tingbog 1640-48 I-III.* Ved A. E. Christensen og T. Dahlerup. Kbh. 1956-62.

3. Litteratur

- Abel, W.* (1966), Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter. 2. Ausg. Hamburg.
- Andersen, E.* (1975), Middelalderens renteforbud. Papirdoktrin eller realitet? Kbh.
- Andresen, L. und W. Stephan* (1928), Beiträge zur Geschichte der Gottorfer Hof- und Staatsverwaltung von 1544-1659 I-II. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins XIV-XV. Kiel.
- Arnim, V. von* (1957), Krisen und Konjunkturer der Landwirtschaft in Schleswig-Holstein vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins XXXV. Neumünster.
- Arup, E.* (1932-55), Danmarks historie II-III. Kbh.

- Ashton, R.* (1960), *The Crown and the Money Market 1603-1640*. Oxford.
- Aston, T.* (1966), *Crisis in Europe 1560-1660*. Essays from »Past and Present«. London.
- Bagge, P., J. L. Frost og B. Hjejle (red.)* (1961), *Højesteret 1661-1961*. Udgivet på Højesterets foranstaltning i trehundredeåret for udstedelse af Forordning om dend Høyeste Rettis administration i Danmark den 14. februar 1661. I-II. Kbh.
- Bang, G.* (1897), *Den gamle danske Adels Forfald*. Studier over de danske Adels-slægters Uddøen i det 16. og 17. Aarhundrede. Kbh.
- Barbour, V.* (1950), *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century*. Baltimore.
- Bartholdy, N. G.* (1971-72), *Adelsbegrebet under den ældre enevælde*. Sammenhænge mellem privilegier og rang i tiden 1660-1730. HT 12.r.V. Kbh.
- Berntsen, A.* (1650-56), *Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed, udi fire Bøger* forfattet. Kbh. (Optryk 1971).
- Blomberg, Aa. Fasmer* (1973), *Fyns vilkår under Svenskekrigene 1657-1660*. Odense University Studies in History and Social Sciences XI. Odense.
- Bobé, L.* (1897), *Slægten Ahlefeldts Historie I*. Kbh.
- Bruun, Chr.* (1885), *Gunde Rosenkrants. Et Bidrag til Danmarks Historie under Frederik III*. Kbh.
- (1886), *Kaj Lykke til Gisselfeld, Rantzausholm m.m.* Kbh.
- Carlsen, F.* (1861), *Noget om og fra Rønnebæk Sogn med Rønnebæksholm*. Kbh.
- Carlsson, S.* (1973), *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700-1865*. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning. 2. udg. Lund.
- Christiansen, C. S.* (1908), *Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de første Enevoldskonger I*. (Kbh.).
- (1928), *Bidrag til Oplysning om Herremænds og Herregaardsforpagteres økonomiske Vilkaar i Hald og Skivehus Amter ti Slutningen af det 17. Aarhundrede*. Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 4.r.VI. Viborg.
- (1941), *Formuesforhold i Danmark under de første Enevoldskonger 1660-1700*. Kbh.
- Cipolla, C. M.* (1952), *Note sulla storia del saggio d'interesse*. *Economia Internazionale* V. Roma.
- Dahl, F. F. J.* (1836), *Historiske Efterretninger om den kgl. lærde Skole ved Frederiksborg I*. Kbh.
- Dahlerup, T.* (1955), *Om de saakaldte Kongstedlund-Bruuner*. DAA LXXII. Kbh.
- (1957), *Slægten Rodstens Oprindelse*. DAA LXXIII. Kbh.
- (1963), *Bidrag til Rentespørgsmålets Historie i dansk Senmiddelalder og Reformationstid*. Sv. Ellehøj m.fl. (red.): *Festskrift til Astrid Friis på halvjerdsårsdagen den 1. august 1963*. Kbh.
- (1969-70), *Lavadelens Krise i dansk Senmiddelalder*. HT 12.r.IV. Kbh.
- (1971), *Danmark. Den nordiske Adel i Senmiddelalderen*. Struktur, funktioner og internordiske relationer. *Rapporter til Det nordiske Historikermøde i Kbh.* 9.-12. august 1971. Kbh.

- (1980), Om kirkens dom for gæld. Reformationen som retsreform belyst ved gældsjuridictionsproblemet. Kirkehistoriske Samlinger. Kbh.
- Danmarks Adels Aarbog I- , udgivet af A. Thiset o.a. Kbh. 1884- (DAA).
- Dansk Biografisk Leksikon, grundlagt af Bricka I-XXVII. P. Engelstoft (red.) under medvirkning af Sv. Dahl, Kbh. 1933-44. (DBL (2)).
- Danske slotte og herregårde I-XX. Under red. af Aa. Roussel. Kbh. 1963-68. (DSH).
- Dejn, O. (1974), Perspektiver i et købmandsregnskabsmateriale fra Ribe fra første halvdel af 1600-årene. Beretning, foredrag og forhandlinger ved Det nordiske Historikermøde i Kbh. 9.-12. august 1971. Kbh.
- Dübeck, I. (1978), Købekoner og Konkurrence. Studier over myndigheds- og erhvervsrettens udvikling med stadig henblik på kvinders historiske retsstilling. Skrifter fra Det retsvidenskabelige Institut ved Københavns Universitet XXIX. Kbh.
- The Economic History Review I- . Cambridge 1927- (EcHR).
- Ehrenberg, R. (1922), Das Zeitalter der Fugger. Geldkapital und Creditverkehr im 16. Jahrhundert I-II. 3. Aufl. Jena.
- Ellehøj, Sv. (1970), Christian IV's tidsalder 1596-1660. Politikens Danmarkshistorie VII. 2. opl. Kbh.
- Engberg, J. (1969-71), Det 17. århundredes generelle krise og striden mellem det danske rigsråd og landkommissærerne 1647-49. Fortid og Nutid XXIV. Odense.
- (1972), Dansk finanshistorie i 1640'erne. Skrifter udgivet af Jydsk Selskab for Historie XXVIII. Århus.
- Erslev, Kr. (1879), Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede. Studier over Statsomvæltningen 1536 og dens Følger for Kongemagt og Adelsvælde. Kbh. (Optryk 1970).
- Fabricius, K. (1906-72), Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige. Studier over Nationalitetsskiftet i de skaanske Landskaber i de nærmeste Slægtled efter Brømsebro- og Roskildefredene I-IV. Kbh.
- (1942), Enevældens Dæmring og den ældre Enevælde. Schultz' Danmarkshistorie III. Kbh.
- (1951), Danmarks Historie og dansk Adelshistorisk Forskning. DAA LXVIII. Kbh.
- Fabritius, Alb. (1945), Indgiftet i den danske Højadel i det 17de Aarhundrede. Hans H. Fussing (red.): Til Knud Fabricius 13. august 1945. Kbh.
- (1946), Danmarks Riges Adel. Dens Tilgang og Afgang 1536-1935. Et Studie i dansk Adelshistorie. Kbh.
- (1950), Det københavnske Bystyres Slægtsforbindelser i ældre Tid. Historiske Meddelelser om København 4.r.II. Kbh.
- (1969-70), Anm. af Sv. Aa. Hansen, Adelsvældens grundlag. HT 12.r.Iv. Kbh.
- Falbe-Hansen, V.A. (1888), Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne set fra Nationaløkonomiens Standpunkt I. Kbh. (Optryk 1975).
- Fenger, O. (1971), Fejde og Mandebod. Studier over slægtsansvaret i germansk og gammeldansk ret. Kbh.

- (1974). Tremarksmand, Danmark. KLNLM XVIII. Kbh.
- (1976), År og dag. KLNLM XX. Kbh.
- (1977A), »Foreløbige rettsmidler«. KLNLM XXI. Kbh.
- (1977B), Romerret i Norden. Kbh.
- Fridericia, J. A.* (1889-90), Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede. HT 6.r.II. Kbh.
- (1894), Adelsvældens sidste Dage. Danmarks Historie fra Christian IV's Død til Enevældens Indførelse 1648-1660. Kbh. (Optryk 1969).
- (1896-1902), (Perioden 1588-1699). Danmarks Riges Historie IV. Kbh.
- (1979), Studier over Adelsvældens Historie. Udvalgte afhandlinger og anmeldelser. Med introduktion ved Erling Ladewig Ptersen. Udgivet af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. Kbh.
- Friedensburg, F.* (1926), Münzkunde und Geldgeschichte der Einzelstaaten des Mittelalters und der neueren Zeit, von Dr. Ferdinand Friedensburg ... mit 230 Abbildungen auf 19 Tafeln. München.
- Frost, J. L.* se Bagge, P. (1961).
- Fussing, H. H.* (1934-36). Gessingholm 1605-1663. En landbrugshistorisk Studie. HT 10.r.III. Kbh.
- (1935), Skovgaarders Drift i Christian Rantzaus Ejertid 1635-1663. Et Stykke Landbrugshistorie fra det syttende Aarhundrede. Jyske Samlinger 5.r.II. Aarhus.
- (1937-38), Demstrup og Sødringholm 1625-63. Et Stykke Landbrugshistorie fra det syttende Aarhundrede. Jyske Samlinger 5.r.III. Aarhus.
- (1942), Herremand og fæstebonde. Studier over dansk Landbrugshistorie omkring 1600. Kbh. (Optryk 1973).
- (1951), Stiernholm Len 1603-1661. Studier i Krongodsets Forvaltning. Det kgl. danske Videnskabernes Selskab, historisk-filologiske Skrifter III:1. Kbh.
- (1952-53), Rådmand Lauritz Hansens bo 1628. PhT 9.r.I. (Kbh.).
- Gamrath, H.* se Petersen, E. Ladewig (1980C).
- Gjellerup, S. M.* (1883-84), Kejslerlig Feltmarschal Henrik Holck. Et biografisk Studie. HT 5.r.IV. Kbh.
- Gjerding, K.* (1881), Jørgen Marsvin til Avnsbjerg. En Herremand midt i det syttende Aarhundrede. Samlinger til Jysk Historie og Topografi VIII. Aalborg.
- Hansen, H. Land* (1969-70), Ejler Høeg til Dallund. En undersøgelse af dansk adelig økonomi i det 17. aarhundrede. Fynske Årbøger X. Odense.
- Hansen, Sv. Aa.* (1964), Adelsvældens grundlag. Studier fra Københavns Universitets Økonomiske Institut VI. Kbh.
- Heise, A.* (1885-87), Bidrag til Familien Rosenkrantz' Historie i det 16. Aarhundredes sidste Halvdel. HT 5.r.V-VI. Kbh.
- Hexter, J. H.* (1961), Reappraisals in History. London.
- Hjejle, B.* se Bagge, P. (1961).
- Historisk Tidsskrift, udgivet af den danske historiske forening I- , Kbh. 1839- (HT).
- Huitfeldt, A.* (1599), Danmarks Riges Krønike. Christian I's Historie. (Optryk Kbh. 1977).

- Hvidt, Kr.* (1966), »Fandens fødselsdag«. *Juristen* (s. 174-76). Kbh.
- Ilsoe, H.* (1963-66), Anm. af L. Tommer (ed.): *Christen Skeels resabok 1619-1627*. Malmö 1962. HT 12.r.I. Kbh.
- Ipsen, P.* (1852), *Die alten Landtage der Herzothümer Schleswig-Holstein 1588-1675*. (Kiel).
- Juul, S.* (1940), *Fællig og Hovedlod. Studier over Formueforholdet mellem Ægtefæller i Tiden før Christian V's danske Lov*. Kbh.
- (1944), *Grundrids af den romerske Formueret*. Kbh.
- (1963), *Kodifikation eller kompilation? Christian V's Danske Lov på baggrund af ældre ret*. Københavns Universitets festskrift. November 1954. 3. opl. Kbh.
- (1970), *Forelæsninger over Hovedlinier i europæisk Retsudvikling fra Romerretten til Nutiden*. Kbh.
- Jacobsen, P. V.* (1831), *Om Selveiergods og de Maader, paa hvilke denne Art af Eiendom overgik til Fæste under Kongerne Christian den Tredie og Frederik den anden*. *Juridisk Tidsskrift XVIII*. Kbh.
- (1841), *Om Landstinget var Adelsens almindelige Værneting på Christian den Tredies og Frederik den Andens Tider*. HT 1.r.II. Kbh.
- Jägerskiöld, S.* (1967), *Handelsbalkens utländska Källor*. Lund.
- Jensen, J.* (1977), *Organisering og finansiering af byggeriet på Ulriksholm i 1630'erne og 1640'erne*. *Odense University Studies in History and Social Sciences L*. Odense.
- Jespersen, K. J. V.* (1977), *Rostjenestetaksation og adelsgods. Studier i den danske adelige rostjeneste og adelens godsfordeling 1540-1650*. *Odense University Studies in History and Social Sciences 48*. Odense.
- Jessen, J.* (1921), *Die Entstehung und Entwicklung der Gutswirtschaft in Schleswig-Holstein bis zu dem Beginn der Agrarreformen*. ZGSHG 51. (Kiel).
- Jørgensen, J. U.* se Tamm, D. (1975).
- Jørgensen, Joh.* (1957), *Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte*. Skrifter udgivet af Det historiske Institut ved Københavns Universitet I. Kbh.
- (1963-64), *Patriciat og enevælde. Historiske Meddelelser om København*. Årbog 1963-64. Kbh.
- Jørgensen, P. J.* (1940), *Dansk Retshistorie. Retskilderne og Forfatningsrettens Historie indtil sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede*. Kbh. 2. udg. 1947.
- Kaae, B.* (1960-61), *Frederik Munk til Krogsgård. Fra Ribe Amt XV. Varde*.
- (1963), *Hans Munk til Visselbjerg. Fra Ribe amt XVI. Varde*.
- Kamen, H.* (1971), *The Iron Century. Social Change in Europe 1550-1660*. London.
- Kellenbenz, H.* (1954), *Der Konkurs des Peter und Thomas Ahlefeldt. Zur Geschichte des Kieler Umschlages um die Wende des 17. Jahrhunderts. Rastloses Schaffen*. Festschrift für Fr. Lammert. Stuttgart.
- (1960), *Die Betätigung der Grossgrundbesitzer im Berich der deutschen Nord- und Ostseeküste in Handel, Gewerbe und Finanz*. First International Conference of Economic History, Reports. Stockholm.
- (1978), *Die wirtschaftliche Rolle des schleswig-holsteinischen Adels im 16.*

- und 17. Jahrhundert. *Arte et Marte. Studien zur Adelskultur des Barockzeitalters in Schweden, Dänemark und Schleswig-Holstein*, hrsg. v. D. Lohmeier. (Neumünster).
- Kinch, J.* (1884), *Ribe Bys Historie og Beskrivelse fra Reformationen til Enevældens Indførelse (1536-1660)* (Odder).
- Kirkehistoriske Samlinger. Udgivet af Selskabet for Danmarks Kirkehistorie. Kbh. 1849- (*KhSaml*).
- Kolderup-Rosenvinge, J. L. A.* (1832), *Grundrids af den danske Retshistorie I-II*. Kbh.
- (1835), *Bemærkninger om Pant i ældre Tider*. Juridisk Tidsskrift XXV. Kbh.
  - (1848), *Om Rigens Ret og Dele*. Danske Videnskabernes Selskabs Skrifter Historisk og Philosophisk Afdeling 5.r.I. Kbh.
- Kornerup, Bj.* (1933), *Frederiksborg Statsskoles Historie 1630-1830. Med en Oversigt over Skolens nyere Historie*. Hillerød.
- Kula, W.* (1970), *Théorie Economique du système Féodal, pour un modèle de l'économie polonaise 16e-18e siècles*. École pratique des hautes études. 6e section Sciences économique et sociales. Centre de recherches historiques. Civilisations et sociétés XV. Paris.
- Kullberg, A.* (1973), *Johan Gabriel Stenbock och reduktionen. Godspolitik och ekonomiförvaltning 1675-1705*. Studia historica Upsaliensia LI. Stockholm.
- Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder. Fra vikingetid til reformationstid I-XXII. Administrator og fællesredaktør: Georg Rona. 1956-78 (*KLMN*).
- Larsen, J. E.* (1856-64), *Samlede Skrifter*. Kbh.
- Larsen, Sv.* (1954), *Adel i Odense i det 17de århundrede*. Fynske Minder 1954. Odense.
- (1965), *Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17de århundrede I-II*. Fynske Studier V:1-2. Odense.
- Leister, I.* (1952), *Rittersitz und adliges Gut in Holstein und Schleswig. Forschungen zur deutschen Landesgeschichte LXIV*. Remagen.
- Linvald, A.* (1913), *Hvem ejede Danmarks Jord ved Midten af det 18. Aarhundrede?* HT 8.r.IV. Tillægshäfte. Kbh.
- Lassen, A.* (1965), *Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645-1960*. Skr. udg. af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 13. (Århus).
- Lyngsø, P.* (1967), *Check- og Veksellovene*.
- Maćczak, A.* (1967), *Zur Grundeigentumsstruktur in Polen im 16. bis 18. Jahrhundert*. Jahrbücher für Wirtschaftsgeschichte 1967:IV. (Bln.).
- (1976), *Penge og samfund i 15- og 1600-tallets Polen-Lithauen*. HT 76. (Kbh.).
- Mandrou, R.* (1969), *Les Fugger, propriétaires fonciers en Souabe 1560-1618. Etude de Comportements socioéconomiques à la fin du XVIe siècle*. Paris.
- Matthiessen, H.* (1946), *Snapstinget. Jydsk Termin, Marked og Mennesker*. Kbh.
- Matzen, H.* (1869), *Den danske Panterets Historie indtil Christian V's Lov*. Med et tillæg af utrykte Diplomer. Kbh.
- (1889), *Danske Kongers Haandfæstninger. Indledende Undersøgelser*. Indby-

- delsesskrift til Københavns Universitets Aarsfest til Erindring om Kirkens Reformation. Kbh. (Optrykt Kbh. 1977).
- (1893), Om Bevisreglerne i den ældste danske Proces. Indbydelsesskrift til Københavns Universitets Aarsfest i Anledning af Hans Majestæt Kongens Fødselsdag den 8de April 1893. Kbh.
- (1893-97), Forelæsninger over den danske Retshistorie. Offentlig Ret I-III og Privat Ret I-II. Kbh.
- Meidell, Fr.* (1887-89), Billeættens Historie II:1. Kbh.
- Meyer, P.* (1959), Gisslan, Danmark, KLN M V. Kbh.
- (1963), Dom og dele. Tingbogsstudier. Bol og By IV. Kbh.
- Molbech, Chr.* (1842), Corfitz Ulfeldts Midler og Rigdom; tilligemed en Beskrivelse over Indretningen af hans Gaard i Kiøbenhavn. HT III. Kbh.
- Müller, G. C.* (1839), Ueber die germanische Bürgerschaft mit besondere Rücksicht auf das jütsche Low. Zeitschrift für deutsches Recht und deutsche Rechtswissenschaft. Leipzig.
- Mykland, K.* (1974), Skiftet i forvaltningen i Danmark og Norge i tiden fra omkring 1630 og inntil Frederik den tredjes død. 3. utg. Bergen, Oslo, Tromsø.
- Mørch, S.* (1965-67), Forsøg på en udredning af Claus Brockenhuus' økonomiske forhold (1620-40). Fynske Årbøger IX. Odense.
- Nielsen, Th.* (1951A), Studier over ældre dansk Formueretspraksis. Et Bidrag til dansk Privatrets Historie i Tiden efter Chr. d. V's Danske Lov. Kbh.
- (1951B), Uddrag af Højesterets Voteringsprotokoller. Retspraksis paa Formuerettens Område i det 18. Aarhundrede. Kbh.
- Nilsson, Sv. A.* (1964), På väg mot reduktionen. Studier i svenskt 1600-tal. Stockholm.
- Olsen, G.* (1957), Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525-1774. Landbohistoriske Skrifter I. Kbh. (Optrykt 1975).
- Personalhistorisk Tidsskrift I- . Udgivet af Samfundet for Dansk Genealogi og Personalhistorie. Kbh. 1880- (PhT).
- Petersen, A.* (1893), Om Indmaning i Danmark indtil Christian V's Danske Lov. Germanistische Abhandlungen zum LXX Geburtstag Konrad von Maurers. Göttingen.
- Petersen, E. Ladewig* (1953-56), Anm. af fru Sofie Brahes regnskabsbog 1627-40. HT 11.r.IV. Kbh.
- (1967), The Crisis of the Danish Nobility, 1580-1660. Odense (ajourført genoptryk i M. Ferro (ed.): Social Historians in Contemporary France. Essays from Annales. London 1972).
- (1970A), The Danish Cattle Trade during the 16th and 17th Centuries. SEHR XVIII. Kbh.
- (1970B), Hans Speil til Juelskov – Børge Rosenkrans til Ørup – Niels Pedersen Galt til Ingelstad. Studier over virkningerne af den danske adels gældsstiftelse omkring 1600. PhT 90. Kbh.
- (1974A), Anm. af Aa. Fasmer Blomberg, Fyens vilkår under svenskekrigene. HT 74. Kbh.

- (1974B), Christian IV's pengeudlån til danske adelige. Kongelig foretager- virksomhed og adelig gældsstiftelse 1596-1625. Københavns Universitets Institut for økonomisk historie, publ. nr. 8. Kbh.
  - (1974C), Adelig godsdrift i 1600-tallets Danmark. Från medeltid till välfärds- samhälle. Nordiska historikermötet i Uppsala 1974: Föredrag och mötesför- handlingar. (Sthlm.).
  - (1975A), Anm. af Viborg Landstings skøde- og pantebøger I-II. HT 75. Kbh.
  - (1975B), Fra domænestat til skattestat. Syntese og fortolkning. Skrifter udgi- vet af Institut for Historie og Samfundsvidenskab, Odense Universitet, nr. 5. Odense (På eng. i SEHR XXIII. 1975).
  - (1980A), Fra standssamfund til rangssamfund. Det danske samfund 1500- 1700. Dansk socialhistorie III. Kbh.
  - (1980B), Der Kieler Umschlag in nordwesteuropäischer Perspektive. Hansi- sche Geschichtsblätter 98. Jahrgang. Köln, Wien.
  - og H. Gamrath (1980C), (Perioden 1559-1648). Gyldendals Danmarkshisto- rie II:2. Kbh.
  - (1980D), Rigsråd og adelsopposition 1588; En socialhistorisk studie. Rigsråd, adel og administration 1570-1648, udg af Knud J. V. Jespersen. Odense Uni- versity Studies in History and Social Sciences 67. (Odense).
  - (1982A), Adelsgods og jordværdi 1500-1660. Landbohistorisk tidsskrift 2.r.IV. (Kbh.).
  - (1982B), Conspicuous Consumption: The Danish Nobility in the Seventeenth Century. VIIth International Congress of Economic History. Section B-17 (Stencil). (Budapest).
- Petersson, H.* (1973), Morgongåvoinstitutet i Sverige under tiden fram till om- kring 1734 års lag. Rättshistorisk bibliotek XXI. Stockholm.
- Prange, K.* (1966A), Anm. af Sv. Aa. Hansen Adelsvældens grundlag. Jyske Samlinger Ny r.VI. Århus.
- (1966B), »Den gamle danske adel« og dens »godstab«. Nogle metodiske syns- punkter og en kritisk vurdering. Jyske Samlinger Ny r.VI. Århus.
  - (1976), Indfødsretten – en analyse af embedsstandens og adelens nationale rekruttering før og under enevælden. PhT 1076. (Kbh.).
- Rasmussen, O. F. C.* (1868), Optegnelser om Gisselfeld. Næstved.
- Redlich, F.* (1952), Europäische Aristokratie und Wirtschaftsentwicklung. Aufsätze zur Soziologie. Stuttgart.
- (1964), The German Military Enterpriser and His Work Force I-II. Viertel- jahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Beiheft 47:1-2. Wiesbaden.
- Ringsmose, Th.* (1976), Rantzausholm gods før og efter svenskekrigene 1657-60. En analyse af herregårdsregnskaberne. Odense University Studies in History and Social Sciences XXXIII. Odense.
- Rosén, J.* (1944), Skånska privilegie- och reduktionsfrågor 1658-1686. Skr. utg. av kungl. human. Vetenskapssamfundet i Lund 38. (Lund).
- Rubow, A.* (1914), Renteforhold i Danmark i Tidsrummet fra Reformationen til Christian V's danske Lov. Kbh.
- Rørdam, H. F.* (1896), Historieskriveren Arild Hvitfeldt. Kbh.

- Samlinger til Fyens Historie og Topografi I-X. Odense 1861-90.
- Samlinger til Jysk Historie og Topografi I- . Udgivet af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur Århus 1866- (Fra 1932 til 1965 under titlen Jyske Samlinger, derefter under titlen Historie. Jyske Samlinger).
- The Scandinavian Economic History Review. Published by The Scandinavian Society for Economic and Social History and Historical Geography I-XXVI. 1953-78 (*SEHR*).
- Schlegel, Joh. F. V.* (1825), Juridisk Encyclopædie. Kbh.
- Schwennicke, F.* (1914), Die holsteinische Elbmarschen vor und nach dem Dreissigjährigen Kriege. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins I. Kiel.
- Secher, V. A.* (1883), Kong Kristian V's Danske Lov og de tidligere Forsøg på at tilvejebringe en almindelig Lovbog. Kbh.
- (1885), Om Vitterlighed og Vidnebevis i den ældre danske Proces. Retshistoriske Studier. Kbh.
- Sering, M.* (1908), Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein auf Geschichtlicher Grundlage. Bln.
- Simonsen, L. S. Vedel* (1843-44), Bidrag til den fynske Kongeborg Rugaards, dens Lens og Lensmænds Historie I-III. Odense. (Rugaard).
- (1845-46), Samlinger til den fynske Herregaard Elvedgaards Historie I-II. Odense. (Elvedgaard).
- Skautrup, P.* (1942), Hardiske Mål II. Kbh.
- Skovgaard, Joh.* (1939-40), Tidsrummet 1544-1660. Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk, red. af K. Fabricius m.fl. II-III. Kbh.
- Stamtavler over danske Adelslægter. Udgivet af A. Thiset o.a. I-XV. Kbh. 1887-1945 (*SDA*).
- Stensgaard, N.* (1969-70), Det syttende århundredes krise. HT 12.r.IV. Kbh.
- Stemann, Chr. L. E. von* (1866-67), Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig I-III. Theil. Kopenhagen.
- (1871), Den Danske Retshistorie indtil Christian V's Lov. Kbh.
- Stephan, W.* se Andreasen, L. (1928).
- Stone, L.* (1965), The Crisis of the Aristocracy 1558-1641. Oxford.
- (1971), Prosopography. Daedalus 100. New York.
- Tamm, D. og J. U. Jørgensen* (1975), Dansk retshistorie i hovedpunkter fra landskabslovene til Ørsted. Kbh.
- Thomsen, R.* (1944-46), Den jyske borgerbevægelse 1629. HT 11.r.I. Kbh.
- Trap, J. P.* (1953-67), Kongeriget Danmark. Udgivet af Gunnar Knudsen og Harald Weitemeyer. 5. udg. I-X. Kbh.
- Trevor-Roper, H. R.* (1965), The General Crisis of the Seventeenth Century. Crisis in Europe, ed. T. Aston. London.
- Troels-Lund, T.* (1968-69), Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede. I-VII. 6. udg. ved Erik Kjersgaard. Kbh.
- Ussing, H.* (1928), Kaution. Kbh.
- (1946), Dansk Obligationsret. 3. udg. Kbh.
- Wee, H. van der* (1963), The Growth of the Antwerp Market and the European Economy. I-III. Haag.

- Veylle, C. Ostensen* (1652), *Glossarium Juridicum Danico-Norvegicum*. Kbh. (Optryk 1977).
- Wolf, E.* (1963), *Grosse Rechtsdenker der deutschen Geistes-geschichte*. Tübingen.
- Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* I- . Kiel (senere Neumünster) 1870- (*ZGSHG*).
- Ågren, K. o.a.* (1978), *Aristocrats, Farmers, Proletarians. Essays in Swedish Demographic History*. *Studia Historica Upsaliensia* 47. Stockholm.

Forkortelsesliste

CCD	Corpus Constitutionum Daniae, udg. af V. A. Secher.
Chr. IV Eg. B	Kong Christian IV's egenhændige Breve, udg. af C. F. Bricka m.fl.
DAA	Danmarks Adels Aarbog I-.
Dahlerup RD	Det kgl. rettertings domme og rigens forfølgninger i Christian III's tid, udg. af T. Dahlerup.
Da. Landbr.	H. Pedersen, <i>De danske Landbrug fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V's Matrikel</i> .
Da. Mag.	Danske Magazin I-.
Da. Saml.	Danske Samlinger for Historie, Topographie, Personal- og Litteraturhistorie.
DBL(2)	Dansk biografisk Leksikon, grundlagt af Bricka. Red. af P. Engelstoft og Sv. Dahl.
DD	Danske Domme 1375-1662. De private domssamlinger I-.
DdR	Den danske Rigslovgivning indtil 1400.
DgK	Danmarks gamle Købstadslovgivning I-V.
DgL	Danmarks gamle Landskabslove I-VIII.
DL	Kong Christian den femtes Danske Lov af 15. april 1683.
DRB	Danmarks Riges Breve, 1.-3. række.
D. Rec	Danske Recesser og Ordinantser af Kongerne af den Oldenborgske stamme.
DSH	Danske Slotte og Herregaarde, I-XX.
EcHR	The Economic History Review I-.
Erslev, Len I	Kr. Erslev, Danmarks Len og Lensmænd 1513-96.
Erslev, Len II	Kr. Erslev, Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596-1660.
Erslev RR	Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid I-III.
FLSP	Uddrag af Fyenbo Landstings Skøde- og Panteprotokol.
FR. I. Reg.	Kong Frederik den Førstes danske Registranter.
GdD	Udvalg af Gamle danske Domme, afsagte paa Kongens Retterting og paa Landsting I-IV.

GKS	Gammel kongelig samling (Det kgl. Bibliotek).
HT	Historisk tidsskrift.
Kanc. Brevb.	Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1551-1645.
KhSaml	Kirkehistoriske Samlinger.
Kjhb. Dipl.	Kjøbenhavns Diplomatarium I-VIII.
KLNM	Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder I-XXII.
KRD	Samling af Kongens Rettertings Domme 1595-1614 I-II.
Medd. Rtk. arch.	Meddelelser fra Rentekammerarchivet.
Missiver	Missiver fra Kongerne Christiern I's og Hans' Tid I-II.
NKS	Nye kongelig samling (Det kgl. Bibliotek).
NRR	Norske Rigsregistranter tildeels i Uddrag I-XII.
PhT	Personalhistorisk Tidsskrift I-.
Rise Hansen RR	Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådet og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid I-II.
SBR	Fru Sofie Brahes regnskabsbog 1627-1640.
SDA	Stamtavler over danske Adelslægter I-XV.
SEHR	The Scandinavian Economic History Review I-.
SgL	Samling af gamle danske Love I-IV.
VLD	Viborg landstings dombøger.
VLSP	Viborg landstings skøde- og pantebog.
ZGSHG	Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte I-.
ÅGA	Aarsberetninger fra det kgl. Geheimearchiv.

Summary

PART I

Ole Fenger:

*The Legal Basis of the Debt of the Nobility**Chapter 1: Introduction (pp. 3-15)*

During the century preceding the introduction of absolute monarchy in 1660, the incurring of debt by the Danish nobility increased. This, alongside of a hypothesis that the nobility was degenerating, has been customarily regarded as a sign of decline. Thus the incurring of debt has been viewed as a contributory factor behind the introduction of absolute monarchy without any preliminary inquiry into the legal basis and conditions of such debt of the nobility. Instead, Danish legal historians have preferred to make a dogmatic description of the entire legal system of the period, leaving the conditions of the Estates of the Realm more or less out of the picture. The class membership or legal conditions of debtors and creditors were of no importance to the judicial question, and loan of money was regarded as nothing but a variant of the legal transaction of *mutuum*, the special economic function of which is passed over in silence. To this must be added that legal historians have understood and described the history of Danish law as a national product: the mediaeval provincial laws formed the basis hereof. Although these laws were different in many areas, Danish law before the introduction of absolute monarchy was described as a common and national system, and the importance of ecclesiastical law, municipal law, the privileges of the social classes, legal usage and customary law was reduced. This was even more conspicuous with regard to the importance of foreign law, especially of Germano-Roman law.

The Reformation of the church in 1536 certainly invalidated canon law, but of course centuries of clerical influence on temporal law could not be altogether wiped out. The King and the Rigsraad (King's Council), however, were given legislative power in ecclesiastical matters, and the privileges of the nobility were strengthened. The legal differences between the provinces diminished, while the differences between the social classes increased. The period from 1536 till 1660 is called the era of the aristocracy. The privileges of the nobility formed an integral part of the law.

The mediaeval laws were insufficient, but for political reasons the

nobility did not want a legal reformation. Not even an attempt to innovate the law of legal procedure was carried through. The procedure, especially in debt cases, was amended by many special ordinances, but it did not amount to any reformation. Each new king had to sign a coronation charter, in which he promised to respect the prerogatives of the nobility. The most important item was their immunity from taxation of landed property, but also the special rules of *privilegium fori* and of more lenient punitive measures belonged to the important legal and political advantages of the nobility. Regard for a nobleman's honour made it difficult to prosecute him for debt. Thus the privileges may become disadvantages, since when creditors cannot prosecute their debtors, they will be reluctant to lend money. The maxim *noblesse oblige* is not tantamount to a good credit rating.

Chapter 2: Liability for Debt (pp. 16-92)

A. *The Binding Effect of the Promise* (pp. 16-20)

The creditor's claim is a legal claim and must necessarily be enforceable by legal means of compulsion. Such means have changed in the course of history. Originally the borrower was called a thief, if he failed to return things or money. The lender was able to guard against non-fulfilment by demanding security on person or property. Apart from this the provincial laws contain very few rules concerning debt, and these are mostly about fines. According to the general system of assessment of evidence the claim for payment of a debt could be repudiated by taking the oath with compurgators. The general rule that promises should be kept did not exist. Henning Matzen, the legal historian (1840-1910), concluded from this that mediaeval people were unable to distinguish between moral and legal duties, and that the rule of the binding effect of promises was not enforced until the codification by King Christian V. of *Danske Lov* (Danish Code) of 1683. This is an unwarrantable depreciation of the legal system of the past, which has in fact always been able to safeguard the keeping of promises that demanded observance. The misunderstanding is due to the necessity of proof that the promise had actually been given. Before 1683 such evidence was furnished by a written instrument of debt or by making the promise before the *thing* (court). According to the *Danske Lov* (5-1-1) a promise must be given »with mouth, hand and seal«, words which by the Supreme Court in 1685 were construed that an oral, verifiable promise made outside the

thing would suffice. In all probability the theory of contractual obligation known from natural law underlies this development.

The following treatment of the debt of the nobility during the period from 1570 till 1660 deals exclusively with debts incurred by contract.

B. The Acknowledgement of Debt (pp. 20-35)

Before 1685, as stated above, the necessary proof of debt must necessarily be a written statement. An instrument of debt or an entry in the records of the *thing* made the debt demonstrable, i.e. a matter of common knowledge and therefore verifiable. Judgments from the late 16th century are in favour of the defendant, if no written evidence exists, and if the defendant denies the debt. As most noblemen were literate they have incurred debts without involving the *thing*. By application of the debtor's seal, and after c. 1550 by seal and signature, the authenticity of the document was guaranteed. About 1600 the maxim "letter and seal are to be kept" had been introduced. When an instrument of debt was made the creditor did not have to prove its authenticity, and the debtor was normally debarred from denying the existence of the claim. But the claim was so closely identified with the document that the latter had to be physically existing. To eliminate the danger of its destruction for instance by fire the instrument of debt had to be registered in the records, of which legally binding copies could be made. The original instrument of debt must be intact in order to preserve its evidential weight. No corrections, no damage or disfiguration of the document were allowed.

Yet another kind of written evidence of importance to the question of noblemen's debts should be mentioned: when properly bound and meticulously kept, also merchant's account books carried evidential weight.

An important part of the law of contract is and was formed by the doctrine of nullity which had developed in the Danish legal usage of the 16th century. The mediaeval laws contrained relatively few rules of nullity because of coercion. The burden of proof in such cases lay with the promisor. Objections because of forgery and fraud are mentioned in some places, for instance in the municipal laws. Forgery might consist in the abuse of another man's seal. Therefore, if a man lost his seal, it had to be declared null and void before the *thing*, and a dead man's seal had to be destroyed. In cases of proved forgery even noble offenders were

executed. An unknown offender might be excommunicated.

As regards fraud, the laws and legal usage provide only sparse information. Not even the Danske Lov contains a general rule of nullity of promises because of fraud. This is due to the difficulty in proving fraud. As long as written evidence is required it is particularly difficult to prove anything. But there are examples that unfair treatment of heirs is found void because of fraud. A theory that the drunkenness of a promisor has led to nullity finds no substantiation neither in law nor in legal usage.

Finally the acknowledgement of debt is contingent on the promisor's majority in the widest sense of the word: the power over his own affairs without the assistance of a guardian. According to the provincial laws the age of majority was 15 years. The Jydske Lov (Code of Jutland), however, prescribed the age of 18 years to be entitled to dispose of hereditary estate and to incur vouchment. In practice, by and by, the general age of majority was fixed at 18 years, until in 1619 the rules were made a statute. On the pattern of Roman law male persons were called minors and were not allowed to bind themselves legally without the consent of a trustee. These rules are repeated in the Danske Lov.

As far as women are concerned, an unmarried woman was legally incapable irrespective of age. According to later legal usage, however, unmarried ladies of the nobility seem to have been able to make common legal transactions on their own.

According to the provincial laws, a married woman was subject to her guardian's authority, but she was not incapable in the proper sense of the word. Her reasonable and common legal transactions seem to have been accepted both by law and legal usage. Widows, especially of the nobility, were still more independent.

Old people and people who were physically or mentally ill lost their legal capacity when a guardian was appointed for them.

Such causes of invalidity, among others, exist even in contemporary Danish law. One thing, however, which does not exist any longer, was of very great practical importance during the period dealt with here, especially in connection with debt cases: He who by failing to obey an order or a judgment of the court rendered himself guilty of breach of the law or contempt of court, was debarred from enjoying legal protection. He was incapable of incurring obligations and of disposing of his estate. He was untrustworthy. This situation continued until he complied with the judgment and paid a fine. In this way the law brought pressure to bear

on those who did not abide by it, be it for lack of ability or willingness. The importance of this means of compulsion to noble debtors will be dealt with in chapter 3 below.

C. Conditions of Debt and Security (pp. 35-77)

An instrument of debt will usually demand payment in money or in kind. If it stipulates money the payment cannot be made in kind and *vice versa*. Formerly the cause of the debt (*causa*) was usually stated, but this was of no importance to the validity of the instrument of debt. This was different from the Roman law doctrine of *causa*, which was clearly emphasized in the Danske Lov 5-1-2. If the cause of debt, however, appeared from the document it might lead to nullity of the promise, in case the obligation was contrary to the law. That nobody is bound to pay gambling debts is evident from a number of judgments and legal rules. When species of coin was stated in the instrument of debt, it should be paid in such coin. But the multitude and changing values of the species of coin gave rise to many law-suits.

The repayment of the loan was the object of the obligation according to the loan contract. After the Reformation an interest of 6 ¼ % was legalized 1547, but as early as 1557 it was reduced to 5 %. In the late 16th century an agreement on interest usually formed part of debt contracts. If no interest was agreed upon, the creditor was entitled to demand interest from the time when payment was demanded before the *thing* (court).

Already before 1600 many instruments of debt claim an interest of 6 %. Axel Rubow, the economist, has therefore assumed that the lawful rate of interest had become 6 % and could be demanded when no special rate of interest had been agreed upon. This, however, seems to be contradictory to an ordinance of 1632, in which 6 % is accepted in case the lender will not settle for the Christian and reasonable interest allowed according to the law. Legal usage, too, makes Rubow's assumption untenable: If no interest rate is stated, only 5 % is allowed.

A special agreement upon the place of payment seems to have been made only in exceptional cases. This can hardly be taken to mean, however, that the creditor had to come and get his money himself. Only when it proved necessary to take legal proceedings was the case brought before the local court in the debtor's home town.

The time of payment must be stated to be able to establish default. Certain settling periods become usual. Many noblemen's instruments of

debt demanded payment at the *Kieler Umschlag*, i.e. the money market at Kiel during the week after Epiphany. Inland documents often stipulated the 20th day after Christmas or Saint Mauritii Day, which was September 22nd, but many other dates occurred, until the settling periods were fixed by law in 1643 and 1654.

Of course the security for the fulfilment of the conditions of an instrument of debt is of the greatest importance to the creditor and, indirectly, to the debtor too. Mortgagees on real property are secured according to an important ordinance of 1632 saying that persons in need of monetary loans are unable to find security and that they cannot do without the right of disposal of their estate. By securing mortgage the ordinance marks a transition from personal to real security on condition that the debtor is in possession of the mortgage, until breach of contract. When personal credit does not suffice any longer, credit must be secured by mortgage on real property, and such relations must be regulated by law.

According to a number of judgments from about 1600 guarantors or vouchers were allowed to withdraw their promises without having paid the creditors, and this of course, contributed to weaken the institutions of guarantee and vouchment. In 1621 the *Rigsraad* recommended such procedure and the very same year the rule achieves statute form: If a creditor fails to demand payment at the time agreed upon, the guarantor is authorized to give notice to terminate his obligation without paying. This inconvenience was not remedied until the *Danske Lov* 1-23-15. But at that time the mortgage on real property had long ago become a usual means of securing credit.

Instruments of debt might also contain a contract term, which, historically, was closely bound up with the vouchment system, and according to which the debtor, in case of non-fulfilment, had to submit to *maning*, i.e. after admonition of the creditor to go to a place agreed upon beforehand or pointed out by the creditor and to stay there as in a kind of house arrest or voluntary debtor's prison, until the debt was paid off. Historically this is derived from the hostage system. From the rules of the provincial laws regarding vouchment it appears that this security was originally based on hostages, who were provided by the law-breaker, and who, personally or economically, had to suffer the fate of the law-breaker if he failed to appear before the *thing* as promised.

Just like vouchment the hostage and arrest institutions were applied as a guarantee for the fulfilment of conditions in a vast number of cases. If for instance the promisor was a king or a bishop, who both enjoyed

immunity, their obligations could be secured by some magnates vouching for them and who committed themselves to go to prison in case of breach of contract. This kind of personal house arrest therefore achieved judicial force to which especially noblemen might submit without loss of honour.

In 1556 King Christian III had a regular debtor's prison set up in Copenhagen. Since it cannot be assumed, however, that any noble debtors could be sent to this prison before such procedure was authorized by an ordinance of 1616, an agreement on house arrest must have been the measure which the nobility felt obliged to accept both from titled and non-titled creditors and guarantors. Such obligation was usually incurred with a binding effect on the debtor's heirs too.

The institute of house arrest was rooted in customary law and legal usage. Before 1651 there was no general legal rule about the effect of non-performance of a duty to submit to house arrest. Many judgments, however, enjoin this duty on the same lines as the general duty to keep one's word and seal. The discharge of this duty was intimately bound up with a nobleman's code of honour and was a *sine qua non* for the esteem of his equals. In 1604 and later the institute achieved statute form in the Duchies of Schleswig and Holstein. According to the law the effect of non-performance should be eternal *infamia* and disgrace to take effect *ipso facto* and without judgment. In the Kingdom of Denmark the reaction was more relaxed: Non-performance of house arrest was brought before the court as a matter of honour. The number of such cases increased heavily during the last years of the 16th century. The consequence was an ordinance of 1616 according to which noblemen could be imprisoned for debt. In 1651 this is emphasized: Sentence should be passed on any nobleman who fails to perform his duty of house arrest, "because every honest man has a duty to keep his letter and seal". In the meantime an ordinance of 1623 about debt had made it possible for noble debtors to choose a kind of voluntary bankruptcy (*cessio bonorum*), which will be dealt with below.

At this point it can be concluded that personal security, provided by guarantors or by the debtor's own house arrest, did not work satisfactorily after 1600. Noblemen often failed to find security, house arrest was often violated, and did not in itself secure the creditor his money.

When a nobleman's "hand and seal" given on his honour did not suffice, the holders of the legislative power, the King and the *Rigsraad*,

had to develop the institution of mortgage to supplement or substitute the personal security. The mortgage on the debtor's property had to be organized in a way that would serve the interests of both mortgagor and mortgagee.

An important ordinance of 1632 served to achieve this goal. The mortgagee's possession of the mortgage is called inappropriate. This does not imply that pledge of personal property or copyhold did not continue to be a viable basis of credit, and was in fact employed, but an effective security by mortgage on real property was not obtained until 1632.

In the course of the 19th century Danish legal historians discussed, whether mortgage on real property was really not introduced until 1632 by King Christian IV. In 1825 J.F.V. Schlegel maintained that the Roman law *hypotheca* had served as model for the system. In 1835 he was contradicted by J.L.A. Kolderup-Rosenvinge, who had found a series of diplomas which demonstrated the application of mortgage on real property long before 1632. There is, in fact, no doubt that the new mortgage system had been introduced into Danish law as a modification of the existing system, according to which the mortgagee was allowed use and possession of the mortgaged property. From now on the mortgagee allowed the mortgagor to possess the property, as long as no violation occurred. It is also true that the Danish word *underpant* (*subpignus*) is frequently used in the 16th century, but meaning both mortgage with a right of possession and mortgage without any such right.

The crucial point, however, is that the right of the mortgagee was not protected by legal usage against the buyers, heirs and, last but not least, against the mortgagor's potential creditors until 1632. By sale as well as by mortgage the property had to follow the deed of conveyance or the mortgage deed. If that was not the case the mortgage deed was considered as nothing but an ordinary instrument of debt.

On this background Schlegel is right in maintaining that the institution of mortgage on real property does not fully deserve its name until it is secured the necessary legal protection by the ordinance of 1632.

The very circumstance that a mortgagor had a possibility to defraud mortgagees and creditors by selling or mortgaging his property through an antedated document was the background of an ordinance of 1622 regarding public registration of the dates of deeds of conveyance and mortgage delivered to the nobility. Such registration will prevent an-

tedating. An ordinance of 1623 regarding debt facilitates the mortgagee's entering into possession on the basis of a registered mortgage deed.

However, as stated above, the decisive modification was effected in 1632: A registered mortgage takes precedence of any more recent mortgage. The mortgagee is entitled to claim possession even though it has been conferred to other mortgagees or buyers at a later date. Thus the institution of mortgage on real property has finally become an acceptable alternative to personal liability. From now on it is considered unusual and unnecessary for a mortgagee to be in possession of the mortgage, as long as he receives the interest agreed upon, as it is in fact also implied by the *Danske Lov* 5-7-7.

Regarding the validity of the mortgage contract reference should be made to what was stated above (B) about the acknowledgement of debt. Since the Middle Ages it had been generally accepted that he who was authorized to sell was authorized to mortgage as well. The owner's duty to offer his relatives the opportunity to buy an estate, before he sold or mortgaged it to others, however, restricted such authority. But in the year 1547 this duty was abolished as far as the nobility was concerned. The rule that he who failed to abide by a court decision or otherwise demonstrated contempt of court had forfeited his right to dispose of his estate prevented even noblemen from selling or mortgaging for a considerable length of time. This was established as late as 1577 by a judgment. But 1583 another judgment said that a nobleman's honour did not countenance such restriction unless the case was treated by the Supreme Court, namely the King and the *Rigsraad*. Cf. chapter 3 below.

D. Change of Contracting Parties in Debt Relations (pp. 77-92)

According to contemporary Danish law a distinction is made between simple instruments of debt, which usually rest with the lender, and negotiable instruments of debt, which are intended for transfer by sale or mortgaging.

During the period dealt with here the acquirer of an instrument of debt did not obtain more authority over the debtor than the transferor had. A judgment passed in 1584 by the highest court of justice, the Royal Court, established that the acquirer of an instrument of debt secured by mortgage must bear the loss incurred by debtor's payment to the original creditor. Only through a statute given as late as 1798 are

instruments of debt made negotiable according to the Code of 1683. During the 16th and 17th centuries a loose receipt was sufficient proof of the debtor's payment. Consequently neither part-payments nor redemption will appear from the instrument itself. Since redeemed instruments of debt were often abused a rule was laid down in 1623 imposing a duty on the judge to add a note to the instrument or to cancel it completely, when a writ of fieri facias had been issued on the debtor's property. This, however, was done in the interest of the debtor, not of some acquirer of the instrument of debt. On the contrary, a statute for Norway issued by King Christian IV in 1632 illegalized the purchase of instruments of debt. The same fear of abuse of instruments of debt lies behind a general decree from 1606 that instruments of debt should be statute-barred after 20 years.

Substitution of contracting parties in debt transactions was a necessary consequence of the institution of guarantee: When the guarantor redeemed the debt, the claim was transferred to him, cf. C. above. Substitution of debtor normally depends on the creditor's consent. According to certain provincial and municipal laws, however, a husband could be ordered to pay off debts lawfully incurred by his wife within certain limits.

The prevailing cause behind the substitution of contracting parties in debt transactions was the death of creditor or debtor. The death of a creditor caused no legal problems if the heirs were able to prove the debt, and the debtor was unable to prove redemption. If the creditor had brought an action against somebody it could be continued by his heirs. This is laid down by a statute from 1621. The death of debtors is dealt with by the Jydske Lov (1241): If the heirs accept the inheritance with the assets and liabilities, they are bound to pay off the debt. If not, the payment must be charged to the estate as far as it goes.

On the basis of this legal usage follows the maxim: »He who wants to inherit must pay the debt«. If the estate was divided, the heirs had to pay in proportion to their respective shares of the estate. If the deceased was married and left a spouse, every verifiable debt should be paid out of the joint estate. If a husband had incurred debt before the marriage, his wife would have to pay half of such debt. In such not unusual cases in which the widow(er) of a childless marriage had been assigned the possession of the entire estate for his or her lifetime there was some uncertainty as to the liability for debt. But if a widow had made a

declaration to the heirs to the effect that she was ready to assume her husband's debt, she alone must pay. If she remarried, her husband would have to pay debts incurred by her.

Until King Christian V's *Danske Lov* each of the spouses had a right to detach his or her share of inheritance as separate property. A childless widow, moreover, was entitled to detach her marriage portion and morning gift, provided that the legal rules were observed: Morning gifts should be given immediately after the wedding. A judgment from 1562 stated that a morning gift should be detached from the estate in advance, irrespective of the size of the liabilities. This judgment led to an increase of the number and value of morning gifts, not only among the nobility but also among the middle classes. To heirs and creditors this development was precarious, until a statute of 1577 fixed a limit to the value of lawful morning gifts. Such gifts were not allowed to exceed the sum of 2000 *daler*, unless the heirs gave their consent.

The provincial laws are silent regarding the marriage portion of wives but a widow's right to this portion seems to have been acknowledged by law and legal usage since then and on the same lines as the detachment of hereditary estate. This way of favouring and supporting a childless widow exemplifies the influence of foreign law in cases where Danish law had long been without definite rules: The regulation of morning gifts is very likely inspired by Swedish law, while the rules of marriage portions must be modelled on Germano-Roman law. An important consequence of both institutions was a weakening of the credit rating of the Danish nobility: the more priorities at the settlement the less money for the creditors.

Summarily it may be stated that instruments of debt between 1570 and 1660, whether issued by the nobility or by others, were non-negotiable documents. Bills of exchange are not mentioned in Danish statutes, and they are rarely seen in practice. To the debts of the nobility they were probably of no importance.

Thus the main instances of change of contracting parties in debt relations were due to the death of creditor or debtor. The heirs share the outstanding claims and the debts of the deceased in proportion to their shares of the inheritance. To the creditors the debtor's death might prove an advantage: If the latter was insolvent, the chance of payment of his debt might increase if the heirs assumed the liability. If he entered upon the inheritance each individual heir had to pay, even though the inheritance was insufficient to cover the debt of the deceased. The humi-

liating solution of disclaiming assets and liabilities was chosen by noble heirs only in exceptional cases when the debt was downright threatening to their welfare. The disclaiming took place at the open grave of the deceased.

Chapter 3: Termination of the Obligation (pp. 93-136)

A. Redemption (pp. 93-95)

The normal termination of an obligation is effected through due payment at the date agreed upon. As mentioned above, terms of payment were suggested by the law: in 1643 the date of December 11th was fixed as the term of payment for Sealand and Scania. In 1654 the term was extended to the week between December 11th and 18th. In 1656 the term was moved to the Monday after Trinity-Sunday, which is the Sunday after Whitsuntide, but the same year the meaning hereof was clarified to the effect that the term of December 11th should be retained and the Whitsun term should be fixed on June 11th, six months after the Christmas term. For Jutland the term was fixed on March 11th. These terms are confirmed in King Christian V's Danske Lov but with the addition of February 24th as the term for the island of Funen.

The rules regarding place, object and coin of payment have already been mentioned above in connection with the contents of the debt contract. To the debtor it is most important to provide himself with proof of payment. According to the provincial laws such proof is furnished by two witnesses and twelve men's oaths. After the spreading of literacy, however, this kind of evidence is replaced by a written receipt, which might be an individual document. The difficulty of combining the debt with the receipt, however, spoke in favour of handing the instrument of debt itself back to the debtor or of destroying it by perforation or cutting. Proof might also be secured by paying off before the *thing*, the records then being incontestable evidence.

If a creditor was unwilling or unable to receive the payment, the debtor had to deposit it with the aid of the judge. If the creditor failed to come forward within a year and six weeks the amount should revert to the Crown. However, several judgments attach importance to the fact that the debtor was able to prove that payment was offered although not received.

B. Non-fulfilment (pp. 95-133)

To make a money-economy system function where instruments of debt play an important part, creditors must be secured payment of the debts in case of non-fulfilment on the part of the debtors. The legal system, therefore, has to make the necessary means of compulsion available. It is mentioned above that personal security in the form of guarantee or real security in the form of mortgage had been developed during the Middle Ages and also that the system from about 1600 had certain drawbacks, primarily the difficulty of finding security and the inconvenience of the mortgagee having the mortgage in his possession. If a creditor had not demanded security for the money advanced, he would have to go through a slow and ineffective legal action for the debt. Against titled debtors such action presented special difficulties because of the *privilegium fori* of the nobility.

The *privilegium fori* of a nobleman was usually his local *herredsting* (district court), unless the case involved his honour. If the defendant failed to appear before the *thing* at lawful notice or to perform the orders and judgments of the *thing*, he was held infamous and outlawed for contempt of court. It was of great importance, then, how two questions were answered: Was it a matter of honour to keep one's promise as a nobleman to pay off a debt in due time? And: Would a nobleman's honour countenance the infamy resulting from contempt of court? The legal usage of the late 16th century demonstrates an increased respect for the idea of a nobleman's honour. Gradually it became customary for judges to refer all cases regarding noblemen's letter and seal to the King and the *Rigsraad*. A judgment passed in 1593 by these instances rejects a nobleman's protest against being prosecuted before the *Herredsting* and *Landsting*, because the case concerned his duty to keep his letter and seal "like an honest man should".

Consequently it lies near at hand to assume that every instrument of debt signed by a nobleman would be brought before the privileged court of the nobility. A few judgments and a statute from 1623 on cases of debt, however, indicate that it was not found desirable to go so far. The statute directs the judges of the *Landsting* to adjudicate all cases, including cases regarding debts of noblemen, unless the case concerns a question of honour. The background of this prescription is the fact that the King and *Rigsraad* were overburdened with actions for debt against noblemen who protested against having their cases tried by lower

courts. Thus titled debtors, by protracting and impeding the creditors' prosecution, contributed to reducing their own chances of obtaining credit.

According to a judgment from 1576 it was still possible for the lower courts to contest the validity of a nobleman's code of honour and his trustworthiness because of contempt of court, but immediately afterwards an increased respect for the nobleman's honour seems to have manifested itself. In 1583 the result was quite the contrary: the case was referred to the King and *Rigsraad*. After that it was under any circumstances defamatory to be charged with contempt of court, and such cases could not be tried before the lower courts. The mere risk that fines would not be paid was a sufficient cause for considering the case one of honour, which must be brought before the King and *Rigsraad*. This must often have caused commoners to give up the prosecution of titled debtors, if they were not prompted by the size of the debt.

It follows from this that it is unlikely that a plaintiff, when taking steps to sue a titled debtor, would anticipate the eventuality of a loss of honour on the part of his opponent. In most of the cases where the question of honour came to be involved because of the conduct of the defendant, for instance non-appearance or non-performance of orders and judgment, the plaintiff had no chance of anticipating this when choosing his court and along with it his form of notification. In other cases, however, the plaintiff would have to estimate whether the case involved his opponent's honour: An ordinance from 1590 enjoins the jury to swear in cases of 40 *marks*, also where nobles were involved, provided that their honour was left unaffected. This estimate lies primarily with the plaintiff, who, if his estimate proves wrong, would be referred to the proper court of justice.

Since another statute from 1576 lays down the general rule that no case could be brought before the King, until it had been tried before the *Herredsting* and *Landsting*, the excessive consideration for a nobleman's honour causes chaos in the system of procedure during the following years, especially as regards actions for debt. The lower courts were unable to bring pressure to bear on reluctant titled debtors, who were allowed to declare the *Herredsting* unauthorized, if they liked, and vice versa to protest before the Royal Court, if the proceedings had not been commenced before the *Herredsting*. In short, the development of the concept of honour undermined the old system of procedure and thereby

indirectly the credit rating of the nobility. This was the more unfortunate as it took place during a period when the nobility passed through an economic crisis and guarantors were hard to come by.

Something had to be done. The legislators soon realized that deference to the nobility's concept of honour was gradually taking law and legal usage too far afield. An ordinance from 1616 was issued in order to help the guarantors of titled debtors to recover their disbursements. They were entitled to bring pressure to bear on such debtors by having them imprisoned for debt in Copenhagen. This ordinance was well-intentioned although not well-considered: It certainly intended to help the guarantors but it failed to decide how and by whom a nobleman should be imprisoned. This failure was remedied by an ordinance of 1622: The *lensmand* (lord lieutenant) in charge should carry the judgment into effect on the creditor's request.

The problems, however, were deeper: It became increasingly difficult for the nobility to borrow money at all. They could hardly find guarantors, and the guarantors who were already committed wanted to disburden themselves of their obligations which was made possible through the ordinance from 1621 mentioned above. The possibility of having the debtor imprisoned at the guarantor's expense procured no payment. At most it brought pressure to bear on the prisoner's relatives, who were often identical with the guarantors.

The ordinance of 1621 is a codification of a prosecution system developed since the Middle Ages on the basis of letters issued by the chancellor of the Realm. The ordinance intended to make the prosecution for debt more effective, for instance by forbidding the debtor to dispose of his estate after proceedings had been commenced. Such prohibition was laid down already in the *Jydske Lov* (1241), but now it is emphasized, no doubt in order to remedy the powerlessness resulting from the importance attached to the noblemen's honour.

This prohibition of disposal could be evaded through antedated documents. Therefore in 1622 it was made common practice to have the dates of such documents publicly registered. Both ordinances intend to prevent the steadily increasing number of cases of fraudulent disposition of property by titled debtors to the detriment of their creditors.

A better solution than these measures, however, would be to help the noble debtors who had incurred greater debts than they were able to pay off. What could be done to prevent individual creditors from prosecuting the same debtor independently with the result that some of them were

paid at the expense of others? The answer must be an institution of bankruptcy. Such an institution was unknown in Danish law, but in 1623 it was introduced on the pattern of the *cessio bonorum* of Roman law. Through this measure a noble debtor was saved from prosecution, infamy and loss of honour, provided that no fraud, *dolus malus*, had been committed.

The *cessio bonorum* is introduced as part of a more extensive ordinance regarding debt cases, which made the system much more effective in many respects: Also guarantors can now be imprisoned for debt; execution on the debtor's property and valuation of effects to fulfil a judgment for debt is carried out by two lawfully appointed men of the debtor's own social class.

Some drawbacks, however, still remained: The debtor was allowed to appoint the valuers himself, and if a commoner had seized a nobleman's freehold estate in execution, he was obliged to sell the property to a buyer of noble birth within a year and six weeks. The debtor and his equals were aware of this and therefore were in a position to undercut the seller and buy the estate at a price far below the estimated value. The buyer then was free to sell the estate to the original owner at the same low price – with the result that the commoner suffered a loss, and the nobleman was relieved of his debt.

In 1629 the representatives of the commoners complained of these conditions to the King. They wanted impartial valuers appointed, and they demanded a right to remain in possession of the property seized, until it was redeemed at the valuation price. The ordinance from 1632 about mortgage on real property remedied other inconveniences, but not these. Now, to give commoners the right to possess freehold estate would mean a trespass on the most important of all the privileges of the nobility. So the nobility complained to the King that commoners were possessed of noble estate without paying taxes and dues.

On such conditions it must be assumed creditors of the commonalty would prefer the seizure of personal property. But also in such cases the nobility took advantage of the situation: From an ordinance in 1637 it appears that execution was often levied on useless and unserviceable goods or even objects not belonging to the debtor. The ordinance stipulates that execution should be levied on the best goods belonging to the estate.

In this way the King tried to see creditors righted. From noblemen's complaints in 1639, 1640 and 1641 it appears that the King in a number

of cases went as far as to allow creditors of the commonalty to be possessed of seized freehold estate beyond the time-limit of a year and six weeks. The reason was that the creditors when once a year offering the estate for sale, were unable to obtain a price equivalent to the valuation price.

However, in 1641 the King found himself obliged to yield to the protests of the nobility. An ordinance emphasizes that the estate should be sold to a buyer of noble birth at the expiry of the time-limit. But the King added the words »at a reasonable price« in the ordinance with his own hand. This addition virtually annuls the scope of the ordinance: If a reasonable offer, i.e. the valuation price, is not obtained, the creditors and other commoners are allowed to remain in possession of the estate. This means an improvement of the creditor's chances of satisfaction. The rule was repeated in King Christian IV's *Store Reces* of 1643 together with the other ordinances for the improvement of debt proceedings and civil execution.

From the registers of Viborg *Landsting* concerning sale and mortgaging of the estate of the nobility during the period 1638-1645 it appears that offers for sale of such estates seized in execution occur about 30 times a year in Jutland and Funen.

The improvement of the mortgage system, however, did not mean that creditors gave up the coercive measure of house arrest to bring pressure to bear on titled debtors. The debtors' frequent non-performance of this duty, however, gave rise to an ordinance of 1651 about the duty to keep one's letter and seal, which, as mentioned above, became one of the sources of the general rule laid down in King Christian V's *Danske Lov* 5-1-1.

During the period dealt with here the duty to keep one's letter and seal also applied to the nobility, but their privileges prevented their creditors from being secured satisfaction in case of non-fulfilment. All too often a debt was terminated without the creditor being fully satisfied.

C. Other Forms of Termination (pp. 133-135)

Apart from termination by voluntary or compulsory payment or by the creditor's satisfaction otherwise, debts could be squared by set-off, by novation, by being declared null and void, or by foreclosure or by limitation.

Danish law provided no rules regarding set-off, until in judgments

from the late 16th century it became usual to impose on the parties a mutual statement of account, if necessary with the assistance of an arbitrator appointed by the court.

Also opposite debts could be squared by set-off, but in that case the instruments of debt had to be clear and unambiguous.

Neither was the termination through novation regulated by earlier Danish law, but examples occur that the King issued ordinances to call in royal instruments of debt and mortgage deeds for renewal before a specified date. Failure to do so caused the claim to be declared void. The King might allow noblemen to advertise for creditors provided that the necessary legal interest was present: for widows and heirs, for debtors according to instruments of debt which were lost after redemption, and occasionally for debtors without any specific reason.

Limitation of instruments of debt issued by the nobility was introduced in 1606. Such instruments must be renewed not later than 20 years after the date of the debt. The time-limit is modelled on the art. 50 of the Recess of 1558, according to which one becomes the owner of property one has possessed for 20 years. This rule, which is patterned on Roman and canon law, has a certain practical influence on the value of evidence in general. In 1615 the 20-year-limitation is extended to apply to all instruments of debt, not only those of the nobility.

Chapter 4: Conclusion (pp. 137-142)

With the Reformation of the church in 1536 canon law lost its formal validity in Denmark. In many respects it left a legal vacuum, the extent and effects of which were only gradually realized and remedied through new legislation. This applies first and foremost to the jurisdiction of debt, which had for a long time provided only very limited possibilities of enforcing private legal claims.

Debt incurred by contract, accordingly, was secured in practice through guarantee or mortgage. The guarantee system often meant only a postponement of the problem from the creditor to the redeeming guarantor. Execution was most quickly carried through by the judges in the cities, whereas in the country there was only coercive effect of loss of honour and trustworthiness as a result of contempt of court.

It must be assumed that the jurisdiction of the church in debt cases filled in the gaps in the temporal procedure. The judgment of the church

was enforceable on everybody, noblemen as well as commoners. With the Reformation, however, this equality before the law disappeared: The temporal authorities had to respect the privileges of the nobility. But after all nobody, whoever he may be, was exempt from the duty to keep his letter and seal.

King Christian III's statutes 1536-1558, therefore make no distinction between noblemen and commoners as far as their debts are concerned. Everybody runs the risk of losing his honour in case of contempt of court. About 1580 legal usage is revised on this point with incalculable consequences. King Christian IV's statutes, accordingly, were characterized by vacillating consideration for titled debtors and their creditors, noblemen as well as commoners, Danes as well as foreigners. Many Danish noblemen and -women have incurred debts with money-lenders in Holstein, Germany and the Netherlands, whose conditions they had to accept, including agreements on house arrest abroad.

The introduction of the absolute monarchy in 1660 meant a reduction of the privileges of the nobility. In 1661 the work on a new set of rules of procedure was commenced. This was rendered necessary by the establishment of a new Supreme Court. The judicial authority at the higher courts was no longer to rest with the nobility alone.

The first item to be taken up during the reform work was a system of rules of procedure regarding debt. The aim, and the result, of this growing project was to make a codification of the entire Danish law, but the fact that they started with the rules of debt illustrates that the new absolute monarchy had realized the political and economic importance of such rules.

The scope of the present inquiry into the debt of the nobility during the years 1570-1660 may seem rather limited both as regards class and time, but the perspective is wider than that: The economic crisis of the nobility necessitates the transition from personal security to real security in the form of mortgage on real property. From a European point of view this transition takes place very early in Denmark. The legal systems influenced by Roman law were for a long time hampered by the lack of an adequate mortgage system. The short-sighted incurring of debts by the Danish nobility fostered a legislation which proved more far-sighted than most of our contemporary legislation regarding credit.

PART 2

E. Ladewig Petersen:

*Nobles' Debts 1570-1660: A Study of Structures and Functions**Chapter 1: Nobles' Indebtedness – Tradition and Problems*

Traditionally Danish historians have until recently shared the general European anti-aristocratic orthodoxy: Prodigality, barren investment into magnificent building activities or futile peregrinations, as well as loans and improvident bails exhausted the aristocracy economically and morally. The nobility became »an effete, insipid and spineless lineage« long before the absolutistic *coup d'état* of 1660, unable to adapt itself to the demands of early modern society and statecraft as well as to the economic hardships of the 17th century. One variant (F. Meidell) held even the view, that increasing borrowing at the money-market (*Umschlag, omslag*) of Kiel since the late 16th century served to trigger Holstein nobles' purposeful, political 'invasion of Denmark'.

The introduction discusses in some details the tenability of the theses of former historians, often of positivist casting, stressing the fragility and shortcomings of the evidence available, and the dangers implied by drawing conclusions on the basis of exemplar pieces of evidence. Sources cannot safely substantiate any interconnection between economic trends, wars etc. and manorial building activities. Other factors – modes, the saturation of the market, the declining need for fortification – may have contributed at least. An analysis of one series – the only surviving – of building ledgers 1634-47 suggest, that manorial income could to some extent sustain such activities – not least during a boom period as was the 1630's – but supplementary income (particularly from office-holding) must have proved decisive in the end. On the other hand it is still not possible to relate building activities to the social distribution of wealth.

Of course, costs of financing young nobles' peregrinations varied according to the scope and length of journeys. Normally, costs seem to have amounted to 1.000 *rigsdaler* (rd.) or 1.200 rd. annually per person.¹ It needs stress, however, that university training abroad involved conscious investment into cultural reorientation and served to improve the

1. *Daler*(dr.) and *rigsdaler* (rd., since 1619) can be applied synonymously.

standards of the expanding royal administration from ab. 1580. But costs also tended to favour the sons of larger nobles, as well as their prospects of career and wealth, at least until the 1620's. Finally, scanty and contradictory evidence would so far exclude any safe assessment of consumption: Opulence did prevail, though other sources reveal rather modest scales of consumption.

As to the 'Holstein invasion' of Denmark by means of loans (or by 'making use of the skirt'), the prominent family of Rantzau established itself as large-scale landowners in Denmark since ab. 1580. By 1625 the sons, sons-in-law and grandsons of *statholder* Heinrich Rantzau (d. 1598) (13 persons, or 2.6 % of all noble landowners) owned 11 % of all noble property. In other cases (von der Wisch, other branches of the Rantzau-family) attempts foundered remarkably – only few families (Breide, Pogwisch) succeeded on a far more modest scale before 1660. No political motives can be traced, and we must assume the economic impetus to have played a major role: At least until 1625 Danish large-scale farming must have been attractive, hedged by privilege, which was extraordinary even in a European environment.

In most respects the Danish aristocracy seems to have followed since 1570 the English pattern of 'conspicuous consumption', the symbolic manifestation of aristocratic need for political privilege and social status (so aptly described by Lawrence Stone). Danish nobles gave up their feudal ideals in favour of large-scale farming and administrative influence. In the case of Denmark nobles did normally not engage into entrepreneurial activities, but much weight must be attributed to the possession of large estates, implying so to say, proportionate prestige and influence. Thus, the acquisition of landed property became of central importance.

To sum up: We cannot rule out the possibility, that opulence, loans, guarantees or other forms of 'improvident' spending may have played a role, though much work be needed to substantiate this thesis. On the other hand the assumptions of former historians, that loans served, exclusively or primarily, conspicuous consumption can hardly be maintained. Alternative ways of explaining loans, indebtedness and – eventually – economic and social dislocation might have been the effects of instable economic conditions in northwestern Europe – of crucial importance for Danish agricultural exports – since about 1570: investment could have been instrumental in order to escape failure, and grants

of loans could have come to serve as a means of satisfying nobles' 'land hunger'.

Contemporary evidence suggests extensive borrowing at Kiel to have been a regular procedure since the late 16th century, supplementing Danish inter-noble loans and, since the opening of the 17th century, royal loans. Commoners were rigidly precluded, since noble privilege prohibited non-noble possession or pawning of noble property, and since common creditors could, under such circumstances, obtain no safety. In contrast to the English capitalmarket the Danish thus remained strictly regulated and compartementalized as to exclude bourgeois investment. On the other hand quantification and chronological differentiation of noble indebtedness has remained beyond the range of possibilities, since private ledges, correspondence etc. have not come down to any representative extent, and since court-rolls, sporadically preserved contracts etc. do not evade the suspicion of reflecting destitute borrowing rather than normal situations.

The study of nobles' debts must, consequently, proceed on different lines. Investigation into the structure of noble borrowing must include detailed and time-absorbing research on a regional and prosopographical basis in order to establish the mechanisms and practices, and the social distribution of lenders (whatever Danish and Holstein nobles or the royal chamber) and contractors. Confrontation with other sources would serve to identify the social groups involved, to measure the social and economic consequences of nobles' indebtedness, and, to some extent, to establish a chronological structure of borrowing activities. Finally the paper aims at explaining the dynamics and the forces at work as well at assessing over time the changes of the money-market.

Chapter 2: Contracting Debts and Conditions of Borrowing until 1600

Even if lending and borrowing activities still do not lend themselves to quantification, certain patterns seem to emerge already by the mid-16th century. The extremely fragmentary and incidental evidence available – scraps of ledgers, balance sheets, correspondence etc. – disclose deliberate and highly sophisticated combinations of profitable large-scale farming, public service, commercial activities and lending (although noble engagement into foreign trade seems to have been declining). The case

studies presented here (Sidsel Ulfstand of Tim (d. ca. 1575), Knud Rud of Vedbygård (d. 1554), Mogens Gyldenstjerne of Stiernholm (d. 1569), Peder Oxe of Gisselfeld (Lord seneschal, d. 1575) and his wife Mette Rosenkrans of Vallø (d. 1588)) all represent nobles of substantial consequence and belonging to the councillors' aristocracy. Ab. 1560 Mette Rosenkrans calculates her outstanding payments at 19.400 dr., and in 1577-78 the executors of her late husband's estate register due assets at 27.100 dr. + a claim towards Antwerp at 92.400 dr.

By contrast it is hardly possible to identify debtors socially or economically until the end of the century. Neither need debts in such cases necessarily to have implied indebtedness, but may have been the result of transactions stretching over several decades and balanced only on the occasion of deaths. Similarly, the settlement of deceased persons' estates and court rolls often record loans or grants of guarantees, accumulated over several decades, serving, of course, to obscure the executors' chances of survey and of creating disorder and insecurity from the viewpoint of heirs. The estate of Christence Bryske (d. 1611, the widow of Thomas Fasti of Katholm, d. 1600) thus revealed unsettled or insufficiently settled claims, loans and bails, the oldest of which was dated in 1561. Nevertheless, sources (and particularly the rolls of knights' service, roughly assessing each individual on the basis of his landed possession) suggest trends toward instability among lesser and middle-size landowners, as well as towards concentration of property since at least the late 1580's (see chapter 4).

In a funeral oration of 1591 Anders Sørensen Vedel (vicar and royal historiographer, d. 1616) criticised nobles' contracting loans at extortionate interest rates (8-12 %) at the *omslag* of Kiel, and pointed out the advantages of a self-sustaining domestic capitalmarket. This passage does suggest, that loans in Holstein had become normal, involving exports of capital, though not a sign of general insolvency. We need take into consideration the fact, that the half-century 1570-1625 did not, as often assumed, represent a period of uninterrupted boom. Exports of cereals suffered, periodically, from instable marketing conditions, prevailing in the Netherlands during the revolt, and exports of cattle from protracted depression from 1579. We must assume instable marketing conditions – and the possibilities of speculation in prices – to have favoured large estate owners. In all circumstances changes of estate management – and the rebuilding of the cattle production on the turn of the century – must have been capital-exacting and may have incurred

debts for investment purposes. Not least, still obscure credit crises during the early years of the 17th century and worldwide crises 1618-23 (both coinciding with remarkable waves of contracting debts) seem to have proved decisive. Thus, we cannot longer rule out the possibility, that debts may represent investment measures.

It is difficult to assess the relative importance of the sources of capital available, domestic loans, Holstein loans, and, from 1603-04 the royal chamber (a survey records payments due to Christian IV in 1605 at 305.000 dr.). On the other hand there is still no monograph on the aristocratic money-market of Kiel. Obviously, Holstein nobles – evidently often military enterprisers – had invested capital not only with the Imperial, English and Danish courts, but also with the municipality of Antwerp at 9-12 % p.a. Declining interest rates during the late 1560's forced, however, the Holstein matadors to withdraw from Antwerp (as well as from England), and even if they undoubtedly incurred losses, we must assume increasing capital resources, eventually, to have become disposable at Kiel, still at internationally high rates of interest (normally 7-8 %). This trend could be enhanced, only, by the Danish crown's redemption of its debts at Kiel from the Scandinavian Seven Years' War (1563-70; at least ¼ mill. dr.), complete in the late 1580's.

Nevertheless, the high interest rates at Kiel (in the kingdom itself normally 6 %) suggest latent shortage of capital, an assumption, which a study of prevalent conditions of pledging real property on usufructuary terms seem to bear out. In spite of the fact, that land values seem to have multiplied sixfold between 1540 and 1620, mortgaging terms did far from follow suit. Several single cases would indicate, that loans on usufructuary pledging did amount to no more than 25-35 % of the value of actual property, thus involving extremely severe conditions from the debtor's point of view.

Chapter 3: The Mechanisms of Contracting Debts: Structures and functions

The explosive increase of sources since about 1600 (not least court rolls, the representativity of which remains open to doubt) still does not enable us to map out a safe registration of nobles' debts. Paradigmatically, they can, however be applied as a most convenient and serviceable gateway to a study at close hold of the mechanisms and chronology of contracting loans. To serve this purpose I have chosen the brothers

Frederik Quitzow of Sandager and Quitzowsholm (d. 1622) and Ejler Quitzow of Lykkesholm (d. 1640) – both magnates of Fionian stock – and the circle to which they belonged by relationships and economic connections. Since most of their brothers and sisters died prematurely before 1600 they succeeded in maintaining, *grosso modo*, their inheritance at the level of middle-size landowners (508 and 772 *tønder hartkorn*, respectively, by 1625),² and were, matrimonially, related to aristocratic families as well as declining ones. With the exception of Ejler Quitzow, who held, temporarily, public office, none of the brothers made significant figures, personally or publicly.

The point of departure – a sheet, balancing Frederik Quitzow's claims and owings at the *omslag* of Kiel in 1601 – clearly demonstrates extremely scant liquidity, as well as a series of intricate debts transactions, balanced in such a way as to make ends meet. It further records a gallery of nobles, whose debts affairs are well attested, also by the other sources, in their capacity of creditors, debtors as well as guarantors. Such persons appear to have been the old guard, including nobles from alle strata, and their activities, apparently to have been absurd, since the Holstein level of interest rates exceeded the Danish. A closer study of the sources would suggest, however, that the Quitzows – as did several of their equals of similar casting – made attempts at meeting (in their capacity of intermediary creditors, individual or *pro-quota* bails) the claims of creditors towards other persons in order to seek recourse against or even access to the property of debtors, often also against co-guarantors and their heirs. The practice of the supreme court in such cases did change over time, but did not, fundamentally, interfere with these produres.

Current mechanisms thus allowed debts to spread in ever-widening circles; whatever their actual dimensions debts grew to inscrutability and might have unpredictable consequences. The apparent irrationality seems to find – partially at least – an explanation, taking into consideration the facts, that loans, bails and, subsequently, forced introduction into other persons' property would serve as a means of property speculation and competitive colletion, a procedure corroborated, also, by the fragmentarily preserved correspondance of Frederik Quitzow and his

2. *Tønder hartkorn* is a Danish measure of land-value, one such representing property owing one barrel of rye or barley annual rent. A Fionian tenant's holding averaged 5-9 *tønder hartkorn*.

first wife, Pernille Rud (d. 1610). Even during years of economic crisis and scant liquidity nobles' *hartkorn*-instincts did not fail them, erringly or unerringly. To a considerable extent the struggle for privileged property had become an obsession, improving, if successful, the status of those involved, but several failed.

Of course, nobles' debts do not exclusively reflect economic troubles (or opulence), but debts operations seem, also, to have served as an instrument in the hands of robust or unscrupulous collectors, operating a market already fragile to some extent. Until the 'roaring 1620's' – when chaos and collapse seemed impending – the road was paved with spectacular successes and equally spectacular failures. On his death in 1622 the property of Frederik Quitzow was evidently still intact, but the manoeuvring and liquidation of his obligations still kept his widow, Anne Lykke, busy during the 1630's, due, particularly, to the recalcitrance of his brother, Ejler Quitzow, whose debts involved, also, the latter's brother-in-law, Holger Rosenkrans of Rosenholm (d. 1642). The account book of Rosenkrans' wife, Sofie Brahe 1627-40 demonstrates not only the family's financial troubles, incurred by the indebtedness of Ejler Quitzow and others, but also the protracted difficulties in operating such burdens of debts or guarantees. In fact the Rosenkrans family seems to have survived, only, by building up an extensive and profitable production of oxen at Rosenholm and by utterly modest householding expenditure.

A solution was not achieved until 1640, a few weeks before the death of Ejler Quitzow. But the liquidation of the burdens of debts reduced his heirs into insignificance and, symptomatic for the process of social deterioration, forced more of his sons into military or civil career. This case study (supplemented by others), thus, serve to demonstrate both the horizontal and vertical, structural and functional dimensions of nobles' indebtedness. There can be no doubt, that family-solidarity as well as the will to maintain status and property unfringed may explain to a large extent the readiness to incur – like Holger Rosenkrans – guarantees, however risky or even dangerous. But there can be no doubt, either, that nobles of different calibres did find the hotbed of speculative operation worth a mass. The result would depend, ultimately, upon the individual noble's ability to manoeuvre adroitly no less than upon his financial resources.

Chapter 4: The Perspectives and Consequences of Debts

The publication in 1887 of the cadaster of the knights' service from 1625 opened up the possibility of analysing the internal distribution of noble property. Only recent research has, however, embarked upon more extensive discussion; and only dr. Knud J.V. Jespersen's study (1977) has definitely established the fact, that proportional assessment upon individual nobles' property had been instrumented at least since 1609, or (with the allowance for marginal degression) rather since 1587/88. The present situation thus enables us to pursue to detailed studies into the development of the internal distribution of noble property over the period 1587-1652 (though, unfortunately so far, no further).

The situation of 1625 wears, unequivocally, the stamp of heavy concentration. 16 % of all noble landowners (491) was in the possession of 48 % of all *hartkorn*, registered, while 58 % had to content themselves with scarcely 10 % of the property. A comparison with the situation in 1587/88 (when 486 persons were recorded) would reveal important changes. First, the group of middle-size squires had been considerably reduced. In 1587/88 middle-size owners held 52 % of all property, by 1625 the group had been reduced to 20 %, holding 28 %. Next, the expansion of large-scale owners, which had been remarkable. In 1587/88 the same upper stratum of one sixth owned ca. 35 % of all property, but even the growth of individual large-scale concentrations is spectacular. In 1587/88 only 0.2 % of all nobles should muster 6 or more horsemen, in 1625 no less than 7.0 % (representing, respectively, 0.7 % and 35.2 % of all horsemen). Finally, changes within the 'noble proletariat' are less obvious, though several families of low birth and station disappeared. In 1625 this group harboured, mainly, noble children under guardianship, unmarried – and, under the circumstances, unmarriageable – women and widows, a number of owners of low station, plus a not inconsiderable contingent of nobles *en déroute* (See table on p. 226).

Thus, the most spectacular feature seems to have been the processes of concentration and polarization, the trend towards social and economic aristocratization. But, apparently, the middle group had been the most exposed to economic and social deterioration and dislocation. Measurements made upon the mobility of this specific group conforms this statement. Instability is most remarkable over the years 1617-25. On the other hand detailed investigation of the turnover of landed prop-

erty (by sale, mortgaging etc.) suggest, that 1.2 % of the total noble *harkorn* changed hands annually 1609-17, over the following period 1617-24 even 3-5 %, representing an annual turnover of values of ca. 180.000 dr. and. 475.000 dr., respectively. These computations do not include alteration of generations, and they do not imply such amounts to have been paid in cash. As demonstrated in chapter 3 gains, as well as losses could be achieved by years' of patient, though highly competitive debts transactions, mortgaging etc.

The processes did not pass unnoticed by contemporaries. Comments and specified registers of changes in the cadastres 1617-24 show taxators to have been meticulously aware of the role of sale, mortgaging and the introduction of creditors into debtors' estate. Modern analyses can confirm, only, the tenability of such statements, stressing, also, the importance of deliberate and socially ambitious speculation. A detailed causuistic study of nobles, known to have been involved into debts transactions, would support the impression, that middle-size nobles did, most frequently, embark upon such enterprise: a minority succeeded, most failed irremediably or miserably to achieve their goals. In sum: the merging of debts transactions, the exploitation of economic troubles and the mobility of property seems to substantiate the cardinal (though, of course not, exclusive) importance of speculation for the decline of the squirearchy as well as for the growth of aristocratic domination.

As to mobility factors, military or commercial activities did not play any significant role. Far more to the point are the facts, first that rational running of large estates must have favoured the aristocracy to the detriment of lesser nobles, particularly during times of acute crisis; secondly, that access to profitable public posts became, to an increasing extent, reserved to the aristocracy, incidentally, also educationally better equipped. In contrast to aristocratic capital and financial manoeuvrability, bourgeois capital has hardly been of real significance, so far. It is shown, that merchants' claims towards nobles for debts (most often for consumption) was mainly the concern of petty nobles. Inhibition of commoners' intrusion of noble property still prevailed; to be sure sale of noble property to rich merchants – as proposed by Frederik Munk of Krogsgård in 1623 – in order to liquidate debts (Loans at reasonable terms were no longer obtainable among equals) heralds a new era, achieved only in 1660. In 1623 such a measure proved an utterly premature violence of noble monopoly.

In England the peerage succeeded – according to Lawrence Stone – in

surviving its crisis 1580-1620, due to conspicuous consumption, by entering i.a. entrepreneurial activities. By contrast Danish nobles did no longer normally engage into commercial activities. It is evident, that the same factors of conspicuous consumption as those, prevalent in England, were at work in Denmark, but also, that the accumulation of landed property must be conceived of in terms of conspicuous consumption. Though far from sufficiently investigated similar trends are ascertainable in the duchies of Slesvig and Holstein: concentration of property in the hands of an aristocratic élite of Holstein nobles ca. 1570-1625 and indebtedness, periodically of critical proportions. According to Antoni Mączak trends towards concentration are present, also, in Poland, but social, economic and political structures and conditions differed fundamentally from those prevalent in Denmark. Comparative research on a European scale would, nevertheless, still appear worthwhile.

Chapter 5: Legislation on debts and governmental interference

There can be no doubt, that existing legislation on contracts and torts had become obsolete and incomplete at the end of the 16th century. And far more precariously: Outworn legal institutions (e.g. the bailing institution, the introduction of creditors into other persons' property or usufructuary pledging) could – as demonstrated above – be abused, or came to serve, on the fringes of law, the purpose of speculative exploitation. Nobody seems, however, to have paid attention to Vedel's warning in 1591. Neither did the state council bring its refusal in 1604 to accept the king's proposal of war against Sweden to bear; the council had invoked i.a. the fact, »a great part of the nobility owes much money« in Holstein, and seems even to have forced the king to put the capital, hoarded in the royal chamber, at the disposal for loans to nobles.

Nothing of real importance happened. In 1605 the king raised the pertinent question about the security of his capital, since the coronation charter forbade royal acquisition of noble property. A royal mandate of 1606 restricted itself, indeed, to impose a negative prescription (20 years) upon the validity of instruments of debt, allegedly in order to redress current disorder. Subsequent ordinances were equally inadequate, most important that of 1616, regulating the institution of admonition 'to join noble hostel' for debts (*indmaning, indlager*). All government-

tal interference remained half-measures, carefully avoiding the core of the issue at stake, even if the supreme court since 1602 had to some extent had to adjust rules on special points (particularly the *pro-quota* responsibility of guarantees), and even if the right of the chancery to grant permission or dispensation – later to be developed into perfection – began to unfold, especially in cases of legal guardianship and liquidation of debts by sale of property (involving, in the latter case, qualifications according to the hereditary status of property).

Serious consideration at governmental level was postponed until 1621-23, with the exception of an ordinance of 1622, imposing public recording of title deeds and instruments of mortgage, allegedly in order to redress abuse by antedating. Only the important ordinance of 1623 July 1 got at the root of the mischief. The ordinance made legal the cession of property (still qualified according to status) – later to be labelled *beneficium cessionis* – in order to settle debts, primarily in movables or, if necessary, in real estate. The ordinance set up specified rules of procedure, but did not concern itself with the potential security of commoners' claims or with the position of Holstein creditors. Only the practice of the supreme court did, since 1623, overrule interest rates at a higher level than 7 % p.a. in cases of explicit complaint, even if the actual loan had been formally raised at Kiel.

One reason for the delay or, simply, inertia may have been the maintenance of obvious interests of the aristocracy, including the state council. In fact, several councillors (e.g. Peder Munk, Lord high constable (who failed), and, more successfully, Esge Brock) had devoted themselves passionately to debts affairs and property speculation. Another supplementary impetus may have been the serious, international economic and political crises 1618-23, as well as the palpable fact, that the king, advocating in contrast to the general attitude of the council, active engagement into the European conflict, should recall his claims towards nobles, culminating in 1621/22 at a level of 424.000 rd.

A third factor of explanation would be the fact, that the inopportune death of a series of monumental noble bankrupts occurred 1621-22, implying the immediate risk of drawing broader circles into fall, or even separate collapse. The death of Frederik Quitzow has already been discussed. A second *cause célèbre* was the death of Otte Christoffer Rosenkrans of Boller (1621), leaving »remarkably great debts« (200.- 250.000 rd.), presupposing the interference at Kiel of the inner circle of the council and – in the outskirts of law – the king. Similarly the 'hasty

death of Pernille Gyldenstjerne of Kjørstrupgård in 1622 required the settlement by a public commission. Her debts seem to have amounted to no less than 300.-350.000 rd., but the whole affair became further complicated by the fact, that she had, during her widowhood since 1609, operated on a formally illegal basis without guardianship or the consent of her and her late husband's heirs.

In order to evade an all-devastating collapse the ordinance became valid only from 1624 January 25, i.e. after the expiration of the impending settlement date at Kiel *in octavis trium regum*. Correspondingly, the supreme court had to settle an imposing series of monumental noble failures 1623-25, and the chancery prepared, since the summer of 1623, a number of debts' liquidation on behalf of bankrupt nobles. But even if the ordinance as well as the changed practice of the supreme court did in fact release several cases of introduction of Holstein nobles into the property of nobles in Jutland during the following years, general restrictions on the side of Holstein creditors were avoided. In spite of obvious shortage of capital during the years of war 1625-29 members of the governmental inner circle – the chancellor, Christen Friis of Kragerup, his brothers and brother-in-law, as well as the *statholder* Gert Rantzau of Breitenburg (d. 1627) and his widow, Dorothea Brockdorff (d. 1629) – seem to have counteracted, deliberately and in their best own interest – the interloping activities of Holstein nobles, particularly those of the family of von der Wisch. No doubt, even the ordinance of 1623 could be brought to bear in the interest of financially strong aristocrats. On the other hand the ordinance had been prepared by the practice of the chancery and the supreme court over the preceding years. Keeping within the limitations of traditionalistic moderation it did, however, succeed in averting both the impending catastrophe, otherwise inescapable, and the violation of the exclusive property rights of nobles, suggested by Frederik Munk.

Chapter 6: Capital Market and Loan Conditions, 1625-60

Undoubtedly, the ordinance of 1623 served to avert immediate collapse and to facilitate the liquidation of nobles' debts. It did, however, not solve the fundamental problems associated with the needs of sufficient funds for large-scale farming. Later ordinances of 1632 and 1641 seem, however, to have pursued this goal. The important ordinance of 1632 April 23 explicitly justifies the introduction of mortgage on real property

(*underpant*) on the grounds of current shortage of capital and difficulties in raising loans on the basis of usufructuary pledging at reasonable conditions. According to the ordinance mortgage on real property became irredeemable as long as the debtor paid interest regularly, and obtained the status of first priority. In cases of non-performance the creditor could claim by legal persecution the introduction into the debtor's estate in the shape of usufructuary pledge or property right. Finally, the ordinance legalized, implicitly, an interest rate of 6 % p.a. From a normative viewpoint, thus, this ordinance made epoch – even on a European scale – in denouncing the outworn, abusable and expensive institution of usufructuary pledging; it accepted current rates of interest and made possible the consolidation of debts on the basis of hypothecary conditions, however embryonically.

The second ordinance of 1641 November 29 still maintained the general inhibition of commoners' right to buy or pledge, deliberately, 'free property'. On the other hand it imposed upon commoners in accidental possession of noble property by mortgage or legal introduction the obligation of annual proclaim and sale 'at a fair price' to nobles. The latter clause of protection had been inserted by the king personally, but in fact the ordinance would appear surprisingly liberal. In fact representatives of 'the common nobility' had complained in 1639-41 of 'vulgar persons' illegal possession of free property and had demanded drastic interference, but a control on the basis of the knights' service rolls of 1638-39 shows non-noble landholding to have been completely insignificant. The ordinance did not – and, of course, could not – comply with the rigoristic demands of the nobility; on the contrary, the elastic rules suggest the intention of the government rather to have been a well considered attempt at making the financing of large-scale farming more flexible, without infringing noble exclusive rights.

Detailed inspection into the provincial registers of deeds and mortgage demonstrates, that the institution of mortgage on real property, sporadically appearing before 1632, established itself quickly and easily. In several cases loans could, further, be raised from bourgeois or institutional creditors on the condition, that nobles accepted the obligation of an intermediary guarantor. In other words, the two ordinances succeeded in making possible the canalization of non-noble capital on safe and consolidated conditions into noble large-scale farming. On the other hand mortgage and non-noble proclaims do not occur *en masse* until the late 1640's. An analysis on the same basis of actual terms of borrowing

further proves, that loans – though, of course, varying – could be raised until a level of averagely ca. 50 % of the value of land, undoubtedly an improvement from the debtors' point of view in comparison with former expensive conditions of usufructuary pledging.

The ordinances thus seem to have worked according to their intention. The government did succeed in forming a domestic money-market as well as in softening and de-dramatizing the operation of debts. Shortage of capital during and immediately after the war 1625-29 may have motivated the ordinance of 1632, but other factors, undoubtedly, contributed as well. First the Swedish prohibitive tariffs in the Prussian ports 1626-35 as well as the demands of continental warfare served to create exceptional opportunities for Danish large-scale farming during the interwar period 1629-43. Secondly, we need take into consideration, that the hastily increasing debts of the Danish crown and the court of Holstein-Gottorp must have impounded to a growing extent the capital-resources, available in Holstein.

Chapter 7: Noble Debtors, 1625-60

In Jutland, where the preservation of deed and mortgage registers since 1624 has made inspection possible, the first years were chaotic, still dominated by operations of Holstein creditors. Directly or indirectly several of these affairs – often of monumental dimensions – seem to have been related to the debts settlements and the inconvenient death in 1621-24 of a series of remarkable noble bankrupts. Another conspicuous feature was the attempts, certainly not altruistic, of the inner circle of the government at anticipating Holstein creditors' taking over of noble estates. In 1624-27 22 Holstein creditors (21 % of all) could still muster 63 % of the loan capital, registered in Jutland; 1634-37 only 13 Holsteiners (14 % of all creditors) operated 34 % of the loans, but in 1649-52 only 4 persons were left, in command of less than 5 % of the loans. Similar trends are traceable on the Danish islands: The Holstein creditors became displaced from the Danish money-market. The government's debts legislation 1623-41 may have been co-responsible, as well as the growth of public debts burdens at Kiel. On the other hand sufficient domestic funds seem to have been available for lending, including those of noble circles. In the extent to which provincial deed and mortgage registers did record dealings non-noble and institutional capital became of increasing importance, though never came to domi-

nate before 1660. In Jutland non-noble capital resources represent, in 1634-37, 9.7 % of the funds registered, in 1649-52 18.2 %; on Sealand 13.7 % in the years 1636-40, but 25.1 % in 1651-55. On Funen bourgeois creditors seem to have been more restrictive, and, finally, no evidence has come down from Scania.

The groups of more or less professionalized speculators did not disappear, and we can notice, also, the operations of several widows, undoubtedly due to the economically reduced station of widowhood. Behind the provincial registers' recording of loans a certain structuring of the station of debtors seems, however, ascertainable in contours. On the basis of a coordination of the evidence available in the registers and that of the knights' service rolls 1625-52 it has been possible to demonstrate, that until 1645 the majority of noble debtors (as well as their borrowing) belongs to the lesser and middle-size *hartkorn*-categories (until 500 *tønder hartkorn*), several of these appearing regularly. Of the gross amount borrowed in Jutland 1630-37 petty or middle-size squires account for 74 %, on Sealand 1632-45, correspondingly, for 71 %.

Of course, the smaller landowners do not disappear over the subsequent fifteen years, following the Swedish war 1643-45. But structural changes can be ascertained, nevertheless, since large-scale landowners now enter the market as debtors. Over the years 1645-52 20 of a total of 76 debtors in Jutland unconditionally belong to this category, accounting for 45 % of the gross amount raised. Conditions were similar on Sealand, where 17 large-scale-owning debtors (of a total of 28) took up 52 % of the gross loan amount 1646-55, and on Funen even 81 %. The fact that large-scale landowners became involved in incurring debts thus suggests increasing economic difficulties.

Evidently, the wars of 1625-29 and 1643-45 increased the immediate need of loans; but even if a definite correlation of the contracting of debts to current economic fluctuations cannot be established, there can be no doubt, that the continental economic depression since the late and exhaustive phases of the Thirty Years War led to decreasing demand and declining prices, particularly those of grains. On the other hand we must assume, also, the explosive growth of taxation for military purposes since the 1630's to have been responsible. Seigneurial reaction against taxation can be traced (for details, see SEHR XXIII (1975), pp. 144-46), and the ceiling of taxation seem to have been crossed by the mid-1640's, inaugurating the secular processes of 'social degradation' of the peasantry, that lasted until the agrarian reforms of the late 18th

century. The Indian summer of the aristocracy during the inter-war period had passed, and economic regression prevailed inevitably.

Chapter: 8 Aristocratic and Bourgeois Matadors, 1625-60

Some sort of regularity can be observed, also, in the group of creditors, most often representing the upper strata of the aristocracy and closely attached to the state councillors' circle. Already during the chaotic years of 1624-30 large-scale landowners in Jutland held 63 of a total of 99 Danish loans, commanding 79.8 % of all domestic funds; 1630-37 and 1645-52 this group account for 65.8 % and 79.5 %, respectively, of the amount of loans. On Sealand 13 persons of consequence were in command of 87.0 % of all loans 1632-45, over the period 1646-57 20 persons, correspondingly, of 84.5 %. On Funen conditions seem to have been less pointed, but in all circumstances the evidence would support the assumption of a high degree of concentration among creditors in favour of the aristocracy, holding large estates, seats of the state council and public service, i.e. persons that combines several of the essential social and economic functions of society.

Capital accumulation was, however, neither a matter of individual success nor accidental. One of the most conspicuous groups of noble creditors assembles around the aristocratic families of Brahe, Lunge, Krabbe, Skeel and Trolle, approaching by intermarriages a closed circle, and whose business wear the stamp of deliberate banker activity and of continuity over more generations. Similar 'companies' group around the families of Thott (in Scania) and Juul and Lange (in Jutland) and their affiliations. The deed and mortgage registers do hardly exhaust the activities of such groups, but structures can be analysed on the basis of the state councillor Christen Skeel's account for his administration 1649-58 of his childrens' inheritance as well as on the basis of the estate of Gregers Krabbe (*statholder* of Norway, d. 1655), the balance of which amounted to no less than 151.750 rd., of which 57.820 rd. (or, on closer scrutiny, rather 72.000 rd.) had been invested into interest-bearing loans. His widow, Dorte Daae seems to have continued the banking affairs, until she herself ran into economic troubles in 1667; by her death in 1676 she left debts at 31.240 rd.

Similar structures can be observed in other cases, though most often beyond the range of quantification. Most spectacular was the case of Corfitz Ulfeld (Lord seneschal, d. 1664), whose assets were summed up

in 1662 at a level of ab. 1 mill. rd., of which 51 % had been invested into loans and 29 % in real property. In this case Ulfeld must have increased his income from office and landed property by corruption revenue, derived from his administration of the naval arsenal and dock-yards at Copenhagen, and leading to his banishing in 1651. Probably this case remained atypical; in the other cases, quoted, the former mechanisms of collecting landed property still worked side by side with systematic banking activities. Thus the process of aristocratization seems to have penetrated with full strength.

The similar level of exclusivity and continuity can be discerned among bourgeois creditors, great merchants and academics, equally interconnected by business interest and family relations. On Funen the situation was dominated by merchants, scholars and institutions of Odense, on Sealand totally by the Copenhagen mercantile and academic aristocracy (Families like Fincke, Fuien, Bartholin, Worm etc.) In 1638 and 1642 the professors of the university of Copenhagen paid contribution of a total fortune of no less than 185.900 rd., and in 1657 the 'erudites' and their families were assessed at 439.000 rd. Analysis of individual merchants' and scholars' claims would suggest, that by the 1640's noble debts became more extensive as well as more tenacious than previously (the estate of Hans Friis, merchant of Ribe (d. 1650) and the scholar Ole Worm (d. 1654)). In the estate of Hans Friis claims towards nobles amounted to 36 % of all outstanding claims, in the estates of three merchants of Odense to varying percentages, depending upon the nature of their trading activities, but disclosing, also, an increasing inclination since 1650 to consider noble debts 'uncertain'. By contrast ab. 85 % of Worm's assets had been placed with 33 noble persons.

Thus, even if the nobility did not, before the establishment of absolutism in 1660, become virtually dependent upon the credit and loans of merchants and scholars, trends like those, prevalent on the continent and in England, are certainly ascertainable: Undoubtedly, wealthy commoners considered the investment into consolidated loans, made possible by the legislation, both remunerative and adequate, but – in contrast to continental parallels – were precluded until 1660 from becoming landowners themselves. The problem of non-noble possession of privileged property – later, also, of access to public top posts – had been raised for the first time in 1629; non-noble claims recur occasionally and with increasing clamour and dissatisfaction over nobles'

preeminence over the following decades, culminating in 1658, when the magistrate of Copenhagen demanded plainly »access to *honores et officia* on equal terms with nobles«. Indeed, noble prerogative and exclusive rights had become obsolete, due both to the growth of the mercantile bourgeoisie, the increasing exclusivity of the noble aristocracy and the decline of the majority of the nobility, not least brought to the point by the social, economic and political processes in work since the 1630's. On the other hand, the demands of the Copenhagen magistrate did certainly not imply democratization, but rather a share of noble prerogative.

Chapter 9: Summing up and Perspectivation

Undoubtedly, Danish-Norwegian absolutism became far more rigoristic than elsewhere in Europe. Politically, the establishment of absolute monarchy was, of course, of crucial importance, but even if nobles' exclusive right to hold privileged property was abolished, it still is open to question, whether the social structures of the country became less aristocratic than they had been before 1660. Further, the *coup d'état*, which has rightly been labelled 'an upper-class showdown', must be placed in the context of the European crises, most acute between 1640 and 1670, and characterized, primarily, by the effects of the expansion of the military/tax state or the absolute monarchy and its assaults upon existing social patterns and established privilege. On the other hand we need maintain a distinction between the immediate consequences for the population and trades in general and the 'Glistrup-reaction' of groups in possession of wellestablished privilege.

Since about 1630 the crown (or, if you like, the public sector) had made increasing demands upon the resources of the 'private sector' – which certainly did not expand – not least for military purposes. The revolutionary establishment of absolute monarchy did nothing to change this situation. On the contrary, absolutism – in need of its own 'conservation' and in pursuit of its own ends – consolidated military expense at a level of ab. 2/3 of all public expenditure, but consolidated, also – as in France or Germany – the top level of taxation, achieved during the years of crisis. In order to liquidate the debts of the crown in 1660 – amounting to ab. 5 mill.rd. – the government had to liquidate, also, and under the pressure of its military and mercantile creditors, a substantial part of its domains. Domain income became substituted by

direct and indirect taxation, weighing heavily and destructively upon agriculture and urban trades, suffering from the destructions of the Swedish wars 1657-60, as well as from international economic regression.

In sum, the sales of crown lands implied a spectacular transfer of capital from the 'public sector' to private hands; the crown's share of landed possession became reduced from 50 % in 1650 to 24 % in 1682. Both the sale of crown land and the more or less forced sales of indebted nobles' property thus contributed towards much instability during the 1660's and 1670's. Even if we can still not calculate the distribution of land in the 1680's, we must suspect ab. 40 % of all landed property to have changed hands once or several times during these decades. On the other hand, the non-noble mercantile aristocracy did not succeed in establishing itself as landowners, at least not to the extent, that we might have expected. Both in 1682 and 1730 non-noble landowners held no more than 15-16 % of the total *hartkorn*, while nobles of all categories held 44 %, 45 % and 51 %, respectively, in 1650, 1682 and 1730. To be sure, aristocratic groups, including the most exclusive circles of the 'ancient' nobility as well as newly created or naturalized families seem to have been able to maintain predominance. Even on the realistic assumption, that noble indebtedness by 1660 amounted to ab. 30 % of the total value of the nobility's landed possession, the aristocratic imprint upon society did not change.

On the other hand we need take into consideration the economic crises of the late 17th and early 18th centuries. Both international, economic regression, the unusual turnover of landed property and the heavy taxation imposed upon land started, since 1664, a remarkable decline in the value of land. Until 1660 one *tønde hartkorn* had normally cost 50-55 rd.; during the 1660's prices fell to 47 rd., and during the 1670's to 42 rd., averagely. Of course this decline increased the burdens of indebted nobles in bad need of selling property, and upon persons, who had received crown lands in settlement of public debts during the 1660's at a forced price of 50 rd. In all circumstances these facts may serve as one factor of explaining, that agrarian society maintained the aristocratic imprint, accelerating since the late 16th century.

Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab

Historisk-filosofiske skrifter

Hist. Filos. Skr. Dan. Vid. Selsk.

Priser excl. moms | Prices abroad in DKr.

Vol. 8 (DKr. 300.-)

1. STEENSBERG, AXEL, og CHRISTENSEN, J. L. ØSTERGAARD: Store Valby. Historisk-arkæologisk undersøgelse af en nedlagt landsby på Sjælland. Med bidrag af TOVE HATTING og DAVID LIVERSAGE. With an English Summary. Parts I-III. 1974. . . . . 300.-

Vol. 9 (DKr. 780.-)

1. HAMMERICH, L. L.: A Picture Writing by EDNA KENICK, Nunivak, Alaska. With Prefaces by JES P. ASMUSSEN and ROBERT PETERSEN. 1977. . . . . 150.-
2. ASMUSSEN, JES P., and PAPER, HERBERT: The Song of Songs in Judæo-Persian. Introduction, Texts, Glossary. 1977. . . . . 180.-
3. DAL, ERIK, and SKÅRUP, POVL: The Ages of Man and the Months of the Year. Poetry, Prose and Pictures Outlining the *Douze mois figurés* Motif Mainly Found in Shepherd's Calendars and in Livres d'Heures (14th to 17th Century). 1980 . . . . . 90.-
4. Studies in Northern Coinages of the Eleventh Century. Edited by C. J. BECKER. By BRITA MALMER, MARK BLACKBURN, MICHAEL DOLLEY, KENNETH JONSSON and C. J. BECKER. 1981 . . . . . 200.-
5. RŪS, P. J.: Etruscan Types of Heads. A Revised Chronology of the Archaic and Classical Terracottas of Etruscan Campania and Central Italy. 1981. 160.-

Vol. 10 (DKr. 620.-)

1. THRANE, HENRIK: Sūkās IV. A Middle Bronze Age Collective Grave on Tall Sūkās. (Publications of the Carlsberg Expedition to Phoenicia 5). 1978 100.-
Simultaneously published: Publications 6: ALEXANDERSEN, VERNER: Sūkās V. A Study of Teeth and Jaws from a Middle Bronze Age Collective Grave on Tall Sūkās. *Biologiske Skrifter* 22:2 . . . . . 80.-
2. RŪS, P. J.: Sūkās VI. The Graeco-Phoenician Cemetery and Sanctuary at the Southern Harbour (Publications 7). 1979 . . . . . 120.-
3. OLDENBURG, EVELYN, and ROHWEDER, JØRGEN: The Excavations at Tall Darūk and at 'Arab al-Mulk (Publications 8). 1981. . . . . 200.-
4. BUHL, MARIE-LOUISE: Sūkās VII. The Near Eastern Pottery and Objects of Other Materials from the Upper Strata. (Publications 9). 1983. . . . . 200.-

Historisk-filosofiske Meddelelser

Hist. Filos. Medd. Dan. Vid. Selsk.

Priser excl. moms / *Prices abroad in DKr.*

Vol. 47 (DKr. 338.-)

D.kr.

1. BIRKET-SMITH, KAJ: Studies in Circumpacific Culture Relations. IV. The Double-Headed Serpent. 1973. .... 8.-
2. HANNESTAD, LISE: The Paris Painter, an Etruscan Vase-Painter. 1974. .... 45.-
3. RASMUSSEN, JENS ELMEGÅRD: Haeretica Indogermanica. A Selection of Indo-European and Pre-Indo-European Studies. 1974. .... 35.-
4. HANNESTAD, LISE: The Followers of the Paris Painter. 1976. .... 110.-
5. HAMMERICH, L. L.: Phil. 2,6 and P. A. Florenskij. 1976. .... 20.-
6. STEENSBERG, AXEL: Stone Shares of Ploughing Implements from the Bronze Age of Syria. 1977. .... 50.-
7. GULDBERG AXELSEN, HANS: A Preliminary Report Concerning Ethnological Field Research in the Solu District in North East Nepal. 1977. .... 70.-

Vol. 48 (*uafsluttet/unfinished*)

1. HENDRIKSEN, HANS: Himachali Studies. I. Vocabulary. 1976. .... 180.-
2. - - - - II. Texts. 1979. .... 150.-
3. - - - - III. Grammar, in preparation.

Vol. 49 (DKr. 410.-)

- 1-2. GENGE, HEINZ: Nordsyrisch-südanatolische Reliefs. Eine archäologisch-historische Untersuchung. Datierung und Bestimmung. I. Text. II. Abbildungen. Anmerkungen. 1979. .... 320.-
3. SÄVE-SÖDERBERGH, TORGNÝ: The Scandinavian Joint Expedition to Sudanese Nubia. 1979. .... 50.-
4. ERDMANN, KARL DIETRICH: Rätestaat oder parlamentarische Demokratie. Neuere Forschungen zur Novemberrevolution 1918 in Deutschland. 1979. .... 40.-

Vol. 50 (DKr. 460.-)

1. CLARK, GRAHAME: World Prehistory and Natural Science 1980. .... 40.-
2. MOUSTGAARD, I. K.: Beskrivelse og kommunikation. Kapitler af beskrivelsens psykologi. With an English Summary: Description and communication. 1981. .... 200.-
3. FINLEY, M. I.: Authority and Legitimacy in the Classical City-State. 1982. .... 40.-
4. *Remigius*, Schleswig 1486. A Latin Grammar in Facsimile Edition with a Postscript by Jan Pinborg. 1982. .... 80.-
5. KRISTENSEN, ANNE K. G.: Tacitus' germanische Gefolgschaft. 1983. .... 100.-

Vol. 51 (*uafsluttet/unfinished*)

1. FENGER, OLE, og LADEWIG PETERSEN, ERLING: Adel forpligter... Studier over den danske adels gældsstiftelse i 16. og 17. århundrede. With an English Summary: Noblesse oblige... A Study of the Incurring of Debt of the Danish Nobility 1570-1660. 1983. .... 200.-

Byzanz, eine Gesellschaft mit zwei Gesichtern

Von HERBERT HUNGER

Eine J. C. Jacobsen Gedenkvorlesung

Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab
Historisk-filosofiske Meddelelser 51:2

Kommissionær: Munksgaard
København 1984

DET KONGELIGE DANSKE VIDENSKABERNES SELSKAB
udgiver følgende publikationsrækker:

THE ROYAL DANISH ACADEMY OF SCIENCES AND LETTERS
issues the following series of publications:

Bibliographical Abbreviation

Oversigt over Selskabets Virksomhed (8°) <i>(Annual in Danish)</i>	Overs. Dan. Vid. Selsk.
Historisk-filosofiske Meddelelser (8°) Historisk-filosofiske Skrifter (4°) <i>(History, Philology, Philosophy, Archaeology, Art History)</i>	Hist. Filos. Medd. Dan. Vid. Selsk. Hist. Filos. Skr. Dan. Vid. Selsk.
Matematisk-fysiske Meddelelser (8°) <i>(Mathematics, Physics, Chemistry, Astronomy, Geology)</i>	Mat. Fys. Medd. Dan. Vid. Selsk.
Biologiske Skrifter (4°) <i>(Botany, Zoology, General Biology)</i>	Biol. Skr. Dan. Vid. Selsk.

Selskabets sekretariat og postadresse

The address of the Academy is:

*Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab/
The Royal Danish Academy of Sciences and Letters
H.C.Andersens Boulevard 35
DK-1553 Copenhagen V
Denmark.*

Selskabets kommissionær

The publications are sold by the agent of the Academy:

*MUNKSGAARD EKSPORT- OG TIDSSKRIFTSERVICE/
MUNKSGAARD EXPORT AND SUBSCRIPTION SERVICE
35, Nørre Søgade
DK-1370 Copenhagen K
Denmark.*

Historisk-filosofiske Meddelelser

Udgivet af

Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab

Bind 51

Kommissionær: Munksgaard

København 1983–84

© Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab 1983-84
Printed in Denmark by Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S
ISSN 0106-0481. ISBN 87-7304-145-9

Indhold

1. FENGER, OLE, og LADEWIG PETERSEN, ERLING: Adel forpligter. Studier over den danske adels gældsstiftelse i 16. og 17. århundrede. With an English Summary: Noblesse oblige. A Study of the Incurring of Debt of the Danish Nobility 1570–1660. 1983.
8, 382 sider.
2. HUNGER, HERBERT: Byzanz – eine Gesellschaft mit zwei Gesichtern. 1984.
36 sider incl. 13 ill.

Byzanz, eine Gesellschaft mit zwei Gesichtern

Von HERBERT HUNGER

Eine J. C. Jacobsen Gedenkvorlesung

Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab
Historisk-filosofiske Meddelelser **51**: 2

Kommissionær: Munksgaard
København 1984

Eine Zuwendung
der Carlsberg-Gedächtnis-Stiftung dem Brauer J. C. Jacobsen
hat eine Reihe von öffentlichen *J. C. Jacobsen-Gedenkvorlesungen*
und deren Drucklegung ermöglicht.
Die Königlich Dänische Akademie der Wissenschaften
dankt herzlich dafür.

Synopsis

The ambivalent judgement passed on Byzantium by Western observers during the Middle Ages and later centuries reflects essential characteristics of the Byzantine empire and its capital Constantinople. The lecture tries to show the two antithetic aspects of Byzantium in its position between the Orient and the West, in its political structure and ideology, in its attitude towards foreigners, in social stratification and daily life. Contrasting trends exist in religious institutions as well as in the educational system. A final example of the two sides of Byzantium can be found in the ideologies of Tsarist Russia on the one hand and of the communist states of Eastern Europe on the other.

HERBERT HUNGER

Österreichische Akademie der Wissenschaften

1010 Wien

Dr. Ignaz Seipel-Platz 2

© Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab 1984

Printed in Denmark by Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S

ISSN 0106-0481 . ISBN 87-7304-144-0

Für den Beobachter im fernen Westen, sei es der mittelalterliche Zeitgenosse, sei es der Nachgeborene der Neuzeit, hat Byzanz zumeist den Eindruck des Fremden, manchmal des Großartigen oder Märchenhaften, häufiger den des Abschreckenden oder Abstoßenden erweckt. Diese auffallende Ambivalenz liegt keineswegs an den Beobachtern, sondern geht auf wesentliche Merkmale des byzantinischen Staates und seiner Hauptstadt Konstantinopel zurück. Byzanz kann man, ohne viel zu outrieren, als ein Reich der Widersprüche verstehen, sowohl in seiner Geschichte wie in seinen politischen Strukturen, in den sozialen Verhältnissen und in den Komponenten seines kulturellen Erbes. Von der rhetorischen Figur der Antithese sagte Hermogenes, der auch für die byzantinische Rhetorik maßgebende Theoretiker des 2. Jh. n. Chr., sie sei die wirkungsvollste aus der Antike übernommene Redefigur.¹ Tatsächlich spielte die Antithese in der byzantinischen Literatur, sowohl in den profanen Werken, mehr noch in der Theologie, besonders in der Predigtliteratur und in der Liturgie, eine bedeutende Rolle.² Die Antithese, eine auch sonst weit verbreitete Denkschablone, soll eine Art Leitfaden für unsere heutigen Überlegungen bilden.

Die »zwei Gesichter« des byzantinischen Reiches und seiner Hauptstadt ergeben sich zunächst aus der geographischen Lage und aus der historischen Entwicklung. Es fällt schwer, das an der Nahtstelle zweier Kontinente gelegene politische und kulturelle Zentrum des byzantinischen Staates dem einen oder dem anderen Kontinent, Europa oder Asien, zuzuordnen. Daß Konstantinopel an der europäischen Westseite des Bosphorus liegt, will wenig besagen. Die Byzantiner selbst kannten keinen festen Europabegriff im Sinne des Kontinents. Die relativ seltenen Erwähnungen Europas in den Quellen – von den frühbyzantinischen Historikern bis zu den Zeitgenossen der Halosis im 15. Jh. – sind mehr oder weniger verschwommen und reduzieren Europa manchmal auf

- 1: Hermogenes, ed. H. Rabe, Lpz. 1913, S. 174, 14–16: »Bei den Alten findet sich nicht leicht irgendeine (rhetorische) Figur, die kraftvoller und notwendiger wäre als die Antithese.«
- 2: Vgl. H. Hunger, Die Antithese. Zur Verbreitung einer Denkschablone in der byzantinischen Literatur (in Vorbereitung).

einen Teil des Balkans.³ Statt Europa und Asien sagten die Byzantiner lieber »Westen« und »Osten«. Konstantinopel, von Konstantin d. Gr. als neue Residenz und als Ersatz der alten Weltstadt Rom gewählt und ausgebaut, sehr bald als »Neues Rom« (Nea Rome) bezeichnet, entwickelte sich schnell zu dem politisch und kulturell beherrschenden Mittelpunkt des oströmischen Reiches. Die Hauptstadt gewann in früh- und mittelbyzantinischer Zeit eine ähnlich dominierende Stellung in diesem Reich wie Paris seit den Jahrhunderten der frühen Neuzeit in Frankreich. Daß dieses Konstantinopel zu einem Januskopf wurde, begreift man nicht zuletzt aus dem Gesetz der Selbsterhaltung gegenüber mächtigen Feinden, die sowohl aus dem Osten wie aus dem Westen kamen. Als Kaiser Herakleios 622 die Hauptstadt verließ, um gegen den Erbfeind im Osten, die Perser unter der Dynastie der Sasaniden, zu Felde zu ziehen, hinterließ er eine Metropole, die sehr bald sich der Angriffe aus dem Norden und Westen, insbesondere der Avaren, erwehren mußte.

Im 8. und 9. Jh. sah sich Byzanz – nach der Abwehr der schwersten, seine Existenz bedrohenden Angriffe der Araber in den 70er Jahren des 7. Jh. und im 2. Jahrzehnt des 8. Jh. – im Osten stets der beweglichen und militanten arabischen Front gegenüber, während im Westen mit dem Reich Karls d. Gr. ein ernst zu nehmender Rivale mit dem Universalitätsanspruch der Beherrschung der christlichen Oikumene auf den Plan trat. Diese Bedrohung des byzantinischen Reiches von seiten einer Ost- und einer Westfront blieb auch in den folgenden Jahrhunderten entscheidend für die Außenpolitik und die militärischen Maßnahmen. Ich erinnere nur kurz an den Einbruch der Seldschuken in Kleinasien nach der Schlacht bei Mantzikert (1071) und an die Gründung des Sultanats von Ikonion (Rum) inmitten eines byzantinischen Kernlandes, ferner an die gefährlichen Angriffe der Normannen, von Robert Guiskard, noch vor Beginn der Kreuzzüge, bis zu Wilhelm II., dessen amphibischer Expedition von Sizilien aus 1185 die damals zweitgrößte Stadt des Reiches, Thessalonike, zum Opfer fiel. Dies war jedoch nur ein Vorspiel des sogenannten 4. Kreuzzuges, in dem der Doge Enrico Dandolo die lange aufgestauten Animositäten der westlichen Seite gegenüber den Byzantinern für seine imperialistischen Pläne zu nutzen verstand, was zur Katastrophe von 1204, der Eroberung, Plünderung und Schändung Konstantinopels durch »christliche« Ritter des Westens führte.

3: Z.B. Prokop., *De aedif.* IV 11, 20.

Daß Byzanz in solchen Situationen zwei Gesichter zeigte, sei schon hier vorweggenommen. Kaiser Manuel I., mit einer deutschen Prinzessin, der Schwägerin Kaiser Konrads III., Berta von Sulzbach verheiratet, war kulturellen Einflüssen des Westens gegenüber sehr aufgeschlossen. Nicht zur Freude so mancher seiner Untertanen führte er im höfischen Leben westliche Sitten, z.B. Turniere, ein und kam den Besuchern aus dem Westen freundlich entgegen.^{3a} Andererseits war es gerade Manuel, der nach langen Zeiten einer passiven Haltung gegenüber den Westmächten zum militärischen Angriff auf Italien überging, was ihm allerdings nur vorübergehende Erfolge – Besetzung der italienischen Ostküste einschließlich des östlichen Sizilien für wenige Jahre – brachte.

Zwiespältig blieb auch die Haltung der Byzantiner seit dem Schisma von 1054 gegenüber der Kirche des Westens. Die durch die Jahrhunderte bis zum Untergang des Reiches sich hinziehenden Unionsbemühungen vieler Kaiser und führender Politiker mögen vor allem durch die Hoffnung auf militärische Hilfe aus dem Westen bedingt gewesen sein. Es gab aber auch so manche Gelehrte und gebildete Byzantiner, auch Angehörige des Klerus, welche die katholische Theologie in Gestalt der Scholastik zu schätzen lernten und, aufgrund ihrer lateinischen Sprachkenntnisse, besonders in der Palaiologenzeit, aus theologischen und religiösen Motiven für eine Vereinigung der beiden Kirchen eintraten. Wir kennen auch verschiedene Byzantiner aus diesen Kreisen, die zur katholischen Kirche übertraten.

Ich habe in den vergangenen Sommerferien eine griechische Edition jener 8 Augustinus-Briefe vorbereitet, die Prochoros Kydones, ein Priestermonch und gelehrter Theologe des 14. Jh., aus dem lateinischen Original übersetzt hat. Dieser Text ist im Autograph des Prochoros in einer schwer lesbaren Handschrift der Biblioteca Vaticana erhalten; er beweist die ausgezeichneten Sprachkenntnisse und das theologische Einfühlungsvermögen des Byzantiners. Prochoros, der lange auf dem Athos lebte, vertiefte sich mit Hilfe seiner Lateinkenntnisse in die scholastische Literatur, übersetzte neben Augustinus auch Thomas von Aquin und trat schließlich zum Katholizismus über. Die auf den Palamismus eingeschworenen Athosmönche richteten eine Anklageschrift gegen ihn an den Patriarchen von Konstantinopel, wobei der

3a: Nik. Chon. Hist., S. 108 f., 204 f. van Dielen. – F. Chalandon, *Les Comnène II*, Paris 1912, S. 206, 226.

Fig. 1. Scylitzes Matritensis, fol. 10^v: Schilderhebung anlässlich der Kaiserkrönung. Die Bildvorlagen Nr. 1–7 stammen aus dem Buch von A. Grabar und M. Manoussakas, *L'illustration du Manuscrit de Skylitzès etc.*, Venise 1979.

Hauptpunkt das abweichende Verständnis des Taborlichtes durch Prochoros war. Der Patriarch Philotheos Kokkinos, selbst ein streitbarer Anhänger des Gregorios Palamas, erreichte mit Hilfe seiner Synode die Exkommunikation des Prochoros, der im Alter von noch nicht 40 Jahren starb.⁴ Patriarch und Athosmönche gehörten eben zu jener viel größeren Zahl intransigent orthodoxy, die weder auf dem theologischen noch auf dem politischen Sektor vom Westen etwas wissen wollten, geschweige denn einer Union zugestimmt hätten. – Dieser Zwiespalt trat vor allem in der spätbyzantinischen Zeit, unter den Palaiologen von der Mitte des 13. bis zur Mitte des 15. Jh., immer stärker hervor. Charakteristisch sind manche Züge aus den letzten Tagen von Byzanz, wie sie etwa der Historiker Dukas überliefert. Eine vornehme Dame geriet in Gewissensnot, weil sie von der Rechtgläubigkeit ihres Beichtvaters nicht mehr überzeugt war.⁵ Bekannt ist ferner der Ausspruch eines hochstehenden

4: Der Tomos mit der Exkommunikation des Prochoros Kydones: PG 151, 693–716. Die Übersetzung der Augustinusbriefe soll in den *Wiener Studien* erscheinen.

5: Dukas, *Hist.*, S 323,24–325,22 ed. V. Grecu.

Byzantiners, ebenfalls von Dukas bezeugt, der während der Belagerung Konstantinopels durch Mehmed II. gesagt haben soll: lieber wisse er den türkischen Turban in der Stadt als die lateinische Mitra.⁶

Die Zwiespältigkeit von Byzanz läßt sich zunächst an der Entwicklung der höchsten politischen Institution, nämlich des Kaisertums, und an dem byzantinischen Rechtswesen verfolgen. Der Kaiser einer Zeitenwende, der als der Begründer des oströmischen Reiches zu gelten hat, Konstantin d. Gr., stammte aus dem politischen Kraftfeld der von Diokletian inaugurierten Tetrarchie, jener etwas artifiziellen Regierungsspitze mit zwei Augusti und zwei Caesares, je einem Augustus und einem Caesar als Juniorpartner für den Osten und Westen des Imperiums. Wir besitzen noch zwei Darstellungen dieses Regierungskollektivs in den Porphyrgruppen an der Außenmauer von San Marco in Venedig bzw. in den Vatikanischen Museen. Das römische Kaisertum alter Art lebte in Byzanz in traditionellen Zügen fort; ich erwähne nur die vor der Kaisererhebung übliche, als Bescheidenheitsgeste verstandene und nicht ernst gemeinte Ablehnung des hohen Amtes durch den Kandidaten sowie die weit in die byzantinische Zeit hineinreichende alte militärische Torqueskrönung und Schilderhebung des neugekrönten Kaisers (fig. 1).⁷ Auf der anderen Seite führte gerade Diokletian orientalische Züge im höfischen Zeremoniell ein – Proskynese, Konsistorium, Silentium, Sakralisierung der kaiserlichen Person einschließlich der kaiserlichen Familie, des Palastes, der Domänen und des auf den Kaiser ausgerichteten Beamtenapparates – was *in summa* den entscheidenden Schritt vom Prinzipat zum Dominat bedeutete.

Der Höhepunkt dieser neuen Entwicklung tritt uns in der Person Justinians I. entgegen, der mit der ihm vorschwebenden Verschmelzung von *imperium* und *sacerdotium* und einem gewaltigen imperialistischen Ausgriff über den gesamten Mittelmeerraum seinem Jahrhundert das Gepräge gab. Derselbe Justinian ging aber in die Weltgeschichte noch mehr durch die Schaffung jener Rechtsgrundlagen ein, die in der Gestalt des *Corpus Justinianicum* als das »Römische Recht« für ganz Europa weit

6: Dukas, Hist., S. 329,11 f. ed. V. Grecu.

7: W. Enßlin, Torqueskrönung und Schilderhebung bei der Kaiserwahl, *Klio* 35 (1942) 268–298. – G. Ostrogorsky, Zur Kaisersalbung und Schilderhebung im spätbyzantinischen Krönungszeremoniell, *Historia* 4 (1955) 246–256; ND in: Das byzantinische Herrscherbild, hrsg. von H. Hunger, Darmstadt 1975, S. 94–108; vgl. dort in der Einleitung S. 4, A. 13.

über ein Jahrtausend hindurch verbindlich blieben und noch in unserer Gegenwart, wenn auch mit manchen Modifikationen, fortleben. Der aus dem europäischen Balkan stammende Kaiser – übrigens einfacher bäuerlicher Herkunft – bekannte sich auch in seinem großen Gesetzeswerk zur lateinischen Sprache. Es ist jedoch ein Signal für die sprachliche und damit kulturelle Ambivalenz dieses Byzanz im 6. Jh., daß der letzte Teil des Corpus, die Novellen, bereits überwiegend in griechischer Sprache verfaßt wurde. Wenngleich hier, in dem gesamten Corpus, ein *rocher de bronze* geschaffen wurde, der vorzüglich aus westlichem, römischem Gedankengut stammte, so beobachteten wir unter den nachfolgenden Generationen verschiedentlich den Einbruch des Ostens, des Orients, mit abweichenden Auffassungen, etwa im Strafrecht. Die unter den sogenannten Isaurier-Kaisern im 8. Jh. formulierte Ekloge⁸ enthält die europäischen Wesen fremde Bestrafung durch Körperversümmelung, die in der Folgezeit in Byzanz sehr beliebt werden sollte. Das Abschlagen der Hände, das Abschneiden der Nase und insbesondere die Blendung spielten im politischen Leben der Byzantiner eine unerfreulich große Rolle. Ein Mensch mit abgeschnittener Nase konnte kein hohes politisches Amt ausüben, er war durch den Gesichtsverlust – in einem wörtlicheren Sinn als wir das Wort heute verwenden – deklassiert und geächtet. Es war ein Akt unerhörter Willenskraft und politischen Durchsetzungsvermögens, daß Kaiser Justinian II. um die Wende vom 7. zum 8. Jh. trotz dieser Verstümmelung nach seiner mehrjährigen Verbannung ein zweitesmal den Kaiserthron besteigen konnte; er ging als der Rhinotmetos, der Kaiser mit der abgeschnittenen Nase, in die Geschichte ein.⁹

In den raffiniert abgestuften Formen der Blendung – von der bloß leichten Trübung des Augenlichts bis zur völligen Zerstörung der Sehkraft – die jahrhundertlang in Byzanz geübt wurden, zeigt sich eine Grausamkeit und ein Zynismus im Dienste der Politik, die den Geboten der Liebe, wie sie die orthodoxe Staatsreligion enthielt, diametral

- 8: Die neue kritische und kommentierte Ausgabe der Ekloge erschien kürzlich: *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.*, hrsg. von L. Burgmann (*Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte*, Bd. 10), Frankfurt a. M. 1983. – Die strafrechtlichen Bestimmungen für Kriminaldelikte sind im Titel 17 der Ekloge zusammengefaßt. – Vgl. auch B. Sinogowitz, *Studien zum Strafrecht der Ekloge*, Athen 1956.
- 9: K. Wessel, *Il ritratto imperiale dalla metà del V secolo all'età giustiniana (VIII Corso di Cultura sull'arte Ravennate e Bizantina*, Ravenna 1961, S. 351–368, hier 366 ff.), hält den sog. Carmagnola nicht für einen Porphyrykopf Justinians II., sondern Justinians I.

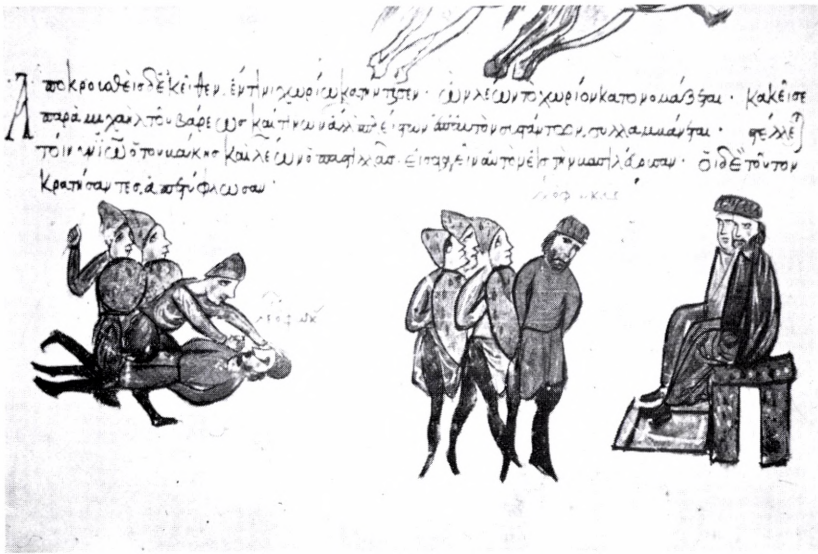

Fig. 2. Scylitzes Matritensis, fol. 126^r c: Prozedur der Blendung.

entgegengesetzt waren (fig. 2). Es dauerte lange, bis in die Palaiologenzeit, daß ein Kaiser, und zwar Andronikos II. (1282–1328), gegen alle Arten von Körperverstümmelung energisch auftrat; unsere Quellen spenden dem Kaiser dafür das ihm gebührende Lob.¹⁰

Auch in der Verehrung der Kaiser, in der gesamten Kaiserideologie, die seit Konstantin d. Gr. und seinem – *sit venia verbo* – Chefideologen Eusebios von Kaisareia bis zum Ende des Reichs, zumindest nominell aufrechterhalten wurde, beobachten wir eine auffällige Antinomie. Auf der einen Seite Absolutismus in reinster Ausprägung: Alles ist von der heiligen Person des Kaisers, dessen Herrschaft »aus Gott« kommt, abhängig. Er fällt *sua sponte* die Entscheidungen, wie über Krieg und Frieden, so über das Leben und Schicksal der Untertanen im einzelnen Rechtsfall, aber auch bei der Deportation vieler Tausender aus militärischen oder politischen Gründen, er ist der oberste Richter, aber auch Wohltäter, von dem alle Geschenke und Gnaden ausgehen; als Sonne glänzt er über dem Reich und erwärmt die Oikumene mit seinen Strahlen. Dieser so hoch über alle Welt erhabene Herrscher und

10: H. Hunger, Zur Humanität Kaiser Andronikos' II., *ZRV* 8/1(1963) (Mélanges G. Ostrogorsky) 149–152.

Stellvertreter Gottes auf Erden, der ein auserwähltes Volk regiert, ist auf der anderen Seite größten Gefahren ausgesetzt. Ein Usurpator, der es versteht, mit Hilfe einer unerschrockenen, ihm ergebenen Truppe in die Hauptstadt einzudringen und den Kaiser in seinem Palast schachmatt zu setzen, hat bereits das Spiel gewonnen. In solchen Fällen, die in der byzantinischen Geschichte nicht selten sind, zieht sich der unterlegene Kaiser zumeist in ein Kloster zurück, wo er zu politischer Bedeutungslosigkeit verdammt ist und in der Regel kein langes Leben vor sich hat.

Der Kaiser, der gewohnt war, im Hippodrom und bei Hofe, einmal von den Volksmassen, ein andermal von den Höflingen akklamiert, d.h. in den sog. Euphemien in den Himmel gehoben zu werden, mußte gewärtig sein, auch das Gegenteil, Dysphemien, in Kauf zu nehmen, wenn er durch irgendwelche Maßnahmen oder auch durch seine persönliche Lebensführung sich mißliebig gemacht hatte. Michael V. in der ersten Hälfte des 11. Jh. wurde von einem Volksaufstand hinweggefegt, als er seinen Kampf gegen das Legitimitätsprinzip – in diesem Fall gegen die letzten Vertreterinnen der makedonischen Dynastie, Zoe und Theodora, – überspannte (fig. 3). Selbst ein Justinian I. ging im Gefolge des sog. Nikaaufstandes nur durch das energische Auftreten seiner Gattin Theodora knapp an seinem Sturz vorbei. – Die Byzantiner unterschieden fast immer zwischen der an sich unangreifbaren und nie in Frage gestellten Institution des Kaisertums und der im Grunde jeder Kritik ausgesetzten menschlichen Person des einzelnen Kaisers. Grillparzer hat diese Unterscheidung in seinem »König Ottokars Glück und Ende« (3. Aufzug) prägnant formuliert, wenn er Rudolf von Habsburg unmittelbar nach der Kaiserkrönung sagen läßt: »Was sterblich war, ich hab es ausgezogen und bin der Kaiser nur, der niemals stirbt.« Ein französischer Byzantinist hat vor längerer Zeit die Todesursachen der byzantinischen Kaiser überprüft und ist zu dem Ergebnis gekommen, daß ein hoher Prozentsatz dieser absoluten »göttlichen« Herrscher eines unnatürlichen Todes gestorben ist bzw. zumindest zur Abdankung gezwungen wurde.¹¹

Wie steht es nun mit dem Selbstverständnis der Byzantiner als Angehöriger eines Staates und mit den Indikatoren für Fremdheit und Andersartigkeit in Byzanz? Die Byzantiner verstanden sich wie die alten

11: R. Guiland, *La destinée des empereurs de Byzance*, in: *Études Byzantines*, Paris 1959, S. 1–32. – Von 84 Hauptkaisern starben 30 eines unnatürlichen Todes, 13 mußten sich in ein Kloster zurückziehen.

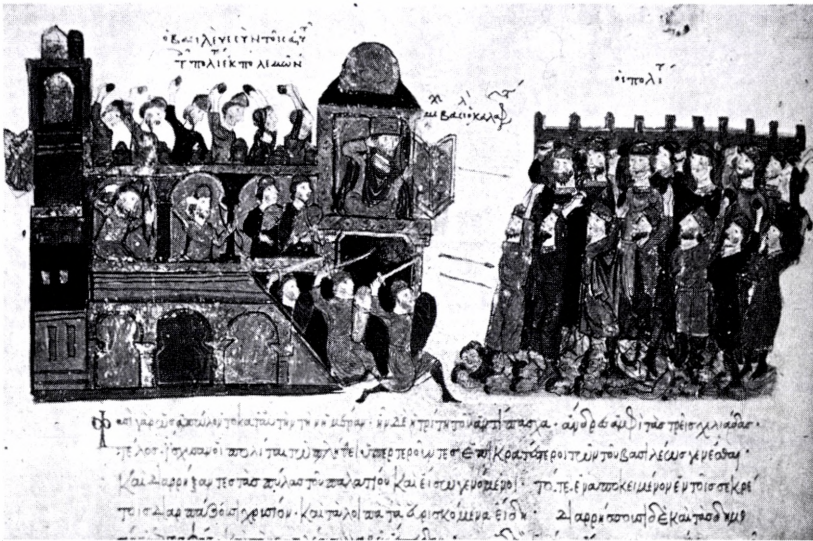

Fig. 3. Scylitzes Matritensis, fol. 220^v a: Michael V. verteidigt sich im Palast gegen das rebellierende Volk.

Israeliten als auserwähltes Volk des Herrn – nicht zufällig wurde der Kaiser von der höfischen Rhetorik auch als zweiter Moses gefeiert – und waren von ihrer Überlegenheit gegenüber fremden Völkern überzeugt. Die drei Indikatoren für die Fremdheit waren: der ethnische, der kulturelle und der religiöse. Die beiden ersten übernahmen die Byzantiner von ihren antiken Vorfahren bzw. Vorgängern, den alten Hellenen. Der in der hellenischen Polis gepflegte Gegensatz von Hellenen und Barbaren wirkte in Byzanz sehr lange nach. Ein beliebtes Mittel im politischen und weltanschaulichen Kampf war es, einen Gegner als »halben Barbaren« zu bezeichnen, vielleicht weil er tatsächlich aus einem Nachbarland oder aus einem Grenzgebiet stammte oder auffällige äußere ethnische Charakteristika zeigte. So wurde der Usurpator und spätere Kaiser Phokas I. (602–610), der einer niederen sozialen Schicht angehörte, mit dem Attribut *μυξοβάρβαρος* versehen.¹² – In den theologischen Kämpfen der Palaiologenzeit bedeutete die Abstammung aus dem italienischen Westen für die überzeugten Orthodoxen von vornherein etwas Negatives. Ein Beispiel ist der aus Kalabrien stammende

12: Zu den *μυξοβάρβαροι* vgl. z.B. H. Ahrweiler in *TM* 6 (1976) 122 f. (Literatur) und A. 82 (S. 119).

Barlaam, der im 14. Jh. zur Zielscheibe der meisten Angriffe der Hesychasten und Palamiten wurde. Gerne verbanden die Byzantiner – übrigens ein Fall rhetorischer Aggression, wie ich das genannt habe, – das Wort ἰταλός, der Italer, Italiener, mit dem griech. ἰταμός, was soviel wie einen rücksichtslosen, brutalen Draufgänger bedeutet.¹³ Die Abneigung gegen die Italiener hatte freilich noch eine andere Wurzel. Seit dem 11./12. Jh. war es den aufblühenden italienischen Seerepubliken, Venedig, Genua und Pisa, gelungen, in den Bereich des byzantinischen Handels einzudringen und sich schrittweise als Konkurrenten der byzantinischen Handelsflotte immer stärkere Positionen mit Niederlassungen und Handelsprivilegien in Konstantinopel und anderen Städten, vor allem auch im Gebiet des Schwarzen Meeres, zu verschaffen. – Aus demselben Grund der wirtschaftlichen Konkurrenz waren die Armenier, heute noch die gewiegtsten Handelsleute der Welt, den Byzantinern wenig willkommen; man darf sich nicht täuschen lassen, wenn die Abneigung gegen dieses alte Kulturvolk, das schon im 4. Jh. christianisiert wurde, in der byzantinischen Literatur in der Regel mit theologischen Argumenten kaschiert wird.

Wenn man dies hört, würde man glauben, es habe in Byzanz eine Art Xenophobie, einen grundsätzlichen Fremdenhaß, gegeben; nichts falscher als dies. Schon in der Außenpolitik war man auf den diplomatischen Verkehr mit allen bedeutenden Nachbarn des Reichs angewiesen. Auf diesem Feld schufen die Byzantiner die charakteristische »Familie der Könige« – wie es Franz Dölger nannte – eine fiktive patriarchalische Konstruktion, an deren Spitze natürlich der byzantinische Kaiser stand, der je nach der Bedeutung des Partners und nach den jeweiligen politischen Erfordernissen, ausländische Herrscher als Brüder, Söhne, Neffen, Schwäger u.a. betitelte und mit ihnen Briefe und Geschenke austauschte.¹⁴ – Konstantinopel war in früh- und mittelbyzantinischer Zeit eine Großstadt, deren Einwohnerzahl wir zwar noch immer nicht bestimmen können, die aber alle Städte des westlichen Europa an Umfang und Glanz weit übertraf. In diesem Konstantinopel gaben sich Vertreter aller europäischen und asiatischen Nationen ein Stelldichein, –

13: Zur rhetorischen Aggression: H. Hunger, Aspekte der griechischen Rhetorik von Gorgias bis zum Untergang von Byzanz (*Sb. Österr. Ak. Wiss., phil.-hist. Kl.* 277/3), Wien 1972, S. 13 f.

14: F. Dölger, Die Familie der Könige im Mittelalter, in: Byzanz und die europäische Staatenwelt, Darmstadt 1964, S. 34–69.

und man war stolz darauf. Ich zitiere den Stubengelehrten und Vielschreiber Johannes Tzetzes (12. Jh.), der in der Schlußpartie seiner allegorischen Bearbeitung der Theogonie Hesiods seine polyglotten Kenntnisse anhand von einfachen Begrüßungsfloskeln dem Leser, ich möchte fast sagen, aufdrängt:¹⁵ Da gibt es Kumanen, Türken/Seldschuken, Lateiner, Alanen, Araber, Russen und Juden. Diese für die Phonetik und sogar den Wortschatz der Fremdvölker nicht uninteressanten Brocken stammen von einem Byzantiner, der durchaus den Typ des bildungsstolzen Puristen vertrat und sonst auf alle »barbarischen« Sprachformen - ob echt oder nur eingebildet - mit Verachtung herabsah.

Vor allem gab es in Byzanz keinerlei Nationalismus oder Chauvinismus. Hier wirkte die spätrömische Tradition der *Constitutio Antoniniana* Kaiser Caracallas von 212 nach, durch die jeder freie Bewohner des *Imperium Romanum* das Recht erhielt, sich als *civis Romanus* zu bezeichnen, gleichgültig welcher Rasse oder Nation er angehörte. In einem übernationalen Weltreich hat fanatischer Nationalismus im Grunde keinen Platz. Ein Paradebeispiel für Toleranz der Byzantiner in dieser Hinsicht bietet das sog. byzantinische Nationalepos, der Digenes Akrites. Der Held, seinem Namen nach der »Zwiegeborene«, ist der Sohn eines arabischen Emirs und einer byzantinischen Strategen-, d.h. Generals-tochter. Die Handlung spielt irgendwo im kampfbewegten Gebiet der byzantinischen Ostgrenze. Sie beweist, daß es hier trotz aller jahrhundertelangen Kämpfe und Gegensätze eine Art Symbiose in den Grenzgebieten gab. Freilich war die Voraussetzung für die Heirat des Emirs mit der Byzantinerin seine Konversion vom Islam zum Christentum. Damit berühren wir den dritten oben genannten Indikator, den der Religion. Die christliche Oikumene wurde zunächst - in den Zeiten vor der Entfremdung und dem Schisma - immer als große Einheit gesehen, deren Bereich sich theoretisch mit dem Territorium des Reichs der Rhomäer decken sollte. Die Fremdheit begann außerhalb dieses Territoriums überall dort, wo es keine Orthodoxie gab. Das christliche Westreich der Karolinger bedeutete - auch aus diesem Grund - für Byzanz eine große Verlegenheit.

Bemerkenswerte Widersprüche gab es in Byzanz auf dem Gebiet der

15: H. Hunger, Zum Epilog der Theogonie des Johannes Tzetzes. Neue Lesungen und Ergänzungen, bes. zu den alt-ossetischen Sprachresten, aus einer bisher unbekanntem Handschrift der Österreichischen Nationalbibliothek (Phil. gr. 118), *BZ* 46 (1953) 302-307.

sozialen Verhältnisse und des Alltagslebens. Gegensätze zwischen Reich und Arm finden sich gewiß in vielen anderen Staaten des Mittelalters und der Neuzeit; freilich waren sie in Byzanz stark ausgeprägt. Der Reichtum des Kaisers, der an der Spitze der sozialen Pyramide stand, spiegelt sich nicht nur in der großartigen Bautätigkeit vieler byzantinischer Herrscher, auf die wir hier nicht eingehen wollen. Zwei Beispiele aus dem 11. Jh. geben eine Vorstellung von den materiellen Werten, die ein byzantinischer Kaiser auf Feldzügen oder Gesandtschaften einsetzte. Im Sommer 1030 wurde der Troß Romanos' III. beim Rückzug des Heeres aus der Gegend um Antiocheia von den Arabern erbeutet. Das Gepäck war auf 70 Kamelen verladen und enthielt neben dem Loros, dem Prunkkleid des Kaisers, eine Fülle von Edelsteinen, Diademen und Schmuck aller Art.¹⁶ Wenig später führte eine Gesandtschaft Kaiser Konstantins IX. Monomachos an den Kalifen von Kairo al-Mustanşir Kostbarkeiten im Wert von 30 Zentnern, also 1,5 Tonnen Gold mit sich, darunter 100 silberbeschlagene Kisten mit Gold- und Email-cloisonné-Gefäßen, 1000 Brokatgewänder u.a.¹⁷

Die reichste Schicht in dem agrarwirtschaftlich orientierten Staat bildeten die Großgrundbesitzer. Wir erfahren aus den Quellen, daß die Kaiser die Entwicklung von Latifundien in Kleinasien – neben den kaiserlichen Domänen – in der mittelbyzantinischen Zeit mißtrauisch und neidisch verfolgten (fig. 4). Nicht nur aus sozialen Gründen standen mehrere Herrscher des 9. und 10. Jh. in ihrer Gesetzgebung auf der Seite der kleinen Bauern, die sich des Drucks durch die »Mächtigen«, die *δυνατοί*, kaum erwehren konnten. Die Großgrundbesitzer machten mit den Steuerbeamten und Regierungsemissären stets gemeinsame Sache. Die mehrfache Wiederholung von Gesetzesnovellen, die dem Schutz des Kleinbesitzes galten, zeigt die Wirkungslosigkeit dieser kaiserlichen Bestrebungen.¹⁸ Der wirtschaftliche Reichtum ließ sich in diesen Jahr-

16: W. Felix, *Byzanz und die islamische Welt im früheren 11. Jahrhundert (BV 14)*, Wien 1981, S. 86–88.

17: W. Felix, a.O., s. 114 und A. 210.

18: G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 31963, S. 227–230, 234 f., 238 f., 253–255. – P. Lemerle, *Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: les sources et les problèmes*, *Rev. hist.* 219 (1958) 32–74; 254–284; 220 (1958) 43–94. – P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century. The Sources and Problems*, Galway 1979. – G. G. Litavrin, *Vizantijskoje obščestvo i gosudarstvo v X–XI vv.*, Moskau 1977, S. 7–109. – R. Morris, *The Powerful and the Poor in Tenth-Century Byzantium: Law and Reality*, *Past and Present* 73 (1976) 3–27.

Fig. 4. Scylitzes Matritensis, fol. 173^v: Kaiser Johannes Tzimiskes erkundigt sich mißtrauisch nach dem Besitzer von Latifundien in Kleinasien.

hundertern auch noch an der Zahl der Sklaven und des Viehbestandes messen, worüber ein Grundbesitzer verfügte. So erfahren wir, daß Philaretos im 9. Jh. 600 Rinder, 800 Pferde, 12.000 Schafe und eine große Menge von Sklaven sein eigen nannte.¹⁹ Als phantastisch galt der Reichtum der Witwe Danielis, die in ihren Werkstätten in der Peloponnes Hunderte von Sklaven arbeiten ließ²⁰ (fig. 5). Im 14. Jh. gibt der Aristokrat und spätere Kaiser Johannes Kantakuzenos seinen Viehbestand in seinen Memoiren wie folgt an: 5000 Stück Weidevieh, 2500 Zuchtpferde, 50.000 Schweine, 70.000 Schafe, 1000 Arbeitsgespanne, 500 Esel, 300 Maultiere, 200 Kamele.²¹

In krassem Gegensatz dazu stand die Armut großer Teile der Unterschichten in Stadt und Land.²² Unsere Quellen für die früheren Jahrhun-

19: M. Fourmy et M. Leroy, La vie de st. Philarète, *Byz.* 9 (1934) 85–167.

20: Theophan. Contin. 226–228; 317–319 Bonn. – St. Runciman, The Widow Danielis, in: *Études A. Andreades*, Athen 1940, S. 425–431. – H. Evert-Kappesowa, Une grande propriété foncière du VIIIe s. à Byzance, *Byz. Slav.* 24 (1963) 32–40.

21: Kantakuz. Hist. III 30 = Bd. II 185,3–8 Bonn.

22: E. Patlagean, Pauvreté économique et pauvreté sociale. 4e–7e siècles (*Civilisations et Sociétés* 48), Paris 1977.

Fig. 5. Scylitzes Matritensis, fol. 102^r a: Die reiche Witwe Danielis auf der Reise von der Peloponnes nach Konstantinopel.

derte bilden vor allem die Erzählungen aus dem Alltagsleben, die sich in manchen Heiligenviten finden, für die spätere Zeit überwiegend Urkunden von Klöstern, die über das Leben der halbfreien Paröken (πάροικοι) Auskunft geben. Diese Klasse, die man seit einigen Jahren auch demographisch zu erfassen versucht,²³ verfügte als Besitzer oder Pächter über kleine Grundstücke und einen sehr bescheidenen Viehbestand, mußte aber Frondienste leisten und Pachtzins zahlen; sie war in der Palaiologenzeit dem Grundherrn auch rechtlich unterstellt.²⁴ Sozial noch niedri-

- 23: O. Mazal, Die Praktika des Athosklosters Xeropotamu, *JÖBG* 17 (1968) 85–115. – J. W. Nesbitt, Mechanisms of Agricultural Production on Estates of the Byzantine Praktika, Diss. Ann Arbor 1972. – J. Lefort, Fiscalité médiévale et informatique. Recherche sur les barèmes pour l'imposition des paysans byzantins au XIVe siècle, *Rev. hist.* 252 (1974) 315–356. – P. Karlin-Hayter, Notes sur les archives de Patmos comme source pour la démographie et l'économie de l'île, *Byz. Forschungen* 5 (1977) 189–215. – A. Laiou-Thomadakis, Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A Social and Demographic Study, Princeton 1977.
- 24: P. J. Zepos, Servi e paroeci nel diritto Bizantino e postbizantino, *Accad. Naz. dei Lincei, Rendic. Cl. Sc. mor. stor. filol.* Ser. VIII, vol. XXXV (1980), fasc. 5–6, S. 419–435. – J. Karayannopoulos, Ein Problem der spätbyzantinischen Agrargeschichte, *JÖB* 30 (1981) 207–237.

ger standen jene Hilfsarbeiter und Gelegenheitsarbeiter, die ohne festen Wohnsitz und ähnlich wie moderne Clochards lebten. Sie waren so arm, daß sie selbst der engmaschigen und erfindungsreichen Steueradministration der Byzantiner sich offiziell entziehen konnten. In den Urkunden heißen sie *ἐλεύθεροι καὶ τῷ δημοσίῳ ἀνεπίγνωστοι*, die Freien und dem Fiskus nicht Bekannten, d.h. von ihm nicht Erfassten.²⁵ Beispiele für die Armut der unteren Schichten finden sich auch im Register des Patriarchats von Konstantinopel aus dem 14. Jh. Hier erfahren wir, daß der niedere Klerus oft in den kläglichsten Verhältnissen lebte, so daß z.B. ein Priester den Silberbeschlag einer Ikone veräußerte und sich vor Gericht damit verantwortete, daß er für Frau und Kinder nichts mehr zu essen hatte, oder ein anderer Geistlicher als Maurer »im Pfusch« arbeitete, um nicht zu verhungern. Für viele blieb damals der Alkohol der letzte Trost.²⁶

Das andere Gesicht von Byzanz auf diesem Gebiet war die große soziale Mobilität.^{26a} Es gab, anders als im Westen, keinen Geblütsadel und überhaupt kein Stände- oder Kastenwesen. Dem Tüchtigen war der soziale Aufstieg grundsätzlich immer möglich. Oft bildete der Eintritt in die Gefolgschaft, die *Hetairia*, eines Mächtigen, eines Militärs oder hohen Würdenträgers, das Sprungbrett für die eigene Karriere. So konnte auch jeder, ohne Rücksicht auf seine soziale Herkunft, die höchsten Ämter erreichen und sogar den Kaiserthron besteigen. Die Bildung von Dynastien erfolgte in Byzanz nur ganz allmählich; ebenso langsam entwickelte sich das Legitimitätsbewußtsein in breiteren Schichten der Bevölkerung. Paradebeispiele für soziale Aufsteiger bis zur höchsten Stufe sind Basileios I., der es vom Sohn kleinbäuerlicher Eltern zum Gründer einer Dynastie brachte, oder Michael V., dessen Vater als Kalfaterer vom Ausbessern der Boote lebte. – Theoretisch war der Kaiser dafür verantwortlich, daß niemand im Reich Unrecht geschah. Die »Rechtshilfe« (*βοήθεια*) war schon im *Corpus Justinians* niedergelegt, und die offizielle Kaiserpropaganda verbreitete mit Hilfe der höfischen

25: Mehrere Beispiele s. bei H. Hunger, *State and Society in Byzantium*, *Proceedings of the Royal Irish Academy* 82 (1982) 197–209, hier 205, A. 35.

26: H. Hunger, *Das Patriarchatsregister von Konstantinopel als Spiegel byzantinischer Verhältnisse im 14. Jahrhundert*, *Anzeiger Österr. Ak. Wiss. phil.-hist. Kl.*, 115 (1978) 117–136. – C. Cupane, *Una »classe sociale« dimenticata: il basso clero metropolitano*, in: *Studien zum Patriarchatsregister von Konstantinopel I*, hrsg. von H. Hunger, *Sb. Österr. Ak. Wiss., phil.-hist. Kl.* 338 (1981) 61–83.

26a: H.-G. Beck, *Die Mobilität der byzantinischen Gesellschaft*, *Orient* 14 (1978) 1–14.

Rhetorik und der beliebten Chroniken eine Reihe von »Lesebuchgeschichten«, wie ich sie genannt habe, in denen die Kaiser als Wohltäter und gerechte Richter auftreten, wo immer sozial Schwächere von den Stärkeren unterdrückt werden.²⁷ Zwei Beispiele: Im 9. Jh. erbaute ein hoher Beamter und Verwandter des Kaisers ein größeres Haus derart, daß es einer armen Witwe in ihrem Häuschen Luft und Sonne nahm; Kaiser Theophilos ließ dieses Haus niederreißen und den Beamten auspeitschen.²⁸ Ein General nahm einem Soldaten sein treffliches Pferd weg und schenkte es später dem Kaiser; die Witwe des inzwischen gefallenen Soldaten wendet sich während einer Prozession persönlich an den Kaiser; der General wird in die Verbannung geschickt, die Witwe und ihre Kinder erben sein Vermögen.²⁹ Derartige Geschichten, wenn auch im Dienste der Propaganda erfunden, mögen einen wahren Kern gehabt haben. Voraussetzung für arme Bittsteller, die zu ihrem Recht kommen wollten, war jedoch der Zugang zum Kaiser, der abgesehen von Ausnahmefällen, nur über ein Bittgesuch bei Hofe führte. Es gab dafür einen hohen Beamten mit einem eigenen Ressort, den *ἐπι τῶν δεήσεων*. Das heißt aber, daß der Bittsteller in der Hauptstadt oder ihrer Umgebung leben mußte, um ein solches Gesuch vorzulegen; Bewohner der Provinzen waren davon so gut wie ausgeschlossen. Wir berühren eine weitere Ambivalenz im sozialen Leben der Byzantiner, den Gegensatz von Hauptstadt und Provinz. Eine ergiebige Quelle für die Frage ist die Schrift eines Landedelmannes namens Kekaumenos (11. Jh.), der seinen Sohn vor dem Leben in Konstantinopel, insbesondere auch bei Hof, warnt. Die Gefahren des diplomatischen Parketts, die Rivalität der Höflinge, die Verleitung zu Korruption und Spekulation, eitle Sucht nach Titeln und Rängen stellt der Verfasser dem einfachen, aber sittlich einwandfreien Leben gegenüber, das man in der Provinz führen kann.³⁰

27: H. Hunger, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, München 1978, I, S. 257–278 (Chroniken als Trivilliteratur).

28: A. O., 266.

29: A. O., 266 f.

30: B. Wassiliewsky – V. Jernstedt, *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regis libellus*, St. Petersburg 1896, ND Amsterdam 1965; deutsche Übersetzung von H.-G. Beck, *Vademecum des byzantinischen Aristokraten (Byz. Geschichtsschreiber 5)*, Graz 1956, 21964, S. 135–151. – Griech. Text, russ. Übersetzung mit Kommentar: G. G. Litavrin, *Sovety i rasskazy Kekavmena: Sočinenie vizantijskogo polkovodca XI veka*, Moskau 1972. – H. Ahrweiler, *Recherches sur la société byzantine au XIe siècle: nouvelles hierarchies et nouvelles solidarités*, *TM* 6 (1976) 99–124. – Weitere Literatur bei Hunger, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I 162, A. 13.

Im Alltagsleben der Byzantiner gab es desgleichen auffällige Gegensätze. Das bis in die Einzelheiten geregelte höfische Zeremoniell, etwa das aus dem Zeremonienbuch genau bekannte Itinerar für die kaiserlichen und kirchlichen Prozessionen oder das Zeremoniell im Umgang mit ausländischen Gesandten, wie es Liudprand von Cremona schildert, war ein wichtiger Bestandteil des Alltagslebens, an dem nicht nur die höfischen Akteure, sondern – zumindest im ersten Fall – auch das zuschauende Volk teilnahm. Die dabei zutagetretende Steifheit war westlichen Beobachtern ebenso fremd wie das stets üppige, manchmal fast explodierende Titelwesen, das übrigens seit der frühbyzantinischen Zeit auch die Frauen der Würdenträger mit einschloß.³¹

Natürlich ging es in Byzanz keineswegs immer so zeremoniell und feierlich zu. Im Hippodrom, wo sich ein guter Teil des politischen Lebens abspielte, konnte man, jedenfalls soweit das Volk dabei war, die verschiedensten Sprechchöre und Zurufe hören, die sich oft spontan nicht nur auf den Sport, sondern auch auf die Politik bezogen. Nach der in Byzanz nicht schriftlich niedergelegten Verfassung, d.h. also nach der Usance, erfolgte die für eine Kaiserkür erforderliche Akklamation ebenfalls im Hippodrom. Nicht alle Kaiser hielten sich stets an das Zeremoniell. Theophilos und Michael III. traten als Rennfahrer im Hippodrom auf (fig. 6). Michael II. und Theophilos, auch Leon VI., gingen incognito durch die Stadt, um sich über das Leben ihrer Untertanen, fern vom Hofe, zu informieren, um etwa die Preise auf dem Markt zu kontrollieren u.ä. – Im 6. Jh., unter Kaiser Justinian, blühten Terrorismus und Vandalismus in Formen, die traurigen Erscheinungen unserer Gegenwart sehr verwandt sind. Prokop schildert Entstehung und Entwicklung dieses Terrorismus in seinen Anekdoten höchst anschaulich.³² Hier bestand kein unmittelbarer Zusammenhang mit politischen Revolten oder religiös motivierten Aufständen wie bei dem Nikaaufstand in Konstantinopel oder den von Mönchen initiierten Unruhen in Ägypten. – Auch in den späteren Jahrhunderten war es mit der Sicherheit in der Hauptstadt nicht immer aufs beste bestellt. Der Patriarch von Konstantinopel

31: R. Guiland, *Recherches sur les institutions byzantines*, 2 Bde, Berlin-Amsterdam 1967. – N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972. – H. Hunger, *Byzantinismus. Nachwirkungen byzantinischer Verhaltensweisen bis in die Gegenwart (Schriftenreihe des Internat. Konstantinordens H. 5)*, Männedorf 1975, S. 11 f.

32: Prokop., *Anektd.*, Kap. 7. – Mein Referat über dieses Thema, das ich auf dem Byzantinisten-Symposium in Tbilisi 1979 hielt, ist bis heute nicht gedruckt.

Fig. 6. Scylitzes Matritensis, fol. 77^v: Kaiser Michael III. als Rennfahrer im Hippodrom zu Konstantinopel.

Gregorios von Kypros (spätes 13. Jh.) schildert in einem Brief den Überfall einer bewaffneten Bande – im Anschluß an ein Zechgelage – auf das Haus eines hohen Patriarchatsbeamten, dessen Frau und vier Töchter in der Nacht aus den Betten geholt und entführt werden.³³ Wenige Jahrzehnte später ist jene kuriose »Geheimorganisation« anzusetzen, die auf die gewalttätige »Bestrafung« von Persönlichkeiten des öffentlichen Lebens ausging und als byzantinische Mafia bezeichnet werden kann.³⁴

In einer für Byzanz so wichtigen Institution wie dem Mönchtum, das sich in den frühbyzantinischen Jahrhunderten von Ägypten über Palästina, Syrien und Kleinasien nach den europäischen Reichsteilen ausbreitete, können wir gleichfalls einander widersprechende Aspekte beobachten. Dem mönchischen Ideal der Askese und des Eremitentums entsprach die Lebensführung der ägyptischen Wüstenväter, die es mit der

33: Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου οἰκουμηνικοῦ πατριάρχου ἐπιστολαὶ καὶ μῦθοι, ed. S. Eustratiades, Alexandria 1910; epist. 166, S. 161–164.

34: H. Hunger, Anonymes Pamphlet gegen eine byzantinische »Mafia«, *RESEE* 7 (1969) 95–107.

Abkehr von der Welt wirklich ernst meinten. Charakteristisch ist jene Erzählung vom Abbas Isidoros, der eines Tages in die Großstadt Alexandria zum Erzbischof Theophilos geschickt wurde und bei seiner Rückkehr auf die Frage der Brüder, was er alles gesehen habe, nur eine negative Antwort bereithielt: »Ich habe wirklich keinen Menschen gesehen außer dem Erzbischof«; er habe seinen Blick nach innen gewendet und könne daher nichts über die Stadt erzählen.³⁵ Diesem Ideal entsprach auch die Sonderform des Styliten, des Säulenheiligen, dessen Aufenthaltsort schon den Kontakt mit der Umwelt erschwerte, wenn nicht gar unmöglich machte. Styliten gab es nicht nur in Ägypten und im Orient, sondern auch in der Umgebung von Konstantinopel, noch im 12. Jh.³⁶ Welcher Gegensatz dazu waren die sogenannten Saloi, die Narren in Christo, Heilige, die inmitten des Volkes lebend durch verschiedene Provokationen ihre Mitwelt zum Nachdenken über ihr eigenes Leben reizen wollten. Sie legten in aller Öffentlichkeit ihre Kleider bei bestimmten Anlässen ab und zeigten sich ungeniert nackt, trieben Unfug in Gaststätten, Bädern und Bordellen und fielen durch unverschämtes Verhalten auf. Wenn auch der Sinn dieser Lebensweise als Kampf gegen Dämonen oder als Beweis ihrer Demut verstanden werden kann, so wirkten die Saloi doch als soziale Drop-outs und als das, was wir heute als radikale Alternative bezeichnen.³⁷

Eine andere Antithese im religiösen Brauchtum des Alltags: Die Verehrung der Ikone entwickelte sich bekanntlich seit der Spätantike so stark, daß es im 8. Jh. zu der Gegenbewegung des Ikonoklasmus kam.

35: H. Hunger, Reich der Neuen Mitte. Der christliche Geist der byzantinischen Kultur. Graz-Wien-Köln 1965, S. 241.

36: H. Delehaye, Les saints stylites (*Subsidia hagiogr.* 14), Brüssel-Paris 1923. – Les stylites syriens (*Publications du »Studium biblicum Franciscanum«*, Coll. min. 16), Mailand 1975. – Hunger, Reich der Neuen Mitte, S. 251–266. – Styliten im 12. Jh.: Eustath. v. Thessalon., *Opuscula* ed. G. L.- F. Tafel, Frankfurt a. M. 1832 (ND in Vorbereitung), or. 22, S. 182–196.

37: E. Benz, Heilige Narrheit, *Kyrios* 3 (1938) 1–55. – L. Rydén, Das Leben des hl. Narren Symeon von Leontios von Neapolis, Stockholm-Göteborg-Uppsala 1963. – Ders., Bemerkungen zum Leben des hl. Narren Symeon von Leontios von Neapolis, Uppsala 1970; bes. S. 96 ff. 113 f. – Ders., The Date of the Life of Andreas Salos, *DOP* 32 (1978) 127–155. – Ders., The Holy Fool, in: *The Byzantine Saint*. Univ. of Birmingham Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies, ed. by S. Hackel, Birmingham 1981, 106–113. – Ders., Style and Historical Fiction in the Life of St. Andreas Salos, *JÖB* 32/3 (1982) 175–183. – C. Mango, The Life of St. Andrew the Fool Reconsidered, *Riv.di studi biz.e slavi* 2 (1982) [Miscell. A. Pertusi 2] 297–313.

Fakultäten u.a. geschrieben hat, mußte man nach genauer Kritik der Quellen weitgehend zurücknehmen.³⁹ Auch von der Patriarchatsschule von Konstantinopel hat die Byzantinistik der letzten Jahrzehnte vorübergehend mehr gehalten als sich auf die Dauer beweisen ließ.⁴⁰ Wir sind heute überzeugt, daß das byzantinische Bildungssystem – wenn es nicht schon zuviel ist, von einem System zu sprechen – in mehrere Stufen eines Privatunterrichts gegliedert war; einzelne oder kleine Gruppen zu unterrichten war während der ganzen byzantinischen Zeit die Regel (fig. 7). Ein leider auch nicht genau bestimmbarer, aber gewiß großer Teil der Bevölkerung blieb Analphabeten. Dafür gewann die Schulbildung nicht nur durch die geringe Zahl der Teilnehmer, sondern auch durch die Qualität der Lehrer und des gebotenen Stoffes, vor allem auf der höheren Ebene der Rhetorik und Stilistik, einen elitären Charakter. Für diese Behauptung sprechen jene uns bekannten Fälle, in denen ungebildete Eltern und Analphabeten hochgebildete Kinder hatten. Die über den Ostgotenkönig Theoderich verbreitete Nachricht, er habe als Analphabet seinen Namenszug nur mit Hilfe einer Schablone schreiben können, ist tatsächlich auf den byzantinischen Kaiser Justinos I., den Onkel Justinians, zu beziehen, der in seiner Jugend als Bauernbub aus dem Illyrikum nach Konstantinopel gekommen war. Welch bildungsmäßiger Aufstieg seines damaligen Begleiters Justinian, der nicht nur lateinisch und

- 39: P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle* (*Bibl. byz.*, *Études* 6), Paris 1970, bes. S. 242–266. – P. Speck, *Die Universität von Konstantinopel. Präzisierungen zur Frage des höheren Schulwesens in Byzanz im 9. und 10. Jahrhundert* (*Byz. Archiv* 14), München 1974. – W. Wolska-Conus, *Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque*, *TM* 6 (1976) 223–243. – P. Lemerle, »Le gouvernement des philosophes«: l'enseignement, les écoles, la culture, in: *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, S. 193–248. – W. Wolska-Conus, *L'école de droit et l'enseignement du droit à Byzance au XIe siècle: Xiphilin et Psellos*, *TM* 7 (1979) 1–103. – R. Anastasi, *L'università a Bisanzio nell' XI secolo*, *Sicilorum Gymnasium* 32 (1979) 351–378.
- 40: R. Browning, *The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century*, *Byz.* 32 (1962) 166–202; 33 (1963) 11–40. – H.-G. Beck, *Bildung und Theologie im frühmittelalterlichen Byzanz*, in: *Polychronion*, Festschrift F. Dölger, Heidelberg 1966, 69–81. – M. D. Spadaro, *Sull' insegnamento di Fozio e sull' Accademia Patriarcale*, *Sicul. Gymnas.* 26 (1973) 286–304. – U. Criscuolo, *Chiesa ed insegnamento a Bisanzio nel XII secolo: sul problema della cosiddetta »Accademia Patriarcale«*, *Sicul. Gymnas.* 28 (1975) 373–390.

griechisch lesen, sondern auch theologische Werke verfassen konnte!⁴¹ – Analphabeten auf dem Kaiserthron waren ferner Michael II. und Basileios I., deren Söhne Theophilos und Leon VI. einen ähnlichen bildungsmäßigen Aufstieg bezeugen wie Justinian. Leon VI. ist mit zahlreichen Homilien und rhetorischen Texten, aber auch mit seiner Novellensammlung in die byzantinische Literaturgeschichte eingegangen.⁴²

Und trotzdem: Die elitäre Schule von Byzanz, welche die Aufgabe hatte, vor allem höhere Beamte auf dem zivilen und kirchlichen Sektor sowie hohe Militärs auszubilden, versagte weithin auf dem Gebiet der Orthographie. Der Itazismus mit seiner Vereinfachung des Vokalismus und das schwierige Akzentsystem – von dem die griechischen Kinder übrigens in unseren Tagen befreit werden sollen – bereiteten den Schülern große Schwierigkeiten. Dazu kam die oft diffizile Unterscheidung zwischen *tenues* und *mediae* (bes. Kappa und Gamma), *tenues* und *aspiratae* (Tau und Theta), von Omikron und Omega, die gleich ausgesprochen wurden, und die Barriere der Doppelkonsonanz. Beweis für diese Ausbildungsmängel sind nicht nur zahllose griechische Handschriften aus allen byzantinischen Jahrhunderten, sondern auch jene Urkunden, in denen die autographen Unterschriften nicht selten hochstehender Persönlichkeiten arge orthographische Fehler aufweisen.⁴³ Große Erfolge hingegen erzielte das byzantinische Schulwesen auf der Ausbildungsstufe der Rhetorik. Die Rhetorik mit ihrem in der Neuzeit viel geschmähten »Schwulst« hatte in Byzanz mehrere Funktionen zu erfüllen. Es ist noch nicht so lange her, daß die Wissenschaft eine neue positive Einschätzung

41: Justinos I. als Analphabet: Prokop., Anekd. 7,11–16. – Justinian als theologischer Autor: E. Schwartz, Drei dogmatische Schriften Justinians, *Abh. Bayer. Ak. Wiss. NF* 18 (1939). – H.-G. Beck, Kirche und theologische Literatur der Byzantiner, München 1959, S. 377 f. – Zur Bildung in der Spätzeit allgemein: C.- N. Constantinides, Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204–ca. 1310) [*Texts and Studies of the History of Cyprus* 11], Nicosia 1982.

42: Leon VI. als Autor: Beck, Kirche, S. 546–548. – P. E. Pieler bei Hunger, Profane Literatur II 358–361, 449 f.

43: Urkunden mit orthographisch fehlerhaften Unterschriften: F. Dölger, Aus den Schatzkammern des Hl. Berges, München 1948, Nr. 57. 63.103. – N. Oikonomidès, Actes de Dionysiou (*Archives de l'Athos* 4), Paris 1968: Nr. 8. – P. Lemerle-A. Guillou-N. Svoronos, Actes de Lavra (*Archives de l'Athos* 5), Paris 1970–1979: Nr. 18. 24. 35. 60. 143. 153. – P. Lemerle-G. Dagron-S. Cirković, Actes de Saint-Pantéléémôn (*Archives de l'Athos* 12), Paris 1982: Nr. 12. 15.

der Rhetorik in Angriff genommen hat.⁴⁴ Zur politischen Funktion des Rhetors gehörte es, nicht nur offizielle Reden bei Hofe aus verschiedenen Anlässen zu halten, sondern auch Prooimia von Kaiserurkunden zu verfassen, die einen wesentlichen Bestandteil der Kaiserpropaganda bildeten.

Analoges gilt von den im Dienste eines Patriarchen oder eines Metropolitens stehenden kirchlichen Beamten. Die Stilisierung einer Kaiser- oder einer Patriarchenurkunde bedurfte oft großen diplomatischen Geschicks. Wenn Kaiser Andronikos II. auf Wunsch des Patriarchen dem Protos der Athosklöster seine Autonomie beschnitt und ihn dem Patriarchen unterstellte, so wurde im Prooimion des betreffenden Chrysobullos Logos ein hohes Lied auf die spirituelle Bedeutung des Heiligen Berges angestimmt, ein Lob auf die Gebetsmacht der Mönche ausgesprochen und in der *narratio* auf die historische Entwicklung des Mönchsberges hingewiesen, die bittere *dispositio* jedoch ganz kurz gehalten und durch die Verleihung des Epigonation, des Kniekissens in der Liturgie, versüßt.⁴⁵ Viele Urkunden des Patriarchatsregisters weisen eine geschickte Stilisierung auf, welche die unangenehmsten Mitteilungen oder Anordnungen in einen Wattebausch von Höflichkeitsfloskeln zu verpacken weiß. Welches Ausmaß an Heuchelei hinter solchen Höflichkeitsfassaden steckt, weiß man oft erst richtig einzuschätzen, wenn man die personellen und sachlichen Hintergründe kennengelernt hat.⁴⁶

Es wäre überraschend, wenn die nun so oft aufgezeigte Ambivalenz auf dem Gebiet der Weltanschauung fehlen sollte. Die Christianisierung des *Imperium Romanum*, die mit dem Sieg Konstantins am Pons Mulvius zwar entschieden, aber keineswegs abgeschlossen war, bildete einen jahrhundertelangen Prozeß, den man – für das Ostreich – auf allen Gebieten des politischen und kulturellen Lebens verfolgen kann.⁴⁷ Dabei erwiesen sich manche Sektoren des gesellschaftlichen Lebens wie etwa das Rechts-

44: Für Byzanz verweise ich nur auf meine Aspekte der griechischen Rhetorik, Wien 1972, vgl. oben A. 13.

45: F. Dölger, Aus den Schatzkammern des Hl. Berges, München 1948, Nr. 5. – Deutsche Teilübersetzung in: H. Hunger, Byz. Geisteswelt von Konstantin d. Gr. bis zum Fall von Konstantinopel, Amsterdam ²1967, S. 261–264.

46: Ein gutes Beispiel ist Miklosich-Müller Nr. 122 = Bd. I 271–272 vom Jahr 1347. Der Metropolit von Monembasia Jakob Kukunares, der vor der Wahl des Patriarchen Isidoros gegen diesen Partei ergriffen hatte, versucht mit einem wohlausgewogenen Brief den neu inthronisierten Patriarchen günstig zu stimmen.

47: Reich der Neuen Mitte, vgl. oben A. 35.

wesen als besonders resistent. Ich erwähne nur den von der Kirche stets verurteilten Konkubinat, der noch im Codex Justinians bei aller Christlichkeit des Herrschers, seine volle Rechtsstellung bewahren konnte.⁴⁸ Noch auffälliger ist – angesichts der sonstigen beständig zunehmenden Verchristlichung des gesamten Lebens in Byzanz – die völlige Absenz der Religion in manchen Produkten der byzantinischen Literatur, etwa in den Romanen der Komnenenzeit (12. Jh.). Hier befinden wir uns in einer fiktiven heidnischen Welt der Antike; gewisse Aktualisierungsversuche, die man in den Romanen beobachtet hat, ändern nichts an dieser Feststellung.⁴⁹ Ein Analogon aus der bildenden Kunst sind die mittelbyzantinischen Elfenbeinkästchen, die vornehmen jungen Damen zur Vermählung geschenkt wurden. Auch hier gibt es mythologische Szenen, während man Hinweise auf Christliches vergeblich sucht. Das berühmteste dieser Hochzeitskästchen, das Veroli-Kästchen, zeigt im Vergleich mit zeitgenössischen Elfenbeinen, wie die Byzantiner den Gegensatz »fleischlich – geistig« (σαρκικόν ~ νοητικόν) bildlich wiederzugeben wußten.⁵⁰

Eine weitere Antithese rührt an das Selbstverständnis der Byzantiner überhaupt. Zur Zeit, als das Christentum in der Auseinandersetzung mit dem Heidentum sich allmählich den Sieg erkämpfte, wurde die Lehre Christi *in toto*, ebenso wie jeder einzelne Glaubenssatz oder die Aussage eines Evangelisten oder Kirchenvaters als neu (καινόν) und damit überlegen aufgefaßt.⁵¹ Mit der Zeit änderte sich aber die Grundeinstellung der Byzantiner in dieser Frage. Nicht nur das Christentum war längst etabliert, die Kirche zum offiziellen maßgebenden Faktor des

48: A. O., S. 157 f.

49: H. Hunger, Antiker und byzantinischer Roman, *Sb. Heidelberger Ak. Wiss., phil.-hist. Kl.*, Jg. 1980, Abh. 3, S. 26 f. 29 f. – Der Roman Kallimachos und Chrysorrhoe, dessen Entstehung in die Zeit um 1300 zu setzen ist, enthält keine christlichen Spurenelemente außer einem Hinweis auf den christlichen Erlösergott, der in den letzten drei Versen wie nachträglich aufgeklebt wirkt. – Vgl. auch H.-G. Beck, Das literarische Schaffen der Byzantiner, *Sb. Österr. Ak. Wiss., phil.-hist. Kl.* 294,4 (1974) 22 über die Pasiphae-Ethopoiie des Nikephoros Basilakes. – H. Hunger, The Classical Tradition in Byzantine Literature: the Importance of Rhetoric, in: *Byzantium and the Classical Tradition*, Univ. of Birmingham Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies 1979, ed. M. Mullet and R. Scott, Birmingham 1981, S. 35–47, hier 39 f.

50: Vgl. die Abbildungen in: Reich der Neuen Mitte, Nr. 10–12.

51: Klemens Alex., ed. O. Stählin I 4, 18 f.; 7,6 f.; 79,19; 102,4 f.; 115,26 f.; II 120,15 ff. – Euseb., *Præp. ev.* I 5,12 = S. 22,15 f. K. Mras. – Romanos, Nr. 9 τ' 6: ἀργεῖτω τὰ γηράσαντα καὶ ἀνθρῆτω τὰ νέα, ed. Maas-Trypanis.

geistigen und kulturellen Lebens geworden, auch der Staat und das Kaisertum von Gottes Gnaden bildeten unantastbare Säulen der Gesellschaftsordnung. Diese Ordnung selbst (τάξις) ist schon zur Zeit Justinians ein Grundbegriff der byzantinischen Staats- und Gesellschaftsauffassung gewesen. In dem Kontakion des Romanos Melodos auf die Hochzeit von Kanna identifiziert sich Christus in einprägsamen Worten mit der τάξις (7 ἰδ'). νόμος und τάξις (*law and order*) waren Grundpfeiler der byzantinischen Staatsauffassung. Alles aber, was von dieser politischen Grundauffassung wegfürte, wurde unter dem Begriff der καινοτομία, der Neuerung, eigentlich des Anlegens eines neuen Stollens im Bergwerk, zusammengefaßt und abgelehnt. Hundertfach wird καινοτομία und καινοτομεῖν in der byzantinischen Literatur in allen möglichen Beziehungen verwendet und erhält immer mehr einen negativen Charakter. Das führt so weit, daß »Neuerung« schließlich mit Unheil und Verderben gleichgesetzt wird.⁵² In Byzanz war die Vorliebe für das Neue mit dem Zeitalter Justinians vorbei; man zog die Kontinuität auf allen Gebieten der Innovation vor.

Über den Grad echter Verchristlichung der Byzantiner gibt es verschiedene Meinungen. H.-G. Beck hat vor kurzem in seinem Essay über das Jenseits der Byzantiner ernste Bedenken gegenüber echter Frömmigkeit als wesentlicher Konstante der byzantinischen Mentalität angemeldet.⁵³ Für die Jenseitsvorstellungen ortet er starken Einfluß der heidnischen Antike. Trotzdem bleibt der Eindruck der Verchristlichung des gesamten Lebens in Byzanz – gerade auch vom Standpunkt der völligen Säkularisierung in unseren Tagen – bestehen. Aber diese in Übereinstimmung mit den Forderungen der Orthodoxie stehenden Lebensnormen werden immer wieder von schweren und schwersten Verstößen gegen die Gebote der christlichen Religion mißachtet. Die Grausamkeit im politischen Leben – nicht nur im Krieg – etwa bei den oben erwähnten Körperstrafen und Todesurteilen, die zahlreichen politischen Morde, mit besonderer Bevorzugung der Giftmorde, die rücksichtslose Ausrottung von Familienangehörigen, wenn sie Rivalen um die politische Macht waren oder werden konnten, und sittliche Exzesse hochstehender Personen (Maitressenwirtschaft am Kaiserhof) wollen gar nicht zu einem von

52: H. Hunger, Anonyme Metaphrase zu Anna Komnene, Alexias XI–XIII (*WBS* 15), Wien 1981, S. 258 und A. 2.

53: H.-G. Beck, Die Byzantiner und ihr Jenseits. Zur Entstehungsgeschichte einer Mentalität. *Sb. Bayer. Ak. Wiss., phil.-hist. Kl.* Jg. 1979, H. 6.

christlichen Grundsätzen beherrschten Gemeinwesen passen. Freilich ist zu bemerken, daß die schwersten Verbrecher immer im Bewußtsein ihrer Schuld lebten und, manchmal erst in der Todesstunde, ihre Untaten auch verbalisierten. Darin besteht übrigens der große Unterschied zu den Schwerverbrechern der Gegenwart, die weder Gott noch Jenseits kennen und denen das menschliche Leben, das fremde und das eigene, nichts gilt.

In bemerkenswertem Gegensatz zur christlichen Ethik stehen auch die in Byzanz nicht seltenen öffentlichen politischen Ächtungen in Form eines beweglichen Prangers. Kahl geschoren und in kläglichem Aufzug mußten die Delinquenten auf einem Esel sitzend, oft mit dem Gesicht zum Schwanz des Tieres, durch die Stadt ziehen; die Menge ergötzte sich an solchen Aufzügen und sparte nicht mit Schmähungen und Insultationen. Das Schlimmste dieser Art und einen unerhörten Ausbruch rohester Masseninstinkte lesen wir anlässlich der an Kaiser Andronikos I. 1185 geübten Lynchjustiz.⁵⁴ – Angesichts solcher Exzesse, welche die Kirche nicht verhinderte oder verhindern konnte, erscheint es als relativ harmlos, daß die Kirche auch jahrhundertelange Kämpfe gegen Astrologie und Magie nicht zu gewinnen verstand. Sooft auch die Astrologie und ihre Praktiken offiziell verurteilt wurden, sie waren nicht auszurotten. Zauberei und Wahrsagerei, u.a. auch in der grotesken Form der Lekanomantie, der Weissagung aus dem Wasser, blieben in Byzanz lebendig.⁵⁵ In der Kirche selbst gab es große Unterschiede im geistigen und bildungsmäßigen Niveau des Klerus: auf der einen Seite hochgebildete Kirchenfürsten, an der Spitze bedeutende Gelehrte wie Photios und Arethas, auf der anderen Seite ungebildete Kleriker und Mönche, aber auch Mönchspatriarchen von unwahrscheinlicher Naivität.

Die Zwiespältigkeit byzantinischen Wesens und byzantinischer Kultur kommt auch in der bildenden Kunst zum Ausdruck. Nur nebenbei erwähnt sei die selbstverständliche Diskrepanz zwischen der Kunst der Hauptstadt und jener der Provinz. Von den Qualitätsunterschieden zwischen Mosaiken und Fresken in konstantinopolitanischen oder thessalonizensischen Kirchen und den Fresken der anatolischen Höhlenkirchen von Göreme soll ebensowenig die Rede sein wie von einem Vergleich der aus hauptstädtischen Ateliers stammenden Miniaturen-

54: Nik. Chon. Hist., S. 349–351 van Dieten. – Reich der Neuen Mitte, S. 200–202.

55: Nik. Chon. Hist., S. 339,10–340,44 van Dieten. – F. Cüenen, *La lécanomancie grecque*, Liège 1957.

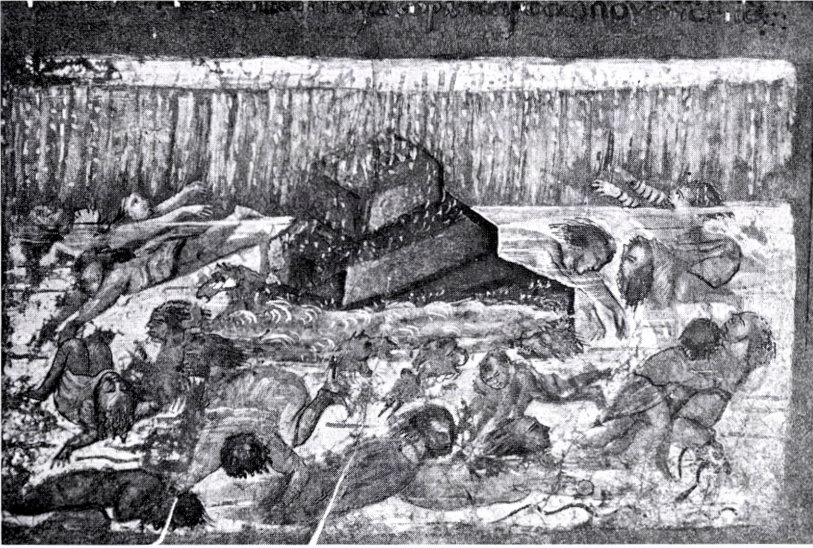

Fig. 8. Wiener Genesis, fol. 2r: Die Sintflut.

Fig. 9. Wiener Genesis, fol. 3r: Der Bund Gottes mit Noë.

handschriften mit jenen aus der Provinz. – Wie viele kulturelle Äußerungen der frühbyzantinischen Zeit können auch Kunstdenkmäler dieser Epoche oft die antiken Traditionen nicht verleugnen. Dies gilt z.B. für

den Illusionismus mancher Handschriften, der seine Parallelen in der westlichen Malerei hat. Als klassisches Beispiel sei die aus dem 6. Jh. stammende Wiener Genesis genannt (fig. 8 u. 9).⁵⁶ Daneben inauguriert die theodosianische Kunst eine neue von der Schweiß der Antike abweichende Auffassung: Der Zug zur Abstraktion macht sich bemerkbar, der Betrachter wird mit rein frontal stehenden Figuren konfrontiert, wie dies z.B. an den Reliefs des Theodosios-Obeliskens in Konstantinopel deutlich wird. Die Porträts erhalten einen gänzlich neuen Charakter, die Aufmerksamkeit wird auf die tiefgebohrten Augen konzentriert; Neuplatonismus und Christentum prägen das Antlitz mancher Porträts dieser Jahrhunderte (fig. 10 u. 11).⁵⁷ In langsamer Entwicklung, die sich an einer nicht allzu großen Zahl von Denkmälern verfolgen läßt, geht das Verständnis für den menschlichen Körper in Byzanz immer mehr zurück. Trotzdem: Um wieviel mehr die byzantinischen Künstler noch im 12. Jh. ihren Partnern im Westen überlegen waren, geht etwa aus einem Vergleich byzantinischer und westlicher Reliefs an der Westfassade von San Marco in Venedig hervor. O. Demus hat vor Jahren diesen Vergleich durchgeführt.⁵⁸ Bei dieser Überlegenheit wird es verständlich, daß die byzantinische Kunst auch in den späten Jahrhunderten ihre Vorbildfunktion gegenüber der europäischen Kunst des Westens wahren konnte.⁵⁹ Giotto und seine Nachfolger sind ohne dieses byzantinische Vorbild nicht denkbar.

Wir haben in kurzen Hinweisen eine Vielzahl antithetischer Erscheinungen im Jahrtausend der byzantinischen Kultur kennengelernt. Abschließend sei die merkwürdige Polarität im politisch-kulturellen Erbe von Byzanz in der europäischen Neuzeit vorgestellt.

Daß die orthodoxe Kirche Rußlands aus dem Schoß der byzantinischen Orthodoxie hervorgegangen war, der sie noch bis zum Konzil von

56: F. Wickhoff, *Die Wiener Genesis*, Wien 1895, S. 162 ff. – H. Gerstinger, *Die Wiener Genesis*, Wien 1931, S. 42 f. 168 f. – O. Mazal, *Kommentar zur Wiener Genesis*, Frankfurt a. M. 1980, S. 161–166.

57: H. P. L'Orange, *Apotheosis in Ancient Portraiture*, New Rochelles – New York 1982 (ND nach der Ausgabe von 1947), bes. S. 95 ff. – H.-G. Severin, *Zur Portraitplastik des 5. Jahrhunderts n. Chr. (Miscell. Byz. Mon. 13)*, München 1972.

58: O. Demus, *Die Reliefikonen der Westfassade von San Marco*, *JÖBG* 3 (1954) 87–107.

59: O. Demus, *Die Vorbildqualität und Lehrfunktion der byzantinischen Kunst*, in: *Akten des 21. Internat. Kongr. für Kunstgeschichte in Bonn 1964*, I: *Epochen europäischer Kunst*, Berlin 1967, S. 92–98. – Ders., *Byzantine Art and the West*, New York 1970, S. 1–44, bes. 15.

Fig. 10. Sogenannter Philosophenkopf aus Ephesos, 5. Jh., Wien, Kunsthistor. Museum.

Fig. 11. Kopf Kaiser Theodosios' II., ca. 430-440, Paris, Louvre.

Ferrara und Florenz (1438/39) angehört hatte, und die kirchliche Kunst, insbesondere die russischen Ikonen des 15. und 16. Jh., ohne das byzantinische Vorbild nicht denkbar wären, bedarf keiner näheren Ausführung. Rußland kannte bis zum Ende der Monarchie sehr wohl die geistigen Wurzeln seines politischen Systems; noch zu Beginn des 20. Jh. legten die Zaren großen Wert auf die russische Präsenz auf dem Heiligen Berg Athos. Das riesige Rossikon = Panteleimon-Kloster mit rund 6000 Mönchen und die mit russischem Geld erbaute Andreaskirche in Karyes zeugen davon. – Das absolute Kaisertum in seiner byzantinischen Form lebte im Westen am Hofe Ludwigs XIV. fort, der als Sonnenkönig und mit dem Versuch, sich zum Herrn einer nationalen Kirche zu machen, aber auch mit Details des Zeremoniells wie dem *Lever du Roi* dem byzantinischen Vorbild nacheiferte. Wenn Kaiser Franz Joseph I. als apostolische Majestät in ideeller Nachfolge der römischen Kaiser jährlich am Gründonnerstag die Fußwaschung an 12 Wiener greisen Männern vornahm, so lebte er damit bewußt in der Nachahmung der am

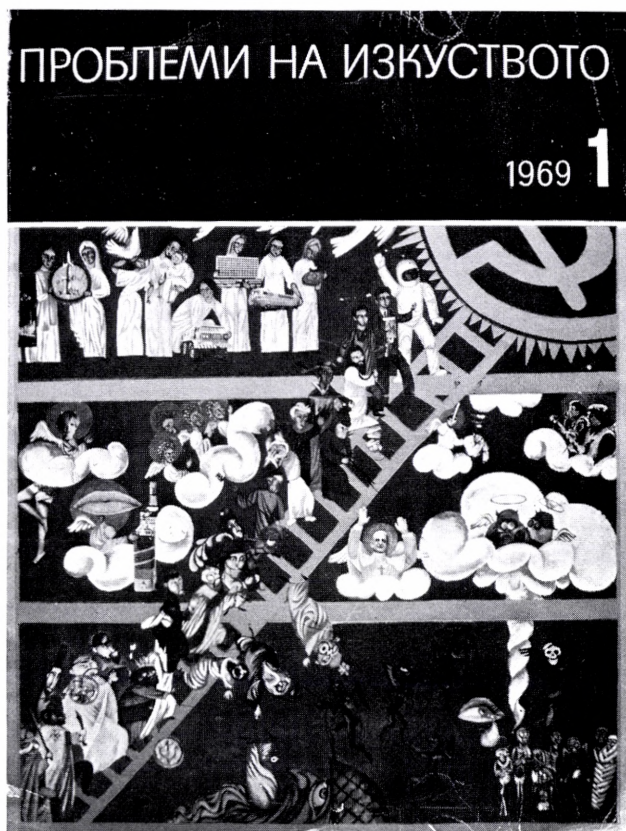
Fig. 12. Illustration zur Himmelsleiter des Johannes Klimax, Ikone, Sinai, Katharinenkloster, 12. Jh.

byzantinischen Hof gepflegten Sitte, die natürlich auf die Vorstellung vom Stellvertreter Christi auf Erden zurückging.

Und nun die Antithese: Das atheistische, kommunistische Sowjetrußland unseres Jahrhunderts hat in seiner Propaganda, im Persönlichkeitskult – mit dem Höhepunkt unter Stalin –, in der politischen Kunstsprache seiner Parteitage-resolutionen, sowie in Akklamationen auf Parteitag sein Vorbild Byzanz immer wieder nachgeahmt – wahrscheinlich ohne sich dessen so ganz bewußt zu sein. Ich habe vor fast zwei Jahrzehnten einige Beispiele zusammengestellt, aus denen die Parallelen zur Diktion byzantinischer Akklamationen, aber auch der

Fig. 13. Plakat zu einem bulgarischen Film (1969) nach dem Mysterium buffo von Vladimir Majakowsky.

byzantinischen Liturgie eindeutig hervorgehen.⁶⁰ Die kommunistischen Satellitenstaaten haben diese Eigenheiten übernommen. U.a. kennt die D.D.R. dieselbe gestelzte Diktion mit ihren zeitfernen Metaphern, die wir auch in byzantinischen Texten finden.

Zuletzt will ich Ihnen aber ein besonders hübsches Beispiel für ein derartiges byzantinisches Erbstück inmitten der Politpropaganda des Kommunismus vorführen. Gefunden hat es der ausgezeichnete Münchener Volskundler Prof. Leopold Kretzenbacher; seine Publikation stammt aus dem Jahr 1981.⁶¹

60: Reich der Neuen Mitte, S. 377–380.

61: L. Kretzenbacher, Die »Himmelsleiter« zur Sozialismus-Sonne. Zur politisch-tendenziösen Umprägung einer frühmittelalterlichen Bild-Idee in Bulgarien, *Südost-Forschungen* 40 (1981) 224–238. – Für die freundliche Übermittlung einer Bildvorlage sei Herrn Kollegen Kretzenbacher sehr herzlich gedankt.

Es handelt sich um das Plakat eines bulgarischen Graphikers für die Verfilmung (1969) des Revolutionsstücks *Mysterium buffo* des bekannten russischen Dichters Vladimir Majakowski. Das Vorbild des Plakats ist die berühmte byzantinische Klimax, die Himmelsleiter, die in die frühbyzantinischen Jahrhunderte zurückgehend, vor allem durch den für das byzantinische asketische Schrifttum maßgebenden Mönch Johannes Klimax (7. Jh.) bekannt wurde, der seinen Namen eben dem Titel seines Werkes verdankt. In der Klimax, von der es zahlreiche Abbildungen in Fresken und Handschriften gibt, wird in 30 Kapiteln der versuchte Aufstieg des asketischen Mönchs zum Himmel beschrieben. Johannes Klimax war selbst Mönch auf dem Sinai und schrieb das Werk für seine Mitbrüder im Kloster. Die bildlichen Darstellungen geben, gemäß dem Text, verschiedene Versuchungen wieder, denen der Asket bei seinem Aufstieg begegnet und die er überwinden muß, um in den Himmel zu gelangen. – Wer den Versuchungen erliegt, wird vom Teufel heruntergezerrt und in den Höllenrachen geworfen. Nur wer alle Prüfungen besteht und in der Askese fest bleibt, gelangt bis zur Himmelspforte, wo ihn Christus empfängt (fig. 12).

Die kommunistische Umfunktionierung des Motivs zeigt den Aufstieg des wahren Kommunisten zum Himmel der sozialistischen Sonne mit Hammer und Sichel (fig. 13). Dem Ziel am nächsten steht ein Astronaut mit erhobener Rechter. Hinter ihm – durch das Buch gekennzeichnet – sieht man einen Intellektuellen, gefolgt von einem Arbeiter, ferner einem Matrosen, einem Soldaten und vielen Gestalten verschiedenen Geschlechts, Alters und verschiedener Rasse. Ein Teil von ihnen ist vornehm gekleidet und ständisch charakterisiert. Die oben Genannten und einige Handwerker und Bauern streben der kommunistischen Sonne zu, wobei allegorische weibliche Figuren, mit den Früchten des technischen Fortschritts in Händen, etwa die Funktion von Engeln an der Paradiesestür vertreten. Wir erkennen zwei Frauen mit einer Weltkugel und einem Sputnikmodell, sowie eine Frau mit Picasso-Taube; ein schwerer Lastkraftwagen, ein Wohnblockmodell, ein großer Bus sind weitere Gaben. Zuletzt trägt eine schlanke Gestalt Brot und Salz, vielleicht ein Symbol für die Überwindung des Hungers.

Auf diesem Weg aufwärts sind aber verschiedene Hindernisse zu überwinden. In propagandistischer Weise sind moralische Versuchungen in Form von »westlichen« Erfindungen (Sex, scharfe Getränke, Pin-up-girls) dargestellt; rechts treffen wir auf weitere Gefahren aus dem Westen: Papst Paul VI. (eine Photomontage) mit Heiligenschein und Engelsflü-

geln, sowie zwei stahlhelmbewehrte Finsterlinge mit Gasmasken, offenbar »imperialistische Kriegshetzer«, ebenfalls mit Heiligenschein und Engelsflügeln ausgestattet.

Die Stelle des Höllenschlunds vertritt ein amerikanischer Soldat, dem soeben ein »Verführer« ins aufgespernte Maul stürzt. Unter den Abstürzenden sieht man ferner einen weißbärtigen Popen, dessen Mönchskappe herunterfliegt, einen schlitzäugigen Asiaten und einen laut schreienden, nicht näher bezeichneten Mann. Eine Teufelsbrigade von vier schlanken schwarzen Männchen, wie sie auch in der metabyzantinischen russischen Malerei zu finden sind,⁶² exekutiert die Verdammten. In der rechten unteren Ecke sind verschiedene Symbole für Hunger, Elend und Vernichtung durch Fliegerbomben bzw. Giftgas zu einem schauerlichen Gruselkabinett summiert.

Diese kommunistische Klimax ist das instruktivste Beispiel für eine byzantinische Metamorphose, das ich kenne.

62: M. Alpatov, Die »Apokalypse« des Moskauer Kremls und das antike Erbe in der europäischen Kunst, *JÖBG* 11/12 (1962/63) 211–227, hier 215 f.

Indleveret til Selskabet november 1983.
Færdig fra trykkeriet marts 1984.

Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab

Historisk-filosofiske skrifter

Hist. Filos. Skr. Dan. Vid. Selsk.

Priser excl. moms / *Prices abroad in DKr.*

Vol. 8 (DKr. 300.-)

1. STEENSBERG, AXEL, og CHRISTENSEN, J. L. ØSTERGAARD: Store Valby. Historisk-arkæologisk undersøgelse af en nedlagt landsby på Sjælland. Med bidrag af TOVE HATTING og DAVID LIVERSAGE. With an English Summary. Parts I-III. 1974 . . . 300.-

Vol. 9 (DKr. 780.-)

1. HAMMERICH, L. L.: A Picture Writing by EDNA KENICK, Nunivak, Alaska. With Prefaces by JES P. ASMUSSEN and ROBERT PETERSEN. 1977 . . . . . 150.-
2. ASMUSSEN, JES P., and PAPER, HERBERT: The Song of Songs in Judæo-Persian. Introduction, Texts, Glossary. 1977 . . . . . 180.-
3. DAL, ERIK, and SKÅRUP, POVL: The Ages of Man and the Months of the Year. Poetry, Prose and Pictures Outlining the *Douze mois figurés* Motif Mainly Found in Shepherd's Calendars and in Livres d'Heures (14th to 17th Century). 1980 . . . . 90.-
4. Studies in Northern Coinages of the Eleventh Century. Edited by C. J. BECKER. By BRITA MALMER, MARK BLACKBURN, MICHAEL DOLLEY, KENNETH JONSSON and C. J. BECKER. 1981 . . . . . 200.-
5. RIIS, P. J.: Etruscan Types of Heads. A Revised Chronology of the Archaic and Classical Terracottas of Etruscan Campania and Central Italy. 1981 . . . . . 160.-

Vol. 10 (DKr. 620.-)

1. THRANE, HENRIK: Sūkās IV. A Middle Bronze Age Collective Grave on Tall Sūkās. (Publications of the Carlsberg Expedition to Phoenicia 5). 1978. . . . . 100.-
Simultaneously published: Publications 6: ALEXANDERSEN, VERNER: Sūkās V. A Study of Teeth and Jaws from a Middle Bronze Age Collective Grave on Tall Sūkās. *Biologiske Skrifter* 22:2 . . . . . 80.-
2. RIIS, P. J.: Sūkās VI. The Graeco-Phoenician Cemetery and Sanctuary at the Southern Harbour. (Publications 7). 1979. . . . . 120.-
3. OLDENBURG, EVELYN, and ROHWEDER, JØRGEN: The Excavations at Tall Darūk and at 'Arab al-Mulk. (Publications 8). 1981 . . . . . 200.-
4. BUHL, MARIE-LOUISE: Sūkās VII. The Near Eastern Pottery and Objects of Other Materials from the Upper Strata. (Publications 9). 1983 . . . . . 200.-

Historisk-filosofiske Meddelelser

Hist. Filos. Medd. Dan. Vid. Selsk.

Priser excl. moms / Prices abroad in DKr.

Vol. 48 (*uafsluttet/unfinished*)

Dkr.

1. HENDRIKSEN, HANS: Himachali Studies. I. Vocabulary. 1976 . . . . . 180.-
2.   —   —   —   —   II. Texts. 1979 . . . . . 150.-
3.   —   —   —   —   III. Grammar, in preparation.

Vol. 49 (DKr. 410.-)

- 1-2. GENGE, HEINZ: Nordsyrisch-südanatolische Reliefs. Eine archäologisch-historische Untersuchung. Datierung und Bestimmung. I. Text. II. Abbildungen. Anmerkungen. 1979 . . . . . 320.-
3. SÄVE-SÖDERBERGH, TORGNV: The Scandinavian Joint Expedition to Sudanese Nubia. 1979 . . . . . 50.-
4. ERDMANN, KARL DIETRICH: Rätestaat oder parlamentarische Demokratie. Neuere Forschungen zur Novemberrevolution 1918 in Deutschland. 1979 . . . . . 40.-

Vol. 50 (DKr. 460.-)

1. CLARK, GRAHAME: World Prehistory and Natural Science. 1980 . . . . . 40.-
2. MOUSTGAARD, I. K.: Beskrivelse og kommunikation. Kapitler af beskrivelsens psykologi. With an English Summary: Description and communication. 1981 . . . 200.-
3. FINLEY, M. I.: Authority and Legitimacy in the Classical City-State. 1982 . . . . . 40.-
4. *Remigius*, Schleswig 1486. A Latin Grammar in Facsimile Edition with a Postscript by Jan Pinborg. 1982 . . . . . 80.-
5. KRISTENSEN, ANNE K. G.: Tacitus' germanische Gefolgschaft. 1983 . . . . . 100.-

Vol. 51 (DKr. 250.-)

1. FENGER, OLE, og LADEWIG PETERSEN, ERLING: Adel forpligter . . . Studier over den danske adels gældsstiftelse i 16. og 17. århundrede. With an English Summary: Noblesse oblige . . . A Study of the Incurring of Debt of the Danish Nobility 1570-1660. 1983 . . . . . 200.-
2. HUNGER, HERBERT: Byzanz, eine Gesellschaft mit zwei Gesichtern. 1984 . . . . . 50.-